SIDDHI PUBLICATION

सिद्धी प्रकाशन
श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES
- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

SIDDHI
Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email : shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)
Year - 10 Vol. I ISSUE - CIII September -2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CIII September -2024
Special Issue

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal
(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed SJIF

Impact Factor 8.278

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled ____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. ____________________________

it is peer reviewed and published in the issue CIII, Vol. I , Year - 10 in the month Sept. -2024.

Thank You!

Pallavi

- Cheif Editor -

Miss. Pallavi Laxman Shete

SIDDHI

Siddhi Prakashan

Nanded

ISSN: 2454 – 7905

***SJIF Impact Factor:* 8.278**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Refereed Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - CIII Year – 10 Sept. 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	**Dr. Sandip Kale** Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Asst. Prof. Devidas G. Yelne** Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

…………………………..……………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal’s standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……... the

author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………..

………authorize

you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ………………………………………………………………………………..

Official Address :………………………………………………………………………………..

……………………………………………………… **Pin** …………………..

e-mail id :………………………………………………………………………………..

Mobile and Phone No. : ………………………………………………………………………………..

Signature of the Author(s) : ………………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________________

3. Address for Correspondence: ____

Phone (STD code): _______________________ Mobile No : ___________________________

4. Name of the College/Employer : ____

5. Present Position/Designation: ____

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Ayurvedic Management of Krimigranthi	Dr. Sujeet N Patil Dr. Yogita Pawar-Patil	01
02.	Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram: A Literary Review	Dr. Sarika L. Puyad Siddhant P. Khillare	04
03.	Sheroes of Malabar Rebellion: Unearthing the Forgotten Annals of Women Fighters	Aswathy. G Dr. Sukesh Kumaradas	06
04.	Impacts of Exercise Intervention on Various Diseases in Rats	Dr. M. Sharmila Dr. P. Sujana	13
05.	Development of Cinema in Kalyana Karnataka	Dr. Chandraprabha M. Patgar	16
06.	Study on E-Commerce in India: Opportunities and Challenges	Somesh B. Huddar	20
07.	Industry – Academia Collaboration in Private University : As an Instrument of Experimental Learning	Sadanand Santosh Borse Dr. Nilesh D. Shinde	24
08.	Partition Fiction in Indian English Literature	Dr. Pravin Ratan Berad	28
09.	Right to Privacy in the Light of Data Privacy Laws in India	Sonali V. Waghchhoure Dr. Saleem Shaikh	30
10.	Nature of Navavidha Bhakti in Bhagwat Mahapurana	Dr. C. D. Sonpethkar	36
11.	Government Drawing Examination: A Gateway into the world of Art Education	Mr. Shitalkumar Vitthal Gore	40
12.	Impact of Covid 19 on Agriculture Sector in Indian Economy	Vishal Somnat Sanap Dr. D. S. Arjune	41
13.	OTT User Study Considering Corona Pandemic Time	Dr. Bapu B. Chandanshive	45
14.	Effect of DAP (Diammonium phosphate) and Urea on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) in Blood of *Barytelphusa guerini*	V. M. Deshmukh A. R. Jagtap	49
15.	Love, Ambition and Destiny in Chetan Bhagat's Half Girlfriend	Dr. Sandeep G. Ladkar	54
16.	रीति कालीन कवि भूषण की राष्ट्रीय भावना	परमेश्वर पाण्डेय डॉ0 रमाशंकर यादव	57
17.	अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में आजीविका मिशन का योगदान	आरती रनसोरे डॉ. दीपक कारभारी	61
18.	आहारातील घटक व समतोल आहार	प्रा. डॉ. फड एल. एच.	66
19.	बंजारा समाजातील स्त्रियांची वेशभुषा एक वेगळेपण	डॉ. लक्ष्मण पवार	70
20.	गीत निळ्या आकाशाचे मधील चिंतन	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	74

21.	तालुका कृषि अधिकारी मंठा जिल्हा जालना मार्फत MAHA – DBT पोर्टलवर राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनेचा विकासात्मक आढावा	संगीता भगवान आसोले	78
22.	मराठी साहित्य व पर्यावरण यांचा परस्पर सहसंबंध	डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन	85
23.	"मराठवाड्यातील ज्योतिर्लिंग"	प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे	88
24.	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास	प्रा. डॉ. गोकुल शामराव डामरे	91
25.	भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास	विकास रामदास साबळे डॉ. बाबू दिगांबर तोटरे	95
26.	भारत में प्रजनन अधिकार और लिंग आधारित स्वास्थ्य	अमोल सातपुते	100
27.	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण: मराठी साहित्य, भाषेचे महत्व आणि रोजगाराच्या संधी	प्रा. डॉ. अंशुमती राजेंद्र काहाणे	104
28.	आदिवासीची ओळख आणि जागतिकीकरण	प्रा. अलका शिवाजी नागरे	109
28.	भारतातील सामान्य मानुस व ई -शासन	डॉ बळkसाहेब भिंगोले	113
29.	पुणे जिल्हयातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस रोलबॉल हा खेळाची माहिती का या विषयाचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	सचिन रमेश शिंदे डॉ. गोविंद केरबा कळवले	117
30.	हिंदी साहित्य में चित्रित समाज : नारी संवेदना	श्रीमती प्रेमलता पाटिल	123
31.	अंगणवाडी कर्मचायांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड कुमिदिनी जोशी रामचंद्र याडाराम	126
32.	The Development of Environmental Jurisprudence in India : An Analytical Approach	Dr. Saleem M. Shaikh	130
33.	भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका	गणपती दत्ता खुपसे	138
34.	Ayurvedic Management of Episcleritis A Single Case Study	Dr. Anas Naish Khan Dr. Suvarna Golecha	142
35.	महात्मा गांधी व अस्पृश्यता निर्मूलन	ढगे अक्षया रामराव डॉ. माधव माणिकराव मोरे	145
36.	साहूकारी बैंकिंग व्यवस्था	डॉ. सुनील सूर्यवंशी	149
37.	आंध आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा आणि शैक्षणिक स्थिती: हिंगोली जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात	अक्षया रामराव ढगे प्रा. डॉ. भोसले बालाजी रामेश्वराव	152
38.	हिन्दी साहित्य में आंचलिक उपन्यासों के अध्ययन की प्रासंगिकता	डॉ० विनीता उपवंशी लोधी	158
39.	बालविकास आणि बालग्रह एक दृष्टीक्षेप	हनमंत नारायण कंधारकर	163
40.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संविधान निर्मितीतील योगदान	प्रा. डॉ. सुर्यकांत लक्ष्मणराव शेळके	169
41.	राज्यघटना निर्मितीत डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका	Dr. Deelip Harsing Rathod. Prof. Sunil Chhaganrao Patil	176
42.	"राज्यघटना निर्मितीत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका"	डॉ. संतोष शहापूरकर	179

43.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सर्वांगीण विचाराचा आढावा**	**प्रा. सतीश रामकिशन सोनकांबळे**	**185**
44.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अस्पृश्यता निवारणासंबंधी कार्य**	**डॉ. सुनिता शंकरराव कुरुडे**	**190**
45.	**स्वतंत्र मजूर पक्ष व अहमदनगर जिल्ह्यातील दलित संघटन व राजकारण**	**प्रा. डॉ. सचिन अशोक धेंडे**	**194**
46.	**जम्मू व काश्मिर, जुनागढ, व हैद्राबाद या संस्थानांच्या विलीनीकरणात सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका**	**श्री सारुक सुभाष शेषेराव**	**198**
47.	**स्वातंत्र प्राप्तीत नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान**	**डॉ. एन.जी. भद्रे**	**204**
48.	**आझाद हिंद सेना आणि नेताजी**	**प्रा. डॉ. बळीराम प अवचार**	**207**
49.	**नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि आझाद हिंद सेना**	**प्रा. डॉ. अर्चना नारायण धर्मे**	**210**
50.	**Understanding Primary Education**	**Shri. Mahesh Ramkishan Bodhane**	**213**
51.	**नेताजी सुभाषचंद्र बोस------एक राष्ट्रभक्त**	**प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे**	**215**
52.	**अण्णाभाऊ साठे यांचे जीवन साहित्य आणि कार्य**	**डॉ. जे. बी. कांगणे**	**219**
53.	**नजुबाई गावित यांच्या 'तृष्णा' आत्मकथनाचा चिकित्सक अभ्यास**	**प्रा. डॉ. सचिदानंद फुलचंद खडके**	**223**
54.	**Significance of Human Relationship in Preeti Shenoy's *The One You Cannot Have:* A Study**	**Mr. Rajurkar Mahesh Dhondiba Dr. Asha G. Dhumal**	**227**
55.	**Brand of Feminine Products and Customer Satisfaction A Study with Reference to D-Mart and Reliance SMART**	**Dr. V. P. Kawade Mr. Waghmare Balaji Tukaram**	**232**

Ayurvedic Management of Krimigranthi w.r.t. Ulcerative Blepharitis: A Case Report

Dr. SujeetN Patil
Assistant Professor, Dept. of Shalakyatantra, SaiAyurved Medical College & Research Institute, Khandala, Tal: Vaijapur, Dist. Chha. Sambhajinagar.
Dr. Yogita Pawar-Patil
Assistant Professor, Dept. of Kayachikitsa Sai Ayurved Medical College & Research Institute, Tal: Vaijapur, Dist. Chha. Sambhajinagar Khandala.

Abstract:-

Ayurveda, science of life which signifies the maintenance of heath of a healthy person and to cure the diseased person who enables them to lead joyful life.*ShalakyaTantra*, a branch of *Ayurveda* which deals with disease of *UrdwajatrugataRogas*[1].*KrimiGranthi*(ulcerative blepharitis), disease classified under *SandhigataRoga*where there will be a cyst like swelling produced by *Krimis*in eye lids and eye lashes. Yogaratnakar called it as Janthagranthi.[2] It is kaphajbhedansadhya vyadhi affected sandhi is "Pakshmavartmasandhi" but according to Vagbhat affected sandhi is Kaneenika and Apangasandhi[3]. A case of ulcerative blepharitis having symptoms of swelling over eye lid with mild pain which was reoccurring in nature was treated with *Nimbpatrasek, Triphala+Tuttha+Hirakas+ saidhavchurna +Madhupratisaran,SukshmaTriphala,AampachakVati and Krimikutharras.*

Keywords:- Krimigranthi, Ulcerative Blepharitis,Sandhigatrog, Urdhwajatrugatrog.

Introduction:-

*Krimigranthi*is the *SandhigathaRoga*caused by *Krimi*in *NetraPakshma*and *Vartma*associated with *Kandu*if not treated at proper time leading the *Krimi*to invade the inner structure of eyes.**[2]**Different

Types of micro organisms,parasites,maggotsetc.by vitiating pakshmavartmasandhi produces smaller cysts, on the eye lid margin.[4] The infection spreads into the vartmashuklasandhi and interior of eye. The associated symptoms are irritation, discomfort, it ching sensation, burning sensation, falling of eye lashes, purulent secretion from the lesion(eye lid margin). Hence the propertreatment with treating root cause comes in first line.In ophthalmic practice, blepharitis is one of the most commoncom plaint for which patient rush to the OPD, ulcerative blepharitis is a type of blepharitis in which we will find symptoms of both seborrheic and bacterial blepharitis, symptoms include seborrhea of scalp along with chronic staphylococcal infection of the lid margin, which causes irritation, itching, mild lacrimation, gluing of cilia, photophobia.**[5]** It is the inflammatory condition of eye lid margins with predisposing factors like- external irritants eg. Exposure to dust, smoke and cosmetics, eye strain due to refractive error, unhygienic conditions etc.[6]

Materials & Methods:-

Case Report:-

An 21-year-old female patient approached *Shalakya* OPD of SAMC, Khandala with complaining of swelling in left lower and upper eye lid and whitish scaly wrinkled lidmargins which bleed snow andthen associated complaints are pain, itching sensation,mild lacrimation and photophobia since 1 year. Patient had already consulted nearby allopathic clinic and ophthalmologist many times for the same andwas suggested with few antibiotics and ointments patient used to get relief with the medicines but once when the medications were discontinued the condition reoccurred,

as it was the hindering factor for her studies, patient and herparent approached SAMC, Khandala for Ayurvedic treatment.

	Righteye	**Left eye**
Eyelid	Normal	Gluingof cilia Yellowscalesin upper eyelids. SmallUlcer seenat the lateral part, near the inner cantusoflowereye lid with bleeding. Swellingoflower eyelid.
Conjunctiva	Normal	Mildcongestion
Cornea	Clear	Clear
AnteriorChamberDepth	Normal depth	Normal
Iris	Normal	Normal
Pupil	Roundreactive	Roundreactive
Lens	Normal	Normal

Onexamination:-

Visual acuity

Both eyes: 6/6

Right eye: 6/6

Left eye: 6/6(p)

Slitlamp examination:-

Table No.:-1 Eye Examination:-

Systemic examination:-

GC:Moderate,afebrile

RS: RR: 20/min, AEBE Clear

CVS: S1, S2 normal

CNS:Conscious,oriented.

Treatment given:-

1) *Nimbpatrasek*OD at kriyakalp department of SAMC daily
2) *Triphala+Tuttha+Hirakas+ saidhavchurna +Madhupratisaran*OD
3) *SukshmaTriphalavati*125mg-BD
4) *AampachakVati*250mg BD
5) *Krimikutharras*125mg BD

Result:-

Abovementioned treatment shown satisfying results within 7days and patient is totally cured in 2 weeks.

Table:-2 Timeline chart Of patient in SAMC, Khandala

03/07/2024	*NimbptraChurnasek* *Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+ MadhuPratisaran* *SukshmaTriphalavati* 125mg BD *AampachakVati* 250mg BD *Krimikutharras*125 mg BD	Itchingpresent Eyelidswellingpresent Scalespresent Gluingofeyelids present Painpresent Congestionpresent
	FIRST FOLLOW UP	

10/07/2024	*NimbptraChurnasek* *Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+ MadhuPratisaran* *SukshmaTriphalavati* 125mg BD *AampachakVati* 250mg BD *Krimikutharras*125 mg BD	Mild itching presentEyelidswellingreduced Scalespresent Gluingofeyelid reduced Mildpainpresent No congestion
	SECOND FOLLOW UP	
17/07/2024	*NimbptraChurnasek* *Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+ MadhuPratisaran* *SukshmaTriphalavati* 125mg BD *AampachakVati* 250mg BD *Krimikutharras*125 mg BD	Itchingabsent Eyelidswellingmildin nature Scalesabsent Gluingofeyelidabsent Painabsent
	THIRD FOLLOW UP	
22/07/2024	*NimbptraChurnasek* *Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+ MadhuPratisaran* *SukshmaTriphalavati* 125mg BD *AampachakVati* 250mg BD *Krimikutharras*125 mg BD	Allsymptomsreduced significantly

Discussion:-

The Management of blepharitis is a challenging task because of its recurrence nature the specific root cause must be tackled to achieve better result. *Ayurvedic* treatment protocol is a holistic approach where physicians plan to treat disease by analyzing the *Dosha Avastha*. According to *SushrutaSamhitaKrimigranthi*is a *KaphajaSadya Vyadhi*.[7]The treatment protocol adapted here is to reduce the accumulated *Kapha Dosha*. The drug *Nimbpatra*used for*Seka*, is mentioned is having *Lekhaniya* and *Kandugna* property, and is *Kapha Pitta Shamaka*in nature.Thetreatment *Triphala+Tuttha+Hirakas+ saidhavchurna +Madhupratisaran*act as *Lekhana*. *Krimikuthar ras* advised in this condition act as *Krimighna*.

Conclusion:-

*Krimighranthi*is caused by accumulated *Kapha* and *Krimi* in the eyelid which is well managed with the *Pratisarana*, *Seka*. One of the causes of this disease is metabolic factor, which are corrected with *DeepanaPaachana*and *Krimighna*drugs. All the symptoms have subsided within the duration of treatmentcourse and no recurrence was observed at the follow up. Same treatment protocol for large sample with long duration of follow up will be beneficial.

References:-

1. Dr. Brahmanand Tripathi: Ashtang Hruday Sutrasthan 1/5, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2019; p-5,6
2. Dr. Dingari Chary:The Shalakya Tantra, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2022, p-60.
3. Dr.DingariChary:TheShalakyaTantra,ChaukhambaSanskritPratishthanDelhi,Reprintedition2022,p-60.
4. Dr. Dingari Chary:The Shalakya Tantra, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2022, p-60.
5. Aacharya Sushrut, Sushrut Samhita Uttarsthan 2/9, Chaukhamba Surbharati Prakashan; Varanasi, Reprint edition 2013;p-599.
6. Dr.DingariChary:TheShalakyaTantra,ChaukhambaSanskritPratishthanDelhi,Reprintedition2022,p-60.
7. Aacharya Sushrut, Sushrut Samhita Uttarsthan 2/9, Chaukhamba Surbharati Prakashan; Varanasi, Reprint edition 2013;p-599.

Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram: A Literary Review

Dr. Sarika L. Puyad
M.D. Kriya Sharir. Professor, Dept. of Kriya Sharir.
Dr. Vedprakash Patil Ayurved College And Research Center, Rohanwadi, Dist- Jalna, State -Maharashtra (431213)

Siddhant P. Khillare
BAMS 1st Year 2023-2024 , Student
Dr. Vedprakash Patil Ayurved College And Research Center, Rohanwadi, Dist- Jalna, State -Maharashtra (431213)

Abstract :

The ancient Ayurvedic phrase **"Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram"** encapsulates the core philosophy of Ayurveda, emphasizing that the human body is composed of three fundamental components—**Doshas (biological energies), Dhatus (tissues), and Malas (waste products)**. This paper presents a detailed literary review, examining classical Ayurvedic texts and contemporary interpretations to explore the concept in depth. Through this review, the paper discusses how the balance and interplay of these three elements are essential for maintaining health and wellness. The objective is to present a scholarly analysis of the foundation of the human body in Ayurveda, its relevance, and practical application in holistic healthcare.

Keywords: Dosha, Dhatu, Mala, Ayurveda, Shariram, health balance, classical texts

Introduction :

दोष, धातु मलमुलं हि शरीरम् | सु. सू १५\३

The concept of **"Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram"** stems from the foundational principles of Ayurveda, emphasizing that the body's health is governed by the balance of **Doshas**, **Dhatus**, and **Malas**. According to the classical texts, such as **Charaka Samhita** and **Sushruta Samhita**, this triad is essential for maintaining the body's equilibrium. The Doshas (Vata, Pitta, and Kapha) represent physiological functions, Dhatus refer to bodily tissues like Rasa, Rakta, and others, while Malas include excretory products such as feces, urine, and sweat. A disturbance in any of these three elements leads to disease, making their balance central to the Ayurvedic understanding of health.

This literary review aims to delve into the traditional and contemporary interpretations of this concept, highlighting its importance in the context of Ayurveda. By drawing from ancient texts and modern perspectives, this paper will explore the significance of "Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram" in Ayurvedic medicine and its practical applications.

DISCUSSION :

1. **The Three Doshas (Vata, Pitta, Kapha)**

वायु पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषा: समासत:|| वा . सू १

- **Definition and Functions**: The Doshas are biological energies that regulate physical and mental processes. Each Dosha has specific qualities and functions in the body. For example, **Vata** governs movement, **Pitta** controls metabolism, and **Kapha** maintains structure and cohesion.
- **Role in Health and Disease**: Doshas must remain in balance to maintain health. Imbalances lead to various diseases, as mentioned in **Charaka Samhita**. For instance, an aggravated Vata leads to neurological issues, while excess Pitta causes inflammation.

2. **Dhatus (Tissues) and Their Importance**

- **Seven Dhatus**: The seven Dhatus—Rasa (plasma), Rakta (blood), Mamsa (muscle), Meda (fat), Asthi (bone), Majja (bone marrow), and Shukra (reproductive tissues)—serve as the building blocks of the body. Each Dhatu nourishes the next, forming a chain of health.

रस धातु : तत्र रस गतो धातु : अहरह गच्छति इत्यतो रसः । सु.सू 14/13

रक्त धातु : रज रंजने, तेन रंजन : रागवर्णयुक्त : रागकृन च धातु : रक्तम् इत्यर्थ भवति ।

मांस धातु : शरीरस्य पुष्टीकर : अवयवाच्छादक : पेशीस्नायवादि रुपेण

संधिबंधाकुंचनप्रसारणादिकर : धातु : मांसं नाम । (अमरकोष)

मेध धातु : मेदयति स्नेहयति अनेन इति मेद: । (शब्दकल्पद्रुम)

अस्थि धातु : मांसाभ्यन्तरस्थे इति ख्याते धातुभेदे । (शब्दकल्पद्रुम)

मज्जा धातु : मज्जति अस्थिषु इति मज्जा ।

शुक्र धातु : रक् प्रत्यथेन साधु । मज्जजात धातुः। (वाचस्पत्यम्)

Regeneration and Nourishment: The Dhatus constantly regenerate and must be properly nourished. Disorders in Dhatu production or transformation lead to specific diseases such as anemia (Rakta Dhatu deficiency) or osteoporosis (Asthi Dhatu depletion).

3. **Malas (Waste Products)**

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च । अ हृ सू १/१३

पुरीष मुपस्तंभं वाखाग्निधारणचा बस्तिपूरण विक्लेदकृत

मूत्रं स्वेदः क्लेद त्वक सौकुमार्यकृत् ।। सु. सू १५ \ २

- **Concept of Malas**: Malas include feces (Purisha), urine (Mutra), and sweat (Sweda). These are the waste products resulting from metabolic processes. Proper elimination of Malas is essential for health.
- **Role in Detoxification**: Ayurveda places significant importance on the regular elimination of these wastes to prevent the accumulation of toxins (Ama), which can lead to various diseases.

4. **The Interrelation Between Dosha, Dhatu, and Mala**

a. **Ayurvedic Homeostasis**: The interaction between Dosha, Dhatu, and Mala creates a dynamic equilibrium. For example, proper digestion and assimilation of nutrients (governed by the Doshas) ensure the healthy production of Dhatus, while balanced elimination of Malas prevents disease.

b. **Pathogenesis of Disease**: According to Ayurvedic theory, diseases arise when this balance is disturbed. The **Ashtanga Hridaya** emphasizes the role of improper diet and lifestyle in disturbing Dosha balance, which affects Dhatu formation and disrupts the elimination of Malas.

Conclusion :

The principle of **"Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram"** forms the foundation of Ayurvedic medicine. The interdependence of Doshas, Dhatus, and Malas ensures that the body functions in harmony, maintaining health. Any imbalance in this triad leads to the manifestation of disease. Through this literary review, it is evident that Ayurveda's holistic approach to healthcare, based on the balance of Doshas, Dhatus, and Malas, provides a comprehensive framework for understanding and treating diseases. The classical insights and modern interpretations reinforce the relevance of this concept in promoting preventive healthcare and overall well-being.

References :

1. Charaka, Agnivesha. *Charaka Samhita*, translated by Sharma, R.K. & Dash, B. Chaukhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
2. Sushruta, *Sushruta Samhita*, translated by Bhishagratna K.L. Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
3. Vagbhata, *Ashtanga Hridaya*, translated by Murthy, K.R. Srikantha. Chaukhamba Krishnadas Academy, Varanasi.
4. Dash, V.B. & Sharma, R.K., *Fundamentals of Ayurveda: An Ancient Science of Healing and Therapy*. Chaukhamba Sanskrit Series Office, 2002.
5. Sharma, P.V. *Essentials of Ayurveda*. Chaukhamba Orientalia, Varanasi.

Sheroes of Malabar Rebellion: Unearthing the Forgotten Annals of Women Fighters

Aswathy. G
Research Scholar, Government College, Malappuram, University of Calicut Kerala.
Dr. Sukesh Kumaradas
Assistant Professor, Department of Islamic History, Government College Malappuram

Abstract

This study examines the pivotal role of women in the Malabar Rebellion of 1921, a significant event in Kerala's history linked to the Khilafat movement and the broader Indian independence struggle. Despite their crucial contributions, many women remain overlooked in historical narratives. This research highlights the bravery and agency of Muslim women during the uprising, exploring their motivations and the impact of their actions. By shedding light on these often-forgotten figures, the study aims to enrich our understanding of the Malabar Rebellion and encourage further exploration of women's roles in historical movements.

Keywords: Sheroes of Malabar rebellion, Mappilas, Khilafat movement, Women contributions-Gender studies, Historical memory

Arab trade prospered in Malabar long before the 7th century C.E., and it was during this time that Muslims established their presence in Kerala as traders, utilising maritime routes across the Arabian Sea, prior to the north of India being invaded by Muslim armies from the west.[1] Historical trade routes connecting the Arabian Peninsula to India support the claim that Arabs were in Malabar before Islam.[2] Arab traders engaged in commerce with locals, facilitating cultural exchanges prior to the 7th century C.E. Accounts from travelers like Ibn Battuta highlight these early interactions. This pre-Islamic presence likely paved the way for the later spread of Islam through established ties with local communities. Thus, it suggests a gradual integration of Islamic practices rather than a sudden introduction. They were permitted to carry on trade and settle by the native rulers. Many of them married local women,[3] and their descendants came to be called Mappilas.[4] The essence of Mappila origins is intermarriage between Arab traders and Malayali women.[5] The historical context of the statement is the arrival of Arab Muslim traders in Kerala during the mediaeval period. These traders established trade connections with the local Hindu population and engaged in cultural exchange, including intermarriage. This process of cultural exchange and hybridisation has shaped the Mappila identity and contributed to the rich cultural diversity of Kerala. The peaceful and harmonious coexistence between the Arab Muslim traders and the Hindu population of Kerala. The adoption of the local name "Mappila"[6] is a significant indicator of the cultural exchange and integration that took place. It suggests that the Arab Muslims were not seen as outsiders but were accepted as part of the local community. Prior to Tipu Sultan's ascension in Malabar, the traditional land system was structured hierarchically, with the *Jenmi*, or landlord, holding ownership of the land and leasing it to cultivators for agricultural purposes. This system consisted of three levels of ownership, each entitled to a portion of the produce. The Mappilas were mostly cultivators of the land under this system, and the *Jenmimar* were upper-caste Hindus. During Hyder Ali's invasion of Malabar in the 18th century, many Hindu landlords fled Malabar to neighbouring areas to avoid persecution and forced conversions. During this time, the Mappilas tenants were accorded ownership rights to the lands. After the death of Tipu Sultan in 1799 in the Fourth Anglo-Mysore War, Malabar came under British authority as part of the Madras Presidency. The British set out to restore ownership rights to

the *Jenmimar*, who had earlier fled the region. *Jenmimar,* were now given absolute ownership rights of the land, which was not the case previously. The British land reforms in Kerala, while well-intentioned, had unintended consequences. By creating a more unequal land distribution and increasing the power of a small elite, they fuelled resentment and discontent among the peasantry. The Mappila riots were a direct result of these policies and a reflection of the deep-seated social and economic tensions in the region. The peasants were now facing high rents and a lack of security of tenure. This caused a series of riots by the Mappilas starting in 1836. Stephen F. Dale[7] says, “There were approximately 33 recorded outbreaks in the Malabar district during this period, 1866 to 1921, suggesting a relatively high level of unrest and conflict. The period between 1836 and 1921-22 was marked by significant social and political changes in the Malabar region, including the introduction of British rule, land reforms, and the rise of religious and nationalist movements. These factors may have contributed to the increased frequency of outbreaks. The Mappila riots were primarily driven by socioeconomic grievances. The peasants, facing poverty and exploitation, sought to challenge the dominant power structures. While socioeconomic factors were crucial, religious and cultural identity also played a role. The Mappilas, as a distinct religious and cultural group, may have felt threatened by the increasing influence of Hindu landlords and the colonial administration. The riots can also be seen as a form of anti-colonial resistance. The Mappilas, like many other Indian groups, were struggling against British rule and the oppressive policies it imposed. Between 1836 and 1896, they killed many government officers and Hindu landlords. But any accurate historian would tell you that without the involvement of vast numbers of women, this revolution would not have been successful. To put an end to the cruel practice of slavery and tyranny that persisted for numerous centuries, these courageous mothers, daughters, and sisters gave not only their lives but also the lives of their families. This little essay tries to shed light on a small number of the many women who actively participated in the Malabar rebellion's quest for freedom.

Malabar Rebellion

The "Moplah Outrages" were a complex series of events influenced by a variety of factors, including economic, social, and religious tensions.[8] Understanding the complexities of these incidents is essential for a comprehensive understanding of the history of the Malabar region and the challenges faced by the Mappila community during British colonial rule. The term "Moplah Outrages"[9] was a deliberate choice by British administrators to demonise the Mappila community and justify the use of force against them. It reflects the historical bias of the colonial authorities and has contributed to negative stereotypes about the Mappila community. The defeat of Tipu Sultan, a formidable Muslim ruler who opposed British expansion, profoundly affected the Mappila community, as the loss of such a strong leader coincided with the rising tide of British colonial influence, fuelling resentment and frustration among the Mappilas. Miller's reference to their "depressed and hopeless conditions"[10] underscores the socioeconomic factors at play, indicating that poverty, landlessness, and various hardships significantly contributed to their growing anger and discontent.

Kerala in the 1920s, under colonial rule, was divided into 3 regions: Travancore, Kochi, and Malabar, of which the Britishers mostly attacked the Malabar region, which was occupied by both Muslims and Hindus together. Even though the caste system[11] and slavery existed, Hindus and Muslims lived in harmony. This harmony was disrupted by the invasion of the British, who joined with them in oppressing the poor people. Due to this resentment towards the authorities, poor Hindu people joined with the Muslim community in the peasant uprising. And they fought together, and

the low-caste people received immense respect and equality from the Muslims.[12] Mappilas were the tenants inhabiting the Malabar region, but most of the landlords were Hindus. And the armed upspring was against British rule and landlords. The abolition of the Ottoman Sultanate served as a catalyst for Muslim resentment against British colonial rule. It symbolised the erosion of Islamic authority and the encroachment of Western powers on Muslim lands.[13] The Khilafat Movement, initially focused on religious and political concerns, quickly became a platform for expressing broader anti-colonial sentiments.

In Kerala, the Khilafat Movement resonated with the Mappilas, a predominantly Muslim community. Their grievances against British rule, coupled with the religious and political symbolism of the Caliphate, fuelled communal tensions. The movement provided a rallying point for the Mappilas to express their frustration and seek redress. The violence that erupted in Kerala was a manifestation of these deep-seated tensions. The Mappilas, feeling marginalised and oppressed, targeted Hindus and British officials, perceived as symbols of colonial authority and Hindu dominance. The systematic persecution of Hindus was a deliberate attempt to assert Mappila identity and power. The British abolition of the Ottoman Sultanate, combined with the Khilafat Movement, ignited communal violence in Kerala. The Mappilas, driven by a combination of religious, political, and socioeconomic grievances, used the movement as a vehicle for expressing their discontent and challenging British colonial rule. The resulting violence was a stark reminder of the dangerous consequences of religious and political polarisation in a colonial context. The Khilafat movement started in 1919 in India and indicated communal feelings among the Mappilas and caused the violence that saw systematic persecution of Hindus and British officials. Many homes and temples were captured and then destroyed. From August 1921 till about the end of the year, the rebels had under their control over a large part of Malabar. There was no systematic effort to gather statistics on the number of women and children killed during the Malabar Rebellion.[14] It indicates a significant gap in the historical record of the Malabar Rebellion.

The practice of seclusion is more prevalent among higher-class families, who have the resources and social status to maintain traditional gender roles. Lower-class families, particularly those engaged in manual labour, may find it difficult or impractical to enforce strict seclusion.[15] The Mappila community's cultural heritage, influenced by Arab and Indian traditions, has shaped its attitudes towards women's roles. While some families adhere to strict seclusion practices, others have adopted more liberal norms, reflecting the diverse cultural influences within the community. Looking at the misery of the people in this period, the condition of women in society cannot be ignored. Malabar women, like women in many other cultures, were often assigned a subordinate role within the household and community. They perform a multitude of essential tasks, including churning milk, grinding corn, cooking meals, spinning, and gathering wood and water; among the poorer communities, they even contribute to lighter agricultural labour.[16] The extensive list of household duties mentioned highlights the demanding nature of women's work. These tasks were essential for the survival and functioning of the family, and women were expected to perform them diligently. The mention of women's involvement in agricultural labour, particularly in poorer families, underscores the economic necessity of their contributions. Women's labour was often crucial for supplementing family income and ensuring food security. There is no need to talk about the lives of Muslim women in this situation where women were being exploited indiscriminately and they were held in low esteem. The presence of Mappila women in the Malabar Revolution was too strong even for colonial narratives to ignore.[17] Women's struggle, contributions and presence, which

is new to the studies of the Malabar Revolution. It is necessary to investigate not only the Malabar Revolution but also how the Mappila women built their lives in Malabar after the revolution. Through this, a new study will be started and need a *Shtree Munneta Kerala*[18] on the important role that Mappila women played in the Malabar Rebellion, even though they did not directly participate in the fighting. It suggests that they provided crucial support to their men but faced severe consequences for their loyalty.[19] The statement highlights the important but often overlooked role of Mappila women in the Malabar Rebellion. Their support for their men was crucial, but it also came at a high cost. Understanding the experiences of Mappila women is essential for a comprehensive understanding of the rebellion and the challenges faced by the Mappila community during British colonial rule. But there were Muslim women in this period who fought with their strength, and they used their education as a strong weapon to fight against the injustice of British rule prevalent in society. It suggests that despite the prevailing societal norms and restrictions, some women actively resisted British rule through their education and activism. It emphasises that even within a patriarchal and colonial context, there were women who actively resisted oppression and fought for social and political change. The predominance of male historians has often led to a narrow focus on male-centric narratives, which can exclude or minimise the achievements of women. This bias can be perpetuated through the selection of sources, the framing of historical questions, and the interpretation of evidence. The neglect of Muslim women's contributions in the Malabar Revolt is a specific example of this broader historical bias. By omitting their names and roles, historians have effectively erased their presence from the historical record, making it difficult to fully understand the event's complexities. An examination of the Malabar revolt's background reveals that historians have often overlooked the contributions of Muslim women, frequently neglecting to mention their names and roles in this significant historical event. Hitchcock's statement emphasises the crucial yet often overlooked role of Mappila women in Kerala's history, particularly during the Malabar Rebellion. Described as "fearless" and "loyal," these women actively participated in the struggle for justice and freedom, showcasing their courage and resilience. The terms "fearless" and "loyal" paint a picture of women who were not afraid to stand up for their beliefs and fight for justice. Their loyalty to the cause of the rebellion demonstrates their commitment to the struggle for freedom and equality. The prompt challenges the traditional portrayal of Mappila women as passive and submissive figures. It emphasises their agency and active participation in the Malabar Rebellion, highlighting their courage and resilience. Their contributions extend beyond traditional roles, highlighting their agency in shaping the sociopolitical landscape. This perspective calls for a re-evaluation of historical narratives to recognise and honour the vital influence of Mappila women in their community and the nation.[20] Recent studies are now highlighting the significant role of Muslim women in the revolt, showcasing their active participation in the struggle—some fought directly, while others provided crucial support to their men, shouldering immense responsibilities that have etched their contributions into history. Their enduring hardships were borne out of a profound commitment to the country's freedom, prompting this study to explore the lives of these courageous Muslim women freedom fighters. A closer examination reveals a multitude of valiant women who played pivotal roles in the Indian freedom struggle. Some of these important women are Varian Kunnath Kunjaisha, Fatima Malu, Kadiayamu, Fatima., etc but "their names were invisible in major historical texts. But in Jaffer Erattupetta's book '*Maalu Malabar Samarathinte Pennkaruth'*, we could see the women who directly or indirectly participated in the Malabar rebellion. P. Geetha's '*1921 Charithra Varthamanagal* book also deals with women in the Malabar

revolt. The mention of Jaffer Erattupetta's and P. Geetha's books highlight the importance of alternative sources in providing a more comprehensive understanding of women's roles in historical events. These books offer valuable insights into the experiences and contributions of Mappila women during the Malabar Rebellion. Recognising the contributions of women like Varian Kunnath Kunjaisha, Fatima Malu, Kadiayamu, and Fatima is crucial for a more complete and accurate understanding of the Malabar Rebellion. It challenges the stereotypes and biases that have often limited our understanding of women's roles in history and highlights the importance of their agency and participation in social and political movements.

Varian Kunnath Kunjaisha

In Jaffar's book *Maalu: Malabar Samarathinte Pennkaruth*, Varian Kunnath Kunjaisha is described as the mother of the Malabar revolution. Kunjaisha is the daughter of the prominent Unnimammad Haji of Karuvarakundu. She got her education from English school at a time when education was everyone's dream of that time. Kunjaisha's husband was Moitheen Kutty haji, a merchant patriot and scholar who fought strongly against the British occupation of Malabar. They participated in the protests along with Mother Kutty and went into hiding. Their eldest son is Varian Kunnath Kunjahammed Haji, a fighter of the Malabar rebellion. "It was Varian Kunnath Kunhamed haji's mother who carried on the family in the years of his absence and with more success than did."[21] Their role in history is significant and huge as they motivated their children to fight against British aggression and became role models and inspirations for other mothers. The Chakkiparamban family was on the enemy list of the British, so they were financially and physically harassed by the British government. Her involvement as a leading figure may have inspired and encouraged other Muslim women to participate in the struggle, challenging traditional gender roles and paving the way for greater participation of women in political and social movements. She is widely regarded as the pioneering Muslim female force in the Malabar Rebellion, a testament to her remarkable courage and leadership during a tumultuous period in history. Her contributions not only inspired those around her but also paved the way for future generations of women to engage actively in the struggle for freedom and justice. Through her actions, she exemplified the vital role that women played in the resistance against colonial oppression, challenging societal norms and asserting their agency in the fight for their rights and the rights of their community.

Malu Fathima

Malu Fathima has been given many epithets by various writers and historians. She is known as the "Riot heroine" "Malabar kalapa smaranayika," "Revival heroine," etc. She was born in 1873 as the third daughter of Koyamu Haji and Amina Kutty. Her mother also said to be a revolutionary woman. She was pregnant, Koyama Haji left to fight against the invasion, and Amina Kutty was happy to leave him and stand up as a strong lady. It is not certain that they will come back; they know that the poor tenants and peasants are fighting for their right to live, and they leave with pride that the country will be their own if the British, the enemies of their native land, leave. Even the children who were going to be born in Malabar were prepared to fight against slavery and occupation. Malu acquired speaking and writing skills in the English language and mastered horseriding. In Jaffer's work *Maalu Malabar Samarathinte Pennkaruthu,* he says that the "main aim of Malu was to fight against the British government."[22] She was highly influenced by the heroic speeches of Kunjahamed Haji. "His speech always excited her, and she attentively listened to each and every single word of his speech." Malu's significant role in the movement was great, and she inspired many other women and influenced them to raise their voices against the threatened British

government. In Jaffer's work, he recorded the parts of Malu's speech, which was delivered to the wide audience of Karuvarakundu:

"No one should be afraid if there is a war. The rule of the white man must end. Variankunnan is with us. In Pookottur, Poocholamadu, and Chandakunnu, many of our people were martyred. The Waggon Massacre is a testament to the brutality of the British. We must do our part for the country to drive them when the men go out to war; the women should send them off with a cheerful Salam. Those who can go should go. Others must hide in forests and in between rocks. All the males are either martyred or in hiding. Not even a single body should be allowed to rot, even if it is of the British. We must boldly undertake that work. It is up to us to give courage to men."[23] These words were singularly inspiring and motivating to the women of Malabar. Malu is the wife of Varian Kunnath Kunjahamed Haji, the leader of the Malabar rebellion. Even after the sacrifice of Varian Kunnath Kunjahamed Haji, she continued to advocate for revival efforts and played a crucial role in establishing a school. Additionally, she was actively involved in various social activities and served as the chief in charge of the mosque. She passed away in 1961 at the age of 88. Following her death, it was decided that all her properties would be donated to the mosque.

The condition of women in the other families of the Muslim community was also miserable. An example is Aisha and her children, who were jailed for helping the rebels. Men were killed and women were raped. Even in history, many people fought for their loved ones. When the British army attempted to execute Moitheen, his eleven-year-old daughter, Fatima, clung to him, sobbing and pleading for his life. She was also along with her father, who did not back down despite being harassed by the soldiers. Another similar incident was when Kadiyamu bravely came forward and stopped his ailing father from being taken away by the soldiers. The soldiers shot and killed her, and her husband and father stabbed her with a bayonet but did not retreat. Each of these events was a different face of riot misery. A girl named Fathima died fighting for her father at a young age, and another girl named Kadiyamu, died unable to care for her father in the hope of tomorrow's freedom. Hitchcock reports the participation of two women at the forefront of the revolt. "Two were known to have been shot fighting with the men, one at pukkottur and one in a mosque at Olakara, and 157 were known to have taken part in definite offences, chiefly dacoities and thefts."[24] They became a part of the historical record. Biyathumma Hajumma is another Mappila woman in the Malabar rebellion. When Varian Kunnathe Kunjahammed Haji was robbed in Makkah, they helped by searching for information. When the rioters came to Ayamutty's house, his mother Biyathumma, Kunjahammed Haji was seen saying Salam and giving them guns.

About the presence of Mappila women in the battle of Pookottur, Kodur says this: Every mother of the Mappila house left one of her two sons for the war. Arankara pappattungal Thayumma is seen to have dedicated both his sons to the nation. Hitchcock mentions the presence of Mappila women in his work. In Pookottur, when the men went down in battle, the women cheered them on and recited Badar baith.[25]

"In some places driven from their homes by fear or lack of food, they had for a time lived a life nearly as wild as the men, and later, when the men were in jail, it was quite common for Mappila girls to set out on their own to visit husbands or brothers in Cannanore or Calicut, as well as the cages in the area."[26] Researcher Dr. Shamshad Hussain shares the miseries of women in Malabar struggle in their work, Fatima, who hid for days in a stone-hewn pit, lived without crying and eating and suppressed their hunger. More women had to fend for themselves and take on family responsibilities in the absence of their loved ones and relatives[27].

Conclusion:

Despite a century having passed, nothing is known about the Muslim women who take part in the Malabar insurrection. This research made it possible to identify many Muslim women who took part in unrecorded riots. When we study each episode of the Malabar Rebellion separately, we can understand that it contains stories of bloodshed, bravery, and torture that Kerala has never heard of or experienced to date. We need to realise that the freedom that we enjoy today is the cost of the lives of thousands of Mappila women in Malabar- those who chose the harsh side of life and went down to fight for their own families and country. Women and lower castes bore the brunt of the suffering during the riots. Every Mappila woman played a vital role in the struggle for freedom, making significant sacrifices. On the centenary of the Malabar Rebellion, we must remember the sacrifices made by Mappila women and children, who gave their lives for the freedom of their country. The stories of women like Varian Kunnath Kunjaisha, Malu Fathima, and Kadiyamu are inspiring examples of courage, resilience, and patriotism. Their contributions to the Malabar Rebellion were immense, and they deserve to be remembered and celebrated. By honouring their legacy, we can ensure that their contributions to the struggle for freedom are never forgotten.

End Notes

1. Zaki M., *Arab Accounts of India*, Idarag-I Adabiyat-I Delli, Delhi, p. 7-8.; George Fadlo Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean*, Princeton University Press, Princeton,New Jersey, 1951, p. 66-76.
2. Baldeo Sahai, *Indian Shipping A historical survey*, Publication Division, Ministry of Information and broadcasting, Government of India, 1996, pp. 30-56.
3. Roland E Miller, *Mappila Muslim Culture, How a historic Muslim community in India has blended tradition and modernity*, State University of New York Press, Albany, 2015, p. 47.
4. Major P. Holland Pryor, *Mappilas or Moplahs*, Office of the superintendent, Class Handbooks for the Indian Army, Government Printing, India, 1904, p. 1.
5. Roland E Miller, Mappila Muslim Culture, *op.cit.*, p. 208.
6. Roland E Miller, Mappila Muslim Culture, *Ibid.*, p. 26.
7. The Journal of Asian Studies, Vol. 35, No. 1 (Nov., 1975), pp. 85-97, Stephan F Dale, *The Mappila outbreaks Ideology and social conflict in Nineteenth century Kerala*, p. 85.
8. The Journal of Asian Studies, Vol. 35, No. 1 (Nov., 1975), pp. 85-97, Stephan F Dale, *op.cit.*, p. 85.
9. The Journal of Asian Studies, Vol. 35, No. 1 (Nov., 1975), pp. 85-97, Stephan F Dale, Ibid., p. 85.
10. Roland E Miller, *Mappila Muslim Culture*, *op.cit.*, p. 37
11. Mawlana Syed Sulaiman Nadwi, *Arab O Hind Ke Taaluqat*, Tr, M. Salahuddin, *Indo-Arab relations*, The Institute of Indo-Middle East Cultural studies, Hyderabad, 1962, p. 11
12. William Logan Malabar, In Two Volumes, Vol. I., Government Press, Madras, 1951, p. 197.
13. Tottenham G.R.F, *The Mappila Rebellion*, Madras government press, 1922, p. 2
14. Diwan Bahadur C. Gopalan Nair, *The Moplah Rebellion 1921,* Printed at the Norman Printing Bureau, 1923, p. 53
15. Major P. Holland pryor, *Mappilas or Moplahs*, *op.cit.*, p. 53
16. Major P. Holland pryor, *Mappilas or Moplahs*, *Ibid*., p. 53.
17. Geetha, *Charithra Varthamanagal*, Current books, Thrissur, 1921.
18. Sameel Ellikkal, *Malabar Viplavam Charithram Kanathepoya Jeevithagal Khabarukal*, p.28.
19. Roland Eric Miller, *Mappila Muslims of Kerala A study in Islamic Trends*, The Christian Institute for the study of religion and society, Bangalore, Orient Longman, Bombay, 1976, p. 149.
20. Hitchcock R.H., *A History of the Malabar Rebellion,1921*, Madras university press, Madras, 1925, p. 150.
21. *Ibid.*
22. Jafar Erattupetta, *Maalu.Malabar Samarathinte Penkaruth*, Yuvatha book house, Kozhikode, 2021.
23. *Ibid*.
24. Hitchcock R.H., *A History of the Malabar Rebellion, op.cit.*, p.151.
25. *A poem praising the first battle in the history of Islam.* Kodoor A.K., *Anglo- Mappila Yudham 1921,* Grace Educational Association, Malappuram,1999.
26. Hitchcock R.H., *A History of the Malabar Rebellion,1921*, *op.cit*., p.151.
27. Shamshad Hussain K. T., *Malabar Kalapathinte Vamozhi parambram*, Ph.D Thesis, p.607

Impacts of Exercise Intervention on Various Diseases in Rats

Dr. M. Sharmila
Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur
Dr. P. Sujana
Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur
Government degree college, Puttur – 517583 , Chittoor (Dt) , Andhra Pradesh , India

Abstract:

Numerous disorders, including osteoarthritis, obesity, hypertension, and Alzheimer's disease, are thought to benefit from exercise as a therapy or preventive measure. In many systems, exercise is an active treatment for a variety of ailments.

t offers a theoretical foundation for the therapy of diseases with exercise. A convenient strategy to generate some illness models and investigate how exercise affects alterations in disease-signal pathways is by using a rat model. The impact of various fitness training regimens on diseases vary.

Key Words: Cancer, Disease, Exercise intervention, Method, Rats, System

Introduction:

A number of researchers have been interested in using exercise as a treatment for various ailments in recent years. Exercising regularly can help prevent chronic noncommunicable diseases[1], halt the advancement of existing diseases, treat pre-existing conditions, and lower the risk of complications and disease-related death, according to research.[5] But exercise has been demonstrated to cause physical health harm if improperly advised or performed, including lowering immune function and raising the risk of physical harm.[7]. Worse yet, overdoing it on exercise can put too much strain on the circulatory system, leading to sudden cardiac arrest, acute renal failure, or even disruption of brain blood flow.

Right now, rats are among the best animal models for studying human diseases. Rats are bigger than mice, live longer, and make it simpler to gather physiological data about them. Rats are also easier to breed since they are more flexible and have a greater resilience to sickness. Rats and humans function cognitively similarly, but it is more simpler for researchers to obtain enough rat models of particular diseases to fully investigate the processes of exercise on diseases. Research has demonstrated that different exercise types, frequencies, intensities, and rat models have different impacts. It has been well established that exercise can improve the condition of various body systems, including the motor system,[10], metabolic system,[13] cardiocerebral vascular system,[16,] nervous system,[17], and others.

Results And Discussion:

Motor system

We frequently employed resistance training and swimming in our review of studies pertaining to muscle atrophy. With a speed range of 15–20 m/min and a slope of 0° or 20°, treadmill exercise was conducted on a motor treadmill at low or moderate intensity for acute or short-term duration. For five to six days, the animals underwent adaptive training to help them become used to the climbing gear. Furthermore, resistance training and low-intensity swimming were mixed in a brief workout program. The skeletal muscle function, fiber-type redistribution, and muscle mass were all improved by the workout regimens mentioned above. The detrimental effects of substantial atrophy were only evident with high-intensity treadmill activity.

Osteoporosis

Osteoporosis is a gradual metabolic bone disease marked by a significant reduction in skeletal mass, deteriorating architecture, increased bone fragility, and fracture vulnerability. There were twenty jumps per day in the protocol. To do this, the rat was put inside a wooden box. The animal was given an electromagnetic stimulus in order to cause the first jump. The procedures demonstrated how maintaining bone mass, lowering bone loss, and increasing bone mineral density can all help avoid osteopenia. More investigation is needed on their fundamental systems, though.

Obesity

It is believed that obesity shortens life expectancy and lowers quality of life by raising the risk of diseases like osteoarthritis, depression, diabetes type 2, cancer, and cardiovascular disease. All of these exercise regimens shown benefits in the treatment or prevention of obesity through weight loss, improved insulin sensitivity, and enhanced energy metabolism in signaling pathways relevant to obesity.

Diabetes

Diabetes is a prevalent illness mostly brought on by faulty insulin sensing and secretion. In male rats of various ages, these exercise regimens typically prevented diabetes and improved insulin resistance and glucose metabolism in diabetic rats.

Hypertension

Elevated blood pressure is the hallmark of hypertension, a systemic illness that may also include organic or functional abnormalities. These studies' findings showed that moderate exercise training improved cardiovascular autonomic balance, decreased blood pressure and restored vascular and endothelial function in coronary heart disease patients. It also enhanced the adaptability of LV myocardial mitochondria. This may have something to do with oxidative stress declining.

Depression

Depression is the most common kind of mental disturbance and is defined by a persistently poor mood. One of the most common mental ailments in teenagers is depression, which also frequently affects adults. The BDNF expression in the hippocampal region was positively impacted by these workout techniques. Additionally, they altered the hypothalamic-pituitary-adrenal axis, supported the long-term potential of the hippocampus in depressed rats, and assisted in protecting the white matter capillaries.

Anxiety

The most prevalent kind of neurosis, anxiety, commonly referred to as anxious neurosis, is typified by jitteriness, worry, and restlessness. Affected youth with anxiety disorders range in prevalence from 12% to 20%, making them the most prevalent mental health illnesses among children. In nervous rats, these exercise techniques had a favorable impact on neurotrophin expression. Rats can be trained to avoid anxiety-like behaviors by exercising, such as jogging on a treadmill, which lowers oxidative stress in brain areas linked to the anxiety response.

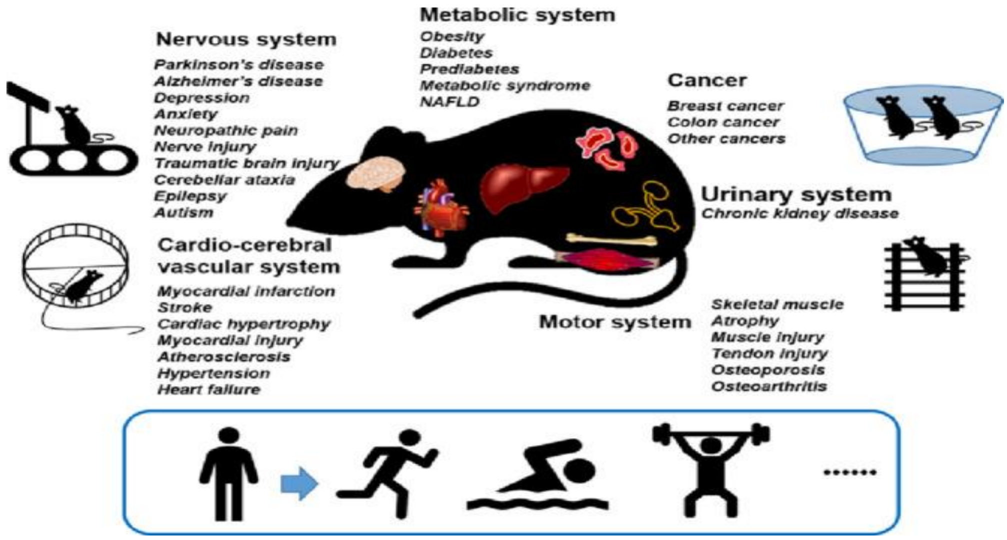

The forms of exercise and exercise interventions that have been demonstrated to be successful in treating illnesses or altering signaling pathways were examined. Additionally, using rat models makes it easier for researchers to create new models. For example, because rats are larger than humans, their tissues and organs provide better observational conditions, and it is easier to collect and analyze their cerebrospinal fluid, using rat models for attention deficit disorder—a neurological disease—may be more similar to using human models.

When combined, these studies have demonstrated that exercise can either prevent or at least lessen the symptoms of most diseases. But the details of exercise, including how long and how hard you work out, can vary. In particular, it may be more beneficial to treat diseases affecting the motor, metabolic, and cardiovascular systems with long-term exercise (lasting six weeks or longer), while psychiatric disorders may benefit more from short-term exercise (lasting less than six weeks).

Bibilography:

1. Krustrup P., Bangsbo J. Recreational football is effective in the treatment of non-communicable diseases. *Br J Sports Med.* 2015;49:1426–1427.
2. Booth F.W., Roberts C.K., Laye M.J. Lack of exercise is a major cause of chronic diseases. *Compr Physiol.* 2012;2:1143–1211.
3. Silverberg D., Wexler D., Blum M., Schwartz D., Iaina A. The association between congestive heart failure and chronic renal disease. *Curr Opin Nephrol Hypertens.* 2004;13:163–170.
4. Brusco C.M., Blazevich A.J., Radaelli R., Botton C.E., Cadore E.L., Baroni B.M. The effects of flexibility training on exercise-induced muscle damage in young men with limited hamstrings flexibility. *Scand J Med Sci Sports.* 2018;28:1671–1680.
5. Castrogiovanni P., Di Rosa M., Ravalli S., Castorina A., Guglielmino C., Imbesi R. Moderate physical activity as a prevention method for knee osteoarthritis and the role of synoviocytes as biological key. *Int J Mol Sci.* 2019;20 doi: 10.3390/ijms20030511.
6. Patterson C.M., Levin B.E. Role of exercise in the central regulation of energy homeostasis and in the prevention of obesity. *Neuroendocrinology.* 2008;87:65–70.
7. Sturgeon K.M., Ky B., Libonati J.R., Schmitz K.H. The effects of exercise on cardiovascular outcomes before, during, and after treatment for breast cancer. *Breast Cancer Res Treat.* 2014;143:219–226.
8. Edwards K.M., Wilson K.L., Sadja J., Ziegler M.G., Mills P.J. Effects on blood pressure and autonomic nervous system function of a 12-week exercise or exercise plus DASH-diet intervention in individuals with elevated blood pressure. *Acta Physiol (Oxf)* 2011;203:343–350.

Development of Cinema in Kalyana Karnataka

Dr. Chandraprabha M. Patgar
Associate Professor in Forensic Science, Department of Criminology and Forensic Science, Government First Grade College, Gandhipur, Haveri, Karnataka

Abstract:

This paper discusses on the issues relating too development challenges of Cinema in Kalyana Karnataka. Kalyana Karnataka includes Bellary, Bidar, Kalgurgi, Koppal, Raichur, Yadagiri, and Hosapete. It was a part of Hyderabad Karnataka and was renamed as Kalyana Karnataka in 2019. The Kannada film industry in Karnataka is centred in Bangalore Gandhi Nagar. There are more than 125 Kannada films released every year in Karnataka, but only countable number of films taste success and majority of the films do not even run for a week. The changing trends among youth have also impacted the viewership. The easy penetration of smart phones have increased the entertainment options and the Youth who form the major chunk of Cinema viewers, have staying away from theatres and are finding better entertainment offers through OTT, TV and online cinema releases without shelling out extra money. The producers and Kannada Film chamber need to concentrate on producing films with local cultural ethos and attract cine lovers to theatres. The role of all stake holders including Karnataka Government, Kannada Film Chamber, Producer's Associations and Cine star Fans Associations. The combined efforts of all these multiple stake holders will support to surviving Kannada films in Kalyana Karnataka region. The menace of remakes, dubbed films, other language films, OTT films etc needs to be prevented through strong policy and Governmental intervention.

Key words: Kalyana Karnataka, Cinema Industry, Development, and Challenges.

Introduction-

The Kannada film industry is a hugely growing industry producing more than 125 films annually. Despite the increasing penetration of online entertainment offers for the cine goers, Kannada film releases are increasing every year. In 2023, there were 225 Kannada films released including 180 new releases and 45 re-releases. In 2023 Kannada film Industry had a total domestic foot fall of about 30 million and gross box office revenue of about 3.12 billion Indian rupees. In 2022, Kannada films had all time high of 8% box office performances but in 2023 that number dropped sharply to 2%. The film producers and distributors have consensually developed formulas for distributing films which are graded as ABC centres.

1. BKT region -meaning Bangalore, Tumkur and Kolar regions.
2. Hyderabad region – Bellary, Bidar, Raichur, region
3. MMCH - Mysore, Mandya, Coorg and Hassan region

The Kalyana Karnataka reflects geographically different culture and is vibrantly different form rest of Karnataka. The Telugu speaking and understanding people are more acclimatised with Telugu films rather than Kannada films in this region. Hence, the Development of cinemas has been witnessing a halted development and all the stake holders are responsible for reversing this trend.

Challenges -

The development of Cinema in Kalyana Karnataka is facing several challenges.

1. **Gradual Disappearance of single screen theatres -** In Kalyana Karnataka state, the number of single screen theatres poses a serious threat to Kannada film industry. The INOX Kalburgi, the Miraj cinema, The Orchid Mall, The Lotus Mall cinema etc. They have changed the movies

watching experience especially among youth. The multiplex theatres are gaining popularity among youth. Single screen theatres are disappearing and giving way to shopping complexes and shopping maals. Cinema exhibiting is no longer considered as a profitable business because the management of theatres has become intricate and complex. Increase in property taxes, increasing in entertainment Cess, and increase in theatre rentals have added to the agony of the theatre owners. Countable numbers of theatres are surviving. Theatre owners are pressurised with increasing expenses. The theatre owners have complained about the lack of frequent releases from big stars as a main reason for their losses. The theatres owners have a big complaint that big stars can bring stability in the industry by releasing three to four films a years or the producers need to concentrate on giving good content

2. **Emergence of OTT Platforms** - The emergence of OTT platforms has severely impacted the business of theatre owners. The rule that OTT releases should follow six months after the theatrical releases is not strictly followed. This has clearly left a negative impact on Kannada movies. Youth are losing interest in film viewing in a traditional manner as now they have access to grand multiple screens and PVR viewing facility.
3. **Lack of Mass Hero attraction -** The number of mass heroes who can attract huge number of audience to thereat is very less in Kannada Cinema. The countable number of mass heroes have oriented towards Pan India success. The trend started with grand success of KGF. The mass heroes often eye on grand success but all films do not have the taste of success as expected. Loose story line, lack of strong content, absence of
4. **Lack of Film producers and Film Patrons** - Lack of patrons is one of the most important aspects which are a hindrance to regular production Kannada films in North Karnataka. Absence of producers, investing consistently in film making is very detrimental to the Kannada film industry.
5. **Cultural gaps** - The cultural and geographical differences between South and North Karnataka are so vibrant that majority of films produced in Karnataka don't have the flavour acceptable to North Karnataka audience. The language , the local slang, verbal expression , and colloquial phrasing is absent in Kannada films North Karnataka audience feel left out and do not welcome films as expected.
6. **Aligned geographic interests -** The geographic proximity of the North Karnataka with Andhra Pradesh and Telengana and other neighbouring states is one of the key factors which is distracting the audience from appreciating Kannada films. They rather find acquaintance with Telugu films and Marathi films. This is the prime reason behind falling viewership to Kannada films in North Karnataka. Telugu films are a huge success in these areas because the audience feel cultural and local bonding.
7. **Poor organizational support -** The Kannada film distributors of Kalyana Karnataka region are very few, the number of film producers are also very less. The Kannada film industry is heavily based in Bangalore and the regional differences between Kalyana Karnataka and rest of Karnataka is very remarkable. The Organizations and Associations ensuring the welfare of the Producers, distributors, junior artists, stuntmen, and cinematographers are very weak. Strengthening of this organization will support Kannada Cinema in Kalyana Karnataka region. Kalyana Karnataka film productions ltd established in 2015 is also supporting

8. **Increased intervention of Dubbed cinema** - Kannada dubbed Telugu movies are finding a good fan base in Kalyana Karnataka. The increase in film revenues are accruing from dubbed films in this region.

Government support measures –

The Government of Karnataka can support the Kalyana Karnataka region Cinema with following measures;

1. Reducing ticket prices
2. Reducing in house food costs
3. Framing a transparent OTT policy
4. Implementing Kerala industry model
5. Reducing property taxes on film theatres
6. Enabling government support to Film associations
7. Enhancing support through awards honours and cash rewards

Government of Karnataka has always given priority for Kalyana Karnataka in terms of providing developmental grants, special growth zones, and special grant allowances.

1. Hyderabad Karnataka Development Board – 2009
2. KKRDB- Kalyana Karnataka regional development board -2010
3. Hyderabad Karnataka Special package 2010
4. Kalyana Karnataka regional growth project 2023

But the need to extend this governmental support to Kalyana Karnataka region film industry can support the industry more conclusively. The policies oriented towards building better supportive assistance channels can be framed. Besides, the abstract solving of the regional differences between Kalyana Karnataka region and rest of Karnataka region needs to be tackled more efficiently. The strengthening of Kannada Film chamber with

1. Increasing representation in Cine associations and organizations
2. Inclusion of additional members from Kalyana Karnataka region in Entertainment committees
3. Reducing Entrainment cess for Kalyana Karnataka region theatres
4. Supporting Film distributors share of profits
5. Enabling distributors to sustain losses
6. Requesting Mass heroes to augment their annual releases
7. Enhancing film promotional activities for Kalyana Karnataka region thorough Cine Artists association
8. Proper Implementation of Nanjundappa report to clear off the regional imbalances
9. Supporting the theatre owners with reduced property taxes

Conclusion-

The Kalyana Karnataka region which distinctively differs from the Rest of Karnataka, need to be strengthened institutionally and organizationally and the role of stake holders gains significance. The changing trends of youth need to be given priority. Government of Karnataka needs to concentrate on supporting the Kalyana Karnataka region Cinema industry with increased financial and organizational support.

References:

1. A brief history of the birth and the rise of Kannada cinema, Zee News Official Website, Dated 24th August, 2019

2. Karnataka Chalana Chitra Academy, Official Website, 2023
3. Multiplexes in Karnataka, article published in Prajavani, Bangalore Dated 07th December, 2023
4. Nizam territory will remain indispensable for Tollywood, article published in Times of India, dated 31-07-2013
5. Poornima and Christopher Raj -Media and Entertainment Industry In North Karnataka At A Glance - Inter National Journal of Current Advanced Research, Vol 8, 2019
6. Problems of Kannada Cinema, article published in Deccan Herald, Bangalore, dated 17th April, 2017
7. Problems of theatre owners in Karnataka, article published in Deccan Herald, Dated 07th July 2022
8. Report of the high power Committeee on regional committee on study of regional imbalances (popularly o known as the Nanjundappa committee), 2009
9. Report on State Wise Number Of Single Screens, Official Website, Kannada Film Chamber, 2023
10. Suman Bhai Shinde - History of Kalyana Karnataka International Journal of current research trends, Vol. 9, Issue 11, November 2021
11. Theatre numbers fall sharply in Karnataka article published in The Hindu, Bangalore, dated 28-01-2021

Study on E-Commerce in India: Opportunities and Challenges

Somesh B. Huddar
Department of Economics, Lecturer, Shri S. M. Patil Commerce Degree College, Ghataprabha, Gokak, Belagavi, Karnataka

Abstract:

E-commerce stands for electronic commerce. E-commerce is doing business online and electronically. The Ecommerce has completely revolutionized the conventional concept of business. Ecommerce deals with selling and purchasing of goods and services through internet and computer networks. This paper attempts to highlight the different challenges faced by the E-commerce in India. There are tremendous opportunities of growth in E-Commerce in future also.

Key words: E-Commerce, Online, Growth, India, Internet.

Introduction:

India has emerged as one of the major players on the new international business scene. Its unstoppable economic growth since reforms in 1991 has become the focus of attention of researchers in the area of international business and management. The cutting edge for business today is e-commerce. E-Commerce stands for electronic commerce. It means dealing in goods and services through the electronic media and internet. On the internet, it relates to a website of the vendor, who sells products or services directly to the customer from the portal using a digital shopping cart or digital shopping basket system and allows payment through credit card, debit card or EFT (Electronic fund transfer) payments. Ecommerce or E-business involves carrying on a business with the help of the internet and by using the information technology like Electronic Data Interchange (EDI). More simply put, E-Commerce is the movement of business onto the World Wide Web. E-Commerce has almost overnight become the dominant online activity. There is no single definition of E-Commerce, it means only commercial activity which is performed or linked to or supported by Electronic Communication. E-commerce is a paradigm shift. It is a "disruptive" innovation that is radically changing the traditional way of doing business.

Objectives of the study:

- ✓ To know the E- Commerce process and practices.
- ✓ To attract customers and increase online business.
- ✓ To study the Reveal opportunities and challenges of E-Commerce.

Research Methodology:

Data Collection:

All the data used for the study will be collected from secondary sources. Various reference books, Journals, Reports related websites and other related printed materials will be used for proposed research work.

Review of Literature:

1. Elizabeth & McGregor, (2000) in their paper analyzed the impact of e-commerce on consumers, public policy, business and education. A discussion of public policy initiatives, research questions and ideas for future research was given.
2. Dasgupta & Sengupta, (2002) in their paper examined the future and prospects of e-commerce in Indian Insurance Industry
3. Abhijit, (2013) in his paper opined that e-commerce has unleashed yet another revolution, which is changing the way businesses buy and sell the products and services. New

methodologies have evolved. The role of geographic distances in forming business relations is reduced. With the development of 3G and 4G wireless communication technologies, the internet economy will continue to grow robustly.

4. Raghunath & Panga, (2013) concluded that initially, new internet users would be reluctant to conduct any kind of business online, citing security reasons as their main concern. In order to increase consumer adoption of eservices, the source of consumer confusion, apprehension and risk need to be identified, understood and elevated. E-Commerce provides tremendous opportunities in different areas but it requires careful application for consumer protection issues.
5. Nisha Chanana and Sangeeta Goele (2012) the article entitled “Future of E-commerce in India”. In this article an attempt is made to study the overview of the future of E-commerce in India and discusses the future growth segments in India’s of E-commerce. The study found that, various factors that were essential for future growth of Indian E-commerce. The study also found that, the overall E-commerce will increase exponentially in coming years in the emerging market of India.

Swot Analysis:

Strength:

(1) Changing environment
(2) Time saving
(3) user friendly
(4) low operating cost
(5) Intent Transactions
(6) Expand business
(7) Increasing customer base tracts.

Weakness:

(1) Privacy and security
(2) Extra expense
(3) Inadequate facilities for electronic payment.
(4) Lack of personal interactions
(5) Hidden cost
(6) Delay to receiving goods.

Opportunities:

(1) Online business
(2) Online shopping
(3) Cash on delivery
(4) Electronic cash
(5) Location based services
(6) Customer relationship management
(7) Social customer Acquisition
(8) Improving customer experience
(9) Care and regulatory environment online Retail education
(10) Payment of Transaction.
(11) Opportunities new Businesses.

Threats:

(1) Customer and digital experience
(2) Product & market Strategy
(3) Risk, fraud and cyber security
(4) Compliance framework
(5) Tax and Regulatory structure.
(6) Payments and Transactions.

Opportunities of E-Commerce in India:

The E-Commerce sector in India is growing rapidly in India. The internet users' base in India might still be mere 400 millions which are much less as compared to developed nations of the world, but it is expanding day by day. The accelerating growth of e-commerce in India is due to internet penetration and easily available smart phones. Direct sales many businesses use e-commerce for the direct selling of goods or services online. For some businesses such as those selling software or music, the sale and delivery of goods can be made online. For most the supply of goods will continue to require a physical delivery.

If you plan to sell online, you may need to rethink many of your business activities. You will fundamentally change the way in which you interact with your customers for example, if customers place orders online instead of talking to a salesperson. You will also need to work out how every aspect of a transaction is handled-including order confirmation, invoicing and payment, and deliveries and returns.

Pre-sales

You can use your website for pre-sales activities and generate sales leads. At its most basic this can mean having an online version of your promotional materials on your site. Other options include email campaigns, search marketing or online advertising to attract visitors to your website.

Post-sales support

You can also use the internet to automate aspects of your customer support to reduce the number of routine customer service calls. This can be achieved by using your site to answer the most frequently asked questions, or by putting technical information online.

Ensuring success

However you decide to use e-commerce, it is important to define your objectives from the outset. What level of sales are you hoping to make? How many sales leads are you looking to generate? What percentage reduction in customer telephone calls are you expecting to achieve? Ensure that targets are put in place so that you can measure the success, or otherwise, of your e-commerce activities.

Challenges of E-Commerce:

Since the boom of the internet in the late 1990s Web based companies have been starting up every day. What is more, new opportunities for growth emerge daily, expanding the reach and capabilities of the cyberspace. However for all its benefits and advantages, e- commerce faces some problems that are unique to the industry. That is web based enterprises have a special set of challenges that traditional brick-and-mortar business do not have.

A challenge of E-commerce in India has less credit card population, lack of fast postal services in rural India. Accessing the Internet is currently hindered down by slow transmission speeds, frequent disconnects, and cost of Wireless connection and wireless communication standards over which data is transmitted High-speed-bandwidth Internet connection not available to most citizens of the nation at an affordable rate. In India, mostly people are not aware about the

English language or not so good in English language. So that for the transaction over internet through electronic devices, language becomes one of the major factors to purchases, hire and sell a particular product or services. Multiple issues of trust in e-commerce technology and lack of widely accepted standards, lack of payment gateways, privacy of personal and business data connected over the Internet not assured security and confidentiality of data not in place to deploy ubiquitous IT Infrastructure and its maintenance.

Conclusion:

Several important phenomena are associated with e-commerce. E-Commerce has unleashed yet another revolution, which is changing the way businesses buy and sell products and services. New methodologies have evolved. The role of geographic distances in forming business relationships is reduced. E-Commerce is the future of shopping. With the deployment of 3G and 4G wireless communication technologies, the internet economy will continue to grow robustly. In the next 3 to 5 years, India will have 30 to 70 million internet users which will equal, if not surpass, many of the developed countries. Internet economy will then become more meaningful in India. With the rapid expansion of internet, E-commerce is set to play a very important role in the 21st century, the new opportunities that will be thrown open, will be accessible to both large corporations and small companies. The role of government is to provide a legal framework for E-Commerce so that while domestic and international trade are allowed to expand their horizons, basic rights such as privacy, intellectual property, prevention of fraud, consumer protection etc are all taken care of.

References:

1. Chakraborty, K. D. and Chatterjee, D., "E-Commerce", B. B. Kundu Grandsons, Kolkata, 2011, pp-32-56
2. Das, L., "Growing Trends of E-Commerce and Its Role in Consumers Buying Pattern", International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research, Vol.1, Issue 10, October 2012, pp- 200-209
3. E-commerce Business Models and Concepts, E-Commerce: Business, Technology, and Society 2009, Fifth Edition, by Kenneth C. Laudon and Carol Guercio Traver, Published by Prentice Hall, a division of Pearson Education, Inc. Available Website:
4. http://wps.pearsoncustom.com/wps/media/objects/6717/6879191/EBM100_Ch02.pdf, 10/11/2012)
5. Goele, S. and Channa, N., "Future of E-Commerce in India", International Journal of Computing & Business Research, Proceedings of „I-Society 2012 at GKU, Talwandi Sabo Bathinda , Punjab (Available Websites: http://www.researchmanuscripts.com/isociety2012/7.pdf, 10/11/2012)
6. Hariharaputhiran, S., "Challenges and Opportunities of E-Commerce", International Journal of Marketing, Financial, Services & Management Research, Vol.1, No. 3, March 2012, pp- 98-108
7. www.ssrn.com
8. http://www.researchersworld.com/ijms/ ISSN(Print) 2249-0302 ISSN (Online)2231-2528
9. Dasgupta, Prithviraj. & Sengupta, Kasturi. (2002). E-Commerce in Indian Insurance Industry. Electronic Commerce Research, Vol. 2, 43-60.
10. Elizabeth, Goldsmith. & McGregor, L.T. (2000). E-commerce: consumer protection Issues and implications for research and education. Journal of Consumer Studies and Home Economics, Vol. 24, 124-127.
11. Raghunath, Alka. & Panga, Murlidhar. (2013). Problem and Prospects of E-Commerce. International Journal of Research and Development- A Management Review, Vol. 2, 59-66
12. Nisha Chanana and Sangeeta Goele "Future of E-commerce in India", International Journal of computing and business research, 2012

Industry – Academia Collaboration in Private University : As an Instrument of Experimental Learning

Sadanand Santosh Borse

Dr. Nilesh D. Shinde
Asstt. Professor & Research Guide, SSBES, ITM College, Nanded.

Abstract

Management science has developed as a separate science recently. In Maharashtra, the concept of a separate management course in the form of BBA, MBA as well as DBM were started by eminent Management Scientist Dr. Shejwalkar. The No. of B-Schools increased particularly after 1970. This trend reached its peak in 1990s and kept further increasing up to the present day. The best of world's B-School like IIM Ahamadabad and others. MITWPU is one of the well-known private University having a wide range of Management Courses in the private sector.

The objective of this paper is to study the significance of Industry – Academia Collaboration in Private University – as an Instrument of Experimental Learning.

This study is limited to select survey of MITWPU University, Pune.

The hypothesis of this paper is that, Industry – Academia Collaboration in Private University is an effective instrument of experimental learning and there is no significant difference between the opinions of Professors and Students in MITWPU University, Pune.

This is the survey based research. This study is based upon primary data.

Keywords: Experimental Learning, Industry – Academia Collaboration.

Introduction

Management science has developed as a separate science recently. In Maharashtra, the concept of a separate management course in the form of BBA, MBA as well as DBM were started by eminent Management Scientist Dr. Shejwalkar. The No. of B-Schools increased particularly after 1970. This trend reached its peak in 1990s and kept further increasing up to the present day. The best of world's B-School like IIM Ahamadabad and others. MITWPU is one of the well-known private University having a wide range of Management Courses in the private sector.

Objective of the Paper:

The objective of this paper is to study the significance of Industry – Academia Collaboration in Private University – as an Instrument of Experimental Learning.

Limitations of the Paper:

This study is limited to select survey of MITWPU University, Pune.

Hypothesis of the Paper:

The hypothesis of this paper is that, Industry – Academia Collaboration in Private University is an effective instrument of experimental learning and there is no significant difference between the opinions of Professors and Students in MITWPU University, Pune.

Research Methodology:

The method of this paper is Survey Method. This study is based upon primary data. A sample of 50 B-School Professors and 150 B-School Students of MIT University, Pune learning in different courses was selected for the purpose of this study.

Significance of the Industry – Academia Collaboration:

It is necessary to highlight the significance of Industry – Academia Collaboration. Industrialization is also treated as a process in which the economic gains of industrial progress, mainly in the nature of increasing returns, continuously created and wholly or partially realised. Besides, industrialization lifts the margin of diminishing returns. Increasing returns may be realised because of internal economies or external economies or both. Under a particular state of technology, there is a certain scale or range of increasing return for an industrial enterprise or an industry. But a new technological innovation will prolong the scale, or enlarge the range or create a new scale or range and industry – academia tie-up is necessary for fostering this growth. Thus, industrialization is a process in which scales and ranges of increasing returns are continuously created and frequently prolonged and enlarged. The recent concept of Special Economic Zone (SEZ) is a part and partial of this process.

B-Schools play a vital and crucial role in the economic development of a country. It is simply because no economic development is possible unless the managers coming from B-Schools have skills of management with a wide and strong industrial base. Under-developed economy like India is not an exception to it as industrialization plays a major role in their economic development. It is to be supported by Industry – Academia relationship. Industrialization in under-developed economy act as an instrument both for creating capacity to absorb excess labour power and of catering for the diversification of the market required at higher stages of economic development. Pandit Jawahar Lal Nehru was also of the opinion that Industry – Academia relationship is synonymous with small scale industries especially the development of basic and large scale industries. Rapid industrialization is favoured through the same because national income can be increased. Industrial goods have better export potential and hence contribute to self-sufficiency and self-reliance. Besides, industrial development provides a base on which the superstructure of B-Schools can be built-up. That is why 'Industrialise or Perish' has been a popular slogan for the under-developed economy like India. Thus, almost all the economists now concede the need for industrial development through Industry – Academia tie-ups on the following grounds:

1. Developing Agriculture Sector
2. Generates Modern Attitudes
3. Strengthening the Economy
4. Ensures Growth with Stability
5. Expands Employment Opportunities
6. Increase Per Capita Income
7. Brings Increasing Returns
8. Builds a self-Reliant and Self-Sustained Economy
9. Provides Expanding Market
10. Consideration of Security
11. Disparities in Export and Import Flexibility

Industry – Academia relationship plays a strategic role as an instrument of experimental learning in B-Schools for economic & industrial development of a country. It is only due to this reason that in the industrial structure of almost all countries, there are establishments, both of the Large Scale and Small Scale industries variety. In spite of the advantages of Large Scale operation, the small industry sector has survived due to its inherent strength in products requiring skilled labour of high precision, locational factors and transfer costs, technical excellence in design of or innovation in specialised products, personal relations in small firms, operational flexibility and

lower overheads, selling services and quick response to growth opportunities. This is possible because of Industry – Academia relationship.

Impact of Industry – Academia Collaboration

The researcher has studied the Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning in B-Schools with special reference to MITWPU University, Pune by means of a sample survey conducted by means of Google form especially for this purpose. The results are shown in the following table.

Table No. 1 : Impact of Industry – Academia Collaboration

Sr. No.	Particulars	Professors	%	Students	%	Total
1	Excellent Impact	7	14	17	11.33	24
2	High Impact	12	24	62	41.33	74
3	Good Impact	19	38	46	30.67	65
4	Moderate Impact	8	16	16	10.67	24
5	No Impact	4	8	9	6.00	13
	Total	**50**	**100**	**150**	**100**	**200**

Source : Primary Survey.

It can be observed from the above table that, out of the total sample of 50 Professors of MITWPU, Pune 7 (14%) are of the opinion that there is ‘Excellent Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Whereas, 12 (24%) are of the opinion that there is ‘High Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Further, 19 (38%) are of the opinion that there is ‘Good Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. As such 8 (16%) are of the opinion that there is ‘Moderate Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning and 4 (8%) are of the opinion that there is ‘No Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

Out of the total sample of 150 Students of MIT, Pune 17 (11.33%) are of the opinion that there is ‘Excellent Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Whereas, 62 (41.33%) are of the opinion that there is ‘High Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Further, 46 (30.67%) are of the opinion that there is ‘Good Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. As such 16 (10.67%) are of the opinion that there is ‘Moderate Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning and 9 (6%) are of the opinion that there is ‘No Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

Application of Chi-Square Test

The researcher has also applied Chi-Square Test to the above table with a view to find out whether there is any significant difference between the opinions of sample Professors and B-Schools Students in MIT Pune regarding the Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. The calculation is shown in the following table.

Table No. 2 : Calculation of Chi-Square Test

Sr. No.	O	E	O - E	$(O - E)^2$	χ^2 Value
1	7	6.00	1.00	1.00	0.17

2	12	18.50	-6.50	42.25	2.28
3	19	16.25	2.75	7.56	0.47
4	8	6.00	2.00	4.00	0.67
5	4	3.25	0.75	0.56	0.17
6	17	18.00	-1.00	1.00	0.06
7	62	55.50	6.50	42.25	0.76
8	46	48.75	-2.75	7.56	0.16
9	16	18.00	-2.00	4.00	0.22
10	9	9.75	-0.75	0.56	0.06
					5.01

Table Value : **5.01**, Degree of Freedom – 4, Level of Significance 0.05% Critical Value – **9.488**

On the basis of above calculation of Chi-Square value the hypothesis are stated as follows –

Null Hypothesis (H_0) : There is no significant difference between the opinions of Professors and B-School Students of MIT Pune regarding Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

Alternative Hypothesis (H_1) : There is significant difference between the opinions of Professors and B-School Students of MIT Pune regarding Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

As it is observed from the Chi-Square calculation that the calculated value of Chi-square at 0.05% level of significance and 4 degree of freedom is **5.01** and the Table Value is 9.488.

As the calculated value of Chi-square is less than the table value **(5.01<9.488)**. Therefore the Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected.

Conclusion:

As it has been observed that, there is no significant difference between the opinions of Professors and B-School Students of MIT Pune regarding Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. It can be seen that in the B-Schools in general and MIT, Pune in particular industry – academic collaboration is increasing day by day and it has a growing impact on experimental learning in B-Schools.

References:

1. Dawar R. S. (1984), Personnel Management, S. Chand & Co., New Delhi.
2. Druker Peter (1992), The Effective Industrial Management, Harper Collins, New York.
3. Leaker Rennis (2004), Modern Techniques in Management Learnings, Oxford, London.

Partition Fiction in Indian English Literature

Dr. Pravin Ratan Berad
Head & Assistant Professor, Dept. of English,
Rajarshri Shahu Arts, Commerce & Science College, Pathri, Tq. Phulambri , Dist. Sambhajinagar

Abstract:-

The partition of the Indian subcontinent is major historical incident therefore in many historical books were written on the partition, but the books did not depict the grief of being away from one's relatives, the sorrow of losing friends and neighbors forever, the memories of the place where migrant people live, the horrible experience of travelling by train at the time of crossing the borders. Therefore to portray all those experiences and sorrow, many novels were written on the partition of Indian subcontinent.

Key Words: riot, Humiliation, suffering, plight, plundering and murder.

Introduction:-

Novelists of the time of the partition took personal experience of suffering of the riot, mental and physical harming, loot and plundering of property in the partition. The novels written the after the partition are realistic novels. Society and literature are always interdependent; one makes impression on another, the partition of British India also made impact on Indian English literature. That's why worst human tragedy like the partition of British India gave birth of thematically perfect and developed Indian English Novel. The horror accompanying the transfer of population has been a major theme with Indo-Anglican writers.

Khushwant Singh was the first novelist in English who wrote on the partition. Khushwant Singh being a Punjabi Sikh, suffered from the division of homeland, his treatment of the suffering of people affected by the partition of the authentic and realistic. The partition of the province caused immense losses in property and life through reckless rioting, plundering and murder. His *Train to Pakistan* (1956) is story of communal fury in the border village of Mano Majra where Sikhs and Muslims lived in peace. Mano Majra is microcosm abdominal temper of the country in the days of following the partition. The arrival of a train from Pakistan filled with corpses of Sikhs and Hindus jolts the idyllic serenity of Mano Majra. The writer does not speak of trains of dead bodies of Sikhs and Hindu from Pakistan of the singled psyched of the refugees. But the novelist wants to give message of communal harmony and love even in the midst of hatred and genocide. It is a novel about love and hate, revenge and forgiveness against the milieu of the partition.

Raj Gill's *The Rape* (1974) open in March 1947 a village in West Punjab Dalipjit a Sikh boy rescued a Muslim girl Leila but his father Ishar Singh rape Muslim girl Leila. Another Sikh novelist H.G. Gill's *Ashes and Patels* (1978) evokes the suffering of those refugees who cross the border between two countries by train in the weeks immediately following independence. Bhisham Sahni's *Tamas (1973)* also loaded of atrocities and attack over women.

Shiv K.Kumar's *A River with Three Banks* (1998) is novel on communal hatred and tension between different communities in our country. It portrays the communal holocaust in the aftermath of the partition in 1947. Manohar Malgaonkar's *A Bend in Ganges (1964)* is popular for its various themes such as political partition, ideology of non violence love and sex and communal disharmony. Malgaonkar presented all these themes against the background of India's freedom struggle and tragedy of the partition riots. Through this novel Malgaonkar treats the problem of Indian nationalism

against British rule. But unfortunately conflict between the Hindus and the Muslims become atrocious. Communal disharmony became the cause of brutal violence. The joy of independence is overshadowed by the partition.

Bhalchandra Rajan's *The Dancer* (1958) is experience of an Indian educated abroad who returns home to face horror of the partition. Attia Hosain depicts the experience of Laila, a young woman from a Taluqdari family of Oudh, at the time of the partition in her novel *Sunlight in a Broken Colomn* (1961).

Amrita Pritam's *Pinjar* (1950) presents dislocation physical and mental violence against women during the partition holocaust. Puro is abducted by Muslim youth Rashida, when she was out in the field to get vegetables. In this novel Pritam narrates the condition of before and after the partition. During the partition days Hindu money lender had abducted a girl of Rashida's family. At that time Muslims were helpless, but now in Pakistan abducting a Hindu girl has retailed the situation. Rashida forcibly kept Puro with him and one night when Puro escaped from Rashida's imprisonment and managed to return to her family, she was rejected by her parents. *Pinjar* is record of suffering and humiliation of women on both side who abducted and polluted them and another side their own families rejected because they were polluted by men of other community.

Shauna Singh Baldwin's *What the Body Remembers* (2001) is the partition novel. It is about two women married to Sardarji, a rich landowner whose heart is in India but whose head is in England. This novel set in 1937 in Punjab; it reveals the tension that before the partition. This tension reflected in the life of a respected man whose wife Satya who lives for her husband but cannot give him children. Sardarji married to Roop who was much younger. Sardarji married for the express purpose of providing the family with an heir. In this novel, Baldwin achieved an artistic success on two levels capturing the political and religious history of modern India and Pakistan. The novel narrates the dramatic and brutal story behind the 1947 the partition of India.

Conclusion:

The face of humanity is blackened by the mass murder and moral degradation during the partition of British India. The partition brings the massive exchange of Muslims and the Hindus. People became fanatic after the partition. The partition is a historical legacy handed down unwanted to the children of three nations India, Pakistan and Bangladesh. The partition of the Indian subcontinent is painful events for the Hindus, the Muslims and the Sikhs

References:

1) Agrawal, B.R and M.P.Sinha. *Major Trends in the Post Independence Indian English Fiction.* New Delhi: Atlantic Publishers and Distributers,2011.
2) Barker, Earnest A. *The History of English Novel.* New York: Barnes and Nobel IN,1924
3) Goodman, W.R. *History of English Literature.* Vol.No.I. Delhi:Doaba House Booksllers and Publishers,2008.
4) Naik, M.K. *History of Indian English Literature.* Kolkata : Sahitya Academi,
5) Naik M.K. and Shyamala A.Narayan. *Indian English Literature 1980-2000 A Critical Study*. New Delhi : Pencraft International,2005.
6) Prasad, Birjadish. *A Background to the Study of English Literature.* Chennai: Macmillan, 2002.

.

"Right to Privacy in the Light of Data Privacy Laws in India"

Sonali V. Waghchhoure
Ph.D. Research Scholar, M.C.E. Society's A.K.K. New Law Academy, Pune,
Dr. Saleem Shaikh
Associate Professor of Law, M.C.E. Society's A.K.K. New Law Academy, Pune

Abstract:

This article explores the significance of data protection and privacy laws in India, emphasizing the transformative value of data in the digital economy, encapsulated by the phrase "Data is the new oil." As data becomes increasingly integral to business strategies and decision-making, the need for effective regulatory frameworks has become paramount. Following the Supreme Court's recognition of the right to privacy as a fundamental right, India introduced the Personal Data Protection Bill (PDPB), which aims to establish a comprehensive framework for managing personal data. Key features of the law include strict consent requirements, the establishment of a Data Protection Authority, and rights for individuals regarding their data. While these regulations promise to enhance data security and individual privacy, they also present challenges for businesses, particularly in achieving compliance and fostering innovation. The article highlights the ongoing discussions around the PDPB and its implications for the future of data governance in India, stressing the importance of balancing data protection with the potential for economic growth.

Key Words: Artificial Intelligence (AI), Privacy, Data, Act, Digital.

Introduction

Under the Digital Personal Data Protection Act (DPDPA), personal data is defined as "any data that relates to a natural person who can be identified, directly or indirectly, particularly by reference to an identifier such as a name, an identification number, location data, or an online identifier." This expansive definition includes, but is not limited to:

- Identifying Information: Name, address, and contact details.
- Demographic Data: Date of birth and gender.
- Financial Data: Bank account numbers and credit card information.
- Digital Footprints: Online browsing history and search queries.
- Social Media Content: Posts and messages shared on various platforms.
- Geolocation Data: Location information, including GPS coordinates.

Data privacy refers to the management of how, when, and to what extent an individual's personal data can be shared and communicated to others, encompassing various types of information such as name, address, ethnicity, phone number, and marital status. With the significant increase in internet usage over the years, the urgent need for robust data privacy regulations has become apparent. Effective data privacy measures are essential to ensure that individuals retain control over their personal information and that organizations handle this data responsibly and transparently. Data protection, in contrast, refers to the legal safeguarding of data against loss, damage, or corruption. With the unprecedented rate at which data is now collected, protecting this information from unauthorized access and breaches has become a critical concern. Effective data protection measures are essential to ensure that personal and sensitive data remain secure, preventing potential misuse and ensuring compliance with legal regulations.

Data privacy is not a new concept; its roots can be traced back to the Semayne case of 1604, which established the idea that one's home is a personal fortress. This principle evolved over time

and gained prominence through the influential article "The Right to Privacy," authored by Attorney Samuel Warren and Justice Louis Brandeis, which recognized privacy as a cornerstone of individual freedom in the modern era. Statutory recognition of privacy came in 1984 with the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), specifically Article 12(4). The Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) also contributed guidelines on privacy protection and the transborder flow of personal data in 1980, with countries like Germany enacting data privacy laws as early as 1970. The landmark General Data Protection Regulation (GDPR), effective May 25, 2018, further revolutionized data privacy and protection laws.

In India, the discourse on privacy has been contentious within judicial circles, with varying opinions on its recognition as a fundamental right under Article 21 of the Constitution. Ultimately, the landmark case of K.S. Puttaswamy v. Union of India in 2017 affirmed the right to privacy as a fundamental right. Prior to this, elements of privacy were addressed in fragmented provisions of the Information Technology Act (2000) and the Indian Penal Code (1860), but a comprehensive standalone law was lacking. After seven years of deliberation and three attempts to pass privacy legislation, India successfully enacted a comprehensive data protection and privacy law on August 9, 2023.

The Imperative for Data Protection and Data Privacy Laws in India

In today's digital age, where nearly every aspect of life is conducted online, the significance of data protection and privacy laws in India has never been more pressing. The proliferation of digital technology has led to the widespread collection of personal and non-personal information, increasing the risks associated with data privacy. As India experiences rapid economic growth, the protection of sensitive data has become paramount, especially following the landmark Puttaswamy judgment, which recognized the right to privacy as a fundamental right. Data privacy laws ensure the security of information by regulating data collection, processing, and consent, while imposing penalties on organizations that fail to safeguard data appropriately. These laws foster trust between consumers and businesses, enhancing credibility when companies prioritize data protection. Additionally, they empower individuals to control their own data, including decisions on its use and consent withdrawal. With over a billion people connected to the internet, the volume of digital footprints increases the risk of data breaches, necessitating effective laws to prevent unauthorized access to personal information. The lack of public awareness about data privacy highlights the need for legislation that not only protects data but also educates individuals about their rights and responsibilities. Furthermore, data privacy laws are crucial in preventing cybercrimes such as fraud and identity theft, thereby enhancing overall security in the digital landscape. A well-regulated data protection framework can promote innovation and economic growth by assuring potential investors of a secure environment for data handling. Specific regulations are also necessary to safeguard children's data, ensuring informed consent and awareness of potential risks. These laws establish ethical standards for data collection and processing, ensuring fairness, transparency, and non-discriminatory practices. Ultimately, they empower individuals by granting them rights regarding their data, including access, correction, and redressal mechanisms for violations, while addressing concerns related to surveillance technologies like facial recognition. In summary, data protection and privacy laws are vital for safeguarding personal information in an increasingly digital world, ensuring that individuals' data is not misused and that there are consequences for violations. Without these laws, individuals’ risk having their data exposed and unprotected, particularly in a landscape where government and private entities collect significant amounts of information. Implementing

strong data protection regulations is essential for fostering trust and security in digital interactions, ultimately benefiting both individuals and the broader economy.

An Overview of Data Protection and Privacy Laws in India

The Information Technology Act, enacted in 2000 and amended in 2008, provides a legal framework for electronic governance and digital information protection in India. Section 43A holds a body corporate accountable if it fails to ensure reasonable security for sensitive personal data, resulting in wrongful loss or damage, making the entity liable for damages. Additionally, the Information Technology (Reasonable Security Practices and Procedures and Sensitive Personal Data or Information) Rules, 2011, outline protections for sensitive data, including financial information, sexual orientation, and medical records. Section 72A stipulates penalties for unauthorized disclosure of information, imposing fines up to ₹5,00,000 or imprisonment for up to three years if someone knowingly discloses information without consent, violating contractual terms.

In contrast, the Digital Personal Data Protection (DPDP) Act, enacted in 2023, marks a significant advancement in India's legal framework for personal data processing, emerging nearly six years after the Supreme Court recognized the right to privacy as a fundamental right under Article 21. This Act aligns with global privacy standards, particularly the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR), and establishes robust obligations for personal data protection. While imposing stringent rules against unlawful processing, it also provides notable exceptions for governmental bodies concerning national sovereignty and state security. The DPDP Act introduces clear terminology, defining roles such as "data principal" (the individual whose data is collected) and "data fiduciary" (the entity determining the purpose and means of data processing). It has extraterritorial reach, allowing international data transfers without restrictions, and identifies consent as the primary basis for lawful processing. Furthermore, it grants data principals rights such as access, erasure, and objection, while imposing compliance obligations on data fiduciaries, complete with penalties for violations. Together, these frameworks represent a crucial evolution in India's approach to data protection and privacy, addressing the challenges of the digital age.

The Digital Personal Data Protection (DPDP) Act applies to organizations that meet specific conditions. First, the organization must process digital personal data that can identify the data principal to whom the collected data belongs. Second, the data being processed must have been collected in digital form by the organization. Lastly, the Act applies if the organization is processing personal data within Indian territory or if the processing occurs outside India but is connected to activities offering goods or services to individuals in India. These conditions ensure that the Act covers a wide range of data processing activities relevant to both domestic and international contexts.

Defining Personal Data: Meaning and Significance

Personal data is defined under Section 2(t) of the DPDP Act as any information about an individual that can identify them. This includes details such as a person's name, location, identification number, and aspects of their mental, economic, cultural, social, and physical identity. Notably, the Act does not specify what constitutes personal data, leaving some ambiguity.

In comparison, the General Data Protection Regulation (GDPR) provides a clearer definition in Article 4, describing personal data as any information related to the identifiability of a natural person, whether directly or indirectly. The GDPR does not apply to data concerning entities that are not natural persons. However, the DPDP Act expands the definition of "person" in Section 2(s) to

include not just natural persons, but also companies, Hindu undivided families, firms, associations, states, and other juristic entities.

Both frameworks emphasize the concept of identifiability, indicating that any piece of information capable of identifying an individual falls under the category of personal data. This can encompass a wide array of information, including telephone numbers, credit card numbers, identification numbers, addresses, physical appearances, vehicle registration numbers, and fingerprints. Understanding the breadth of what constitutes personal data is crucial for compliance with data protection laws and safeguarding individual privacy rights.

Data protection and privacy laws are grounded in several fundamental principles that ensure the responsible handling of personal information. One of the most critical principles is data minimization, which aims to limit data collection to only what is necessary for a specific purpose. This principle seeks to reduce the societal risks associated with excessive data gathering and to protect individual privacy. Data collectors are required to clearly state the reasons for collecting data to prevent its use for unintended purposes without valid consent.

Another essential principle is valid consent, which serves as the cornerstone of lawful data collection. For consent to be considered valid, individuals must be fully informed about the data collection, its intended use, and their rights. This transparency allows individuals to make informed decisions regarding their personal data. Consequently, laws increasingly favor opt-in clauses over opt-out options, ensuring that individuals actively choose to share their information.

The principle of lawful data collection stipulates that data must be gathered for legitimate purposes and in compliance with legal standards. Data collection should not lead to discrimination or harm, promoting ethical practices in data handling. This principle is echoed in the DPDP Act, which mandates that data collection purposes must not contravene any laws.

Accuracy is another key principle, requiring that the data collected be accurate and up-to-date. Data controllers must take proactive measures to correct any inaccuracies and maintain the reliability of the information. This principle is supported by the DPDP Act, which emphasizes the importance of ensuring the completeness and correctness of data.

Limitations on data storage dictate that data should only be retained for as long as necessary to fulfill its intended purpose. Once that purpose has been achieved, data must be securely disposed of using methods such as encryption or data shredding. This is also stipulated in the DPDP Act, which mandates that data must be deleted upon withdrawal of consent or when it is no longer needed.

Confidentiality is vital in data protection, requiring that personal data be collected, stored, and transferred in a secure manner to prevent unauthorized access. This involves implementing robust security measures, including encryption and secure storage systems.

Finally, the principle of accountability mandates that data collectors establish a strong governance framework for data handling. This includes appointing data protection officers, conducting audits, and creating grievance redressal systems. The DPDP Act outlines these responsibilities, reinforcing the need for transparency and accountability in data management.

Rights of Data Principals

In the digital age, the flow of personal data across various platforms raises concerns about privacy. Data protection laws aim to safeguard the rights of individuals—referred to as data subjects—by ensuring their personal information is treated with care. The DPDP Act outlines several rights for data principals, including:

1. **Right to Information**: Individuals have the right to be informed about the collection and processing of their personal data. This includes understanding the purpose of data collection, the categories of data involved, and any transfers to third parties. Such transparency fosters trust in organizations that collect personal data.
2. **Right to Access**: Individuals can request access to their personal data collected by organizations. This empowers them to verify the accuracy of the information and understand how it is being used. Organizations are obligated to provide this information within a reasonable timeframe.
3. **Right to Rectification**: Data subjects have the right to correct any inaccurate or outdated information. The DPDP Act requires data fiduciaries to update and rectify personal data to ensure its accuracy and completeness.
4. **Right to Be Forgotten**: This right allows individuals to request the deletion of their personal data when it is no longer necessary for the purpose for which it was collected or when consent has been withdrawn. This principle aligns with data minimization, emphasizing the importance of only collecting data that serves a specific purpose.

These principles and rights collectively create a robust framework for data protection and privacy, enabling individuals to maintain control over their personal information in an increasingly digital world. As technology evolves, adherence to these principles will be crucial for fostering trust and ensuring ethical data practices.

Key Judicial Decisions on the Right to Privacy in India

Though now we recognize the right to privacy as the bedrock of our democracy, it wasn't always the case. The Indian jurisprudence has developed a lot throughout the years. The Supreme Court of India, through a slew of landmark decisions, has allowed the organic growth and expansion of the right to privacy.

The journey of recognizing the right to privacy in India has evolved significantly through landmark Supreme Court rulings. Initially, in M.P. Sharma v. Satish Chandra (1954), the Court did not recognize privacy as a constitutional right, asserting that the absence of explicit provisions in the Constitution meant no violation could occur. This stance began to change with Kharak Singh v. State of UP (1962), where a dissenting opinion suggested that privacy was inherent in the Constitution, marking a pivotal moment in its development.

In Gobind v. State of MP (1975), the Court acknowledged the importance of privacy but allowed for state interests to prevail in certain circumstances. The watershed moment came with Maneka Gandhi v. Union of India (1978), where the Court recognized "personal liberty" as encompassing various rights, setting a foundation for privacy.

The People's Union for Civil Liberties v. Union of India (1996) case further solidified privacy rights, ruling that unauthorized telephone tapping infringed on individuals' privacy. Similarly, in R. Rajagopal v. State of Tamil Nadu (1994), the Court recognized the right to control the dissemination of personal information, affirming the importance of privacy even for prisoners.

The landmark case K.S. Puttaswamy v. Union of India (2018) finally enshrined the right to privacy as a fundamental right under Article 21, overriding previous rulings. This decision clarified that privacy encompasses personal intimacies and the right to be left alone, while also acknowledging that it is not absolute and can be subject to reasonable restrictions.

Recent cases, such as Joseph Shine v. Union of India (2018), which decriminalized adultery, and X v. The Principal Secretary (2022), which upheld reproductive autonomy, further illustrate the

expanding scope of privacy rights. Additionally, the Internet Freedom Foundation v. Union of India (2019) case emphasized that internet shutdowns could infringe on privacy and other fundamental rights.

Overall, the evolution of the right to privacy in India reflects a growing recognition of its significance in protecting individual liberties against state and societal encroachments, particularly in the context of technological advancements and changing social norms.

While the Digital Personal Data Protection (DPDP) Act represents a significant step toward recognizing privacy rights, it has notable shortcomings that undermine its effectiveness. One major issue is its exclusive focus on digital data, offering no protection for offline data. Additionally, the Act does not differentiate between categories of data, such as sensitive or critical personal data, which weakens privacy protections. It includes broad exemptions, particularly for government entities, granting them unchecked power to collect and process data.

Moreover, the DPDP Act limits access to information under the Right to Information Act by broadly exempting personal data from disclosure, compromising transparency and accountability. Although the Act addresses data transfers, it lacks adequate protections against breaches during these processes. Concerns have also been raised about the independence of the Data Protection Board, which may not function autonomously due to government influence.

Finally, the Act's success hinges on public awareness regarding data rights and protections, yet there are no provisions mandating government efforts to educate citizens about their rights under this new legislation. Despite its promising features and the historical significance of its enactment, the DPDP Act's limitations regarding data scope, categorization, and government exemptions raise serious questions about its fairness and effectiveness in safeguarding privacy.

Conclusion:

In conclusion, India's data privacy and protection laws reflect a global trend toward prioritizing data in our increasingly digital world. The implementation of the DPDP Act marks progress in safeguarding personal data, granting greater autonomy to Data Principals, and establishing accountability for data protection authorities. It emphasizes essential principles like data minimization, accuracy, and purpose limitation while introducing rights for Data Principals and enforcing obligations for Data Fiduciaries, complete with penalties for non-compliance.

However, the Act is not without its criticisms. Notably, provisions regarding sensitive personal data were removed during its passage, and concerns have been raised about the clarity surrounding consent and data processing. Furthermore, the broad exemptions for government entities have led many to view the Act as a missed opportunity for more robust protections. Moving forward, it is hoped that the DPDP Act will strike a balance between its achievements and criticisms, upholding the Supreme Court's recognition of privacy as a fundamental right.

Notes

1. "AI and Privacy: A Comparative Analysis of Legal Frameworks" (Privacy International, 2019)
2. "Ethical Considerations in AI Development: Balancing Innovation and Privacy" (Lee & Kim, 2019)
3. "Artificial Intelligence and Privacy: A Historical Perspective" (Smith & Johnson, 2020)
4. "The Ethics of AI: Balancing Innovation with Privacy Protection" (MIT Technology Review, 2021)
5. "Privacy-Preserving AI: Methods and Applications" (Chen & Liu, 2021)
6. "Privacy-Preserving Technologies for AI: A Landscape Analysis" (Data & Society Research Institute, 2020)
7. "AI, Privacy, and the Law: Navigating the Regulatory Landscape" (Harvard Law Review, 2018)
8. "The State of AI Governance: Policy Trends and Regulatory Developments" (World Economic Forum, 2020)
9. National Strategy for Artificial Intelligence (AI For All) (2018) https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03/National-Strategy-for-Artificial-Intelligence.pdf
10. The Digital Personal Data Protection Act, 2023 (No. 22 of 2023), Gazette of India, August 11, 2023
11. Burman, "Will India's Proposed Data Protection Law." https://www.meity.gov.in/writereaddata/files/Digital%20Personal%20Data%20Protection%20Act%202023.pdf

Nature of Navavidha Bhakti in Bhagwat Mahapurana

Dr. C. D. Sonpethkar
Incharge, Sanskrit Education, TIlak College of Education, Pune - 30

Abstract

This paper delves into the concept of Navavidha Bhakti as expounded in the Bhagwat Mahapurana, highlighting its significance in Hindu devotional practices. Navavidha Bhakti, or the nine forms of devotion, provides a multifaceted approach for spiritual seekers to connect with the divine. The nine forms—Shravanam (listening), Kirtanam (chanting), Smaranam (remembering), Padasevanam (service at the feet of the Lord), Archanam (worship), Vandanam (prayers), Dasyam (servitude), Sakhyam (friendship), and Atmanivedanam (complete surrender)—are examined in detail, showcasing their interrelation, practical applications, and transformative effects. This comprehensive framework offers diverse pathways for devotees to foster a deep and enduring relationship with God, ultimately leading to spiritual liberation. By integrating these practices into daily life, individuals can achieve emotional well-being, ethical development, and spiritual enlightenment. This paper also discusses the adaptability of Navavidha Bhakti to contemporary contexts, ensuring its continued relevance in modern spiritual practice.

Keywords - *Navavidha Bhakti, Bhagwat Mahapurana, Hinduism, Devotional Practices, Shravanam, Kirtanam, Smaranam, Padasevanam, Archanam, Vandanam, Dasyam, Sakhyam, Atmanivedanam, Spiritual Liberation, Bhakti Yoga, Emotional Well-being, Ethical Development, Spiritual Enlightenment*

Introduction

The Bhagwat Mahapurana, a revered text in Hinduism, provides profound insights into various aspects of devotion and spirituality. Among its teachings, the concept of Navavidha Bhakti, or the nine forms of devotion, stands out as a comprehensive guide for spiritual seekers. Navavidha Bhakti encapsulates the essence of devotional practices, offering diverse pathways to connect with the divine.

1. Shravanam (Listening)

Shravanam refers to the act of listening to the divine stories, hymns, and teachings. It is the first and foundational form of devotion. By listening to the glories of God, devotees immerse themselves in the spiritual vibrations that elevate their consciousness. The Bhagwat Mahapurana emphasises that listening to the sacred texts and the narratives of divine incarnations purifies the mind and soul. This form of bhakti is accessible to all, regardless of one's intellectual or spiritual status, making it a universal practice.

2. Kirtanam (Chanting or Singing)

Kirtanam involves singing or chanting the names and glories of the divine. This form of devotion fosters a deep emotional connection with God through musical expression. In the Bhagwat Mahapurana, Kirtanam is highlighted as a powerful means to cultivate joy and devotion. The rhythmic repetition of divine names helps in focusing the mind and heart on the divine, creating an atmosphere of spiritual ecstasy. Devotees engage in kirtans, bhajans, and other musical gatherings to collectively experience and share their love for God.

3. Smaranam (Remembering)

Smaranam is the practice of constant remembrance of the divine. This form of bhakti emphasises the importance of keeping the divine presence alive in one's consciousness throughout

the day. The Bhagwat Mahapurana narrates numerous stories of devotees who attained liberation through the continuous remembrance of God. Smaranam involves meditating on the divine qualities, form, and pastimes, thereby reinforcing one's devotion and dedication. It is a mental exercise that transforms the practitioner's inner landscape into a sacred space.

4. Padasevanam (Service at the Feet of the Lord)

Padasevanam denotes the act of serving the Lord's feet, symbolising humble and devoted service. This form of bhakti underscores the importance of selfless service to God and His devotees. In the Bhagwat Mahapurana, Padasevanam is illustrated through the stories of devotees who found fulfilment in serving the divine with pure love and humility. This practice encourages the devotee to see the divine presence in all beings and to serve them with the same devotion and reverence.

5. Archanam (Worship)

Archanam involves performing rituals and offering worship to the divine. This form of devotion is characterised by the meticulous and heartfelt offering of various items, such as flowers, incense, food, and other sacred objects, to God. The Bhagwat Mahapurana emphasises that Archanam is not merely a physical act but a manifestation of deep love and reverence for the divine. Through this practice, devotees express their gratitude and seek to please the Lord, thereby strengthening their spiritual bond.

6. Vandanam (Prayers)

Vandanam is the practice of offering prayers and prostrations to the divine. It signifies a deep sense of reverence, humility, and submission before God. The Bhagwat Mahapurana highlights the transformative power of sincere prayers and the importance of acknowledging the divine grace in one's life. Vandanam fosters a sense of surrender and trust in the divine will, helping devotees cultivate a humble and prayerful attitude.

7. Dasyam (Servitude)

Dasyam refers to the attitude of being a servant of the Lord. This form of bhakti emphasises the devotee's willingness to serve God in any capacity, considering oneself as an instrument of the divine. The Bhagwat Mahapurana extols the virtues of servitude, illustrating how devotees who embraced this attitude achieved spiritual fulfilment. Dasyam cultivates humility, selflessness, and a deep sense of purpose, as the devotee seeks to serve the divine will in all actions.

8. Sakhyam (Friendship)

Sakhyam is the form of devotion where the devotee relates to God as a friend. This intimate and personal relationship fosters a sense of closeness and camaraderie with the divine. The Bhagwat Mahapurana celebrates the joy and sweetness of this friendship, highlighting the stories of devotees who shared a deep and affectionate bond with the Lord. Sakhyam encourages an open and loving heart, where the devotee confides in the divine and experiences a mutual sense of trust and companionship.

9. Atmanivedanam (Complete Surrender)

Atmanivedanam represents the pinnacle of devotion, where the devotee surrenders completely to the divine will. This form of bhakti involves the total renunciation of ego and attachment, offering one's entire being to God. The Bhagwat Mahapurana portrays Atmanivedanam as the ultimate expression of devotion, where the devotee becomes one with the divine consciousness. This surrender leads to the realisation of the true self and the attainment of spiritual liberation.

The Navavidha Bhakti outlined in the Bhagwat Mahapurana provides a comprehensive framework for spiritual practice. Each form of devotion offers a unique pathway to connect with the divine, catering to the diverse inclinations and capacities of devotees. By engaging in these nine forms of bhakti, one can cultivate a deep and transformative relationship with God, ultimately leading to spiritual liberation. The Bhagwat Mahapurana serves as a timeless guide, illuminating the path of devotion for seekers across generations.

Interrelation of the Nine Forms of Bhakti

The nine forms of bhakti are not isolated practices but interrelated, often overlapping in a devotee's life. A person engaged in Shravanam (listening) might naturally progress to Smaranam (remembering) and Kirtanam (chanting). Similarly, Padasevanam (service) can lead to the internalisation of Dasyam (servitude) and the intimate relationship of Sakhyam (friendship). This interconnectedness allows devotees to experience a holistic spiritual journey, where each practice reinforces and enriches the others.

Practical Application of Navavidha Bhakti

1. **Daily Rituals and Lifestyle Integration**: Incorporating Navavidha Bhakti into daily life can transform mundane activities into acts of devotion. For instance, while cooking (Padasevanam), one can chant the divine names (Kirtanam) or remember God's pastimes (Smaranam). This integration ensures that devotion permeates every aspect of life, fostering a constant connection with the divine.
2. **Community and Collective Worship**: Engaging in community-based devotional activities like group singing (Kirtanam) and shared listening sessions (Shravanam) strengthens communal bonds and collective spirituality. It allows individuals to support each other in their spiritual growth and create a vibrant, devotional atmosphere.
3. **Adaptability to Modern Context**: Navavidha Bhakti can be adapted to suit contemporary lifestyles. For example, digital platforms can facilitate listening to spiritual discourses (Shravanam) and participating in virtual kirtans (Kirtanam). These adaptations make it possible to practise bhakti in diverse environments, ensuring its relevance and accessibility in the modern world.

Transformative Effects of Navavidha Bhakti

1. **Emotional and Psychological Well-being**: Engaging in these devotional practices has been shown to reduce stress, enhance emotional resilience, and promote a sense of peace and contentment. The repetitive nature of chanting (Kirtanam) and the contemplative aspect of remembering (Smaranam) can have a calming effect on the mind.
2. **Moral and Ethical Development**: The practice of Dasyam (servitude) and Atmanivedanam (complete surrender) fosters humility, compassion, and a sense of responsibility. Devotees are encouraged to lead ethical lives, guided by the principles of selfless service and unconditional love.
3. **Spiritual Enlightenment and Liberation**: Ultimately, Navavidha Bhakti aims at leading the devotee towards spiritual enlightenment and liberation (moksha). Through consistent practice and deepening devotion, individuals transcend their ego and attachments, realising their true nature and union with the divine.

Conclusion

The Navavidha Bhakti outlined in the Bhagwat Mahapurana provides a comprehensive framework for spiritual practice. Each form of devotion offers a unique pathway to connect with the

divine, catering to the diverse inclinations and capacities of devotees. By engaging in these nine forms of bhakti, one can cultivate a deep and transformative relationship with God, ultimately leading to spiritual liberation. The Bhagwat Mahapurana serves as a timeless guide, illuminating the path of devotion for seekers across generations.

Biblio/Webliography -

1. Shri Dongre Maharaj, Shreemad Bhagwat Rahasya (Marathi), Maharashtra Granth Bhandar, Kolhapur
2. Srimad Bhagwat Mahapuran, Gita Press Gorakhpur
3. https://hi.wikipedia.org
4. https://bhagavata.org/
5. https://swamiramsukhdasji.com/
6. https://satsangdhara.net/bhp/bhp.htm
7. https://www.harekrsna.com/https://www.harekrsna.com/

"Government Drawing Examination: A Gateway into the world of Art Education"

Mr. Shitalkumar Vitthal Gore

Art Teacher (A.T.D., A.M.) Abasaheb Kakade Vidyalaya, Shevgaon Tal – Shevgaon, Dist – Ahmednagar

The Government Drawing Examination is a cornerstone of art education; connecting students, teachers, and artistic pursuits. Until now, these exams were conducted once a year by the Directorate of Art (Government of Maharashtra). However, as per the provisions of Section 8 of the Maharashtra Art Education Council Act - 2023, the Government Drawing Grade Examinations will now be conducted by the Examination Board from the academic year 2024-2025. The government drawing examinations, originally introduced in the early 20th century in old Mumbai, are still being categorized as Elementary and Intermediate. Their syllabus, online admission, results, and certification process have undergone significant changes over time. "This examination is conducted not only in Maharashtra but also in other states of India."

Lakhs of students appear for these exams and the results are based on the grading system. Students who pass these examinations receive grades A, B, C and D depending on their performance. The successful candidates in this exam are entitled for additional marks in SSC Board Exam - 7 marks for grade A, 5 marks for grade B, and 3 marks for grade C. The Directorate of Art also awards special merit prizes to those who feature in the merit list. Additionally, the exams are extremely useful in securing admissions to fine art courses such as Applied Arts, Painting, Textile, Sculpture, Ceramic and Pottery, G.D. Art, Art Teacher Diploma, Interior Design, Fashion Design, Graphic Design, Animation, and Architecture.

The small children are highly sensitive and responsive to arts. Art helps in their overall development during ages 1 to 16. In this age, children often express themselves more readily through pictures than words. For them, art is the ultimate medium for self-expression, surpassing words in intimacy and depth. Art education cultivates aesthetic sense. It fosters creativity, good habits, and entrepreneurial skills. It aims to nurture individuals who can appreciate and engage with art. Different schools have art in their curriculum. Parents should recognize the importance of this subject and encourage participation. This will not only promote artistic skills, but shape the hearts and minds of our future citizens.

A truly holistic education necessitates dedicated teachers for art, sports, and work experience. By prioritizing these essential areas, we can create a more enriching and well-rounded learning environment.

Samples from Government Drawing Grade Exam

Impact of Covid 19 on Agriculture Sector in Indian Economy

Vishal Somnat Sanap
Research Scholar
Dr. D. S. Arjune
Research Guide
Professor and Head, Dept. of Economics, JES College, Jalna (MS), India

Abstract

The COVID-19 pandemic has affected many sectors worldwide, and agriculture is no exception. In India where agriculture is the backbone of the economy, contributing 13% to the GDP and employing nearly half of the population, the impact has been huge. This paper attempts to look at the multiple effects of COVID-19 on the Indian agriculture sector, focussing on production, supply chains, labour dynamics and economic viability. Using a mixed-methods approach with quantitative data analysis and qualitative interviews, this study highlights both short term and long term challenges faced by farmers and agricultural stakeholders. The findings show that while some parts of agriculture were resilient, many small holder farmers were severely impacted due to market disruptions and labour shortage. This paper concludes with policy recommendations to strengthen the agriculture sector against future shocks.

Introduction

Numerous researchers have drawn attention to the ramifications of COVID-19 on agriculture, both globally and within India. A report by MANAGE (2020) found that while more severe disruptions were prevalent in such stages as manufacturing and services, because of the lockdown, agriculture did face severe strains, particularly as the availability of labor was compromised, and there were denied access to a market for their commodities. In addition, the Azim Premji University (2020) study revealed that conditions imposed by the lockdown hampered farmers' abilities to sell produce so that their income declined and food insecurity increased. Further findings indicated that those supply chains that were broken to some degree led to consumers paying higher prices, while farmers which brought their products to markets received lower compensation.

Review Of Literature

The Economic Survey (2021-2022) noted that despite the adverse circumstances of this volatile period, the agricultural sector still experienced a growth rate of 3.4% throughout the period of 2020 and 2021 on the backs of favorable monsoon seasons, along with support from government agencies. Nevertheless, this situation was not equivalent for all agricultural segments, because smallholder farmers were supported less preferentially than larger agribusinesses were.

Objectives

- To assess the short-term impact of COVID-19 on agricultural production in India.
- To examine interruptions in supply chains and the accessibility of markets for agricultural producers.
- .To assess the alterations in labor dynamics within the agricultural sector as a result of the pandemic.
- To determine policy interventions that could strengthen the agricultural sector's resilience to potential future disruptions.

Research Methodology

- **Quantitative Analysis:** An exam of secondary data sourced from governmental reviews and surveys was performed to assess production tiers, contributions to GDP, and employment figures inside the agricultural region at some point of the COVID-19 pandemic.

Discussion

Impact on Agricultural Production

The early stages of restrictive lockdowns to address the pandemic had meaningful consequences on agricultural production sectors in various geographies. For many farmers, harvesting their crops or marketing products quickly became impossible because of movement restrictions that were meant to control the virus's spread. These restrictions reduced farmworker mobility, and thus increased disconnection among the supply chains making it difficult for farmer to take product to market or to processors. Surveys during this time documented the impact of the lost opportunity in harvest with approximately 11% of farmers not being able to harvest crops or market product. This example and statistic communicates deeply not only the impact of locking down but also the potential consequences for food security and surrounding rural economies. In addition, the inability to harvest coincided with a range of weather issues which were problematized by the lockdown itself. In some regions, farmers faced unprecedented rains - or conversely droughts - just with lockdowns were occurring. The closure of movement meant a lack of labor and ultimately, a lack of capability to scene. The glitches of limits to movement and weather was a perfect storm, which caused losses for farmers, which spilled across the ledger of the food system, with consequences to affordability and shortages for buyers. Looking forward from the initial consequences of closure, it was clear that directed financial supports to farming, recovery and agricultural systems building would be key drivers of recovery.

Supply Chain Disruptions

The global supply chain has been profoundly impacted by the COVID-19 pandemic, resulting in important interruptions across various sectors, with agriculture being most significantly affected. As a means of mitigating the spread of COVID-19, countries across the world instituted lockdowns and restrictions that limited trade between agricultural producers and their market access. This was paired with logistical problems, labor shortages, and delays associated with moving goods from farms to consumers. An analysis was conducted on over 2,000 markets during the beginning of COVID-19 (the months of March to May in 2020) to examine the marked differences in daily market arrivals for staple crops. Crops which are essential to meals and nutrition such as paddy rice and lentils not only saw a significant decline in their actually market arrivals but compared to the same time in previous years. The market arrivals of these crops were impacted by a combination of intertwined factors including farmers who were unable to move their goods to market due to COVID-19 restrictions, closures of localized markets, and declines in consumer demand as the world entered economic uncertainty.

The effects of interruptions to the supply chain were not one-dimensional. First, the decline of supply, specifically for essential crops, led to a rise in prices following the basic economic principle of supply and demand. As consumers had fewer goods to choose from during a time of elevated demand, prices increased which made affording meals even more challenging for individuals in low socio-economic brackets. This increase amid a pandemic led to further volatility and uncertainties across the market level for farmers and consumers alike. The effects of supply chain interruptions extended beyond pricing; they also contributed greatly towards increased food insecurity for rural communities who rely on their ability to grow crops to help give their families a stable livelihood.

The interruptions greatly affected smallholder farmers, who already operate on a limited profit margin for sale, with many not able to sell in order to generate timely money for their families and businesses. This was especially true for farmers who depend on selling fresh produce on a daily basis.

As an end result, meals lack of confidence became an urgent subject, with many families going through demanding situations in gaining access to enough, safe, and nutritious meals. The pandemic underscored the vulnerabilities inside the agricultural area and highlighted the essential want for resilient supply chains which can face up to such shocks in the destiny. Policymakers and stakeholders are actually tasked with addressing those vulnerabilities to make sure that agricultural manufacturers can hold marketplace access and that food security is prioritized, especially in rural regions that are disproportionately affected by such disruptions.

Labor Dynamics

During the lockdown periods, labor shortages became a significant problem across a range of the economy. When the pandemic began, many migrant workers chose to return home. This decision was often based on several factors including fears about the transmission of COVID-19 and a reduced prospect of jobs within their host area. Many of these migrant workers often fill important positions within agriculture, construction, and hospitality and were faced with uncertainty relating to both their health and finances.The mass departure of migrant labor resulted in a loss of available labor force of agricultural labor for required agricultural labor such as planting and harvesting. The impact of not having enough labor was exacerbated by timing, which is critical in getting crops planted and harvested within certain peak windows. While many farmers sought to hire additional people to operate in the fields and packing houses, they were unable to find sufficient labor causing delayed harvest and the abandonment of certain crops that could not be harvested in time.Productivity suffered generally within the agricultural sector due to labor shortages.

Not only did the failure to retain a reliable labor force impact production and productivity of food and agricultural products, but productivity was lost through all the links in the supply chain. Due to the inability to retain labor within agriculture, labor costs increased, while many farmers had to either charge more or cut back on production levels. This situation posed risks not only for farmers' livelihoods, but also for broader community food security and economic stability.In precis, the hard work shortages skilled throughout the lockdown periods highlighted the vulnerabilities in the agricultural area and underscored the critical function that migrant workers play in keeping productiveness and ensuring the easy functioning of important industries. The lengthy-time period implications of these shortages can also remain felt as economies try to get better and adapt to the new realities fashioned with the aid of the pandemic.

Economic Viability

Larger agribusinesses proved relatively resilient to economic challenges, with new business processes allowing them to maintain their function. Such business resilience was partly employed by engagement in established markets, access to resources and ability to leverage economies of scale. In contrast, smallholder farmers experienced greater economic hardship, fundamentally due to a combination of reduced sales revenues and increased input costs. The very small producers, often operating on cold edges, were increasingly challenged to sustain a living while the prices of inputs (essential seeds/fertilizers/fuel) increased. Notably, the Economic Survey noted that although the agricultural sector generally had some overall growth over this period, numerous smallholder farmers were left dealing with that growth's ramifications. While larger businesses may have been

able to seize opportunities of favorable market/nutritional price hikes or technical innovation, smallholders, especially, as noted in the Economic Survey, often functioned on low margins and lacked contribution opportunities (due to financial restrictions) to benefit as larger producers had. Thus smallholders were facing increased debt levels of financial insecurities. A number of those would take on loans simply to sustain growth or to cover basic operational living expenses. The debts quickly would perpetuate a cycle of spiraling indebtment and financial mismanagement as functioning costs outpaced paycheck recovery transformations. The continued challenges of food insecurity compounded these opportunities for smallholders. The continued downward drift of sales decreased revenues while their input costs continued to rise as such, many would not be able to secure enough food to meet their own needs, let alone contribute to food sufficiency in communities. ...as such for farmers it would threaten the viability of living expenses, health and nutrition. The financial pressures and similarities brought their own distress and insecurities perpetuating and volatility in the smallholder sector. The continued fluctuation created an opportunity and encouraged the need for options for support systems to respond and assist smallholder farmers in opportunities to assist in growing and mitigate risk of food sales. In summary, while larger agribusinesses managed to climate the storm with relative fulfillment, smallholder farmers located themselves in a precarious role, going through tremendous financial and social stressful situations that required pressing hobby and movement.

Conclusion

In conclusion, the COVID-19 pandemic has brought to light both the vulnerabilities and resilience of India's agricultural sector. While certain segments were able to adapt with the help of government support and favorable weather conditions, smallholder farmers faced considerable challenges due to disruptions in the supply chain and shortages of labor. Moving forward, it is crucial for policymakers to take proactive steps to mitigate future risks. This includes implementing measures to improve market access, providing financial assistance programs specifically designed for smallholders, and making strategic investments in agricultural infrastructure. By prioritizing these initiatives, India can strengthen the resilience of its agricultural sector and better support smallholder farmers in the face of future challenges.

Reference

Link:

1. https://www.manage.gov.in/publications/eBooks/Coping%20with%20Covid*19%20&%20Strategies.pdf*
2. *Jaacks, L. M., Veluguri, D., Serupally, R., Roy, A., Prabhakaran, P., & Ramanjaneyulu, G. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on agricultural production, livelihoods, and food security in India: baseline results of a phone survey. Food Security, 13(5), 1323–1339. https://doi.org/10.1007/s12571-021-01164-w*
3. *Index. (n.d.). https://ras.org.in/agriculture_and_the_covid_19_pandemic*
4. *Impact of Covid-19 on Agriculture. (n.d.). https://pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1697512*
5. *DESPITE COVID-19 SHOCK AGRICULTURE SECTOR GROWS AT 3.9% IN 2021-22 AND 3.6% IN 2020-21. (n.d.). https://pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=231156*
6. *Okolie, C. C., & Ogundeji, A. A. (2022). Effect of COVID-19 on agricultural production and food security: A scientometric analysis. Humanities and Social Sciences Communications, 9(1). https://doi.org/10.1057/s41599-022-01080-0*
7. *Dilnashin, H., Birla, H., Rajput, V. D., Keswani, C., Singh, S. P., Minkina, T. M., & Mandzhieva, S. S. (2021). Economic Shock and Agri-Sector: Post-COVID-19 Scenario in India. Circular Economy and Sustainability, 1(4), 1479–1490. https://doi.org/10.1007/s43615-021-00134-w*
8. *Ramakumar, R., & Ramakumar, R. (2022, January 31). The Covid-19 Pandemic and Indian Agriculture: A Note. FAS - Foundation for Agrarian Studies -. https://fas.org.in/covid19-and-indian-agriculture/*

OTT User Study Considering Corona Pandemic Time

Dr. Bapu B. Chandanshive
Assistant Professor, Department of Communication Studies, New Arts, Commerce and Science College, Ahmednagar

Introduction:

The researcher studied the use of OTT medium by OTT users during the Corona pandemic time in Ahmednagar City. Due to the free time, easy and abundant internet data available to the people during the Corona lockdown so many people were using the OTT medium for entertainment. Currently, OTT is replacing traditional media like cinema and television. The number of OTT users is increasing because different content from around the world becomes available to viewers across the globe on the OTT medium, so similar references have been made by the researcher.

The outbreak of the corona virus which started in China, reached the rest of the world by the end of February 2020. Many countries opted for the lockdown to prevent its infection. Public places, schools, colleges, cinema halls, theaters were closed. Filming of several series and films were stopped. As a result, there was a dearth of new content for television programs. Old programs began to be rebroadcast in many places, so the OTT Platforms became the focal point of attraction for the audience. To get maximum information related to the subject the researcher has selected the questions accordingly while preparing a questionnaire for research. Total 16 questions were taken in this questionnaire. Also, for this research, a questionnaire was filled from 100 OTT users in Ahmednagar City.

Key words: Corona Pandemic, OTT Platforms, Subscribe, Viewership, Genre, Cinema, Web Series, Documentary, Time Frequency, Mobile, Computer, Laptop, Binge Watching, etc.

Objectives:

- To Study The Time and Frequency of Viewership.
- To Study The Viewership Choices.
- To Study the Reasons for using OTT.

Research Methodology:

Survey research method has been used for this research. Primary data collection method has been used for data collection and purposive sampling has been done through questionnaire. A quantitative research approach was taken for the research.

Scope and Limitations:

For this research, the researcher has studied 100 OTT users from Ahmednagar city from 1st September 2020 to 31st October 2020. The researcher is selecting the top ten OTT platforms in India for this research.

Data Analysis:

Nowadays, we are in the world of new media. Network media and OTT video platforms are becoming the part of viewers and these new platforms are giving competition to the traditional mediums like television, cinema houses, etc. because of the digital revolution network media and OTT platforms made radical changes in the field of information transmission and entertainment. With the availability of abundant internet data, the number of OTT users increased tremendously. During the pandemic time, the number of OTT users suddenly increased and the availability of a huge amount of time also changes in their using habits. The availability of internet data, availability of new content makes it easy for the audience to be more attracted to the online media, and OTT.

An over-the-top (OTT) media service is streaming offered directly to viewers via the

Internet. This is a new delivery method of film and TV content over the internet without the need for cable and satellite. In India, there are more than 40 service providers of OTT media over the internet. OTT content can be accessed directly on the computer, mobile web-enabled Television through on the internet. Between 2007- 2008 streaming media was introduced on a large scale. An app like YouTube was launched in 2007. Netflix has launched in 2007 also Ollu and Roku apps launched in 2008. After 2009 streaming apps were available for mobile that first introduced the iPhone. From 2012-2014 OTT platforms developed as the availability of the internet was increasing during this period.

The number of video viewers on OTT is increasing day by day due to the availability of unlimited internet data plans, and it affects users and other traditional media. With each passing day, the screen for watching videos got smaller and smaller, and as the media became more individualized. The media was freed from the constraints of space and time.

Amazon Prime Video, Netflix, Disnay+Hotstar, Voot, Zee5, Sony Liv, Mx Player, ALT Balaji, Eros Now, Arre these are top 10 OTT platforms in India.OTT users from the Ahmednagar city are how much time is spending on OTT platform? Also what kind of videos do they prefer to watch? And the reasons for their OTT use have been studied.

The classification made accordingly is as follows.

1. **OTT using time: (Audiences used multiple choice)**

Sr. No.	OTT using time	Percentage
1.	Morning	13
2.	Afternoon	44
3.	Evening	51
4.	Late Night	57

During the Corona pandemic period, Ahmednagar city had the highest rate of late night video watching on OTT medium. After that rate of evening video viewing is 51%. The number of video viewers in the morning is very small.

Time given by OTT users for using OTT medium: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	**Time given by OTT users for using OTT medium**	**Percentage**
1.	Less than 1 hour	17
2.	1 to 2 hours	29
3.	2 to 3 hours	31
4.	3 to 4 hours	25
5.	4 to 5 hours	03
6.	More than 5 hours	04

The OTT user from Ahmednagar city uses OTT during the corona pandemic period and most users spend 2 to 3 hours a day on OTT media, while the proportion of users who spend 4 to 5 hours is the lowest. There are also 17% of users who spend less than one hour, 29% who spend 1 to 2 hours and 25% of users who spend 3 to 4 hours.

The OTT user from Ahmednagar city During the Corona pandemic period has the highest rate of 1 to 2 hours of continuous video viewing on OTT media. And the number of people watching videos for more than five hours continuously is the lowest. Also 25% of users watch videos less than one hour long, 19% for 2 to 3 hours and 15% of users watch videos 3 to 4 hours continuously.

Video genre watching on the OTT medium: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	Video Genre Watching on the OTT Medium	Percentage %
1.	Comedy	67
2.	Action	66
3.	Horror	54
4.	Adult/Romantic	49
5.	Thriller	50
6.	Drama	52
7.	Other	10

Videos of different content and genre are available on OTT medium. The researcher studied the preferences of users.

The OTT user in Ahmednagar city during the Corona pandemic period prefers to watch Comedy genre videos. After that they prefer to watch Action genre videos. Also 54% user watches Horror genre videos, 52% watch Drama genre videos, 50% watch Thriller genre videos and 49% user watches Adult/Romantic videos on OTT medium.

Different kind of videos watching by OTT users: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	Different kind of videos watching by OTT users	Percentage %
1.	Cinema	76
2.	Serials	32
3.	Songs	35
4.	Sports	35
5.	Web Series	75
6.	Other	12

During the Corona pandemic period, OTT users of Ahmednagar city are giving priority to watching movies on OTT platform. After that they prefer to watch web series on OTT platforms. Also the proportion of viewers of song and sport videos is 35% and the proportion of serial viewers is 32%.

On the OTT platforms videos are available in different languages. Therefore, Marathi, Hindi, English and other options have been given as the language for watching videos, as per pre-research in the city of Ahmednagar has shown that some audiences are watching movies in foreign languages, so other options were given.

OTT users in Ahmednagar city prefer to watch Hindi language videos. The rate of watching videos in other languages is the lowest. Also, 80% users watch videos in Marathi and 66% of users watch videos in English language.

Reasons for choosing OTT medium: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	Reasons for choosing OTT medium	Percentage%
1.	Newness of subject	52
2.	New option for entertainment	66
3.	As there is free time	38
4.	Can be viewed individually	41
5.	Other	6

OTT users in Ahmednagar city chose OTT medium during the Corona pandemic period

because the videos with different content are available on OTT platform so users were to choose OTT medium also so that users can view videos anytime and anywhere. From the above information, it can be seen that the number of people who choose this medium is higher as there are different content videos available on the same medium like OTT.

OTT users in Ahmednagar city have a higher number of video viewers who select video for watching on the bases of subject and content. And also 53% users are watching the trailer and choosing the video. Also 37% of users choose videos as suggested by friends and 35% of users choose videos after watching the artist.

This shows the videos available on OTT through various topics around the world. So the number of video viewers on OTT medium is high

Observations:

1. Ahmednagar City has the highest number of OTT users between the ages of 21 and 25. The number of OTT user's decreasing with age.
2. OTT users in Ahmednagar city seem to be using mobile as a medium for entertainment
3. OTT users in Ahmednagar prefer **Hotstar** and **Amazon Prime**.
4. OTT users in Ahmednagar city prefer to watch national subject's videos on OTT medium.
5. Ahmednagar city has the highest number of viewers of movies and web series on OTT medium.
6. OTT users in Ahmednagar city watch Hindi language videos on OTT medium.
7. OTT users in Ahmednagar said that they have chosen OTT medium as they can watch videos of different content anywhere and anytime.
8. The use of OTT during the Corona pandemic period provided new information and helped to clear the mind from the frightening atmosphere, said an OTT user from Ahmednagar.
9. When the researcher asked OTT users about the benefits of using OTT in the Corona pandemic period, the users said that they got new information, helped to distract from the scary environment and were entertained with it.

References:

1. Book- Mass Media Research – Roger D. Wimmer, Joseph R. Dominick.
2. Book- Social Research Methodology – Dr. Pradeep Aglave.
3. Wikipedia. History of OTT (20 Sept 2020)-http://en.m.wikipedia.org/wiki/over-the-top_media_service_in_india.
4. OTT and Research Behavior Research paper (International Journal Of Advanced Science and Technology, Vol. 29, No. 12s, (2020), pp. 1046-1057).
5. BARC India Survey About Media Habits Changing as India Enters 5th Week of Lockdown (Edition 6, 30th April 2020).
6. BARC Survey – Impact of Co-Viewing On TV Viewership.(2020, week 37).
7. FCCI– EY Report 2020 (27 March, 2020) http://www.fcci.in/pressrelease- page.asp?nid=3667.
8. Financial Express, (06 April 2020)https://www.financialexpress.com/brandwagon/how-is-coronavirus-impacting-the-streaming-platforms-with-an-increasing-appetite-of- viewers /1919916/lite.
9. 10.(Maharashtra times,(26 June 2020) https://maharashtratimes.com/entertainment/ entertainment-news/ bollywood-news/ott-platforms-see-increased-viewership- during-lockdown-corona-pandemic/articleshow/76645092.cms.
10. ET Government (04April2020) https://government.economictimes.indiatimes.com/news/ digital-india/ ott-platforms-to-take- over-cinema-due-to-lockdown/74979023.
11. MoMAGIChttps://www.adgully.com/more-indians-prefer-ott-platforms-than-dth- momagic-survey-87912.html.
12. Times of India (21 Nov 2019)https://timesofindia.indiatimes.com/city/hyderabad/india- set-for-the-big-bang-of-ott-media-experts/articleshow/72150048.cms.
13. Entrepreneur India, (07 May 2020) https://www.entrepreneur.com/article/350318
14. (Article-The Mobile Indian Network) https://www.themobileindian.com/picture- story/top-10-ott-platforms-in-india-1346- 14625.

Effect of DAP (Diammonium phosphate) and Urea on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) in Blood of *Barytelphusa guerini*

V. M. Deshmukh
A. R. Jagtap
Assistant Professor, Department of Zoology, Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded, (M S) India

Abstract

The effect of Diaamonium Phosphate and Urea on respiratoy enzyme i.e. succinic dehydrogenase activity in blood of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* was studied. The animals were exposed on acute exposure of the diammonium phosphate and urea for the present study. The amount of succinate dehydrogenase in blood content were observed and compared with control set values obtained. The respiratory enzyme succinate dehydrogenase was found to be declined in both diammonium phosphate and urea exposure. Under normal physiological condition as per the need of animals it is utilized. The diammonium phosphate and urea affects on the respiratory enzyme i.e Succinic dehydrogeanse acitivity in blood of crab. Present investigation deals with acute toxicity of fertilizer like DAP (Diammonium Phosphate) and Urea on freshwater crab, *Barytelphusa guerini*. The obtained results revealed that DAP is more toxic than Urea.

Keywords: *Barytelphusa guerini*, Diammonium Phosphate, Urea, Succinic Dehydrogenase.

Introduction

The wide use of agricultural fertilizers has developed an ecological crisis due to environmental pollution. The fertilizers are washed away by rainwater into rivers. Most of the fertilizers used have long life period, some of them undergo bio degradation on soil water. The results revealed that effects of pesticides, heavy metals and other such toxic chemicals on different aquatic animal but information on the effects of fertilizers on animals is merge. Due to rainfall fertilizers and other agricultural chemicals from widespread area washes away. Natural waters are the ultimate recipients of fertilizer residues used for agricultural purposes which are transferred from land to water (Arti et. al., 2021). The chemical nature of most pesticides and fertilizers results in their accumulation and retention in nature. This will occur in the plants and animals as well as environment itself (Mali, R.P. et.al, 2009). Aquatic organisms can survive in very low concentrations of the pollutants. The increase in concentrations of these pollutants becomes fatal to sensitive organisms (Awasthi et. al., 2008).

Enzymes play an important role in metabolism. The synthesis and final concentration of enzyme is under genetic control and is greatly influenced by small molecules like toxicants. Hence change in enzyme levels is one of the fundamental steps to assess the effect of toxicants (Rana *et al.*, 2002).

Metabolism is sequence of chemical process that take place in the living animals. The reverse process of synthesis of complex compounds from simpler substances is anabolism. Stresses and pesticides generally cause rapid change in respiration and enzyme activities of fish (Tilak *et al.*, 2005). Heavy metal such as copper, mercury and lead inactivate most enzymes. Few enzymes are extremely sensitive to low concentrations of such metals. **Singh *et al.* (1996)** reported that aldrin could cause modulation of oxidative enzymes in catfish, *Heteropneustes fossilis*. The organochlorine compounds readily pass through cell membranes and alter the activities of several key enzyme.

Hence the present paper illustrates the enzymes activity alterations with respect to the succinic dehydrogenase in blood of in fresh water crab, *Barytelphusa guerini* on exposure to phosphate fertilizer, Diammonium Phosphate and urea.

Materials and Methods

The fresh water crabs, *Barytelphusa guerini* used for the present research work is available abundantly in the paddy fields of Nanded District, Maharashtra. They were acclimated to the laboratory conditions for a week prior the bioassay tests during which they were maintained in large aquarium. The crabs were maintained in the glass aquarium jars, fed with goat meat and acclimatized to the laboratory conditions. Dead animals were discarded. The healthy and active animals weighed between 50-60 gm were used for the laboratory work. The experimental crabs were kept in starvation condition for one day before the commencement of experiment in order to avoid the difference, if any, due to differential feeding.

To determine the LC_{50} value of DAP and Urea, the crabs were exposed to different concentrations for 24hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure. The static method is used to run the experiment of toxicity evaluation upon 96 hrs as described by Finney, 1971. The bioassay experiment was repeated with control group of animals and mortality was recorded at the end of 96 hrs. No mortality was observed in control group of animals.

Similarly freshwater crabs were exposed to sub lethal concentration (16 mg/l and 10.7 mg/l) for diammonium phosphate and 20 mg/l and 13.4 mg/l for Urea exposed up the period of 24 hours to 7 days. The amount of total amount of succinic dehydrogenase contents in blood were estimated in the fresh water crab, *Barytelphusa guerini*. A control was also maintained. after desired period of treatment, blood was collected by a syringe rinsed with sodium oxalate. Effects of sublethal concentrations of DAP and Urea were studied on activity levels of some enzymes. Activities of Succinate Dehydrogenase (SDH) in blood were determined by Nachlas *et al.* (1960).

The values for total succinic dehydrogenase in blood of crab, *Barytelphusa guerini* expressed as mg/litre. The obtained data were statistically analyzed and plotted in the table 1 and 2.

Results

The freshwater crab, *Barytelphusa guerini* exposed to sub-lethal concentration of diammonium phosphate and urea as a toxicant showed remarkable changes in Succinate Dehydrogenase contents in blood. The succinate Dehydrogenase level in blood declined significantly from 24 hrs to 96 hrs at high concentration. The values obtained for experimental crabs for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure for diammonium phosphate for 16 mg/l were found to be 501, 484 and 460 mg/l and for 10.7 mg/l were 491, 477 and 449 respectively. The amount of succinic dehydrogenase in blood of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* was found to be suddenly decreased up to 7 days of period of exposure as compared to control set. The amount of succinic dehydrogenase in blood freshwater crab, *Barytelphusa guerini* for control set were found to be 555, 554 and 553 mg/l for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure respectively.

Under exposure to urea the blood succinic dehydrogenase content of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* under stress at 20 mg/l were found to be 519, 501 and 491 mg/l and for 13.4 mg/l were 509, 491 and 481 for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure respectively. The obtained values for control set found to be decreasing trend was observed up to 7 days period of exposure. The values for control set for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure were 555, 553 and 554 mg/l respectively. Animals exposed to low concentration of urea showed an insignificant decrease in SDH level of blood up to 48 hrs and finally it decreased significantly up to 7 days. Blood

SDH level decreased insignificantly up to 24 hrs and then decreases was significant from 48 hrs to 7 days at high concentration.

Table No 1: Effect of DAP (Diammonium phosphate) on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini* in Control and Experimental Set for 24, 96 hours & 7 days period of exposure

Sr. No.	Duration		Control	Sublethal Concentration	
				16 mg/L	10.7 mg/L
1	24 hrs (LC50)		554 ± 12.55	531 ± 12.34	522 ± 12.84
		Student 't' Test		2.52 (S)	3.88 (S)
2	24 hrs		555 ± 11.55	501 ± 16.43	491 ± 18.73
		Student 't' Test		6.16 (S)	5.94 (S)
3	96 hrs		554 ± 16.13	484 ± 20.53	477 ± 19.55
		Student 't' Test		5.38 (S)	5.46 (S)
4	7 days		553 ± 18.42	460 ± 18.53	449 ± 22.42
		Student 't' Test		7.82 (S)	7.62 (S)

S = Significant, IS= Insignificant.

Graphical Representation of Effect of DAP (Diammonium phosphate) on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini*

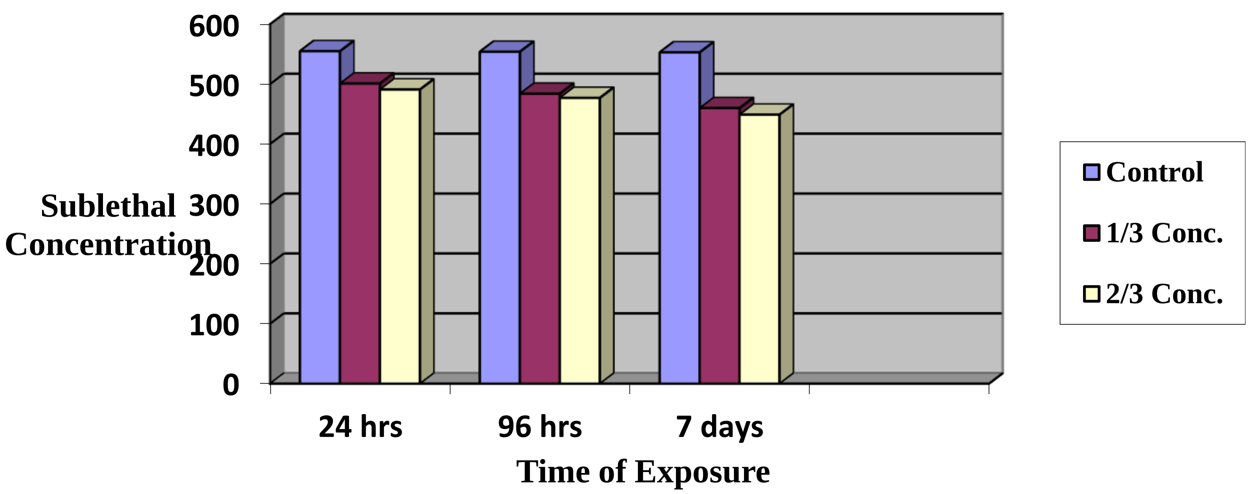

Table No. 2: Effect of Urea on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini* in Control and Experimental Set for 24, 96 hours & 7 days period of exposure

Sr. No.	Duration		Control	Sublethal Concentration	
				20 mg/l	13.4 mg/l
1	24 hrs (LC50)		555 ± 12.50	540 ± 20.51	535 ± 19.85
		Student 't' Test		0.87 (IS)	1.11 (IS)
2	24 hrs		555 ± 12.20	519 ± 18.21	509 ± 16.75
		Student 't' Test		1.49 (IS)	3.09 (S)
3	96 hrs		553 ± 18.85	501 ± 19.94	491 ± 19.50
		Student 't' Test		3.69 (S)	4.50
4	7 days		554 ± 18.52	491 ± 16.92	481 ± 16.02
		Student 't' Test		5.51 (S)	6.47 (S)

S = Significant, IS= Insignificant.

Graphical Representation of Effect of DAP (Diammonium phosphate) on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini*

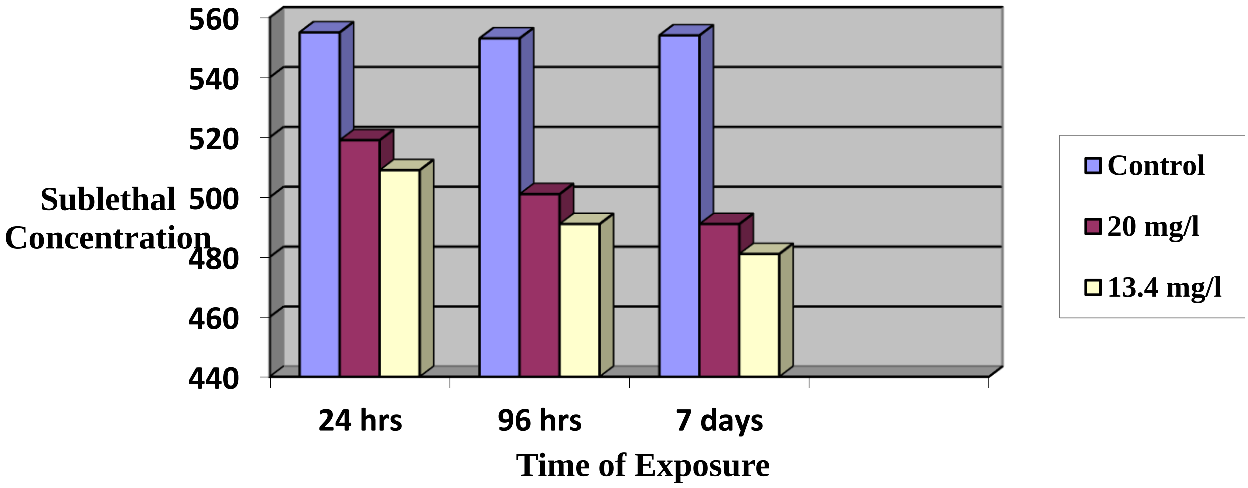

Discussion

Pollution by nutrients from agriculture causes many problems in the environment. The enormous use of fertilizers of soil carried to the land based and aquatic ecosystems by leaching, surface run off and other processes. The wide use of agricultural fertilizers has developed an ecological crisis due to environmental pollution. The fertilizers are washed away by rainwater into rivers. Most of the fertilizers used have long life period, some of them undergo biodegradation on soil water. Various reports are available on effects of pesticides, heavy metals and other such toxic chemicals on different aquatic animal but information on the effects of fertilizers on animals is mearge.

Succinate dehydrogenase is the key respiratory enzymes in glycolysis and TCA cycle and their alteration under toxic condition could be considered as an indication of the fish showing a shift towards anaerobic metabolism resulting in the depressed oxidation of mitochondria (Shobha Rani *et al.*, 2000). SDH being associated with inner mitochondrial membrane, the decrease in its activity shows rearrangement of mitochondria. The inhibition in the SDH levels indicates decreased mitochondrial oxidation due to dysfunction in mitochondrial integrity and shift towards aerobic metabolism (Ganesh *et al.*, 2006). The inhibition of SDH activity reflects the slow rate of TCA cycle resulting in the decreased synthesis of high energy phosphates like ATP and ADP (Sziniz and Froth, 1988).

Thus, alteration in such parameters can be considered as bioindicators of pollution in the study of aquatic toxicology. The present study was undertaken to analyse the impact of sublethal concentration of DAP and urea on SDH levels of freshwater crab *Barytelphusa guerini*. Present investigation deals with acute toxicity of fertiliser like DAP (Diammonium Phosphate) and Urea on freshwater crab, *Barytelphusa guerini*. DAP is more toxic than Urea. The LC50 values for DAP was observed to be 1.60% i.e. (16 gm/L of water) for 96 hours and for Urea, it was 2% i.e. (20 gm/L of water) for 96 hours.

Stresses and pesticides generally cause rapid change in respiration and enzyme activities of fish (Tilak *et al.*, 2005). Heavy metal such as copper, mercury and lead inactivate most enzymes. Few enzymes are extremely sensitive to low concentrations of such metals. Singh *et al.* (1996) reported that aldrin could cause modulation of oxidative enzymes in catfish, *Heteropneustes fossilis*. The organochlorine compounds readily pass through cell membranes and alter the activities of several key enzyme. Several researchers noted the data on the influence on toxicant on freshwater aquatic animals viz., Mali R. P. et. Al, 2009; More 2012; Mukke et.al., 2012, Sawant et.al., 2012.,

References

1. **Albert Lehninger, L., David L. Nelson and Michael M. Cox (2004):** "Principles of Biochemistry", pp. 1054.
2. **Arti Kumari and Deep Gupta (2021):** Effect of Di-ammonium Phosphate on Histopathology of Some Vital Organs in Climbing Perch Anabas testudineus (Bloch.), International Journal of Microbiology and Applied Sciences, Vol. 10 (03), pp. 2008-2016
3. **Awasthi, S., Sriwastwa, V. M.S., Lata, S., Yadawa, A. S. and Yadawa, S. (2008):** Toxicity assay of 8 carpet chemicals. Dayanand J. Sci., 1: 137-143.
4. **Ganesh R., Janaiah, C. and Shobha Rani, V.J. (2006)** Kinetic stud of acetyl choline esterase and dehydrogenase enzymes in *Calarias batrachus* (Linn) on exposure to organophosphorus pesticide. *J. Aqua. Biol.*, 21(2): 200-205.
5. **Mali R. P., Jagtap A. R, Kothole S. D. and Shaikh Afsar (2009):** "Effect of Zinc Sulphate on the oxygen consumption and heart beat in the fresh water female crab, Barytelphusa guerini", Journal of Aquatic Biology, Vol. 24 (1), pp. 1- 6, 2009.
6. **More, A.D. (2012):** "Sub lethal effect of copper sulphate, zinc sulphate and cadmium sulphate on protein content in the tissue of fresh water crab Barytelphusa guerini", International Journal of Pharmacology & Biological Science, Vol. 3, pp. 658-661.
7. **Mukke V. K. and Chinte D. N. (2012):** "Effect of sub lethal concentration of mercury and copper on oxygen consumption of fresh water crab, Barytelphusa guerini", Journal of Recent Research in Science and Technology, Vol. 4 (5), pp. 15-17.
8. **Rana, R.A., S.G. Yegari and V.A. Koli (2002):** Effect of pesticides on alkaline phosphatase activity in mudskipper, *Boliophthalmus dussumier. J. Aqua. Bio.* Vol17(1): 59-60.
9. **Sawant P.P., Jagtap A. R. and Mali R. P. (2012):** "Impact of heavy metals cadmium sulphate and mercuric sulphate on protein content in estuarine crab Scylla serrata", The Asian Journal of Animal Science, Vol.7 (2), pp. 159-161.
10. Sziniz, L. and Forth, W. (1988) Effect of AS2O3 on gluconeogenesis. Arch. Toxicol. 6: 444-449.
11. **Singh, N.N., V.K. Das and S. Singh (1996):** Effect of aldrin on carbohydrate and protein and ionic metabolism of a freshwater fish, *Heteropneustes fossilis,* Bul. Envrion. Ecol. 5: 25-28.
12. **Shobha Rani, A., Sudharsan, Reddy, T.N., Reddy, P.U.M. and Raju, T.N. (2000):** Alteration in the levels of dehydrogeneases in a freshwater fish, *Tilapia mossambica* (Peters) exposed to arsenite toxicity. *Ind. J. Environ. Health,* 42(3): 130-133.
13. **Tilak K. Veeraiha and Koteshwarao (2005):** Biochemical changes induced by chloropyriphos and organic phosphate compound in sublethal concentration to the freshwater fish *Catla catla* (Ham), *Labeo Rohita* (Ham), *Cirtina mirgal* (Ham), Journal of Env. Biology, 26(2): 341-347.

Love, Ambition and Destiny in Chetan Bhagat's Half Girlfriend

Dr. Sandeep G. Ladkar
Associate Professor& Head, Department of English,
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ACS Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

Abstract:

The present paper exposes the theme of love, ambition and destiny incorporated in the novel *Half Girlfriend*. Chetan Bhagat is a versatile novelist in the modern era. He is regarded as motivational speaker, renowned screenwriter, blog writer, famous TV personality and an iconic personality for young people in India. His novels contain the theme of love, ambition, destiny, friendship, family, gender discrimination, education, religion, politics and social issues. According to Chetan Bhagat, a novel is a way of communication through which he can convey his own message/opinion to the society. His humorous style of depicting stories attracts the readers particularly the youth. After competing his graduation, he had an opportunity to work in one of Asia's biggest investment banks entitled, '*Peregrine Investment Holdings*'. While doing his job as a banker, he was very keen to write something passionate about his experience in the society. He spent many years to write his first novel '*Five Point Someone*' while continuing his job as a banker in '*Goldman Sachs*'. He had decided to migrate in India because he realized he can earn more money by continuing his writing as a novelist. His novels had been transformed into Hindi cinema and became popular at the box-office.

Keywords: Love, Ambition, Destiny, Gender Discrimination, Alienation, Identity Crisis, Divorce etc.

Introduction:

Novel is a fictional prose in which the story is narrated in a simple way. Indian English literature is reflection of customs, rituals and beliefs of traditional Indian society. The female novelists like Kamala Markandaya, Anita Desai, Shobha De, Jhumpa Lahiri etc. revealed various aspects of woman particularly their suffering in the hands of patriarchal dominance. They showed woman characters raising their voice against patriarchal notions and demanding equal rights in the society. Chetan Bhagat is a famous literary writer who reveals the plight and predicament of the youth generations of India. His simple and eloquent style of writings attracts the readers and helps them to understand the social, political background of India. His novels are the real stories of contemporary issues in Indian society.

The central character in the story Madhav, a boy from a village name Dumraon located in the state Bihar comes to complete his degree education at St. Stephens college in Delhi. At the college he meets with Riya Somani and falls in love with her. Madhav is a good basket ball player and loves to sent his lots of time to play this game in the college. Madhav has a rural background and hence he struggles to speak in English with proper accent and correct sentence structure. It makes him very humiliating feeling when he sees other friends' fluency in English. His Bihari accent makes him inferior whenever he wants to communicate with Riya. He appreciated Riya's beauty at first when he says, "I wanted to take a snapshot of her sweaty face and store it in my mind's camera for life." (P.16) Madhav wants to be physically associated with Riya but due to his obscene ultimatum she

refused his proposal. Instead, she reveled him to become his half girlfriend. Both of them are very happy in the company of each other.

Chetan Bhagat has shown the patriarchal dominant society in India. The male psyche in India always considered women as inferior to them women are only meant to satisfy their sensual pleasure. It is the love of Madhav towards to realize him that he was in deeply love with Riya. Madhav revealed his inner feeling to Riya but she responded that they are just friends. One day Madhav visits Riya at her place and finds her suffering from fever. Madhav wants to provide comfort to her by trying to kiss her. Riya becomes tense by this situation and revealed Madhav she is not his girlfriend but only his half girlfriend. Madhav did not understand the meaning of half girlfriend. This shows the female psyche of Riya which reveals that she did not want any physical relationship to continue with Riya. When Rohan slapped Riya in front of her father, her father supports Riya. Dad said, "He seemed so nice,' Dad said at dinner without looking at me." (P.202). This shows the male domination culture in India in the male psyche.

Chetan Bhagat shows his skills as a novelist and given a new twist to the story. Somehow, Madhav and Riya decide to break their relationship and parted from each other. Madhav returns to his native town and decides to help his mother who is a school teacher in the village. Riya after parted from Madhav decides to marry her childhood friend Rohan and settled down in London. She spends most of her time in music but due to her husband's hypocritical and uncultured behavior separated her form her passion to music. Then she has a feeling to contact Madhav who will give her solace and comfort in her remaining life. Madhav decided to seek some help from the local MLA Ojha to raise funds to build the school infrastructure. Ojha declined to provide funds but suggested him to seek help from Bill Gates company which will going to visit this place in the coming days. Madhav decided to prepare which will impress Bill Gates and his men. For this task, he decided to get some help from Riya. Riya is now a divorced woman. Madhav's mother is completely opposite to Madhav's view of continuing his relation with Riya. Madhav and Riya both prepared the speech and gets succeed in their attempt to raise some funds for the school.

Chetan Bhagat highlights on the issues like poverty, unemployment, lack of proper educational infrastructures of schools particularly in rural areas of India. India is so much behind in raising the life standards of people who mostly lives in rural area. When Madhav come to his village, he realizes that he needs to provide advanced facilities of education to the village students. This shows that the potential is there in the rural students but because of poor infrastructure they failed to achieve their merits in the examination. The dramatist highlights on the poor accent of Madhav by mentioning his Bihari accent which is big threat in communicating with others in English. When he was getting his education at the college, he found it difficult to interact with other because of his inefficiency to speak fluent English.

Chetan Bhagat has shown another change in Madhav and Riya's relationship. After Madhav's speech in the presence of Bill Gates, Riya leaves Riya leaves a letter to Madhav in which she revealed him that she is suffering from lungs cancer and she has a very less life to spend. In the letter, Riya revealed Madhav about her love towards him. Madhav decided to search Riya after reading the letter but comes to know that she had left India. She decided to move to New York and spend some time there. After three years, Madhav comes to know that Riya is alive and settled down in New York. Madhav reached New York and searched Riya everywhere and, in the end, he found her in a café.

Both of them wanted to continue their relationship and moved to Dumraon and spend their life in the company of children in the school. This shows the intimacy of the two towards each other. Madhav's mother is a symbol traditional Indian woman. When she hears about Madhav and Riya's relationship, she opposed their relationship. She is against the view that Madhav will not continue his relationship with the divorcee woman like Riya. Riya's behavior in the house changed her opinion and, in the end, she had given the permission because of a woman respecting the feelings of another woman. The story of Madhav and Riya raised some of the issues to the patriarchal mindset in the society. At the end of the story, it is revealed that Madhav's mother had given to their marriage. After five years, the readers come to know that Riya and Madhav are working very hard in the school.

Conclusion:

Chetan Bhagat raised some issues about Indian social background in the novel. Indians are not changing their patriarchal mindset where woman needs to treat equally like men in the society. Woman is not only the object of oppression. He highlighted on issues like patriarchal dominance, gender discrimination, unemployment, lack of proper educational infrastructure etc. in the novel. The characters like Madhav and Riya are the best examples of completeness and incompleteness. Riya's passion to become a good singer completes in the company of her husband, Madhav. Madhav's incompleteness of not satisfying his sensual pleasure gets completed when he transforms Riya from his half girlfriend to life partner. The visit of Bill Gates and his company to rural areas in Bihar reveals the lack of proper educational infrastructure in India.

Works Cited:

1. B. Agarwal. *Chetan Bhagat: A Voice of Seismic Shift in Indian English Fiction*. Hardcover 1 January 2013. ISBN 10- 9382532226.
2. Chetan Bhagat. *Half Girlfriend*. Rupa Publications India Pvt Ltd. ISBN: 978-81-291-3572-8.
3. Dr. R. Vadivelraja. *A Critical Comment on Chetan Bhagat's Selected Novels.* Research Journal of English Language and Literature. Vol.4. Issue 4. 2016 ISSN 2395-2636.
4. Dr. Pandya R. Sachin Kumar. *Chetan Bhagat's Novels: A Critical Study*. Pacific Books International. First Edition 01 January 2017.
5. Ghosh K. Tapan and Others. *Chetan Bhagat: An icon of Popular Fiction.* Pragun Publications. ISBN-9382186328.
6. P. Krishna Teja, Dr. K. K. Sunalini, D. Vinay Kumar, & Dr. G G Ratnam. *Making the Incomplete to Complete – An Analysis of Chetan Bhagat's Half Girlfriend.* Journal of Positive School Psychology. 2022, Vol. 6, No. 6, 6636 – 6640.
7. Reena Sablok. *The Emergence of the Indian Best-Seller Chetan Bhagat and his Metro Fiction.* Atlantic Publication 2013. ISBN- 9788126918539.

रीति कालीन कवि भूषण की राष्ट्रीय भावना

शोधार्थी

परमेश्वर पाण्डेय

शोध निर्देशक

डॉ0 रमाशंकर यादव

गुलाबों देवी स्नातकोत्तर महाविद्यालय, सिद्‌दीकपुर, जौनपुर

राष्ट्रीयता एक सामूहिक भाव है, एक प्रकार की साहचर्य भावना है या आपसी सहानुभूति है जो एक स्वदेश विशेष से सम्बन्धित होती है। हमारे अन्तस्तल में उदात्त भावनाओं का एक विशाल कोश है। उन उदात्त भावनाओं से सबसे महिमामयी भावना राष्ट्रीयता की होती है। सम्भवतः इसीलिए कहा गया है कि– जो भरा नहीं जो भावों से बहती जिसमें रसधार नहीं। वह ह्रदय नहीं पत्थर है, जिसमें स्वदेश का प्यार नहीं।

इस भाव के उदय के लिए यदि अन्तस्थितियों को जनक मान लें तो बाह्य स्थितियाँ समतुल्य जननी होंगी। इन दोनों के संयोग से ही अन्तर्मन में अपनी सभ्यताः, संस्कृति, साहित्य एवं जन्मभूमि के प्रति अटूट श्रद्धा एवं सम्मान के भाव का उदय होता है। एक राष्ट्रीय कवि अपनी रचनाओं द्वारा देश व समाज के उत्थान का मार्ग प्रशस्त करता है, साथ ही सभ्यता, संस्कृति, साहित्य, जन्मभूमि के प्रति सद्विचार व्यक्त करता है। वह अपने राष्ट्र के उन जननेताओं या जननायकों का यशोगान भी करता है जो राष्ट्र विरोधी तत्त्वों को निर्मूल करने में प्राण–प्रण से जुटे रहते हैं। एक तरफ ऐसे जननायक अन्याय, दमन और शोषण का विरोध करते हुए राष्ट्रमंगल की कामना में तत्पर रहते हैं, दूसरी तरफ एक राष्ट्रकवि अपनी रचनाओं द्वारा ऐसी भावभूमि का निर्माण करता है जो जननायक द्वारा किये जा रहे कार्य को सुगम बनाने में सहयोगी होती है।[1]

हिन्दी साहित्य के राष्ट्रीय कवियों में महाकवि भूषण का नाम विशेष आदर व सम्मान से लिया जाता है। उनकी राष्ट्रीय भावना का कुछ आलोचक उलटा अर्थ लगाकर उन्हें साम्प्रदायिक कवि की संज्ञा देते हैं। उनके अनुसार भूषण को अधिकाधिक जातीय कवि, हिन्दू जाति का कवि या हिन्दू कवि कहा जा सकता है, उनका उद्देश्य आश्रयदाताओं की चाटुकारिता थी, जबकि ऐसा नहीं था। हर कवि अपने समय की उपज होता है अतः उसकी रचनाओं की समीक्षा उसके परिवेश को ध्यान में रखकर करना चाहिए। आज के परिवेशानुसार समीक्षा करने पर वे जातीय कवि लग सकते हैं, क्योंकि आज परिस्थितियाँ बदल चुकी हैं। पर यदि उस युग की ओर ध्यान दिया जाय, जब भूषण ने अपने वीर काव्य लिखे हैं तो स्वाभाविक रूप से उन्हें राष्ट्रीय कवि की संज्ञा दी जा सकती है। ऐसा करना ही उनके साथ न्याय करना होगा। इस प्रकार महाकवि भूषण की राष्ट्रीय भावनाओं को निम्नवत् बिन्दुओं को आधार पर समझ सकते हैं।

महाकवि भूषण ने अपनी रचनाओं के माध्यम से अपने युग के जननायकों का प्रशस्ति गान किया है। जिनमें छत्रपति शिवाजी और छत्रसाल विशेष है। मुगल शासक औरंगजेब के द्वारा किये जा रहे अत्याचार, आदि, का विरोध इन दोनों ही वीर जननायकों ने किया। छत्रपति शिवाजी और छत्रसाल दोनों ही स्वदेश और धर्म की रक्षा करने वाले, जनजीवन का हित साधन करने वाले और जननी जन्मभूमि को स्वर्ग के समान गरिमा एवं महिमामयी मानकर, अपने प्राणों की आहुति देकर भी उसकी रक्षा करने वाले आदर्श जननायक है। इन दोनों ने समय–समय पर भारतीय संस्कृति एवं सभ्यता की रक्षा के लिए मुगल शासकों से लोहा लिया और उन्हें लोहे के चने चबवा दिये। इस सम्बन्ध में आचार्य रामचन्द्र शुक्ल का निम्नवत् कथन उचित प्रतीत होता है–शिवाजी और छत्रसाल की वीरता के वर्णनों का कोई कवियों की झूठी खुशामत नहीं कर सकता। वे आश्रयदाताओं की प्रशंसा की प्रथा के अनुकरण मात्र नहीं है। इन वीरों का जिस उत्साह के साथ सारी जनता स्मरण करती है, उसी की व्यञ्जना भूषण ने की है।[2]

कविवर भूषण ने वीर शिवाजी का प्रशस्ति गायन पूरी तन्मयता के साथ किया है। शिवाजी के महत्त्व, यशोगान, गुणगान सम्बन्धी विविध रचनाएँ उनके काव्य में संकलित हैं। एक उदाहरण निम्नवत् है।

इन्द्र जिमि जम्भ पर बाड़व सुअम्भ पर
रावन सदम्भ पर रघुकुल राज है।
पौन वारिबाह पर सम्भु रतिनाह पर,
ज्यों सहस्रबाहु पर राम द्विजराज है।
दावा द्रुम दुण्ड पर, चीता मृगझुण्ड पर,
भूषन वितुण्ड पर जैसे मृगराज है।
तेज तम अंस पर, कान्ह जिमि कंस पर
त्यों म्लेच्छ बंस पर सेर सिवराज है।[3]

छत्रसाल की तलवार अद्भुत है, बरछी कृपाण, तीर गोली आदि की तो बात ही क्या; वह तोप के बड़े गोलों को तिरस्कृत कर देती है। उनकी तलवार शत्रुओं के लिए काल स्वरूप है।

बरछी कृपान गोली तीर केते मान जोरावर,
गोला बान तिनहू कौ निदरत है।
तेरो करवाल भयौ जगत की ढालू अब सोई हाल,
म्लेच्छन के काल को करत है।

कविवर भूषण की भारतभूमि की संस्कृति एवं सभ्यता तथा सनातन धर्म के प्रति बड़ी आस्था थी। मुगल शासक औरंगजेब के द्वारा चलाये जा रहे मुहिम के अन्तर्गत भारत की सांस्कृतिक एवं धार्मिक क्षति हो रही थी। एक मात्र शिवाजी ही ऐसे व्यक्तित्व थे जो अपनी संस्कृति एवं धर्म की रक्षा के लिए कटिवद्ध थे। भारतीय संस्कृति की प्रशंसा में कवि लिखता है कि–

मच्छहु कच्छ मैं कोल नृसिंह
मैं बावन में मनि भूषन जो है।
साहस–भूमि आधार सोइ,
अब सरसा सिवराज मैं सोहै।

डॉ० सत्यदेव चौधरी ने लिखा है कि भूषण शिवाजी के इस महत्त्व का प्रदर्शन करते नहीं अघाते कि उसने प्राचीन आर्य संस्कृति को नवचेतना प्रदान की है, उसने लुप्त हो रही वेद मर्यादा का पुनरुद्धार किया है। अपने गौरवपूर्ण इतिहास (पुराण) के प्रति अभिरुचि जागृत की है। संस्कारों का प्रचलन किया है और देवपूजन को शाश्वत रखा है। जो शक्ति इन पुण्य कार्यों और सांस्कृतिक पर्वों में बाधा डाल रही थी, शिवाजी ने उसका सर्वांशतः संहार किया है।" यथा भूषण ने लिखा है कि–

वेद राखे विदित पुरान राखे सारयुत,
रामनाम राख्यो आनि रसना सुघर में।
हिन्दुन की चोटी, रोटी राखी है सिपाहिन की,
काँधे में जनेऊ राख्यौ, माला राखी गर में।
मीड़ि राखौ मुगल मरोरि राख्वै पातसाह,
वैरी पीसि राखौ वरदान राख्यो कर में।
राजन की हद्द राखी तेगबल सिवराज,
देव राख्खे देवल स्वधर्म राख्यो घर में।।

महाकवि भूषण ने अपने काव्य के माध्यम से पौराणिक कथाओं की ओर संकेत किया है। राम–कृष्ण पौराणिक पुरुष है। इन्होंने भी सामाजिक विषमता, अत्याचार आदि को दूर करने के लिए अत्याचारियों का दमन किया था। शिवाजी भी ठीक उसी तरह राम–कृष्ण के अवतार स्वरूप ही लगते हैं। वे भी मुगलबादशाह की कुत्सित योजनाओं को निर्मूल कर देने की शक्ति रखते हैं। महाभारत कालीन पाण्डवों की अपेक्षा शिवाजी श्रेष्ठ हैं, क्योंकि पाण्डव संख्या में पाँच होते हुए भी लाक्षागृह से बड़े यत्न के बाद निकले, जबकि शिवाजी अकेले ही सख्त पहरे के बीच से बच निकले थे। यथा–

लाख भौन ते कढ़े वै पाँच राति में जु
द्यौस लाख चौके अकेले आयो कढ़िकै।

कविवर भूषण ने शिवाजी को राम–कृष्ण और बुद्ध की पंक्ति में लाकर बिठा दिया है–

ते गाहि कै भेटै जौन राकस मरद जानै,
सरजा शिवाजी राम ही कौ अवतारु है।[6]

तुम शिवराज ब्रजराज अवतार आजु। तुम ही जगत काज पोषत भरत हो। इन्द्र को अनुज तै उपेन्द्र अवतार या तै, तेरो बाहुबल लै सलाह साधियतु है।

अन्यत्र भूषण ने वर्णित किया है कि शिवाजी के हाथ की तलवार भवानी का अवतार है. उसे अपने भृत्यों की चिन्ता है, तथा अपने स्वामी भूतनाथ के सिर को नरमुण्डों से सजाने की अभिलाषा है–

भाषत सकल शिवजी को करवाल पर
भूषण कहत यह करिकै विचार को।
लीन्ह्यो अवतार करतार के कहे तै
काली म्लेच्छन हरन उद्धरन भुक्भार को।
चण्डी है घुमण्डी अरि चण्ड–मुण्ड चाबि
करि पीवत रुधिर कछु लखखत न बार को।
निज भरतार नृत्य भूतन की भूख मेटि,
भूषित करत भूतनाथ भरतार को ।।[7]

उपर्युक्त विवरण के आधार पर स्पष्ट हो जाता है कि महाकवि भूषण देश–प्रेमी एवं राष्ट्रकवि हैं। उन्होंने अपने युग की भारतीय जनता का प्रतिनिधित्व किया है। मुगल शासकों द्वारा किये जा रहे हिन्दुओं के प्रति बर्बरतापूर्ण अत्याचार का दमन करने में शिवाजी ही समर्थ थे। उनका प्रशस्तिगान, उनके द्वारा भयभीत मुगल सल्तनत, मुगल बादशाहों का वर्णन, सांस्कृतिक एवं धार्मिक भावना, पौराणिक वीर भावों का उल्लेख आदि को यदि भूषण ने वर्णन का विषय बनाया तो कोई आपत्ति नहीं होनी चाहिए। यह तो उस युग की आवश्यकता थी। भूषण ने शिवाजी के शौर्य, युद्धवीरता, निर्भीकता का बार–बार वर्णन किया है। छत्रपति शिवाजी के कारण मुगल बेगमों के मन में भी आतंक व्याप्त हो चुका था। इसी को लेकर कुछ आलोचकों ने भूषण को ज्ञातीनता के विरुद्ध और साम्प्रदायिकता को भड़काने वाला माना है। अपने मत के समर्थन में प्रायः आलोचकों ने निम्नवत अंशों को उद्धृत किया है–

आगरे अगारन ह्वै फांदती कगारन छ्वै,
बाँधती न बारन मुख कुम्हलानियाँ।
कीबी कहें कहा और गरबी गहे भागी जाय,
बीबी गहे सूथनी औ नीबी गहे रानियाँ।

आलोचकों में श्री विनोद बिहारी ने तो यहाँ तक कह डाला कि 'वीर रस की आड़ में भूषण ने तत्कालीन कामुक हिन्दू समाज के सामने मुगल–राजवंश की सुकुमार सुन्दरियों को नंगी करके खूब यश और धन लूटा है। खेद है कि उनकी इस गन्दी मनोवृत्ति को आज भी हम वीर रस की पवित्र मन्दाकिनी समझते और उसी रूप में आदर करते हैं। शिवा–बावनी धोखे की टट्टी है।' श्री विनोद बिहारी का यह तर्क कहीं से भी उचित प्रतीत नहीं होता। यदि श्री बिहारी जी उस परिवेश का अध्ययन कर लिये होते तो सम्भवतः ऐसा नहीं कहते। जहाँ पर मुगल शासकों के द्वारा हिन्दू जनता पूर्णतया त्रस्त हो उनके अत्याचारों का शिकार हो रही थी, हिन्दुओं की सांस्कृतिक एवं धार्मिक मर्यादा नष्ट हो रही थी। भूषण का काव्य ही उनमें नवजीवन एवं नवस्फूर्ति देने में सहायक रहा और जहाँ तक उन पर कामुकता का आरोप है तो भूषण को यदि ऐसा ही करना होता तो सम्भवतः रीतिकालीन अन्य शृंगारिक प्रवृत्तियों नख–सिख वर्णन, नायिका भेद आदि को अपनाते। जबकि ऐसा नहीं था। भूषण के द्वारा 'म्लेच्छ' शब्द के प्रयोग पर भी कुछ आलोचकों का आरोप है जबकि भूषण ने यह शब्द दुष्ट एवं आततायी शासक के लिए ही प्रयुक्त किया है, क्योंकि भूषण ने मुगल सम्राट औरंगजेब के पूर्वजों अकबर, बाबर, हुमायूँ की प्रशंसा भी की है।

अकबर बब्बर हुमाउँ साह सासन सों,
स्नेह तें सुधारी हेम–हीरन ते सगरी।

स्पष्ट है कि महाकवि भूषण ने अपने काव्य द्वारा जिस राष्ट्रीय भावना का प्रचार–प्रसार किया वह उस युग के अनुकूल था। जैसा कि बाबू गुलाबराय ने लिखा है कि–'प्रत्येक कवि या साहित्यकार अपने

समय की उपज हुआ करता है। उसे देशकाल–परिस्थिति रूपी जैसा खाद–पानी उपलब्ध हो जाता है ठीक वैसी ही उसकी रचना रूपी फसल होती है।

उस समय मुगल शासन था, वह हमारे देश में ही, हमारे लोगों के साथ बर्बरतापूर्ण व्यवहार कर रहा था, उसका विरोध करना संकीर्ण मानसिकता का नहीं बल्कि उदात्त भावना द्योतक माना जायेगा। भूषण ने अपने काव्य के माध्यम से जो कुछ भी किया वह राष्ट्र एवं देश के प्रति उनका कर्तव्य था। इसलिए उन्हें साम्प्रदायिक या जातीय कवि नहीं, बल्कि राष्ट्रीय कवि की संज्ञा से विभूषित करना ही उनके साथ न्याय करना है।

डॉ० रामविलास शर्मा कहते है कि उस सहृदय कवि को जो अपने भाइयों पर निरन्तर अत्याचार तथा उनकी अवधिहीन दासता को देख व्याकुल हो उठा है, एक तिनका भी पर्वत के समान लगता है। चाहे वह महाराज शिवाजी हों चाहे छत्रसाल, या अन्य कोई छोटा सरदार। भूषण के लिए वही राम और कृष्ण हैं, कवि उनके लिए अपने काव्य– भण्डार को खोल देगा, दलितों के लिए उन्होंने तलवार पकड़ी है। उनको महान सिद्ध करने के लिए वह अपनी ओर से कुछ उठान रखेगा।

उपर्युक्त विवेचन एवं विद्वानों के मतों के आधार पर कहा जा सकता है कि महाकवि भूषण सच्चे अर्थों में राष्ट्रीय कवि सिद्ध होते हैं। उन्होंने अपने युग की त्रस्त, पीड़ित जनता का प्रतिनिधित्व किया। ऐसी स्थिति में उन पर जातीयता का आरोप लगाना उनके साथ ही नहीं वरन् 'साहित्य' शब्द के साथ अन्याय करना होगा। क्योंकि साहित्य शब्द की जो परिभाषा जिसमें हित की भावना निहित हो वही साहित्य है। वह इनके काव्य में अक्षरशः चरित्रार्थ होता है। दूसरी ओर हम ध्यान दें तो ज्ञात होता है कि जितने भी विदेशी आक्रान्ता शासक बनकर समय–समय भारत में आये, देशवासियों द्वारा उनका विरोध हुआ। देशवासियों का नेतृत्व करने वाला जननायक या राष्ट्रनायक के नाम से प्रसिद्ध हुआ उसमें महाराणा प्रताप, महात्मागांधी, शिवा आदि का नाम आता है। महात्मागांधी के गीत गाने वाला यदि राष्ट्र प्रेमी है, प्रताप की यश फहराने वाला देशभक्त गायक है तो शिवाजी के गुणों का उद्‌घोषक महाकवि भूषण भी राष्ट्र कवि है। यह अत्युक्ति नहीं है।

सन्दर्भ

1. हिन्दी साहित्य का इतिहास, डॉ0 अम्बा प्रसाद सुमान, पृ0 32
2. हिन्दी साहित्य का इतिहास, डॉ0 राम चन्द्र शुक्ल, पृ0 54
3. छत्रसाल द0–14
4. शिवाबावनी–8
5. वही–10
6. छत्रसाल–8
7. वही–9
8. हिन्दी साहित्य का इतिहास–गुलाबराय, पृ0 59

अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में आजीविका मिशन का योगदान

आरती रनसोरे
पीएच. डी. शोधार्थी, समाजकार्य, डॉ. बी. आर. अंबेडकर सामाजिक विज्ञान विश्वविद्यालय, डॉ. अंबेडकर नगर (महू) जिला इंदौर (म.प्र.)

डॉ. दीपक कारभारी
रिसर्च एसोसिएट एवं असिस्टेंट रजिस्ट्रार, डॉ. बी. आर. अंबेडकर सामाजिक विज्ञान विश्वविद्यालय, डॉ. अंबेडकर नगर (महू) जिला इंदौर (म.प्र.)

सारांश:
यह शोध पत्र मध्यप्रदेश के धार जिले में अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण पर आजीविका मिशन के प्रभाव का अध्ययन करता है। अध्ययन का मुख्य उद्देश्य ग्रामीण आजीविका मिशन के अंतर्गत स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता के माध्यम से ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर पड़ने वाले प्रभाव का मूल्यांकन करना था। शोध में पूर्व-पश्चात शोध प्रारूप का उपयोग किया गया, जिसमें 300 अनुसूचित जनजाति महिलाओं से एसएचजी में शामिल होने से पहले और बाद में डेटा एकत्र किया गया। कॉकरन के Q परीक्षण का उपयोग करके आंकड़ों का विश्लेषण किया गया। परिणामों ने दर्शाया कि एसएचजी में सहभागिता ने महिलाओं के वित्तीय नियंत्रण, बचत, आर्थिक आत्मनिर्भरता, सामाजिक पहचान और सामुदायिक सम्मान में महत्वपूर्ण सुधार किया। कॉकरन के Q परीक्षण ने इन परिवर्तनों की सांख्यिकीय महत्वपूर्णता की पुष्टि की। निष्कर्षतः, अध्ययन ने प्रदर्शित किया कि आजीविका मिशन और एसएचजी अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। यह शोध नीति निर्माताओं और कार्यक्रम प्रबंधकों के लिए महत्वपूर्ण अंतर्दृष्टि प्रदान करता है, जो ग्रामीण महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए इस तरह के कार्यक्रमों के विस्तार और सुधार में मदद कर सकता है।

मुख्यबिन्दु: *आजीविका मिशन, महिला सशक्तिकरण, अनुसूचित जनजाति, सामाजिक-आर्थिक विकास, ग्रामीण विकास*

प्रस्तावना:

कुल 32,87,263 वर्ग कि. मी. के भौगोलिक क्षेत्र और 130 करोड़ से अधिक की आबादी वाला भारत क्षेत्रफल के हिसाब से सातवाँ सबसे बड़ा देश और जनसंख्या के हिसाब से दूसरा सबसे बड़ा देश है। यह दक्षिण एशिया में है, पाकिस्तान, बांग्लादेश, नेपाल, भूटान, चीन और अफ़गानिस्तान जैसे पड़ोसी देशों के साथ सीमा साझा करता है और दक्षिण में हिंद महासागर पर एक विस्तृत तटरेखा है। यह दुनिया की सबसे पुरानी सभ्यताओं में से एक है और कई प्रमुख धर्मों का घर है। क्रय शक्ति समता (पीपीपी) के हिसाब से यह दुनिया की तीसरी सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था है और 2032 तक चीन को पीछे छोड़कर सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था बनने की उम्मीद है। अनुसूचित जनजातियाँ (एसटी) भारत के सबसे शुरुआती निवासियों का गठन करती हैं। आदिवासी उप-योजना (टीएसपी) और सामुदायिक भागीदारी (टीईपी) के माध्यम से आदिवासी सशक्तीकरण सहित विभिन्न नीतियों और कार्यक्रमों की शुरुआत की गई, लेकिन उनका अपेक्षित प्रभाव नहीं हुआ। इसलिए, प्रत्येक ग्रामीण परिवार को एक वित्तीय वर्ष में कम से कम 100 दिनों के मज़दूरी वाले रोज़गार की कानूनी गारंटी प्रदान करने के लिए 2005 में महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोज़गार गारंटी अधिनियम (MGNREGA) लागू किया गया था। स्वयं सहायता समूह (एसएचजी) का गठन ग्रामीण गरीबों को बैंक ऋण और क्षमता निर्माण के माध्यम से सामुदायिक-सहभागितापूर्ण तरीके से स्वरोजगार के अवसर प्रदान करने के लिए किया गया था। ये समूह दुनिया में सबसे बड़े माइक्रोफाइनेंस कार्यक्रम हैं। (बोधि और दारोकर, 2023) राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम) सरकार द्वारा जून 2011 में स्वरोजगार आधारित दृष्टिकोण के माध्यम से ग्रामीण गरीबी को कम करने के लिए शुरू किया गया था। इसका उद्देश्य 2014 तक लगभग 70 मिलियन गरीब परिवारों को एसएचजी बैंक ऋण लिंकेज में लाना और उन्हें बैंकिंग प्रणाली से वित्तीय सेवाओं

तक पहुंच बनाने में सक्षम बनाना है। इसे ध्यान में रखते हुए, एनआरएलएम एनजीओ, बैंकों और अन्य हितधारकों को शामिल करते हुए चरणबद्ध तरीके से उपयुक्त क्षमता निर्माण व्यवस्था के माध्यम से एसएचजी और उनके संघों को बढ़ावा देना चाहता है। 2011 की जनगणना के अनुसार, भारत में 701 जनजातियाँ थीं, जिनमें से 19 राज्यों में 227 जनजातियाँ थीं, जिनकी जनसंख्या 0.85 मिलियन थी। (मौर्य 2022) उल्लेखनीय रूप से, 62% एसटी महिलाएँ कृषि गतिविधियों में शामिल थीं, और यह अनुमान है कि लगभग 55 मिलियन एसटी महिलाएँ कृषि में लगी हुई हैं। SHG कार्यक्रम 1996 में NABARD द्वारा शुरू किए गए थे, और NRLM, SGSY का दूसरा चरण, 25 सितंबर 2011 को "गरीबी मुक्त भारत" के दृष्टिकोण के साथ शुरू किया गया था। (देवरापल्ली एवं अन्य 2020)

ग्रामीण आजीविका मिशन (RLM) की पृष्ठभूमि:

भारत में गरीबी उन्मूलन कार्यक्रम मुख्य रूप से ग्रामीण और शहरी गरीब परिवारों को रोजगार प्रदान करने, महिलाओं को सशक्त बनाने, स्वयं सहायता समूहों को मजबूत करने और स्थायी आजीविका विकल्पों को बढ़ावा देने पर केंद्रित रहे हैं। 1980 के दशक के उत्तरार्ध में, गरीबी को लक्षित करने वाले कार्यक्रमों पर ध्यान केंद्रित किया गया और एक सहभागी दृष्टिकोण पर निर्भर किया गया, जिसमें बैंकिंग और बचत संस्थानों ने स्वयं सहायता समूहों (SHG) के माध्यम से महिलाओं की भागीदारी को बढ़ावा दिया। नाबार्ड द्वारा प्रस्तुत एसएचजी-बैंक लिंकेज मॉडल ने बचत और बचत जुटाने पर जोर देते हुए एसएचजी के माध्यम से ग्रामीण गरीब परिवारों को बैंकों से जोड़ा। ग्रामीण क्षेत्रों में गरीबी कम करने और सतत सामुदायिक विकास के लिए कौशल विकास, रोजगार और आजीविका सहायता प्रदान करने के लिए भारत सरकार ने 2011 में राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम) शुरू किया। 2011 में, ग्रामीण विकास मंत्रालय ने स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (एसजीएसवाई) को एक अधिक केंद्रित कार्यक्रम - राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम) में पुनः डिजाइन किया। एनआरएलएम का विजन कौशल विकास और रोजगार के अवसर प्रदान करने के लिए ग्रामीण गरीबों को स्वरोजगार और स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में संगठित करना है। मिशन आत्मनिर्भरता, स्वशासन और आत्म-सशक्तिकरण के आधार पर बहु-क्षेत्रीय दृष्टिकोण के माध्यम से ग्रामीण गरीबों के लिए विविध आजीविका विकल्पों को बढ़ावा देकर गरीबी को कम करना चाहता है। एनआरएलएम का लक्ष्य गरीबी रेखा से नीचे के सभी परिवारों को स्वयं सहायता समूहों, कौशल विकास के प्रावधान और विविध आजीविका को बढ़ावा देने के माध्यम से स्वरोजगार और मजदूरी रोजगार के दायरे में लाना है। एनआरएलएम (पंचायत स्तर) के अनुसार, भारत में 281.34 लाख ग्रामीण गरीब परिवार (बीपीएल) हैं, और वे अपनी आजीविका के लिए मुख्य रूप से कृषि पर निर्भर हैं। अधिकांश ग्रामीण गरीब दलित, आदिवासी और पिछड़े समुदाय हैं। भारत में इन 281.34 लाख बीपीएल परिवारों में से 129.20 लाख परिवारों को अब तक विभिन्न योजनाओं के तहत कवर किया गया है, मुख्य रूप से एसजीएसवाई के तहत, और 152.14 लाख (54%) बीपीएल परिवार अभी भी कवर नहीं हुए हैं। कवर नहीं किए गए परिवारों की जरूरतों को पूरा करने के लिए एनआरएलएम को लागू किया जा रहा है। अधिकांश ग्रामीण गरीब बैंकिंग सुविधाओं और बैंकिंग आदतों के बारे में नहीं जानते हैं

साहित्यों का अवलोकन:

अनुसूचित जनजाति महिलाएं भारत में सबसे कमजोर और वंचित समूहों में से एक हैं। इन्हें आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक और राजनीतिक रूप से पिछड़ा माना जाता है। आजीविका मिशन एक पहल है जो इन महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण पर ध्यान केंद्रित करती है। खण्डूवाल एवं अन्य (2019) ने अध्ययन किया कि आजीविका मिशन कार्यक्रम ने अनुसूचित जनजाति महिलाओं के आत्मविश्वास, आर्थिक स्वायत्तता और सामुदायिक प्रतिष्ठा में महत्वपूर्ण सुधार किया है। उन्होंने पाया कि इस कार्यक्रम ने महिलाओं को प्रशिक्षण, कौशल विकास और उद्यमशीलता के अवसर प्रदान करके उन्हें आत्मनिर्भर बनाया है। मंडल एवं अन्य (2021) ने रिपोर्ट किया कि आजीविका मिशन के माध्यम से गठित स्व-सहायता समूहों (एसएचजी) ने अनुसूचित जनजाति महिलाओं को सामाजिक रूप से सशक्त बनाया है। उन्होंने पाया कि इन समूहों ने महिलाओं को एक मंच प्रदान किया है जहां वे अपनी आवाज उठा सकती हैं और अपने अधिकारों के लिए लड़ सकती हैं। राजेश एवं अन्य (2022) ने अपने अध्ययन में दिखाया कि आजीविका मिशन ने अनुसूचित जनजाति

महिलाओं की आय और जीवन-स्तर में महत्वपूर्ण सुधार किया है। उन्होंने पाया कि इस कार्यक्रम ने महिलाओं को कृषि, पशुपालन और छोटे व्यापार जैसी गतिविधियों में शामिल किया, जिससे उनकी आर्थिक स्थिति मजबूत हुई। अध्ययनों से यह स्पष्ट है कि आजीविका मिशन ने अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। यह कार्यक्रम उन्हें आत्मविश्वास, आर्थिक स्वायत्तता और सामुदायिक प्रतिष्ठा प्रदान करके उनके जीवन-स्तर में सुधार करता है।

अध्ययन का उद्देश्य एवं उपकल्पना:

प्रस्तुत अध्ययन का मुख्य उद्देश्य ग्रामीण आजीविका मिशन से स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता के द्वारा ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर होने वाले प्रभाव का अध्ययन करना है। इस हेतु प्रस्तुत अध्ययन में परीक्षण हेतु शामिल की गई उपकल्पना इस प्रकार है:

उपकल्पना: "स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।"

शोध प्रविधि:

अध्ययन मध्यप्रदेश के धार जिले में आयोजित किया गया है। यह एक पूर्व- पश्चात शोध प्रारचना पर आधारित शोध है। शोध में अनुसूचित जनजाति महिलाओं से दो विभिन्न समय बिदुओं पर तथ्यों का संकलन किया गया है। इस हेतु महिलाओं से ग्रामीण आजीविका मिशन से जुडने के पूर्व एवं पश्चात के तथ्यों का संकलन साक्षात्कार अनुसूची के माध्यम से संकलित किए गए है। शोध हेतु मध्यप्रदेश के धार जिले की 300 महिलाओं का चयन सरल देव निदर्शन पद्धति से किया गया। शोध में उपकल्पनाओं के संखिकीय परीक्षण हेतु कॉकरन के Q परीक्षण का प्रयोग किया गया है। कॉकरन के Q परीक्षण एक सांख्यिकीय प्रक्रिया है जो समूह अध्ययनों में उपयोगी है। यह परीक्षण विभिन्न समूहों के बीच एक से अधिक द्वि-धर्मीय (बाइनरी) मानदंडों पर सांख्यिकीय महत्वपूर्ण अंतरों का पता लगाने में मदद करता है। इस परीक्षण का उपयोग करके, हम यह निर्धारित कर सकते हैं कि क्या किसी विशिष्ट हस्तक्षेप या उपचार ने विभिन्न समूहों के प्रतिशतों में कोई महत्वपूर्ण अंतर पैदा किया है।

परिणाम एवं विश्लेषण:

अध्ययन में, स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता की ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर प्रभाव का परीक्षण किया है। इस परीक्षण हेतु शोध में पाँच मानदंड शामिल किए गए है। इन पाँच मानदंडों में वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण, बचत में वृद्धि, आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर, समाज में अच्छी पहचान एवं समुदाय में मान सम्मान शामिल है। इन पाँच मानदंडों पर स्वयं सहायता समूहों से जुड़ी महिलाओं से जानकारी प्राप्त की गई। यह जानकारी दो समय बिंदुओं पर की गई प्रथमतः जब महिलायें समूह से नहीं जुड़ी थी एवं दूसरी बार जब उन्होंने स्वयं सहायता समूह से जुड़ कर स्वयं की आजीविका की शुरुआत की उसके पश्चात उनसे इन्हीं बिंदुओं पर जानकारी प्राप्त की गई। इन मानदंडों के लिए, महिलाओं के स्वयं सहायता समूह में सहभागिता से पूर्व और पश्चात् के आँकड़े एवं प्रतिशत दिए गए है।

उपकल्पना: " स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।"

- **शून्य परिकल्पना:** स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर कोई सकारात्मक प्रभाव नहीं हुआ है।
- **वैकल्पिक परिकल्पना:** स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।

परिक्षण: कॉकरन क्यू परीक्षण (Cochran's Q Test):

तालिका 1 स्वयं सहायता समूह से जुडने पूर्व एवं पश्चात की स्थिति

क्र.	मानदंड	SHG से जुडेने के पहले		SHG से जुडने के पश्चात	
		300 उत्तरदाताओं में से सहमत महिलाओं की संख्या	प्रतिशत	300 उत्तरदाताओं में से सहमत महिलाओं की	प्रतिशत

				संख्या	
1	वित्तीय संसाधनो पर नियंत्रण	133	44.3	189	63
2	बचत में वृद्धि	155	51.7	280	93.7
3	आर्थिक रूप से आत्मनिर्भरता	136	45.3	223	74.3
4	समाज में अच्छी पहचान प्राप्त	202	67.3	233	77.7
5	समुदाय में मान सम्मान में वृद्धि	198	66	225	75

तालिका 01 में स्वयं सहायता समूह (SHG) से जुड़ने के पूर्व और पश्चात की स्थिति का तुलनात्मक विश्लेषण प्रस्तुत किया गया है। यह 300 उत्तरदाताओं के आधार पर पांच मानदंडों पर आधारित है। वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण के मामले में, SHG से जुड़ने से पहले 44.3% महिलाएं इससे सहमत थीं, जबकि जुड़ने के बाद यह प्रतिशत बढ़कर 63% हो गया। बचत में वृद्धि के संदर्भ में एक महत्वपूर्ण सुधार देखा गया, जहां पहले 51.7% महिलाएं सहमत थीं, वहीं बाद में यह आंकड़ा 93.7% तक पहुंच गया। आर्थिक रूप से आत्मनिर्भरता में भी उल्लेखनीय वृद्धि हुई, जो 45.3% से बढ़कर 74.3% हो गई। समाज में अच्छी पहचान प्राप्त करने के मामले में, पहले 67.3% महिलाएं सहमत थीं, जो बाद में बढ़कर 77.7% हो गई। अंत में, समुदाय में मान-सम्मान में वृद्धि के संदर्भ में, पहले 66% महिलाएं सहमत थीं, जो बाद में 75% तक पहुंच गई। इस प्रकार प्राप्त तथ्यों के आधार पर उपकल्पना का परीक्षण का परिणाम नीचे दिया जा रहा है:

कॉकरन क्यू सांख्यिकीय गणना $Q = (k-1)[k\sum(Lj^2) - (\sum Lj)^2] / [k\sum Li - \sum(Li^2)]$

तालिका 02 परीक्षण तालिका

मापदंड	Q मूल्य	क्रांतिक मूल्य (Critical Value)	सार्थकता स्तर	k	degrees of freedom
मान	256.11	9.49	0.05	5	4 (k-1)

गणना के बाद, हमने Q मूल्य 256.11 प्राप्त हुआ जो 0.05 महत्वपूर्णता स्तर पर काई-वर्ग तालिका में क्रांतिक मूल्य 9.49 है। गणना मे पाया गया कि Q मूल्य (256.11) काई-वर्ग तालिका के क्रांतिक मूल्य (9.49) से अधिक है है। इसका अर्थ है कि हम 0.05 सार्थकता स्तर पर शून्य परिकल्पना को अमान्य किया जा सकता है। Q मूल्य क्रांतिक मूल्य से बहुत अधिक है, जो दर्शाता है कि एसएचजी में शामिल होने के बाद इन सशक्तिकरण संकेतकों में उल्लेखनीय परिवर्तन हुए हैं। अतः, शून्य परिकल्पना (H0) को अस्वीकार कर दिया गया और वैकल्पिक परिकल्पना (H1) स्वीकार की गई।

यह स्पष्ट है कि स्वयं सहायता समूहों में शामिल होने के बाद महिलाओं के विभिन्न सशक्तिकरण संकेतकों में सकारात्मक परिवर्तन दिखाई देते हैं। इससे यह संकेत मिलता है कि एसएचजी में भागीदारी वास्तव में ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण को बढ़ावा देती है। इसका अर्थ है कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।

कॉकरन के Q परीक्षण के परिणामों ने स्पष्ट रूप से प्रदर्शित किया कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ने ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर महत्वपूर्ण और सकारात्मक प्रभाव डाला है। यह परिणाम सांख्यिकीय रूप से महत्वपूर्ण है और यह दर्शाता है कि एसएचजी कार्यक्रम एक प्रभावी हस्तक्षेप है।

परीक्षण के परिणाम से यह भी स्पष्ट होता है कि एसएचजी में सहभागिता का प्रभाव महत्वपूर्ण है। डेटा से देखा गया कि महिलाओं के कई महत्वपूर्ण मानदंडों जैसे वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण, बचत में वृद्धि, आर्थिक रूप से आत्मनिर्भरता, समाज में अच्छी पहचान और समुदाय में बढ़ता मान-सम्मान में उल्लेखनीय सुधार हुआ है। यह परीक्षण स्पष्ट रूप से दर्शाता है कि एसएचजी में सहभागिता का कारण-प्रभाव संबंध है। इसका मतलब है कि एसएचजी कार्यक्रम में सहभागिता ही महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण के लिए प्रमुख कारक है। यह कुछ अन्य सह-चर या व्यक्तिगत विशेषताओं के कारण नहीं है।

इस परीक्षण के परिणामों का व्यावहारिक महत्व भी है। यह दर्शाता है कि एसएचजी कार्यक्रम एक प्रभावी हस्तक्षेप है जो ग्रामीण महिलाओं के जीवन में सकारात्मक परिवर्तन ला सकता है। इस प्रकार, नीति निर्माताओं और कार्यक्रम प्रबंधकों के लिए यह एक महत्वपूर्ण सूचना है कि वे इस तरह के कार्यक्रमों का और अधिक प्रचार और विस्तार कर सकते हैं।

कुल मिलाकर, कॉकरन के Q परीक्षण के परिणाम ने स्पष्ट रूप से प्रदर्शित किया है कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है। यह परीक्षण एक प्रभावी और विश्वसनीय तरीका है जो किसी भी हस्तक्षेप या उपचार के प्रभाव का आकलन करने में मदद करता है। इस विश्लेषण से प्राप्त निष्कर्ष नीति निर्माण और कार्यक्रम प्रबंधन के लिए महत्वपूर्ण हैं।

निष्कर्ष:

प्रस्तुत शोध अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की अनुसूचित जनजाति महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है। उपकल्पना परीक्षण के परिणामों ने इस तथ्य की पुष्टि की है। एसएचजी में शामिल होने के बाद महिलाओं के विभिन्न सशक्तिकरण संकेतकों जैसे वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण, बचत में वृद्धि, आर्थिक आत्मनिर्भरता, समाज में पहचान और सम्मान में उल्लेखनीय सुधार देखा गया। यह परिणाम दर्शाता है कि आजीविका मिशन के अंतर्गत चलाए जा रहे एसएचजी कार्यक्रम ग्रामीण महिलाओं, विशेषकर अनुसूचित जनजाति की महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए एक प्रभावी हस्तक्षेप है। इस अध्ययन के निष्कर्ष नीति निर्माताओं और कार्यक्रम प्रबंधकों के लिए महत्वपूर्ण हैं, क्योंकि यह इस तरह के कार्यक्रमों के और अधिक प्रचार और विस्तार की आवश्यकता को रेखांकित करता है। समग्र रूप से, यह शोध आजीविका मिशन और एसएचजी की भूमिका को ग्रामीण महिलाओं के जीवन में सकारात्मक परिवर्तन लाने में महत्वपूर्ण साबित करता है।

संदर्भ ग्रंथ

1. A Maurya (2022), Schedule Tribe in India: A Critical Study, International Journal of Law Management and Humanities, 5 (06), 207
2. Bodhi, S. R. & Darokar, S. S. (2023). Becoming a Scheduled Tribe in India: The History, Process and Politics of Scheduling. Contemporary Voice of Dalit. https://doi.org/10.1177/2455328X231198720
3. Devarapalli, S. S. K., Kallakuri, S., Salam, A., & Maulik, P. K. (2020). Mental health research on scheduled tribes in India. Indian Journal of Psychiatry, 62(6), 617-630.
4. खण्डूवाल, ए., एवं अन्य. (2019). आजीविका मिशन का अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सशक्तिकरण पर प्रभाव: एक अध्ययन. भारतीय सामाजिक विज्ञान समीक्षा, 14(2), 45-60.
5. मंडल, एस., (2021). आजीविका मिशन द्वारा गठित स्व-सहायता समूहों का अनुसूचित जनजाति महिलाओं पर सामाजिक प्रभाव. राष्ट्रीय विकास समीक्षा, 17(3), 72-89.
6. राजेश, के., एवं अन्य (2022). आजीविका मिशन का अनुसूचित जनजाति महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण पर प्रभाव. आर्थिक और राजनीतिक साप्ताहिक, 57(4), 23-34.

''आहारातील घटक व समतोल आहार''

प्रा. डॉ. फड एल. एच.
शा.शि. संचालक, कै.सौ. शेषाबाई सी. मुंढे, कला महाविद्यालय, गंगाखेड, जि.परभणी. पिनकोड-४३१५१४

प्रस्तावना :

उदर भरणे नोहे जाणिजे यज्ञ कर्म या युक्तीप्रमाणे यज्ञ आणि कर्म यांच्यापुढे आहाराला समजण्यात आले आहे. तर काही ठिकाणी असे सांगण्यात आले की 'अन्नमय: प्राण: प्राणमय: पराक्रम.' म्हणजे अन्नाचे सेवन केल्यानंतर त्यांचे खूप चर्वण केल्यामुळे अन्नातील विजेसारखी शक्ती मोकळी केली जाते. व त्या शक्तीचे शोषण शरीराकडून होते व ते झालेले शोषण म्हणजे आपल्या शरीरातील प्राण होय. यावरून असे स्पष्ट होते की अन्नामुळे प्राण आहे, प्राणामुळे पराक्रम आहे. खेळाच्या दृष्टीने ऊर्जा हा अत्यंत आवश्यक घटक आहे विविध प्रकारच्या हालचाली करीत असताना ऊर्जा ही आवश्यक असते व अशी ऊर्जा ही प्राप्त अन्नातून केल्या जाते.

आहार :

मानवाला जगण्यासाठी फक्त तीन गोष्टीची आवश्यकता असते. हवा, पाणी, अन्न. आहार आणि आरोग्य आहार आणि रोग यांचा अत्यंत निकटचा व घनिष्ठ असा संबंध आहे आरोग्य हा जीवनाचा आणि आहार हा आरोग्याचा पाया आहे. म्हणजे आहारच अयोग्य असेल तर आरोग्य तरी कोठून प्राप्त होणार, अन्न हे योग्य प्रकारचे, योग्य प्रमाणात, योग्य पद्धतीने व योग्य वेळी घेतल्यास सर्व व्याधी सहज टाळता येतात. म्हणून आहाराविषयी संपूर्ण माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

म्हणजे युक्त आहार, विहार, कर्म किंवा कार्य करीत असताना योग्य तो दृष्टिकोन, योग्य ती विश्रांती व काम करीत असताना जो सजग असतो, अशा योग्याला दुःख स्पर्श करू शकत नाही. मनुष्य आहाराचे सेवन करताना तो स्वास्थ्यापेक्षा स्वादालाच महत्त्व देतो. तो जगण्यासाठी खाण्यापेक्षा खाण्यासाठी जगत आहे, खाणे आणि तेही काहीही केव्हाही व कितीही खाणे हा त्याचा स्वभाव बनू लागला आहे. त्यामुळे मनुष्याला रोगाने व व्याधीने नेहमी ग्रासलेले दिसून येते.

मानवी शरीर हे पंचमहाभूतांपासून बनलेले आहे. आप, तेज, वायू, आकाश, पृथ्वी या सर्व घटकाचे पृथ:करण केले की, त्यामध्ये नायट्रोजन, ऑक्सिजन, हायड्रोजन, कार्बन आणि निरनिराळे क्षार व निरनिराळे घटक आढळतात. सृष्टीत अनेक रासायनिक घटक आहेत, पण त्यातील काही निवडक घटकांचा समावेश आहारात होतो. प्रत्येक जीव हा पेशीमधून बनलेला असतो. पेशी ही जीवद्रव्याची बनलेली असते. जीवद्रव्य हे अनेक रासायनिक पदार्थाचे बनलेले असते. त्यात प्रामुख्याने पाणी, प्रथिने, कार्बोदके, स्निग्ध पदार्थ आणि क्षार हे पदार्थ असतात.

मानव आहाराशिवाय फार तर तीस ते चाळीस दिवस जगू शकतो व आहारामुळेच मनुष्याच्या जीवनाचे सातत्य टिकून आहे अपुऱ्या आहाराने शरीराची झीज होते.

आहाराची व्याख्या :

''पचनास सुलभ असणाऱ्या व शरीराची झीज भरून काढणाऱ्या घटकाला अन्न असे म्हणतात.'' ''नैसर्गिक पद्धतीने जगण्यासाठी बाहेरून आपण आत ज्या कमीत कमी पण आवश्यक वस्तू घेतो त्यालाच आहार असे म्हणतात. ''आपण जे खातो पचनास सुलभ असते किंवा हलके असते त्याला आपण आहार असे म्हणतो.'' ''घेतलेले अन्न म्हणजे आहार होय.''

समतोल आहार :

''शरीराला ज्या अन्नातून सर्व प्रकारचे घटक योग्य प्रमाणात मिळतात तो आहार म्हणजे समतोल आहार होय.''

''ज्या आहारातून खर्च झालेल्या कॅलरी व घटकांचे प्रमाण भरून निघते असे अन्न म्हणजे समतोल आहार होय.'' खर्च झालेल्या कॅलरी आणि प्राप्त केलेल्या कॅलरी यांचे प्रमाण जर योग्य असेल तर त्याला समतोल आहार असे म्हणतात.

अभ्यास विषयाची निवड :

माणसाला आपले शरीर पूर्णपणे तंदुरुस्त आरोग्यदायीरीतीने ठेवण्यासाठी आपली रोजची दिनचर्या व्यवस्थित ठेवावी लागते. आधुनिक युगात व्यक्तीच्या जीवनामध्ये धावपळीचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारात, आचारात, आहारात सदैव गोंधळ झालेला पहावयास मिळतो. इतकेच नव्हे तर व्यक्ती सदैव कार्य करताना तणावग्रस्त झालेला दिसून येतो त्यामुळे तो चालताना कार्यकर्त्यांना किंवा बसलेले असते ते सुद्धा विचार करीत असलेला दिसून येतो त्यामुळे त्याच्याकडून आहाराविषयी कळत नकळत चुका होण्याची शक्यता असते म्हणून अभ्यासासाठी हा विषय घेण्यात आलेला आहे

आहाराची आवश्यकता :

शरीर, इंद्रिय, मन आणि आत्मा यांच्या संयुक्तीकरणाने जीवन बनत असते. मनुष्याचे जीवन म्हणजे स्थुल स्वरूपात दिसणारे शरीर आणि सूक्ष्म स्वरूपात मन आणि आत्मा यांच्या समसमान संयोगाने बनत असते. यामधील एक धारा जरी बिघडली तरी जीवन धारेचा प्रभाव वेडावाकडा होऊ शकतो. म्हणून दोन्ही गोष्टीला सतत क्रियाशील ठेवले पाहिजे. शरीर, मन आणि आत्मा सुरळीत असण्यासाठीच सुयोग्य आहाराची आवश्यकता असते. मनुष्याचे शरीर म्हणजे सृष्टीतील एक आश्चर्य आहे. जिवंत राहण्यासाठी व पोट भरण्यासाठी मानवाची अविरत धडपड सुरू असते. पोट भरण्यासाठी व जिवंत राहण्यासाठी त्याला अन्नाची आवश्यकता असते. व्यक्ती सदैव कोणते ना कोणते कार्य करीत असतो व ते कार्य करण्यासाठी त्याला ऊर्जेची आवश्यकता असते. व ऊर्जाही त्याला अन्नद्वारे प्राप्त होऊ शकते. मानवाला केवळ ऊर्जा मिळवण्यासाठीच नव्हे तर त्याच्या शरीराची झीज भरून काढण्यासाठी व शरीराची वाढ करण्यासाठी आहाराची आवश्यकता लागत असते. त्याला वेगवेगळी धान्य, कडधान्य, भाज्या, दूध असे पदार्थ असावयास पाहिजेत. जितक्या प्रमाणात विविध पदार्थ आहारात असतील तितक्या प्रमाणात तो समतोल आहार असतो.

आहाराचे महत्त्व :

आहार व्यक्तीला जीवन देऊ शकते त्याचप्रमाणे आहार व्यक्तीला विष सुद्धा आहे. आज विकसित देशात 40 वर्षावरील 60% जनता स्थुल आहे. स्थूल व्यक्तीमध्ये हृदयविकार, रक्तदाब, मधुमेह, सांधेदुखी यांचे प्रमाण जास्त असलेले दिसून येते, तर कमी आहार घेतलेल्यांना सुद्धा अशक्तपणा, रक्तक्षय सारखे आजार जडतात.

1) दैनंदिन कार्यासाठी ऊर्जा तयार करणे
2) जीवनातील उद्दिष्ट परिपूर्ण करण्यास मदत करणे.
3) रोग प्रतिबंधक शक्तीची निर्मिती व संवर्धन करणे.
4) उत्सर्जन क्रिया सुलभ करणे.
5) शरीराची वाढ करणे.
6) रक्तातील पी.एच. रे रक्षण करणे.
7) नवीन पेशींची निर्मिती करणे.
8) विद्युत चुंबकीय लहरींची निर्मिती करणे.
9) शरीराची झीज भरून काढणे.

आहार आणि जीवन यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. ज्याप्रमाणे हवेशिवाय व्यक्ती जिवंत राहू शकत नाही त्याचप्रमाणे आहाराशिवाय व्यक्ती जिवंत राहू शकत नाही व कार्य सुद्धा करू शकत नाही.

आहारातील घटक :

आहार आणि आरोग्य, आहार आणि व्याधी आपल्या आरोग्यासाठी कोणता आहार हितावह आहे हे माहित असणे गरजेचे आहे. भूक रोग आहे आणि अन्न हे त्याचे औषध आहे. अन्न खाताना जिभेला काय आवडते यापेक्षा जठराला काय योग्य आहे? याचे भान ठेवले पाहिजे. व्यक्तीच्या आयुष्यात अन्नाचा जर विचार केला तर अन्न तारी, अन्न मारी, अन्न नानाविकारी अशा स्वरूपाचे आहे.

1) कार्बोदके :

रासायनिकदृष्ट्या यांचा समावेश सेंद्रिय रासायनिक शाखेत करतात. जीवनसत्व हे सेंद्रिय संयुगे आहेत व ती ऑक्सिडीकरणाला मदत करतात. पण क्षार आणि पाणी यांचा समावेश निरिंद्रीय रासायनिक शाखेत होतो. अन्नातील कोणती सत्त्वे किती प्रमाणात आहेत ह्याचे मोजमाप करण्याच्या प्रमुख दोन पद्धती आहेत.

1) रासायनिक पद्धत- या उष्णतेच्या साह्याने बाष्पीभवन करून यांचे मोजमाप करतात.
2) जीवशास्त्रीय पद्धत- या प्रामुख्याने प्रयोग शाळेत प्राण्यांना विशिष्ट अन्नाचा पुरवठा करून त्यांचे संशोधन करतात.

कार्बोदके हा ऊर्जेचा प्रमुख घटक आहे. मानवाला व इतर प्राणिमात्राला आवश्यक असणाऱ्या कार्यशक्तीचा मुख्य पुरवठा कार्बोधकापासून होतो. सामान्यतः आहारामध्ये 50 ते 70% कार्बोदकाचे प्रमाण असावे.

2) स्निग्ध पदार्थ :

आपल्या शरीरात अत्यंत महत्त्वाचा घटक स्निग्ध पदार्थ आहे. आपल्या शरीरातील 17% भाग फॅट मुळे बनला आहे. आहारातील काही पदार्थात स्निग्ध पदार्थ दृश्य रूपात लोणी, तूप, तेल तर काही पदार्थात स्निग्ध पदार्थ प्रछन्न स्वरूपात असतात. दूध, अंडे, मास, मच्छी, सुकी फळे इत्यादी व प्राणवायूचे प्रमाण हे कमी असते. चरबीत कार्बवायू हायड्रोजन, ऑक्सिजन यांचे प्रमाण असते.

3) प्रथिने :

प्रथिनांमध्ये कार्बन, हायड्रोजन आणि प्राणवायू हे घटक असतात. प्रथिने अत्यंत गुंतागुंतीची सेंद्रिय संयुगे आहेत.

4) जीवनसत्वे :

आहार आणि आरोग्याच्या संबंधी गेल्या अनेक शतकांपासून संशोधनाचे कार्य चालू आहे. आहारामुळे विविध रोगावर उपचार करण्यात येत आहे. बऱ्याच शास्त्रज्ञांनी जीवनसत्वाचा शोध लावला. आतापर्यंत निरनिराळ्या 15 जीवनसत्वाचा शोध लागला आहे. त्याचे मुख्य दोन भाग पडतात. पाण्यात विरघळणारी व चरबीत विरघळणारी जीवनसत्वे होत. हे सर्व जीवनसत्व निसर्गनिर्मित फळे, फुले, भाज्या, धान्य, दूध व सूर्यप्रकाशाच्या साह्याने मिळत असतात.

5) क्षार :

क्षार म्हणजे खनिजे होय, जे कॅलशिअम आणि फॉस्फरस यांच्यापासून तयार झालेल्या घटकास क्षार असे म्हणतात. तृणधान्य, कडधान्य, डाळी, कठीण कवचाची फळे, सुकी फळे, दूध व दुधाचे पदार्थ, अंडी तसेच सागरी अन्न इत्यादींमध्ये क्षाराचे प्रमाण जास्त प्रमाणात आढळून येतात

6) पाणी :

सामान्यतः माणसाला दर दिवशी 2.5 ते 3 लिटर पाणी हे पिण्यासाठी आवश्यक आहे. द्रव्य पदार्थाचे शरीरातील वहन सुरळीत होण्यासाठी पाणी हे आवश्यक आहे. शरीराचे तापमान नियंत्रित करणे, वय, लिंग, वातावरण, शारीरिक प्रकृती, खेळाचा प्रकार, शारीरिक क्षमता आणि विविधत्व अशा प्रकारातून शरीराला पाण्याची नितांत आवश्यकता असते.

समतोल आहार :

प्रत्येक दिवशी माणसाच्या शरीरातून 6 पौंड पाणी व 2 पौंड इतर घटकद्रव्य शरीराबाहेर टाकले जातात. त्यामुळे शरीराची झीज होत असते. ही झीज भरून काढण्याचे कार्य अन्नाद्वारे केले जाते. अन्न खाणे म्हणजे केवळ पोट भरणे असे नव्हे, तर होणारी झीज भरून काढणे हे होय. घेतलेल्या अन्नामुळे शरीरात नवीन पेशींची निर्मिती होऊन अंगात शक्ती यावी लागते. यासाठी पोटातील तसेच समतोल आहाराचे सेवन करावे लागते. आपल्या रोजच्या आहारातून स्निग्ध पदार्थ, पिष्टमय पदार्थ, क्षार, पाणी व इतर जीवनसत्वे मिळावी लागतात व असे घटक ज्या अन्नातून मिळतात त्या अन्नाला समतोल आहार असे म्हणतात. व समतोल आहारासाठी रोजच्या जेवणामध्ये ज्वारी, तांदूळ, गहू, मोडाची धान्य, भाजीपाला, दही, दूध व ताजी फळे इत्यादींचा समावेश असावा.

संशोधन लेखाचे उद्दिष्टे :

1) राष्ट्राच्या विकासात आरोग्यवान समाजाची उभारणी करणे.
2) सशक्त भारताच्या निर्मितीत चांगल्या समाजाचे विचार रुजविणे.
3) राष्ट्रीय एकात्मता जोपासणे.
4) राष्ट्र व देश आरोग्य संपन्न बनविणे.
5) आहाराचे महत्त्व पटवून सांगणे.

6) चांगल्या आहारासाठी सामाजिक प्रबोधन करणे.
7) उत्तम आहार, उत्तम आरोग्य राखणे.
8) राष्ट्रात व देशात मदतीची भावना विकसित करणे.

संशोधन लेखाचे गृहितके :

1) आरोग्यभिमुख शिक्षण, कौटुंबिक पाठबळ आणि राजकीय दबावमुक्त प्रशासकीय वातावरण अनिवार्य आहे.
2) मानवी विकासाबाबत आपली वाटचाल कायदा निर्मितीत पुढे व अंमलबजावणीत मागे आहे.
3) मानवी विकासाचे मूळ उदारमतवादी विचार व सुधारणा परंपरेत दडले आहे.

निष्कर्ष :

1) राष्ट्राला व देशाला समृद्ध बनविण्यासाठी.
2) राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगले संबंध प्रस्थापित होतात.
3) सामाजिक विकास साधला जातो.
4) शारीरिक गरजांची पूर्तता होते.
5) अधिक कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी.
6) मानसिक विकास योग्य तऱ्हेने करण्यासाठी.
7) शरीराची वाढ योग्य होण्यासाठी.
8) रोगापासून समाजाला मुक्त ठेवण्यासाठी.
9) स्वतःचे व राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी.
10) आहाराच्या माध्यमातून कुपोषण टाळण्यासाठी.

संदर्भ :

1) प्रा. के.एन. गंदगे, प्रा. मारतळे- आरोग्य शिक्षण, योग व प्रथमोपचार- समर्थ पब्लिकेशन नांदेड.
2) के.के. वर्मा- स्वास्थ शिक्षण.
3) रमेशचंद्र कंवर- स्वास्थ शिक्षण.
4) प्रा. मोहनकुमार सरपाते- शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि पाया- हर्षद पब्लिकेशन, जंगमवाडी, नांदेड.
5) प्रा. शिलेदार, प्रा. परिहार- खेळ संचलन व क्रीडा मार्गदर्शन- अभय प्रकाशन, 112 नंदादीप, विवेक नगर, नांदेड.

बंजारा समाजातील स्त्रियांची वेशभुषा एक वेगळेपण

डॉ. लक्ष्मण पवार
मराठी विभाग प्रमुख,
हु .जयवंतराव पाटील महाविद्यालय हिमायतनगर.

आपल्या भारत देशात अनेक जाती धर्माचे लोक राहत असतात. त्यांची भाषा, संस्कृतिक जीवन, राहणीमान आणि काम करण्याची पद्धत या बाबी भिन्न भिन्न स्वरूपांच्या आहेत. यापैकीच बंजारा समाज एक आहे. बंजारा समाज आणि आदिवासी समाज यामध्ये थोड्याफार प्रमाणात बदल दिसून येतो. परंतु बऱ्याचशा चालीरीती रूढी परंपरा या सारख्याच प्रमाणात आढळून येतात. एकंदरीत दोघातही साम्य आहे असे वाटते. दोन्ही जाती परकीय आक्रमणे, दुष्काळ, युद्ध इत्यादी गोष्टींचा सामना करून जंगलांचा आश्रय घेतलेला आहे. आज गावापासून दूर आपली वस्ती करून या जाती एकत्र राहतात. त्यामुळे एकमेकांच्या संस्कृतीचा, वेशभूषेचा आणि जीवनशैलीचा प्रभाव त्यांच्यावर आहे. प्राचीन काळापासून बंजारा समाज कशी आणि कुठे कुठे अस्तित्वात होती याचा अभ्यास अभ्यासाने केलेला आहे. थेट हडप्पा संस्कृती ते राजस्थान या संस्कृतीशी त्यांचा अगदी निकटचा संबंध आहे असे आज सिद्ध झालेले आहेत. या संदर्भात या समाजाचे अभ्यासक प्रा. मोतीराज राठोड व डॉ. यशवंत जाधव यांनी बंजारा समाजाचा इतिहास शोध काढलेला आहे. त्यांच्या अभ्यासात हा समाज थेट सिंधू संस्कृतीशी आपलं साधर्म्य साधणारा आहे असे स्पष्ट होते. त्या दोन्ही प्रांतातील संस्कृती पाहिली तर आजची बंजारा संस्कृती यात काही भेद नाही. आजही त्यांची जीवनशैली, शिकार करण्याची पद्धत, गोपालन व्यवस्था भाषा आणि वेशभूषा या सर्व बाबीवरून या संस्कृती एकच होत्या असे स्पष्ट होते.

भारताच्या विशाल भूमीवरच बंजारा समाजाचे वास्तव्य आहे असे नाही तर युरोप खंडातही त्यांचे वास्तव्य आहे. संपूर्ण जगात आज बंजारा समाज व्यापार हा दृष्टिकोन समोर ठेवून विखुरला गेलेला आहे. तेथील बंजारे आणि भारतातील बंजारे आजही भाषिकदृष्ट्या एकच आहे. त्यांच्या पद्धती, चालीरीती या समान आहेत या देशातील वेगवेगळ्या कानाकोपऱ्यामध्ये पसरलेल्या बंजारांना भाषिक दृष्ट्या वेगळे करता येत नाही. ही त्यांची वैभव संपन्न संस्कृतीच सक्षम म्हणता येईल. कित्येकाने त्यांच्यावर आक्रमण केले परंतु त्या आक्रमणाचा प्रभाव फारसा झालेला दिसत नाही. प्राचीन काळी बंजारा समाजाचा व्यवसाय व्यापार होता. त्याबरोबरच ते भारत देशाचे प्रथम आणि प्रमुख व्यापारी होते. व्यापार करीत असताना त्यांच्या मार्गात जे अडथळे आले त्यासाठी त्यांनी युद्धही केले आहे. ती एक व्यापारी जमाती बरोबर शासन करती जमात होती. यांचा उल्लेखआपल्याला इतिहास संशोधनात सापडते ते क्षत्रिय होते यांच्याही पुरावा आज सापडलेला आहे. त्यांच्या राजा पृथ्वीराज चव्हाण यांच्यावर जेव्हा आक्रमणे झाल ते पराजित झाले त्यावेळी त्यांनी राजाची अब्रू वाचविण्यासाठी जंगलाचा आश्रय घेतला. त्यापूर्वी "मिठाचा आणि गव्हाचा व्यापार करणारी प्रसिद्ध जमात म्हणून ती ओळखली जात होती. 16 व्या व 17 व्या शतकात मोगल सैन्यात धान्य पुरवठा करणे, युद्ध सामग्री वाहून नेणे, वेळप्रसंगी युद्ध करणे अशी तिहेरी भूमिका त्यांना पार पाडावी लागत असे"(१)

परंतु जेव्हा भारतात इंग्रजांच्या आगमन होऊ लागले, रेल्वेचे जाळे पसरू लागले तेव्हा भारतातल्या तमामत छोट्या छोट्या राज्यांना पराजित करून आपले वर्चस्व प्रस्तावित करीत होते. याच वेळेस आपल्या राज्याच्या पराभवाहनंतर व्यापार बुडाला आणि इंग्रजापासून जीव वाचविण्यासाठी त्यांनी जंगलाचा आश्रय घेतला.

आपली उपजीविका करण्यासाठी, बदला घेण्यासाठी टोळी टोळीने इंग्रजांवर आणि रेल्वेवर आक्रमणे केलीत. इंग्रजांना सळोकी पळो करून सोडले. 1872 ला इंग्रजांनी गुन्हेगारी कायदा आणला त्यानुसार जे दिसेल त्या निरापराध बंजारांना तारेच्या कुंपणात डांबून ठेवले. अशा वेळी जीव वाचविण्यासाठी बंजारा आणि आपली वेगळी संस्कृती निर्माण केली. भाषा, वेशभूषा, जीवनशैली सर्व स्वतंत्र निर्माण केल्या परंतु हिंदू धर्माचा तो एक प्रमुख घटक असल्यामुळे; धर्मातील सण उत्सव परंपरा या बाबी तो आजही नित्यनियमाने पाळतोच. फक्त बदल एवढाच झाला की बहुतेक ठिकाणी तांड्यात इतर लोकांना राहण्याची परवानगी नाही. आपले जीव वाचविण्यास आपण काय बोलतो ते इतरांना कळू नये आणि आपली माणसे लवकर ओळखू यावीत यासाठी

वेशभूषेत असो की इतर परंपरेत असो ते स्वतःहून बदल केलेले आहेत त्यांचा परिचय आपल्याला पुढील प्रमाणे देता येईल.

बंजारा संस्कृतीमध्ये स्त्री वेशभूषाला अत्यंत महत्त्व आहे. वेशभूषामुळेच प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत या भारतातील बंजारे एकसारखे आहेत. ते लवकर उठून दिसतात वेशभूषा ही बंजारा संस्कृतीची ओळख आहे. ती त्यांची बाह्य सौंदर्य आहे. यामुळे आपली वेशभूषा, राहणीमान आणि रंग रूपामुळे आजही बंजारा समाज इतर जातीपेक्षा वेगळे आहेत हे सिद्ध होते. संपूर्ण भारतात भ्रमण केल्यानंतरही आज त्यांच्यात कोणतेही बदल झालेला नाही. या समाजातील वेशभूषा रुढीपरंपरेनुसार चालत आलेली आहे. आज राजस्थानातील व्यापारी बंजारे आणि संपूर्ण भारतातील बंजारी सारखेच आहेत याचा ठोस पुरावा म्हणजे वेशभूषा भाषा. आज इतर संस्कृतीच्या संपर्कामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत बदल झालेला पाहावयास मिळतो. वेशभूषेतही बदल काही प्रमाणात झालेला आहे हे नाकारता येत नाही परंतु तांड्यातील 60% स्त्रिया ज्या वयोवृद्ध आहे. त्या साठीच्या जवळ पोहोचले आहेत अशांमध्ये फासा बदल झालेला पाहावयास मिळत नाही. त्यांना बदलायला सांगितले तरी त्या अभिमानाने सांगतील की ही आमची संस्कृती आहे. 'कोर'च्या अर्थात दुसऱ्याच्या संस्कृतीच्या आम्हाला काही देणे घेणे नाही. आम्ही सेवाभया, रामराव बापू यांनी सांगितलेल्या पेहरावतच धन्यता मानेल. आमची गोरसंस्कृती बुडविणार नाही. असे विश्वासाने आज त्या सांगतात त्यामुळे ही प्राचीन गोर संस्कृती टिकविण्यासाठी बंजारा स्त्रियांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. आज संपूर्ण भारतात वेगवेगळ्या समाजाच्या संघटना निर्माण झाल्या. त्यात गोरसेना ही एक संघटना आहे. या संघटनेच्या माध्यमातून संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन होताना दिसते. त्यांच्यामुळे तांड्या तांड्यात सेवालाल महाराज, सामका याडी यांचे पूजा होते तर गोर रूढी परंपरेनुसार त्यांच्या वेशभूषेत विवाह होत असतात. त्यामुळे संस्कृती संवर्धनाचे अनमोल कार्य त्यांच्याकडूनही होत आहे असे विश्वासाने सांगता येईल.

बंजारा स्त्री रंगीबेरंगी कपडे वेशभूषेसाठी पसंत करते. वेगवेगळ्या रंगाचे कपडे तिला आवडतात. भडक लाल रंगाचा कपडा तिला सर्वात जास्त आवडतो. ओढणी, फेटूया काचळी, आठी चोटला, घुंगटो इत्यादीसाठी रंगीबेरंगी कपड्यांचा वापर केला जातोय. कपड्यांना सजविण्यासाठी काचेचे छोटे छोटे आरसे, पारा रुपये यांचा वापर त्या करतात त्यांच्या या काचळीसाठी शिवून घेण्यासाठी शिंपीकडे फार कमी जातात. घरीच त्या शिवतात. त्यामुळे हाताने केलेल्या कामाचे नक्षीकाम खूप सुंदर दिसते. या भडक रंगाच्या कापडाचे आकर्षण म्हणजे राजधानी. परंपरेचे मूळ सूचक आहे. आजही पोशाख स्पर्धेत बंजारा समाजाचा पोशाख हा प्रथम स्थानी आहे. असे दिसून येते त्यांची कलाकुसर ही आगळी वेगळी आहे.

१) ओढणी :-

ओढणीयाचा अर्थ बंजारा त 'पामडी' असा होतो. बंजारा समाजातील स्त्रिया विविध रंगाने सजविलेल्या ओढणी वापरतात. त्यामुळे त्यांची वेशभूषा अधिक उठावदार होते. ओढणी बंजारा समाजाची ओळख आहे. बाजारातून ती पाच सहा मीटरचा कपडा विकत आणते. तो कपडा खास पद्धतीने शिवून घेते. कधी कधी हातानेच ती शिवते. अभ्यासकांच्या मते"ओढणीचे दोन भाग असतात घुंगट आणि पाटा. पाटाच्या खालच्या बाजूला वेगवेगळ्या रंगाच्या पट्ट्या लावल्या जातात .त्यामुळे ओढणीचा आकर्षणपणा वाढतो ती अधिक उठावदार दिसते. घुंगट हा हिंदी शब्द .यावरून घुंगटो हा बंजारा समाज जातील शब्द रूढ झाला .ज्या स्त्रिया विवाहित आहेत अशांचा घुंगटोक काढल्या जातात .प्राचीन काळी या पद्धतीत खूप महत्त्व होते. याला त्या सौभाग्याचा प्रतीक म्हणतात .लग्नानंतर काही दिवसांनी डोक्यावरचा घुंगट हळूहळू मागे पडतो आणि ती स्त्री सर्वसामान्य स्त्री सारखी राहू लागते"

(2) घुंगटो च्या संदर्भातकाही लोकगीत प्रचलित आहे,

"खलरो ये ओरो माथे पर'
नळद ओरो घुंगटो,
आना, पावली रो घुंगटो,
काटे आरसारो घुंगटो

(3) हे स्तुती गीत आहे. जेव्हा वधू परिधान करते त्यावेळी इतर स्त्रिया तिच्याकडे पाहून कौतुक करतात. त्यावर लावलेले शिक्के, पैशाचे 'आणे आरसे हे किती शोभून दिसतात याचे वर्णन त्या करतात. रंगीबेरंगी काचेचे तुकडे

लावल्यामुळे ओढणीचे सौंदर्य अधिकच उठावदार होते. तिचे सौंदर्य सर्वांना खुलवते. त्यामुळे ती ओढणे अधिकच आकर्षित होऊन जाते याचे वर्णन पुढील प्रमाणे,

"छोरी तारे मातेम लाल लाल पामडी
ओ पामडीनआरसीरो घुंगटो,
काही खलरो चये तोंन उ घुंगटो,
मन आये दो ये झूरले म भाटेती, मन ही नाचे दोये झोकेती" (4)

प्रस्तुत गीतातून स्त्रीच्या ओढणीच्या सौंदर्याचे वर्णन आलेले आहे. या वेशभूषेमुळेच तिचे सौंदर्य तर वाढते परंतु त्याद्वारे संस्कृतीची ही ओळख होते. पूर्वीच्या काळी ओढणी असा शब्द आहे तर आज ओढणीची जागा स्कार्फ यांनी घेतली. आजची स्कार्फ संस्कृती ही पूर्वीच्या बंजारा संस्कृतीची ओढणीची देणंच आहे. लग्न असो की रोजचे जीवन असो आज स्कार्फ शिवाय स्त्रिया कोणत्याही समाजाच्या घराबाहेर पडत नाहीतच. पूर्वी बंजारा स्त्रिया ओढणी अंगावर घेऊन नृत्य करायच्या. त्यामुळेत्या अधिकच आकर्षक व्हायच्या नृत्याच्या खेळ पाहण्यास मोठ्या संख्येने तांड्यातील पुरुष मंडळी जमा व्हायचे. त्यावेळेला ओढणीचे महत्त्व कसे होते ते कळल्याशिवाय राहत नाही.

2) फेटिया :-

फेटियायाचा अर्थ 'लेहंगा' असा होतो. हा लेंगा तयार करण्यासाठी आठ नऊ मीटर कापड लागतो. हा कापड रेश्मासारखा मऊ चकाकणारा चमकदार असतो. पूर्वीच्या काळी लेंगा शिवण्यासाठी तीन-तीन नमुन्याचे रंगीबेरंगी कापड आणले जायचे. त्यात लाल रंगाचा अत्यंत महत्त्वाचा कापड असायचा. लेंगा तीन विभागात विभागलेला असायचा. पहिला भाग कमरेचा खालचा .त्याला 'लेपो' असे म्हणायचे. आजच्या काळात त्याचे वर्णन करायचेच झाले तर कंबरपट्टा असे म्हणता येईल. हा भाग कमरेवर बांधल्या जातो. या भागासाठी स्त्रिया लाल रंगाच्या कापडांचा वापर करतात. त्यावर वेगवेगळे नक्षीकाम करतात. त्यामुळे लेपो अधिक उठावदार दिसतो. लेपो शिवण्यासाठी विशेष कौशल्य प्राप्त करावे लागते. दर्शनी भाग असल्यामुळे वेगवेगळ्या कलाकुसरी त्यावर काढल्या जातात. शिवण्यासाठी आठ आठ दिवस लागायचे लागते. त्यावर वापरला जाणारा दोरा हा उलनचा असायचा. वेगवेगळ्या कलरचा उलनचा धागा वापरामुळे तो अधिकच उठावदार दिसायचा. त्यामुळे स्त्री सौंदर्यात भरच पडायची.

लेपोच्या खाली घेरा असायचा. अर्थात भेटण्यासाठी घेतलेल्या नऊ मीटर कापडाचा वेगवेगळ्या रंगाच्या कापडांचा हा घेरा असायचा. हा घेरा लेपोला शिवला जायचे. त्याला घागराही म्हटल्या जायचे. आधुनिक काळात या प्रकाराला पेटिकोट हा शब्द वापरला जातो. परंतु पेटिकोट हा नक्षीदार नसतो. आधुनिक काळातील स्त्रियांनी पेटीकोटच्या वरे साडी परिधान केलेले आहे. म्हणून आज पेटिकोट शिवाय साडीला महत्त्व नाही. त्याप्रमाणे प्राचीन काळातील स्त्रियांनी आपल्या जीवनामध्ये दिले आहे त्यामागे पुरुषी संस्कृतीचा ही स्वार्थीपणा दडलेला दिसतो. हा समाज जंगल खोऱ्यात जीवन घालविणारा असल्यामुळे आपल्या स्त्रीच्या हालचालींना वेग येऊ नये, त्यांना ज्या ठिकाणी ठेवण्यात आले त्या जागेपासून दूर जाऊ नये, म्हणून पुरुषांनी संस्कृतीचा 'बांध' वापरून हा फेट्या निवडलेला असावा असे वाटते.

फेटीयाचा तिसरा भाग झालर. झालर याचा अर्थ 'गोठ' असा होतो. लेंगाचे सौंदर्य वाढविण्यासाठी आणि विशिष्ट आकारामध्ये बांधून ठेवण्यासाठी झालर लावली जाते. ही लावण्याची एक टेक्निक आगळीवेगळी पद्धत आहे. विशिष्ट प्रकारच्या घड्या करून त्या लावतात झालरचाही रंग हात लेपोच्या रंगाचा असतो. दोन्ही रंगामुळे फेट्या उठावदार दिसतो. कधी कधी यासाठी चमकदार काळा रंग कापडाची पट्टी लावतात. त्यामुळे लेंगा विविध रंगी होतो. या संदर्भात लोकगीत पाहण्यासारखे आहे.

"चारोळी पाटेर तांडरी फेटिया सिडरीर,
फेटीयां न झालं र लगारी मारोळी,
भाई और नखरार कतराक करू चकरार" (5)

काही वर्षांपूर्वी तांड्यातील सर्व स्त्रिया आपले सौंदर्य वाढवण्यासाठी लेंगाची वेशभूषा वापरत होत्या. आजही वापरतात परंतु त्याचे प्रमाण मात्र फार कमी आहे. त्या बदललेल्या दिसतात. लेंगा शिवण्यासाठी कपडा अधिक लागतो अशावेळी त्यांना त्रासही होतो. अधिक किमतीचे कपडे आणल्यामुळे पैसाही अधिक लागतो.

त्यामुळे त्यांना वैतागही येतो. अशावेळी तो त्याविषयी खंत व्यक्त करतात. हे परंपरेने चालत आलेले आहे. त्यामुळे लेंगा हा मूल्यवान कापडामधून एक असावा. या संदर्भात डॉ. यशवंत जाधव म्हणतात "पाटाच्या फे टीयात काच टाकलेले असतात. त्यांना ढुंगोअसे म्हणतात. साधारण पेटी याची शिलाई कलाकुसरीने केली नसते.पा ट्या फेट्याला विधवा स्त्री परिधान करीत नाही सौभाग्यवती याला सण उत्सवात परिधान करते. (6)

3) चोळी :-

वेगवेगळ्या रंगाच्या शिवलेल्या कापडाला चोळी म्हणतात. याला या समाजात काचळी असेही म्हणतात या स्त्रिया लेंग्यावरे चोळी टाकतात. ही चोळी राजस्थान मधील स्त्रियांच्या पोशाख यासारखी आहे. बंजारा स्त्री चोळीवर वेगवेगळ्या प्रकारची कलाकुसर करते .तिला सुंदर बनवण्यासाठी त्यावर वेगवेगळ्या रंगाचे तुकडे लावले जातात. त्याबरोबर वेगवेगळ्या धातूचे तुकडेही लावतात. छातीवर आणि बाजूवर आरशाचे तुकडे लावल्या जाते. त्यामुळे कितीही लांबून ही चमक दिसते. चोळीचा पुढचा भाग जो बेंबीवर लटकलेला असतो. त्याला काचळीवर पेटी असे म्हणतात. या पेटीवर गोलाकार मध्ये काच बसविल्या जाते. खालच्या बाजूने पैशाची शिष्याची झालर ही लावल्या जाते. काचळी बांधण्यासाठी पाठीमागून दोन बंध बांधलेले असतात. त्यामुळे तिच्या सौंदर्यात अधिकच भर पडते परंतु आज हळूहळू या सर्व प्रकारात बदल होत चाललेला दिसून येतो. त्यामुळे येणाऱ्या काळात या संस्कृतीचे अवशेष शिल्लक राहतील काय अशी शंका येते.

एकंदरीत बंजारा समाजातील स्त्री, तिची वेशभूषा यांचअवलोकन केले तर असे सांगता येईल की, पूर्वीच्याकाळी या समाजाने आपल्या संरक्षणासाठी आणि वेगळे अस्तित्व दाखविण्यासाठी एक आगळीवेगळी संस्कृती निर्माण केलेली आहे. या संस्कृतीला ऐतिहासिक परंपरा आहे. राजस्थानात वाढलेले आणि संपूर्ण भारतभर पसरलेल्या या संस्कृतीने अनेक संकटाचा सामना करीत करीत आज आपल्या अस्तित्व आबादीत ठेवलेले आहे. म्हणूनच भाषा असो की त्यांची स्त्रियांची वेशभूषा असो, आजही ती जिवंत आहे. आज जागतिकीकरणामुळे तांडे शहरांच्या जवळ आलेत. इतर लोकांच्या संस्कृती संपर्कात आलेत. त्यामुळे नकळत का होईना त्यांच्या संस्कृतीवर परिणाम झालेला दिसतोच. भाषेवरी परिणाम झालेला आहे परंतु त्याहीपेक्षा मोठा बदल झाला तो वेशभूषेतच या संस्कृतीतील वयोवृद्ध स्त्रिया सोडल्या, तर आधुनिक काळातील स्त्रिया सहावारी मध्ये आलेल्या आहेत. लेंगां -काचळी यांचे अस्तित्व फक्त आज केवळ वयोवृद्ध स्त्रीकडेच राहिलेले आहे. एक शोभेची किंवा कधीतरी फोटो काढण्यासाठी ती बंजारा स्त्री तिचा वापर करते. आमची वेशभूषा अशी आहे हे दाखवण्यासाठी ती आपल्या पारंपारिक वेशभूषा व त्या आठवणीच्या वस्तू पेटीत बंद करून ठेवते आणि या वेशभूषेचा फायदा मात्र आज चलचित्रपटामध्ये व इतर समाजाने घेतलेला आहे. एवढी अनमोल संस्कृती आज संपते की काय असे वाटायला लागते. म्हणून अलीकडे विविध संघटनांच्या माध्यमातून संस्कृती संवर्धनाचे कार्य झालेले आहे. असे वाटते काचळी, फेट्या या पोशाखामध्ये ते लग्न लावून देत आहेत. इतर समाजातील वेशभूषेपेक्षा कितीतरी अधिक पटीने सौंदर्य या वेशभूषित आहे. म्हणून इतरांनीही चल चित्रपटांमध्ये किंवा ठराविक प्रसंगी ही वेशभूषा स्वीकारलेली आहे. त्यामुळे या संस्कृतीचे वैभव वाढवणारी ही आगळी वेगळी वेशभूषा बंजारा समाजाने व स्त्रियांनी अबाधित ठेवावी हीच अपेक्षा.

संदर्भ सूची :-

1) बंजारा लोकजीवन पद्धती -डॉ. रुख्मिणी पवार पृ . 37
2) बंजारा लोकगीतो का सांस्कृतिक अध्ययन -डॉ. गणपत राठोड. पृ 23
3) संकलित गीत
4) उ. नि.
5) उ. नि.
6) बंजारा जनजाती का इतिहास - डॉ. यशवंत जाधव पृ . 87
7) बंजारा समाज संस्कृती आणि स्त्री -डॉ. लक्ष्मण पवार
8) बंजारा समाज जंगल आणि जीवन -डॉ. लक्ष्मण पवार

गीत निळ्या आकाशाचे मधील चिंतन

डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख, संजीवनी महाविद्यालय, चापोली, ता. चाकूर, जि. लातूर.

विलास सिंदगीकर हे मराठवाड्यातील महत्त्वाचे कथाकार, कवी आहेत. विविध पुरस्कारांनी सन्मानित साहित्यिक म्हणून ते परिचित आहेत. प्रत्यक्ष कथाकथन ही त्यांची साहित्यिक वर्तुळातील ओळख उल्लेखनीय आहे. ग्रामीण परिप्रेक्षातील विविध जीवन जाणिवांचे अनेक पदर त्यांच्या लेखनातून उलगडता येतात. विशेषतः दलित जीवनाचे वास्तव चित्रण त्यांच्या समग्र साहित्यातून उमटते. प्रस्तुत गीत निळ्या आकाशाचे या कवितासंग्रहात त्यांनी समकालीन वास्तवाचे अतिशय तटस्थपणे आणि तितक्याच जाणिवेने चित्रण केल्याचे लक्षात येते. माणुसकीला धाब्यावर बसवून केवळ धर्मांधशक्ती आपली पाळेमुळे अजून घट्ट करीत असलेले पाहून कविमन व्यथित होते. येथील सामान्य जनतेच्या मनातील भाबडेपणाचा गैरफायदा घेऊन त्यांना अंधश्रध्देच्या नादी लावले जात असल्याची खंत कवी व्यक्त करतो. तर लोकशाही शासन प्रणालीत भ्रष्टाचाराचे वाढलेले रूप पाहून कवीच्या मनाला वेदना होतात. ज्या उद्दात हेतूने संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्था नव्याने स्वतंत्र झालेल्या भारताने स्वीकारली, त्या लोकशाही मूल्यांची जपणूक करण्याचे भान आजच्या शासकांना राहिले नाही याबाबतही कवी खंत व्यक्त करतो. पुढीलप्रमाणे प्रस्तुत काव्यसंग्रहातील आशयाचे स्वरूप संक्षेपाने विचारात घेऊ.

उद्दिष्टे -

1. विलास सिंदगीकर मराठवाड्यातील महत्त्वाचे कवी, कथाकार असून समग्र ग्रामीण जीवन त्यांच्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी आहे.
2. समकालीन समाजवास्तवाचे भान आणि जाण असणारी अभिव्यक्ती त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे.
3. प्रस्तुत काव्यसंग्रहात आंबेडकरी विचार आणि नव समाज निर्मिती अशी दुहेरी भूमिका व्यक्त होते.
4. आजच्या तरुण पिढीस प्रेरणा देण्याचे सामर्थ्य प्रस्तुत काव्य संग्रहातील कवितेत आहे.

गृहितके -

1. विलास सिंदगीकर यांच्या लेखनातील जीवनमूल्यांचा शोध आणि बोध घेणे.
2. प्रस्तुत काव्य संग्रहातील कवितेचे वेगळेपण समजून घेणे.
3. समकालीन जीवनानुभव आणि काव्य निर्मिती याचे स्वरूप प्रस्तुत काव्य संग्रहाच्या आधारे समजून घेणे.
4. कोणतेही साहित्य त्या त्या काळाचे अपत्य असते, हे तत्त्व समजून घे.

अ) 'गीत निळ्या आकाशाचे' आणि दलित जीवन -

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उदय होणे ही अत्यंत निर्णायक, क्रांतिकारक घटना होती. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेच्या निमित्ताने भारतातील दलित बहुजन वर्गाच्या सर्वांगीण विकासाचे सूत्र डॉ. आंबेडकरांनी देशासमोर ठेवले. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली करून दिली. परिणामी 1960 नंतर मराठीत साहित्यात दलित साहित्य निर्मितीस सुरुवात झाली, याचे श्रेय आंबेडकर विचारात द्यावे लागते. "डॉ. बाबासाहेबांनी अडाणभोळ्या, दुबळ्या नि मुक्या माणसांना वाचा दिली. माणुसकीने जगण्याची शक्ती, आत्मविश्वास व आत्म प्रतिष्ठेचे भान त्यांच्यात निर्माण केले. डोळस केले. आत्मविकासाची व आविष्काराची डोळस जाणीव दिली. दलितांच्या काळापासून काळवंडलेल्या, मेलेल्या इच्छा व आशा आकांक्षांना सर्वस्पर्शी परिवर्तनाचा साजिवांत आकार प्राप्त करून दिला आणि त्यांची मेलेली मोडलेली मने अशी त्यांनी नव्यानं घडविली. समाज क्रांतीची डोळस प्रबळ जाणीव आणि मानसिकता दलितांत निर्माण केली."[1] डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आणि कार्य दलित साहित्य निर्मितीची प्रेरणा असल्याचे डॉ. योगेंद्र मेश्राम यांनी नमूद केले आहे. डॉ. आंबेडकरांना दलितांचे न्याय हक्क मिळविण्यासाठी शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष गरजेचे वाटत असे. विलास सिंदगीकर यांना समन्वयाची भूमिका महत्त्वाची वाटते. एकविसाव्या शतकात जीवन जगताना प्रत्येकाला समतेचा अधिकार आहे. आपले जीवन अधिक सुंदर करण्याच्या हेतूने माणुसकीचा

स्वीकार करून सर्वांनी सहकार्यातून जीवन जगावे, एकमेकांना प्रगतीच्या वाटा सहज उपलब्ध करून द्याव्यात असे मत ते व्यक्त करतात.

"अरे, मनुगावच्या गाव कुसातल्यांनो s!
तुम्ही माणसावानी जगा...
अंधश्रद्धेला देवून मूठमाती
एक तृतिअंश गावकुसाबाहेरील
निष्पाप जीवांना जगू द्या आणि
तुम्ही नव्याने घडून आम्हालाही घडू द्या."[2]

वरील 'खबरदार' कवितेमधील समन्वयवादी भूमिका अनुकरणीय आणि तितकीच महत्त्वाची आहे. याचे कारण सद्या कायद्याने दलित समाजाला आरक्षणाच्या माध्यमातून राजकीय प्रतिनिधित्व दिले आहे. मात्र प्रस्थापित उच्चवर्गीय, उच्चवर्णीय समाज दलितांना त्यांचे हक्क सहजपणे देण्यास तयार नाही. पिढ्यान् पिढ्या समाजजीवनात प्रचलित असलेली वर्णव्यवस्था अजूनही मूळ धरून असल्यामुळे समतेचे सामूहिक जगणे सहज शक्य होत नाही. कामाच्या सोयीसाठी तयार झाली असली वर्णाची चौकट पुढे जन्माधिष्टित झाल्याने समतेचे मूल्य केवळ बोलण्यापुरतेच उरले. अशास्थितीत संघर्ष होणे अटळ होऊन जाते. मात्र कवी इथे असा संघर्ष न करता समन्वयाची भूमिका घेऊन प्रत्येकाला आपापल्या ठिकाणी प्रगती करणे अधिक सोईचे ठरेल असा अनुकरणीय विचार मांडतो. केवळ वादाशी वाद करून कोणाचेही भले होणार नाही उलट समाजाला त्याचे दुष्परिणाम अधिक भोगावे लागतील असा विचार इथे कवी मांडताना दिसतो. येणाऱ्या पिढ्यांना शांत, सुंदर जीवन द्यायचे झाल्यास प्रत्येकानी संयम धरणे आवश्यक असल्याचे इथे कवीने सुचविले आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

ब) लोकशाही मूल्ये आणि वास्तवाचे स्वरूप -

भारतीय संविधान भारतीय लोकशाहीचा आत्मा आहे. त्यात मूलभूत अधिकाराबाबत चर्चा करून समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरुद्ध अधिकार, धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार, सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार सर्वांना बहाल केले गेले आहेत. कायद्याचे राज्य निर्माण करताना कोणावरही अन्याय होणार नाही याची काळजी संविधानकर्त्यानी घेतली. संविधानकर्त्यांचा हेतू कितीही निर्मळ असला तरी त्याचा वापर करणारे हात मात्र अतिशय निस्वार्थ असायला हवेत. भारतीय लोकशाही मूल्य सबंध जगाला दिशा देणारे असले तरी वास्तवात मात्र याच कायद्याचा आधार घेऊन इथे भ्रष्टाचार मोठ्याप्रमाणात केला जात असल्याचेही नाकारता येत नाही.

"माणुसकीचा खून करून,
प्रेत सरणावर जाळते आहे.
देशप्रेमींच्या अब्रुवरती,
भ्रष्टाचारी जगतो आहे."[3]

सद्यकालीन लोकशाहीची स्थिती कवी 'लोकशाही' या कवितेतून व्यक्त करतो. सर्वांगीण स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा असल्याचे वरवर दिसत असले तरी प्रत्यक्ष वास्तव मात्र अतिशय वेगळे आहे. वास्तविक स्वातंत्र्य आणि समता परस्परांवर अवलंबून असल्याकारणाने याबाबत भारतीय मन सजग असणे अपेक्षित होते मात्र असेही घडलेले दिसत नाही. संविधानामुळे केवळ राजकीय लोकशाही अस्तित्वात येणे अपेक्षित नव्हते. उलट सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक समृध्दतेची सुरुवात देशात होणे गरजेचे होते आणि आहे याकडे फारसे गांभीर्याने पाहिले जात नाही, हेही दुर्दैवाने मान्यच करावे लागते. लोकशाहीच्या आडून माणुसकीला काळीमा फासणारी व्यवस्था सद्या निर्माण झाली आहे. सत्ता घराणेशाहीच्या दावणीला बांधली गेली आहे. मूठभर लोकांच्या हाती लोकशाही एकवटली असल्याचे कवी इथे व्यक्त करतो. राजकारण, अर्थकारण यांचा अधिकाधिक प्रभाव देशात निर्माण झाल्याचेही कवी इथे व्यक्त करतो. कवी म्हणून सिंदगीकर यांनी व्यक्त केलेले चिंतन वास्तवाभिमुख आहे, हे मान्य करावे लागते.

क) 'गीत निळ्या आकाशाचे'मधील शेतकरी -

कृषीप्रधानता हा भारतीय जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. अनादी काळापासून शेती हाच येथील मुख्य व्यवसाय राहिलेला आहे. आजही एकूण लोकसंख्येपैकी 60 ते 70 टक्के जनता शेती तसेच शेतीपूरक व्यवसायावर अवलंबून आहे, हे नाकारता येत नाही. आजची स्थिती ही यापेक्षा वेगळी नाही. पावसावर अवलंबून असलेली शेती, निसर्गाचा लहरीपणा, शेती कसण्याची पारंपारिक पद्धत, शेतीसाठी आवश्यक मजुरांची वानवा, सर्व अर्थ केंद्रित शासकीय धोरणे ही भारतीय शेतीची अविभाज्य अंग आहेत, हे नाकारता येत नाही. शेती आणि शेतकरी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असूनही तोच हलाखीत जीवन जगतो हे वास्तव कवी आपल्या कवितेतून मांडतो.

व्यक्तिगत तसेच सामूहिक तसेच अस्मानी संकटाशी दोन हात करणारे ग्राम्य जीवन हा ग्रामीण कवितेचा आत्मा आहे. ग्रामजीवनात शेती आणि शेतकरी तसेच त्यावर अवलंबून असलेल्या इतर घटकांचे सर्वांगीण जगणे ग्रामीण कवितेत येणे अपेक्षित असते. सिंदगीकर यांची कविता वरील वास्तवाशी आपली नाळ जोडते. शेतीवर अवलंबून असलेले सबंध ग्रामीण जीवन प्रस्तुत कवितेने येते. इथे कवी अतिवृष्टी, आवर्षण आणि भूकंप अधा महाभयंकर नैसर्गिक आपत्तीचा ग्रामजीवनावर होणारा परिणाम चित्रित करतो. 1993 साली किल्लारी येथे झालेल्या भूकंपाचा आणि त्यानंतर निर्माण झालेल्या बिकट स्थितीचे कवी साक्षीदार आहेत.

"गावशिवारात अतिवृष्टी झाली
भूकंपाच्या धक्याने गावाचे ढिगारे झाली
वेळ माणसावर भयंकर आली
कागदावाणी गावे चुरगळली

दुभंगली घरे, खचलेली मने
रक्तबंबाळ झाले निष्पाप पांगुळ
पण दुःखात जोगवा मागणाऱ्या
नव्याने टेकोळ्या उगवल्या."[4]

'पुनर्वसन' कवितेतील वरील चित्रण भूकंपाच्या वेदना कथन करणारे आहे. भूकंपामुळे घराच्या भिंती आणि घरातील माणसांची मनेही दुभंगून गेली. याकाळात भूकंप पीडितांच्या दुःखावर फुंकर घालून स्वतःची पोळी भाजून घेणाऱ्यांची नवी वृत्ती उदयाला आली. राजकीय लोकांनी या स्थितीचा स्व स्वार्थासाठी फायदा करून घेतला. राज्यकर्त्यांची दुटप्पी वृत्ती विलास सिंदगीकर यांच्या नजरेतून सुटली नाही. भूकंपाच्या खुणा मनात सतत ठसठसत असताना त्यांचे सुंदर शब्दचित्र सिंदगीकर यांनी प्रस्तुत कवितेतून रेखाटले आहे.

भूकंपानंतर घडलेली दुसरी त्रासदायक गोष्ट म्हणजे भूकंपग्रस्तांचे पुनर्वसन होय. पुनर्वसनाच्या नावाखाली नवीन समस्या उदयाला आल्या. मनातील वेदना तशाच ठेवून पुन्हा उभारी घेण्यासाठी धडपडणाऱ्या लोकांचा आपल्या स्वार्थासाठी वापर करणारे राज्यकर्ते सिंदगीकर यांच्या नजरेतून सुटले नाहीत.

समारोप -

साहित्यातून समाजाचे प्रतिबिंब अपरिहार्यपणे उमटते. समाज आणि साहित्य याचा जवळचा संबंध असतो. ज्या समाजात लेखक लहानाचा मोठा होतो तेथील घटना, प्रसंगाचे त्याच्या मनावर परिणाम होत असतात. डॉ. सदा कऱ्हाडे यांच्या "साहित्य हे जीवनसापेक्ष आणि समाजसापेक्ष असते. त्याचप्रमाणे कालसापेक्ष असते, "[5] या मताचा प्रत्यय प्रस्तुत कवितेतून येतो हे आवर्जून लक्षात घ्यायला हवे.

सिंदगीकर समकालीन वास्तवाचे चित्रण तितक्याच प्रत्ययकारीतेने करतात. समकालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शेती, पर्यावरण अशा विविध मूलभूत विषयांचे संदर्भ प्रस्तुत कवितेतून शोधता येतात. भूकंप आणि पुनर्वसनाच्या वेदना. राजकारण, राजकारणातील घराणेशाही आणि त्यातील भ्रष्टाचार याबाबी सर्वसामान्य जनतेच्या आवाक्या बाहेर गेल्या आहेत. दिल्ली ते गल्लीपर्यंत सारखीच परिस्थिती हे आजचे समकालीन वास्तव आहे.

विलास सिंदगीकर यांची कविता समकालीन सर्वांगीण जीवनाचे चिंतन रेखाटते. विशेषतः मराठवाड्याच्या मातीतील सर्वांगीण जीवन त्यांचे लेखन सूत्र आहे. त्यांच्या लेखनाच्या मुळाशी असलेला दुर्दम्य आशावाद आंबेडकरी विचारधारेतून आला आहे. एक कवी म्हणून त्यांची त्यावर निष्ठा आहे. भविष्यात समाजाचे

चित्र अधिक सुंदर होण्यासाठी हीच आंबेडकरी विचारधारा उपयोगी पडेल असा विश्वास कवी प्रस्तुत कवितेतून व्यक्त करतो. एका बाजूला राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण यातील एकाधिकारशाही तर दुसऱ्या बाजूला संविधान असा वैचारिक संघर्ष समोर उभा असताना कवी सामान्यतः समन्वयाची भूमिका घेतो. समतेचा स्वीकार सर्वांनी केल्यास नक्कीच सुंदर, सुदृढ आणि सक्षम समाज निर्माण होईल यावर कवीचा विश्वास आहे. गीत निळ्या आकाशाचे म्हणत असताना उद्याच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी सम्यक, लोकशाही मूल्यांची स्वीकार करणेच अधिक फायद्याचे ठरेल असे सांगायलाही कवी विसरत नाही.

एकूण प्रस्तुत कविता ही आजची कविता असून त्यातील सर्व समावेशक चिंतन अनुकरणीय उपयाची पेरणी करते, असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही. मूळ पिंड एका कथाकाराचा असूनही विलास सिंदगीकर कवितेच्या प्रांतात विशेष उल्लेखीले गेले याचे खरे मर्म त्यांच्या उदार भूमिकेत आहे, हे इथे लक्षात घ्यायला हवे.

संदर्भ सूची -

1. दलित साहित्य उद्गम आणि विकास - डॉ. योगेंद्र मेश्राम - श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर - प्र. आ. 2011 - पृ. 7.
2. गीत निळ्या आकाशाचे - विलास सिंदगीकर - संगत प्रकाशन, नांदेड - प्र. आ. 6 डिसेंबर 2009 - पृ. 51.
3. तत्रैव - पृ. 38.
4. तत्रैव - पृ. 73.
5. समाज आणि साहित्य - डॉ. सदा कऱ्हाडे - लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई - द्वि. आ. एप्रिल 1999 - पृ. 117.

"तालुका कृषि अधिकारी मंठा जिल्हा जालना मार्फत MAHA – DBT पोर्टलवर राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनेचा विकासात्मक आढावा"

संगीता भगवान आसोले
अर्थशास्त्र विभाग, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

गोषवारा :-

कृषि विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना या स्वतंत्रपणे कार्यालयामार्फत अर्ज भरून घेऊन ऑफलाईन पद्धतीने राबविण्यात येत होत्या. परंतु त्यामुळे बरेच शेतकरी लाभापासून वंचीत राहत होते. शेतकऱ्यांनी ऑफलाईन अर्ज कार्यालयामध्ये दाखल केल्यानंतर त्रुटीच्या अभावी किंवा अर्ज अपूर्ण असल्यामुळे शेतकऱ्यांना अपात्र करण्यात येत होते. अशा आशयाबाबत तक्रारी कार्यालयाकडे प्राप्त होत असल्याने सदर बाब शासनाच्या निदर्शनास आल्यामुळे, त्याचप्रमाणे बऱ्याच शेतकऱ्याची अशा प्रकारची तक्रार होती की, कृषि विभाग अल्पभुधारक, गरीब शेतकऱ्यांना जाणीवपुर्वक लाभापासून वंचित ठेवत आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्याचा रोषास सामोरे जावे लागत होते.

राज्य शासनाने उपाययोजना म्हणून कल्याणकारी योजनेची जलद गतीने व पारदर्शक पद्धतीने अंमलबजावणी करण्याकरिता तसेच शेतकऱ्यांना सर्व शासकीय विभागाच्या विविध योजनांचा लाभ एकाच पोर्टलद्वारे देण्याच्या हेतूने महाराष्ट्र शासनाने सन २०२०–२१ पासून कृषि विभागाच्या योजनासाठी महा-डी.बी.टी पोर्टलद्वारे चालू केलेले आहे.

प्रस्तावना :-

१५ ऑगस्ट १९९२ रोजी मानता या तालुक्यात निर्मिती जालना जिल्ह्यामध्ये करण्यात आलेली आहे. सदर तालुक्याचे क्षेत्रफळ ८२२.८३ चौ.कि.मी एवढे आहे,११४ गावे या तालुक्यामध्ये येतात. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार मंठा तालुक्याची लोकसंख्या १६७०२२ आहे. या मध्ये ५१ टक्के पुरुष व ४९ टक्के महिला असे प्रमाण आहे. तर अनुसूचित जाती १६ टक्के व अनुसूचित जमाती फक्त ३ टक्के व इतर ८१ टक्के प्रमाण आढळून येते.

मंठा तालुक्यामध्ये एकुण भौगोलिक क्षेत्र ८२२८३ हेक्टर एवढे असून, त्यातील ६१६.२ हे वणव्यात क्षेत्र आहे. तर पडीत जमीन ४६३५.७१ हे ऐवढी जमीन लागवड न करता येणारे क्षेत्र आहे.

६३६.५७ हे लागवड करता येते परंतु सदर क्षेत्र अद्याप लागवड करण्यात आलेली नाही असे क्षेत्र आहे. लागवडी खालील एकुण क्षेत्र ७३६६३.५३ हेक्टर एवढे असून प्रती वर्षी या क्षेत्रावर लागवड केली जाते. सदर मंठा तालुक्यामध्ये ३६७४२ शेतकरी खातेदार असून २९९७९ एवढे शेतमजूर म्हणून काम करतात. तालुक्यातील ३६७४२ शेतकऱ्यासाठी कृषि विभागमार्फात महा-डीबीटी पोर्टलवर राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठी ऑनलाइन पद्धतीने अर्ज सादर करू शकतात.

या साठी महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागाचे तालुका कृषी अधिकारी मंठा यांच्या मार्फत सर्व योजना राबविल्या जातात. ११४ गावासाठी ०३ मंडळे कार्यरत असून त्याची विभागणी मंठा, तळणी, पांगरी गोसावी या प्रकारे ०३ मंडळामध्ये केलेली आहे. त्या करिता स्वत्रंतपणे मंडळ कृषि अधिकारी कार्यरत आहे. गाव निहाय सज्जासाठी एका मंडळामध्ये ०२ कृषि पर्यवेक्षक व १२ कृषि सहाय्यक याप्रमाणे यंत्रणा ग्रामिणभागापर्यंत कामकाज पाहते. या प्रमाणे तालुक्यामध्ये ४६ क्षेत्रीय अधिकारी व कर्मचारी कृषि विभागामार्फत महा-डीबीटी या पोर्टलचे शासनाने प्रदान केलेल्या आर्थिक अधिकाराप्रमाणे कामकाज पाहत असतात.

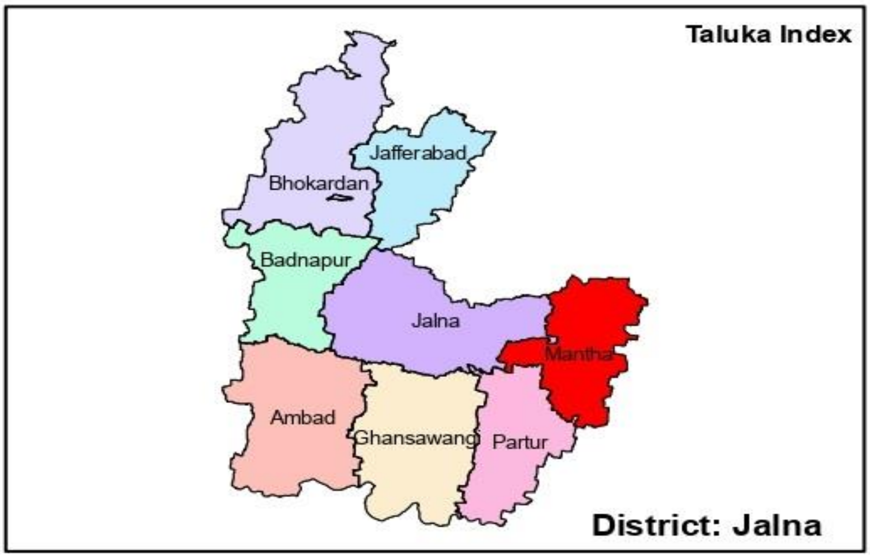

उदिष्टे :-

१. शेतकऱ्याचे कृषि उत्पादकतेत वाढ करणे.

२. शेतकऱ्याचे कृषि उत्पन्न वाढविण्यासाठी कृषि मुल्य साठवणीमध्ये सहभाग वाढविणे.

३. प्रगतशील शेतकरी होण्याकरिता शासनाने योग्य ते प्रयत्न करणे.

४. लघुसंदेशामुळे छाननी अंती किंवा अपात्र होणार्या शेतकऱ्यांना पात्र होण्यासाठी संधी उपलब्ध करूनदेणे.

५. सर्व प्रणाली संगणकीय झाल्यामुळे योजनेचा अमलबजावणी मध्ये अधिक पारदर्शकता आणणे.

६. नवीन तंत्राद्वारे शेतीचे आधुनिकरण करणे.

७. अत्यल्प भूधारक शेतकर्यापर्यंत कृषि यांत्रीकरणाचा लाभ पोहोचविणे.

महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे राबविण्यात आलेल्या योजना :-

सन २०२०-२१ पासून कृषि विभागाच्या प्रमुख योजनांची अमलबजावणी महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे करण्यात आली असून दि. ०६ जुलै २०२० रोजी मा. मुख्यमंत्री महोदयांच्या हस्ते या पोर्टलवर अर्ज स्वीकृतीचा शुभारंभ करण्यात आला होता. मागील तीन वर्षापासून कृषि विभागाच्या प्रमुख योजना महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे अमलबजावणी करून उर्वरित योजना टप्या-टप्यात कालबद्धरित्या या पोर्टलद्वारे राबविण्यात आलेल्या आहेत त्या योजना पुढील प्रमणे आहेत.

अ क्र	योजनेचे नाव
१	प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना प्रती थेंब अधिक पिक (PMPKSY-PDMC)
२	मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना
३	कृषि यांत्रिकीकरण उप अभियान (SMAM)
४	राज्य पुरस्कृत कृषि यंत्रीकरण योजना
५	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान – अन्नधान्य पिके (भात,गहू,कडधान्य पोषक धान्य, भरडधान्य) (NFSM-FoodGrains)
६	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान तेलबिया पिके (NFSM-oilseeds)
७	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान वाणिज्येक पिके (कापूस व ऊस)
८	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH)
९	भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना
१०	बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (आदिवासी उप योजना क्षेत्रातर्गत)
११	बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (आदिवासी उप योजना क्षेत्राबाहेरील)
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना
१३	राष्ट्रीय कृषि विकास – रफ्तार योजनेअंतर्गत (RKVY) मंजूर होणारे प्रकल्प

संदर्भ स्त्रोत :- महाराष्ट्र शासन निर्णय परिपत्रक

टीप :- तक्तातील अन क्र. १०,११व १२ योजना जिल्हा स्तरीय योजना असून त्याचे कामकाज हे तालुका कृषि अधिकारी मंठा यांच्या मार्फत न होता ते कृषि अधिकारी पंचायत समिती मंठा या जिल्हा परिषदेच्या कृषि विभागामार्फत राबविण्यात येते.

महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या योजनेमध्ये विविध बाबीचा समावेश केला आहे. त्याचा बाबनिहाय तपशील पुढीलप्रमाणे

योजनेचा बाबनिहाय तपशील दाखविणारा तक्ता

क्र	योजना	समाविष्ट बाब
१	प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना-प्रतीठेंब पिक (PMKSY-PDMC).	सूक्ष्म सिंचन (ठिबक व तुषार सिंचन शेततळे, शेततळयास प्लास्टिक अस्तीकरण,पाईप पंपसेट इंजीन इ.
२	कृषि यांत्रिकीकरण उपभियान (SMAP). राज्य पुरस्कृत कृषि यांत्रीकरण योजना.	ट्रक्टर, पावरटिलर, मनुष्य व बैल चलीत औजारे स्वंयचलीत यंत्र व औजारे प्रक्रिया युनिट व पॉवरटिलर चलित यंत्र व औजारे सेवापुरवठा केंद्राची उभारणी इ.कृषि यंत्र व औजारे.
३	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान – अन्नधान्य पिके (भात, गहू, कडधान्य पोषक धान्य, भरडधान्य) (NFSM-Food Grains). राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान तेलबिया पिके (NFSM-oilseeds) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान वाणिज्येक पिके (कापूस व ऊस)	बियानेवितरण, एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (सूक्ष्ममुलद्रव्ये), एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (पिक संरक्षण औषधे व जैविक घटक, तणनाशक वैयक्तिक शेततळे, पंपसंच, पाईप, विविध कृषि अवजारे इ. बाबीचा समाविष्ट केले आहे.
४	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH) भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना	फळबाग लागवड, काढणी पश्चात व्यवस्थापन, रोपवाटिका, कांदाचाळ, संरक्षीतशेती (हरित गृह शेड नेट गृह) एकात्मिक शीत साखळी प्रकल्प प्रक्रिया प्रकल्प इ. फलोत्पादन विषयक सर्व बाबी.

५	बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातंगत व क्षेत्राबाहेरील	नवीन विहीर, जुनी विहीर दुरुस्ती, इनवेल बोअरिंग, पंपसंच, वीज जोडणी आकार, शेततळ्याचे प्लास्टिक अस्तीकरण व सूक्ष्म सिंचन संच, ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, पीव्हीसी पाईप, परसबाग, इ. बाबी समाविष्ट आहेत.
६	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना	नवीन विहीर, जुनी विहीर दुरस्ती, इनवेल बोअरिंग, पंपसंच, वीज जोडणी आकार,शेततळ्याचे प्लास्टिक अस्तरीकरण व सूक्ष्म सिंचन संच , ठिबक सिंचन ,तुषार सिंचन ,पीव्हीसी पाईप , परसबाग, इ. बाबी सामाविष्ठ आहेत.
७	राष्ट्रीय कृषि विकास योजना रफ्तार योजनेअंतर्गत (RKVY-RAFTAAR) मंजूर होणारे कृषि विभागाचे विविध प्रकल्प	कांदाचाळ, यांत्रीकरण शेततळे अस्तरीकरण इ.

संदर्भ स्त्रोत :- महा-डीबीटी पोर्टलचे संकेतस्थळ

वरील तात्तामध्ये नुमूद केल्या प्रमाणे महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे शेतकऱ्यासाठी या विविध योजना राबविल्या जातात व त्या योजनेमध्ये वरील नमूद केलेल्या बाबीचा समावेश केला जातो. जेणे करून शेतकरी लाभाथार्याना त्या योजनेचा लाभ पुरेपूर घेता यावा. तसेच राज्य शासनाने या योजनेच्या माध्यमातून शेतकरी लाभधारकांना अर्थसहाय्य केले आहे व त्या विविध योजनेचा बाब निहाय खर्चाचा तपशील पुढीलप्रमाणे मांडण्यात येईल.

तालुका कृषि अधिकारी मंठा यांच्यामार्फत राबविण्यात आलेल्या महा-डीबीटी पोर्टल वरील विविध योजनेचा खर्च निहाय तपशील दाखविणाऱ्या तक्ता

क्र	योजना	वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च
१.	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH)	२०२०-२१	१४	११७०१५८
		२०२१-२२	०६	५४८८३०
		२०२२-२३	१६	१४७०४५३
		एकुण	**३६**	**३१८९४४१**
२.	कृषि सिंचन योजना	२०२०-२१	२९९	४३०४४३०
		२०२१-२२	१०२८	१६०३३३२
		२०२२-२३	१३४४	१५०२१८६५
		एकुण	**२६७१**	**२०९२९६२७**
३	कृषि यांत्रीकरण उपभियान योजना (SMAP)	२०२०-२१	०२	५८०००
		२०२१-२२	५९	४१२९१२५
		२०२२-२३	४६	२४६३४९५
		एकुण	**१०७**	**६६५०६२०**
४	राज्य पुरस्कृत कृषि यंत्रीकरण योजना	२०२०-२१	०१	१२५०००
		२०२१-२२	६१	३६४००७५
		२०२२-२३	५७	४९०५६८५
		एकुण	**११९**	**८६७०७६०**
५	राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान (NFSM)	२०२०-२१	८	३०९०००

		२०२१-२२	१८	५४८८३०
		२०२२-२३	५	१५४०००
		एकुण	**३१**	**१०११८३०**
६	राष्ट्रीय कृषि विकास योजना (RKVY)	२०२०-२१	०२	१७५०००
		२०२१-२२	१४०	९५७६१००
		२०२२-२३	६५	३३५१३३८
		एकुण	**२०७**	**१३१०२४३८**

महा-डीबीटी पोर्टल अंतर्गत लाभार्थी निहाय सन २०२०-२०२३ तीन आर्थिक वर्षाचा वर्षनिहाय गोषवारा

वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च
२०२०-२१	३२६	६१४१५८८
२०२१-२२	१३३२	३४१८४८०४
२०२२-२३	१५३३	२७३६६८३६
एकुण	**३१७१**	**६७६९३२२८**

तालुका कृषि अधिकारी मंठा यांच्यामार्फत राबविण्यात आलेल्या महा-डीबीटी पोर्टल वरील विविध योजनेचा खर्च निहाय तपशील दाखविणाऱ्या आलेख

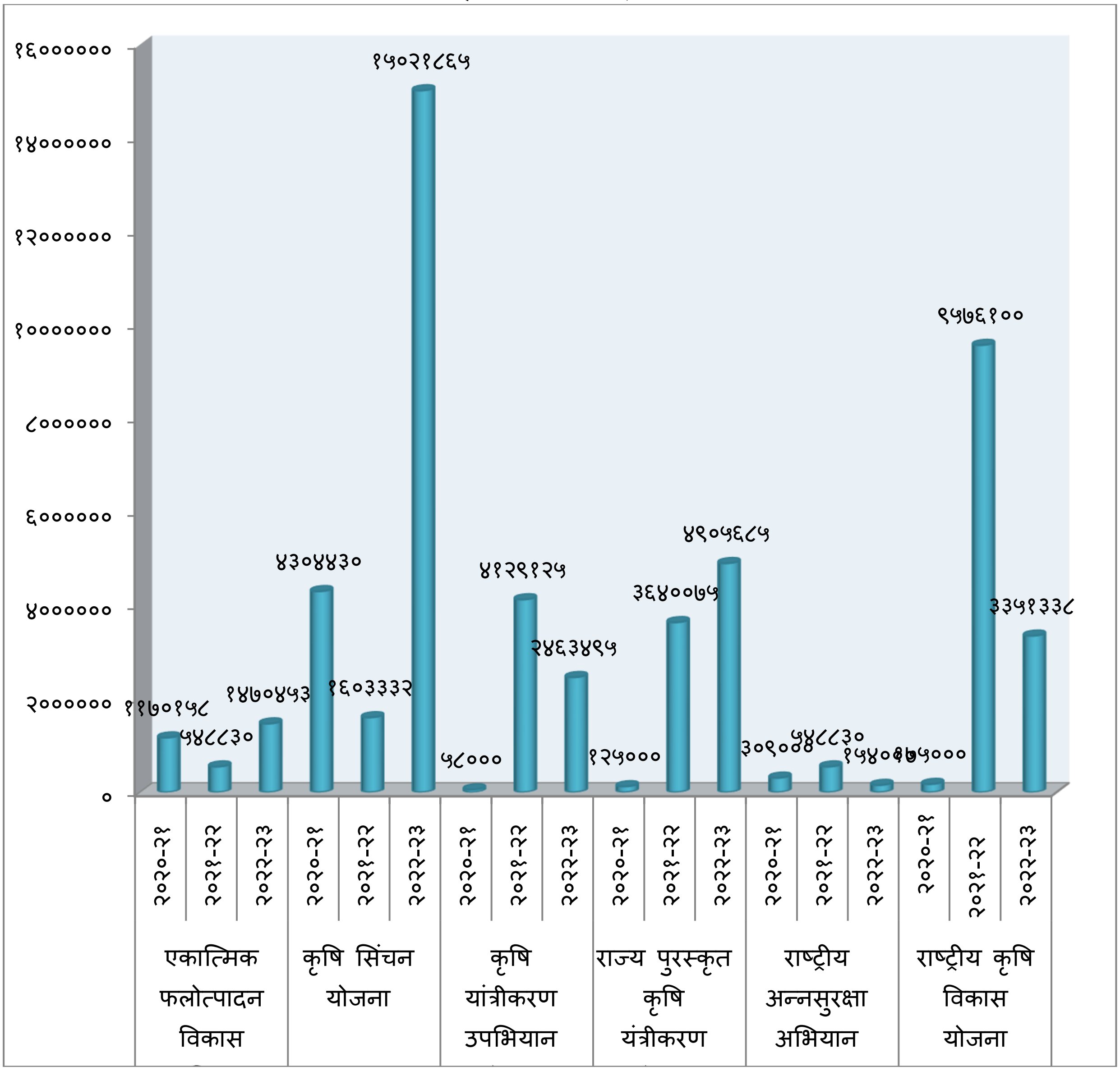

संदर्भ स्त्रोत :-

1. तालुका कृषि अधिकारी कार्यालय मंठा जिल्हा जालना यांच्या महा-डीबीटी योजना निहाय खर्चाचा तपशील.
2. तालुका कृषि अधिकारी कार्यालय मंठा येथील महा – डीबीटी पोर्टलचा योजना निहाय वार्षिक खर्चाचा अहवालाचा आलेख.

कृषि विभागामार्फत महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे राबविण्यात आलेल्या विविध योजनेमार्फत मंठा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना केलेल्या अर्थसहाय्य विश्लेषण पुढीलप्रमाणे.

1. **एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH)** :- सदर लेखा शिर्षाखाली फळबाग लागवड, कांदाचाळ इ. बाबीसाठी सन २०२० ते २०२३ या तीन वर्षाचा कालावधीमध्ये ३६ लाभार्थीची निवड करण्यात आलेली होती. व त्यांना ३१८९४४१ ऐवढी रक्कम अर्थसहाय्य म्हणून PFMS या प्रणाली द्वारे वितरीत करण्यात आलेली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांना तुलनेमधून ०.०९८ टक्के शेतकर्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
2. **कृषि सिंचन योजना :-** प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना-प्रतीथेंब अधिक पिक या योजनेमध्ये सूक्ष्मसिंचन, ठिबक सिंचन, शेततळे प्लास्टिक अस्तीकरण, पाईपपंपसेट इ. बाबीसाठी सन २०२० ते २०२३ या तीन वर्षामध्ये २६७१ शेतकरी लाभार्थीची निवड करण्यात आलेली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांच्या तुलनेमध्ये ७.२६ टक्के शेतकर्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
3. **कृषि यांत्रीकरण उपभियान योजना :-** या योजनेमध्ये ट्रक्टर, पॉवर टिलर, स्वयंचलित यंत्रे व औजारे भाडे तत्वावर कृषि यंत्र व औजारे सेवा पुरवठा केंद्राची उभारणी इ. बाबीसाठी सन २०२०-२३ या तीन वर्षामध्ये १०७ शेतकऱ्यांची निवड करण्यात आली होती आणि त्यांना ६७५०६२० रु ऐवढी रक्कम अर्थसहाय्य म्हणून वितरीत केली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांच्या तुलनेत ०.२९ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
4. **राज्य पुरस्कृत कृषि यांत्रीकरण योजना :-** या योजनेमध्ये ट्रक्टर, पॉवर टिलर, स्वयंचलित यंत्रे व औजारे भाडे तत्वावर कृषि यंत्र व औजारे सेवा पुरवठा केंद्राची उभारणी इ. बाबीसाठी सन २०२०-२३ या तीन वर्षामध्ये ११९ ऐवढे शेतकऱ्याची लाभधारक म्हणून निवड करण्यात आली होती. व त्यांना ८६७०७६० रु अर्थसहाय्य म्हणून अदा करण्यात आलेली आहे. तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या तुलनेत ०.५४ टक्के शेतकऱ्यांनी योजनेची लाभ घेतला आहे.
5. **राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान (NFSM):-** बियाणे वितरण, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन (सूक्ष्ममूलद्रव्ये), एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (पिक संरक्षण औषधे व जैविक घटक, तणनाशके इ. बाबीसाठी अर्थसहाय्य केले जाते. सन २०२०-२३ या तीन वर्षामध्ये ३१ शेतकऱ्यांना लाभार्थी म्हणून निवड करण्यात आली होती. त्यांना १०११८३० रु ऐवढी रक्कम अनुदान म्हणून अदा करण्यात आलेली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांच्या तुलनेतमध्ये ०.०८ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
6. **राष्ट्रीय कृषि विकास योजना (RKVY):-** या योजनेमध्ये कांदाचाळ, यांत्रीकरण, शेततळे, अस्तीकरण इ. बाबीसाठी अर्थसहाय्य केले जाते सन २०२०-२३ पर्यंत २०७ एवढे शेतकरी लाभधारक म्हणून निवडण्यात आलेले आहे व त्यांना १३१०२४२८ रु एवढा खर्च करण्यात आला आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांचा तुलनेत ०.५६ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतला आहे.

सन २०२०-२१,२०२१-२२ व २०२२-२३ या तीन वर्षा मध्ये वरील योजनेमध्ये एकुण रु ६७६९३२२८ / - एवढे रक्कमेचा अर्थसहाय्य मंठा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना महा-डीबीटी योजने मार्फत करण्यात आलेले आहे. एकुण तीन वर्षामध्ये मंठा तालुक्यातील ३६७४२ शेतकऱ्यांच्या तुलनेत फक्त ३१७१ एवढ्याच शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे सदर शेतकऱ्याचे प्रमाण हे केवळ ८.६३ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेमध्ये लाभ घेतलेला आहे.

निष्कर्ष :-

1. मंठा तालुक्यातील फळबागाचे पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात विकसित झालेली नाही.

2. महा-डीबीटी पोर्टल वरील योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण खूप कमी आढळून आले.
3. मराठवाडा आर्थिकदुरष्ट्या मागासलेला असल्यामुळे पाहिजे तेवढा कृषि क्षेत्राचा विकास झालेला नाही.
4. मंठा तालुक्यातील उत्पादन कमी असल्यामुळे मुळ कारण म्हणजे आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा प्रत्यक्ष प्रमाणात कमी वापर.
5. मंठा तालुक्यातील साक्षरतेचे प्रमाब कमी असल्यामुळे शेतकरी बांधवाना या योजनेचा लाभापासून वंचित राहावे लागत आहे.

शिफारशी

1. महा-डीबीटी पोर्टल या योजनेचा लाभ जास्तीत जास्त लाभार्थ्यांना मिळावा या साठी योजनेचा विस्तृत आराखडा मांडावा.
2. शेतकर्यांना अनुदान पद्धतीने जास्तीत जास्त अर्थसहाय्य विनाविलंब मिळावे.
3. गरीब शेतकरी जास्तीत जास्त योजनेत सहभागी व्हावेत म्हणून शासनाने प्रत्यत्न करावेत.
4. शेतकऱ्यांना पिक पद्धतीने बदल करण्याबाबत प्रोत्साहित करावे.
5. राबविल्या जाणाऱ्या योजना यांची अधिक प्रचार व प्रसिद्धी होणे गरजेचे आहे. जेणे करून शेतकऱ्यांना योजनेचा लाभ घेणे सोईचे होईल.
6. भूमिहीन शेतकऱ्यांना स्थेर्य प्राप्त होण्यासाठी अर्थसहाय्य बाबत योजना राबवावी.
7. महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे योजना राबविताना असताना भ्रष्टाचार होऊ नये याबाबत योग्य ते धोरण राबविण्यात यावे

संदर्भ सूची :-

1. महाराष्ट्र शासन परिपत्रक क्र. संकीर्ण प्र.क्र.२२१/१४-अ दिनांक ०५ नोव्हेंबर २०२०.
2. https://mahadbt.maharashtra.gov.in संकेतस्थळ
3. Jalna.gov.in संकेतस्थळ.
4. Wikipediya /Mantha Taluka माहितीकोष.
5. तालुका कृषि अधिकारी मंठा जि. जालना यांचा महा-डीबीटी पोर्टलचा वर्ष निहाय, लाभार्थी संख्या निहाय योजना निहाय खर्चाचा तपशील.
6. जिल्हा सांख्यिकी अधिकारी जालना यांचा जिल्हा माहिती कोष सन २०११.

मराठी साहित्य व पर्यावरण यांचा परस्पर सहसंबंध

डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन
मराठी विभाग

सारांश :

मानव आणि निसर्ग यांचा जवळचा संबंध आलेला दिसून येतो. मनुष्य आपल्या भोवतीच्या पर्यावरणाशी असलेल्या संबंधाविषयीचे प्रश्न प्राचीन काळापासूनच विचारीत आलेला आहे. आपल्या निसर्गविषयक आकलनावर, पर्यावरणाच्या सांस्कृतिक रचितावर साहित्याचा निश्चितच प्रभाव झालेला आहे. मानव, तंत्रज्ञान व पर्यावरण यांचा पारस्पारिक संबंध पर्यावरणाच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वात प्रतिबिंबित होतो. मानवी ज्ञान जसे विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करू शकते. तसेच त्यांचा वापर हा पर्यावरणाच्या निकोप आरोग्यासाठी करता येतो याचे भान आधुनिक मानवी समाजाने जोपासले पाहिजे. साहित्यातून भौगोलिक, प्राकृतिक व निसर्ग पर्यावरणाचे दर्शन घडत असते.

पारिभाषिक शब्द : आंतरक्रिया, तंत्रज्ञान, जीवसमाज, समायोजन, सांस्कृतिक पर्यावरण, प्राण्यांचे वस्तीस्थान, जीवसंहिता, परिसंस्था, परिस्थितिक आवरण,

प्रस्तावना :

मानव आणि पर्यावरण यांचा एक अन्योन्य संबंध आहे. आजच्या विज्ञान ,तंत्रज्ञान ,माहिती , संगणक व इंटरनेटच्या युगात देशा - देशांच्या सीमा पुसट होऊन जग फार जवळ आलेले आहे. साहित्य आणि पर्यावरण या दोन ज्ञान शाखेचा शोध घेतला तर आपल्या समोर काही निरीक्षणे येतात. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील क्रिया प्रतिक्रियांचा प्रभाव साहित्यामध्ये उमटतांना दिसून येतो. निसर्गातील या बदलांना मानवच कारणीभूत असल्याने निसर्ग व पर्यावरणावर परिणाम होतो. त्यामुळे पर्यावरण समतोल राहतो अथवा विषमता निर्माण होते.

सतराव्या शतकात विशेषतः रेनी देकार्त यांच्या विचारांच्या प्रभावातून मनुष्य हा निसर्गाहून वेगळा आणि स्वतंत्र आहे. निसर्गाचे वस्तूकरण झाले, निसर्ग हा चैतन्याने सळसळणाऱ्या जिवंत गोष्टीऐवजी शोषण करण्यायोग्य वस्तू बनला. मानव हा निसर्गाच्या एक घटकच आहे. साहित्यातील निसर्गचित्रणाचे विश्लेषणाचे कार्य महत्त्वाचे आहे. निसर्गात भूप्रदेशाला विशेष महत्त्व दिले जाते. लेखक आणि स्थल, पात्रे आणि स्थल, यांच्यातील परस्पर संबंधाचा विचार केला जातो. भूप्रदेश म्हणजे दगड, माती, झाडे, झुडपे, नद्या, प्राणी, हवा, भूकंप, सुनामी आणि या सर्व विषयीची मानवी समज मराठी साहित्यातील पर्यावरण, ग्रामीण साहित्यातील पर्यावरण ,आदिवासी साहित्यातील पर्यावरण, लोकसाहित्यातील पर्यावरण, आधुनिक साहित्यातील पर्यावरण, इत्यादी साहित्यकृतीमधील पर्यावरणीय जाणीवांचा शोध घेतलेला आहे.

मराठीत निसर्गविषयक कविता पुष्कळच आहेत. बऱ्याच कवितांमध्ये निसर्गविषयक कल्पना व्यक्त झालेल्या आहेत. निसर्ग प्रतिमा, प्रतिकांची योजनाही बऱ्याच कवितांतून आढळते. वृक्ष, आकाशातील ग्रह ,उपग्रह ,नक्षत्र अशी विविध प्रकारची निसर्ग प्रतिमाने त्यांच्या प्रतिभेने निसर्गाच्या व्यापक क्षेत्रातून टिपून घेतलेली आहे. आपला आशय ह्या नैसर्गिक पर्यावरणाद्वारे प्रगट केला आहे.

मराठी शब्दबंधातील पर्यावरण या शब्दांच्या व्याख्येनुसार :

"सजीवांच्या नैसर्गिक परिसरास पर्यावरण असे म्हणतात." "वैज्ञानिक पारिभाषिक कोशानुसार पर्यावरण या संज्ञस वनस्पती अथवा प्राणी ज्या नैसर्गिक परिसरात राहतात, जगतात, वाढतात तेथील हवा, जमीन, पाणी, इतर सजीव, पर्जन्यमान, उंची तापमान इत्यादीचा समावेश होतो त्यास पर्यावरण असे म्हणतात."

"पर्यावरण म्हणजे शिलावरण, जलावरण, जीवावरण व वातावरण या मुख्य भूवैज्ञानिक घटकातील सतत चालू असणाऱ्या प्रक्रिया व आंतरक्रिया यांचा परिणाम होय."

प्राचीन साहित्यपासून ते आधुनिक साहित्यापर्यंत मराठी साहित्यात पर्यावरणीय जाणीवा प्रगट झालेल्या आहेत. प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ प्रा. बर्नार्ड नोबेल यांच्या मते "पर्यावरणशास्त्र म्हणजे विविध परिसंस्था प्रणालीच्या परस्पर संबंधाचे संतुलन तत्वाचे शास्त्रीय अध्ययन होय. पर्यावरणातील नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकाचा मानवी

जीवनावर जीवन पद्धतीवर होणाऱ्या प्रभावांचा पद्धतशीर व शास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय."

मराठी साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदन शोधत असताना अशाप्रकारे निसर्ग परिसंस्था म्हणजे हवा, पाणी, मृदा, प्राणी, पक्षी, खनिजे, वनस्पती, पाने, फुले, पर्वत, नद्या, समुद्र, जलचर, भूकंप, त्सुनामी, अवर्षण, शेती, शेतकरी ग्रामसंस्कृती इत्यादी पर्यावरणातील घटकांचे साहित्यात पडणारे प्रतिबिंब मराठी साहित्यात शोधणे महत्त्वाचे आहे.

संत तुकाराम महाराज :

तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगगाथेत निसर्ग प्रतिमांची पाखरण करून पर्यावरण संवर्धनाचा मोलाचा संदेश दिला आहे. निसर्ग नियमांचे काटेकोर पालन करून आपले जगणे निर्भळ, प्रदूषणरहित राहावे, तसेच शुद्ध हेच वातावरण असणे ही आपली मूलभूत गरज आहे. संतानी निसर्ग नियमांचे पालन करून त्यांना आपलेसे करून घेतले आहे. संत तुकारामनी वृक्षवेलींना आपले सगेसोयरे मानले आहे .

"**वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे ।**
पक्षीही सुस्वरे आळविती ॥
तेणें सुखे रुचे एकांताचा वास ।
नाही गुणदोष अंगा येते ॥
आकाश मंडप पृथ्वी आसन ।
रमे तेथे मन क्रीडा करी ॥
कथा कमंडलू देह उपचारा ।
जाणवितो वारा अवसरू ॥
हरीकथा भोजन परवडी विस्तार ।
करोनि प्रकार सेवू रुचि ॥
तुका म्हणे होय मनाशी संवाद ।
आपुलाची वाद आपणासी ॥

मोकळ्या नैसर्गिक वातावरणात रमणे हे निसर्ग मित्रांचे आणि दृढ भक्तीचे लक्षण मानले जाते. पर्यावरणाबाबतच्या अभियानातील संत तुकारामांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. शेती, पाणी, वृक्षवेली याबाबत मांडलेले विचार निसर्ग तत्वांच्या मूळ गाभ्याला स्पर्श करणारे आहेत . त्यातूनच पर्यावरण याची जाणीव झालेली आहे.

निसर्गप्रेमी कवी ना.धो.महानोर " **रानातल्या कविता** " या कवितेतील निसर्गविषयक ओळी पहा.

"**हिर्व्या पानांत पानांत काही चावळ चालते**
भर ज्वानीतली ज्वार अंग मोडीत बोलते
शेत गव्हाचे पिवळे जरा नशेत झुलते
आणि साळीचे उगाच अंग शहारून येते
पोटऱ्यातल्या गव्हाचे हसू आंब्यांत दाटते
केळ कातीव रुपाची छाया पाण्यात शोधते
हिर्व्या पानांत पानांत काही चावळ चालते
कशी बोलता बोलता अवेळीच सांज होते".

अशा काळात ज्वारी, बाजरी, कापूस, चवळी, तूर यासारख्या पिकामध्ये मोसंबी, केळी, डाळिंब, इतर वनश्री एकजीव झालेले घनदाट झाडीत नदीनाल्यांना एकरूप होऊन शेतात पेरतांना झाडा - पिकांशी बोलतांना, पाखरांशी मैत्री करतांना कवी म्हणतो. निसर्गाला स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्याकडे मानवी नजरेतून बघता येतो. निसर्गाच्या हिरव्या गर्दीत बहकून जाणारा कवी महानोरांना रानातल्या कवितेतील निसर्ग हा तारुण्याने, मुसमुसलेला, तजलेला आहे. जेव्हा तो प्रतिमा रूप घेऊन येतो आणि त्यात शृंगार भावना व्यक्त न झाल्या तरच नवल असे शृंगारचे सुचक क्षण महानोरांच्या कवितेतून आपल्याला दिसून येतात.निसर्गाच्या बहरलेपणाच्या कविता शृंगारले पणाच्या कविता निसर्गाच्या व शेतकऱ्यांच्या ऋणानुबंधातून नाते जपणारी कविता आहे. यामधूनच महानोरांच्या कवितेत शेतकरी निसर्ग हा एकरूप झालेला असतो आणि निसर्गाच्या सानिध्यातच शेतकरी आपले ऋणानुबंध कशाप्रकारे रेखाटतो यांचे चित्रण ह्या रानातल्या कवितेतून कवी निसर्गाशी एकरूप होऊन बोलतांना दिसून येतो.

रजनी परुळेकर यांच्या "**नाद**" या कवितेतील निसर्ग विषयक ओळी पहा.

"जंगलात झाड तोडले जात असताना
काडकन आवाज येतो
फांदी तुटून पडताना
त्यावेळी दोन विलग झालेले भाग
काय बोलत असतील ?
आतल्या आत विव्हळत असतील ?

मराठी कवितेत निसर्ग म्हणजे झाडे, फुले, पाणी, निर्झर नदी, समुद्र, माती, पक्षी, फुलपाखरे असे समीकरण आढळते. शिवारात आणि रानात वेगवेगळे प्राणी, पशु, पक्षी, कीटक असतात. काटेरी राने असतात. हिंस्त्र म्हटली जाणारी स्वापदे असतात. निसर्गात मातीशिवाय दगडधोंडेही असतात. घोडा, गाय, बैल अशासारखे पाळीव प्राणीही आपल्या भावना कवितांतून व्यक्त होतांना दिसून येतात. कोकीळ, पोपट, मैना, कावळा, चिमणी, मोर हे पक्षी येतात. रूपके, प्रतीके म्हणून झाडे, पाखरे, प्राणी येतात. तर मानवी भावना अधोरेखित करण्यासाठी निसर्गातील जीवसृष्टीचा अवलंब केला जातो. निसर्गाचे आंतरिक व बाह्यचित्रण 'नाद' या कवितेतून रजनी परुळेकर यांनी अत्यंत मार्मिकपणे रेखाटले आहे.

दुर्गा भागवत : यांच्या "**ऋतुचक्र** " या ललित लेखनातील निसर्गविषयक ओळी पहा.

निसर्गाच्या विविध ऋतूत बदलणाऱ्या रूपाचे वर्णन केले आहे. प्रत्येक ऋतूमध्ये निसर्गात घडणारे बारीक सारीक बदल अतिशय समर्पक उपमा देऊन निसर्गाचे सुंदर वर्णन केले आहे.

जैसे ऋतुपतीचे द्वार । वनश्री निरंतर
वोळगे फळभार लावण्येसी ॥

ऋतुपतीच्या द्वारी वनश्रीचे म्हणजे नवपल्लवांनी गर्द झाकलेल्या फुलांनी डवरून गेलेल्या वृक्षवेलीचे दर्शन, हे दर्शन फाल्गुनातच घडत असते. फुलांतून, फळांतून, मधुररस वाहत असतो. माधुर्यची प्रचीती मनामनाला होत असते. पानाफुलांची शोभा उत्कटतेने प्रगट होत असते. पक्ष्यांचे रत्युत्सुक कंठ स्वच्छंद गाणी गात असतात. संयमाची बतावणी निसर्ग झुगारून देतो आहे. उन्मत प्रेमाची उकळी जीवजंतूच्याही अंगातून फुटते. नटूनथटून दुसऱ्याला आकर्षित करायचे आणि परस्परांच्या सहकारातून स्वतःचे चिमुकले, क्षुद्र जीवनही विश्वाच्या भव्य नियतीत एकरूप होऊन प्रकृतीचे तंत्र सारी सजीव सृष्टी कशी मुक्त हस्ताने वापरीत आहे. ऋतुराज वसंताचे स्पंदन पावणारे हृदय आहे. चैत्र, वसंत महिन्यांत परागांवर वसंत खरोखर लोळत असतो. निसर्गाच्या चित्रलिपीचे रहस्य उलगडणाऱ्या लेखिका म्हणजेच दुर्गा भागवत यांचे नाव समोर येत.

निष्कर्ष :

1. भौगोलिक व सामाजिकदृष्ट्या साहित्यातील विविध पैलूंचे विवेचन केले जाते.
2. मराठी कवितामधून निसर्गाचा व त्यातील प्रतिमा, प्रतिकांचा वापर खूप मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे
3. वर्ग, वंश, जात, लिंगभाव, धर्म यानुसार बदलत्या निसर्ग चित्रणाचा व निसर्ग प्रतिमांचा वापर केला आहे.
4. निसर्ग व स्त्री यांचा जवळचा सहसंबंध आहे. व त्याचा विचार पर्यावरणीय स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून केला जातो.
5. मानव आणि निसर्ग यांचा जवळचा संबंध असलेल दिसतो.
6. संस्कृती व पर्यावरण यांचाही जवळचा संबंध आहे. मराठी कवितेतून निसर्ग व संस्कृतीचे चित्रण झालेले आहे.
7. बदलत्या पर्यावरणीय समस्यांचे चित्रणही मराठी कवितेतून मोठ्या प्रमाणावर झाले असल्याचे दिसून येते .
8. मानवनिर्मित विषमतावादी पर्यावरणाचे वाटप व त्यांच्या शोषणांचे चित्रण मराठी साहित्यातून दिसून येते.
9. नैसर्गिक पर्यावरणाच वैशिष्ट्यपूर्ण संवेदन निर्माण करणाऱ्या कवीला निसर्गकवी म्हटल्या जाते.
10. नैसर्गिक पर्यावरणाशी आमचे नाते जैविक गरजा भागविण्यासाठी असतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१. पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य ,१९९६
२. ना. धो. महानोर, रानातल्या कविता - पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती १९६७
३. ग्रेस, संध्याकाळच्या कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७२
४. प्रा. शिल्पा कुलकर्णी, पर्यावरण व समाज

"मराठवाड्यातील ज्योतिर्लिंग"

प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे

इतिहास विभाग प्रमुख, वसंतराव नाईक महाविद्यालय, वसरणी नांदेड

प्रस्तावना :

भारतात मंदिर बांधकामाचा प्रारंभ प्राचीन काळात झाला संपूर्ण भारतात शंकराची 12 महत्त्वाची मंदिरे आहेत त्यांना आपण ज्योतिर्लिंग म्हणतो भारतातील 12 ज्योतिर्लिंग मंदिरापैकी 5 ज्योतिर्लिंग मंदिरे हे महाराष्ट्रात आहे त्यापैकी 3 ज्योतिर्लिंग मंदिरे मराठवाड्यात आहेत हे तीन ज्योतिर्लिंग मंदिर म्हणजेच परळी येथील वैजनाथ मंदिर, वेरूळ येथील घृष्णेश्वर मंदिर आणि औंढा येथील नागनाथ मंदिर हे आहेत. भारतीय कला आणि वास्तुकलेत मंदिर स्थापत्य, गुहा स्थापत्य आणि मूर्ती शिल्पाला महत्त्वाचे स्थान आहे. विशेषतः मौर्य काळापासून भारतात गुहा मंदिरे निर्माण करण्यात आली शिलालेखांमध्ये इ.स. पूर्व पहिल्या शतकापासून देवदेवतांचे उल्लेख आढळतात परंतु इ.स. चौथ्या शतकात प्रत्यक्ष मंदिर सापडते. भारतातील प्राचीन देवळामध्ये महाराष्ट्रातील उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तेर येथील त्रिविक्रम हे मंदिर होय. देवगिरीच्या यादव सम्राटानी अनेक कलाकारांना आश्रय दिला. त्यामुळे मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात यादव शैली मंदिराची निर्मिती झाली नंतरच्या काळात कल्याणीचे चालुक्य राजे हिंदू धर्माचे कडवे उपासक होते त्यांनी शिव आणि विष्णूचे अनेक मंदिरे बांधली संपूर्ण भारतात शंकर महादेवाची उपासना करणारे भक्त मोठ्या प्रमाणात आहेत अशाच मंदिरांपैकी मराठवाड्यातील तीन ज्योतिर्लिंगाची माहिती पुढील प्रमाणे

1) वैजनाथ मंदिर परळी :

परळी येथील वैजनाथ मंदिर हे 12 ज्योतिर्लिंगापैकी 5 व्या क्रमांकाचे जागृत ज्योतिर्लिंग म्हणून प्रसिद्ध आहे. हे मंदिर महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील बीड जिल्ह्यातील परळी शहराच्या पश्चिमेला मेरु पर्वताच्या पायथ्याशी बसलेले आहे या शिव पिठाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या ठिकाणी शंकराचा निवास हा सहकुटुंब आहे. परळी येथील मंदिर देवगिरीच्या यादवांच्या काळात त्यांचा प्रधान श्रीकरणाधिप हेमाद्री यांनी 12 व्या शतकात बांधले आहे असे म्हणतात. हे मंदिर संपूर्ण चिरेबंदी असून प्रचंड भव्य स्वरूपाचे आहे मंदिराच्या परिसरात लांबलचक असलेल्या पायऱ्या व भव्य प्रवेशद्वार भक्ताचे लक्ष वेधून घेतात मंदिराचा गाभारा व सभा मंडप हे एकाच पातळीवर असल्यामुळे सभामंडपातून ज्योतिर्लिंगाचे दर्शन होऊ शकते . हेमाडपंथी मंदिर असून या मंदिरास ऐतिहासिक सांस्कृतिक व धार्मिक वारसा लाभलेला आहे.

वास्तूरचनेचा उत्तम नमुना म्हणून या मंदिराकडे बघितले जाते मंदिराच्या दगडी शिखरावर विविध देवतांच्या मूर्ती आहेत. मुख्य मंदिराला पाच दरवाजे आहेत पूर्वेकडील दरवाजा महाद्वार म्हणून ओळखला जातो दगडी कोरीव कामामुळे मंदिर अत्यंत आकर्षित दिसते चैत्र पौर्णिमा व अश्विन पौर्णिमा या दोन दिवशी सूर्याची पहिले किरणे भव्य प्रवेशद्वारातून वैजनाथच्या पिंडीवर पडतात या मंदिरात सागवानी लाकडाचा बिन खांबी सभा मंडप आहे याच मंदिर परिसरात तीन मोठे कुंड आहेत. जुन्या धार्मिक ग्रंथामध्ये क्रांतीपुरी, वैजयंतीशेत्र, जयंतीशेत्र, प्रभाकरशेत्र व परीमल्लो ही परळी वैजनाथाची जुनी प्राचीन नावे आहेत. शालिवाहन शक 1699 मध्ये इंदोरचे राजे मल्हारराव होरकळ यांच्या सुनबाई खंडेराव होळकर यांच्या पत्नी अहिल्याबाई होळकर यांनी या मंदिराचा जिर्णोद्धार केला त्यासंबंधीचा शिलालेख मंदिराच्या मुख्य गाभाऱ्यातील शिलालेखात दिसून येतो.

2) घृष्णेश्वर मंदिर वेरूळ:

घृष्णेश्वर मंदिर हे शंकराचे प्राचीन मंदिर असून ते 12 व्या ज्योतिर्लिंग मंदिरा पैकी एक प्रसिद्ध जागृत मंदिर म्हणून ओळखले जाते. औरंगाबाद जिल्ह्यातील दौलताबाद पासून सुमारे 11 किमी अंतरावर आणि वेरूळ लेण्याच्या अगदी जवळ हे मंदिर आहे. शिवपुराण, स्कंदपुराण, रामायण, महाभारत या ग्रंथात सदरील ठिकाणांचे उल्लेख मिळतात. वेरूळ येथील येलगंगा नदीजवळ हे मंदिर असून हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचे आजोबा आणि स्वराज्य संकल्पक शहाजीराजे भोसले यांचे वडील मालोजीराजे भोसले यांनी या मंदिराचा प्रथमतः 16 व्या शतकात जिर्णोद्धार केला. सध्याचे अस्तित्वात असलेले मंदिर इ.स. 1730 मध्ये मल्हारराव होळकर यांच्या पत्नी गौतमीबाईने बांधलेले असून नंतर शिवभक्त असलेल्या पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकरांनी या मंदिराचा जिर्णोद्धार केला. या मंदिराला 27 सप्टेंबर 1960 रोजी राष्ट्रीय संरक्षित स्मारक म्हणून घोषित करण्यात आले घृष्णेश्वर येथील ज्योतिर्लिंग मंदिरात पारंपारिक दक्षिण भारतीय वास्तू पाहता येतात. मंदिर परिसरात अंतर्गत कक्ष आणि गर्भग्रह आहे ही रचना लाल रंगाच्या दगडाने बांधले आहे याचे बांधकाम 44400 चौरस फूट क्षेत्रावर पसरलेले आहे मंदिर परिसरामध्ये पाच स्तरीय उंच शिखर

आणि अनेक खांब आहेत जे पैराणिक गुंतागुंतीच्या कोरीव कामाच्या स्वरूपात बांधलेले आहेत. मंदिराच्या आवारात बांधलेल्या लाल दगडी भिंती मुख्यता भगवान शिव आणि भगवान विष्णू यांचे दहा अवतार दर्शवितात गर्भग्रहात पूर्वेकडे शिवलिंग असून तेथे नंदिश्वराची मूर्तीही दिसते महाशिवरात्रीच्या काळात येथे मोठी यात्रा भरते देशभरातून लाखो शिवभक्त येथे दर्शन घेण्यासाठी येतात

3) औंढा नागनाथ मंदिर :

12 ज्योतिर्लिंगापैकी एक असलेले औंढा नागनाथ हे हिंगोली जिल्ह्यातील पवित्र तीर्थक्षेत्र होय हे पवित्र तीर्थक्षेत्र बालाघाट पर्वत रंगाच्या कुशीत बसलेले आहे मराठवाड्यातील तीन ज्योतिर्लिंगापैकी औंढा नागनाथ हे एक आद्य ज्योतिर्लिंग होय औंढ्याच्या परिसर हा दारुकावन या नावाने प्रसिद्ध होता कारण दारूका नावाच्या राक्षसाने येथील ऋषीमुनींना फार त्रास दिला होता. तेव्हा भगवान शंकराने दारूका राक्षसाचा वध करून या ठिकाणी लिंग रूपाने त्यांनी वास्तव्य केले अशी आख्यायिका आहे. या मंदिराच्या शिल्पकलेची वेरूळ व अजिंठा येथील शिल्पकलेची तुलना करून काही इतिहास संशोधकांनी या मंदिराच्या उत्पतीचा संबंध वाकाटक आणि राष्ट्रकूट घराण्याशी व त्या कालखंडाशी जोडला परंतु चिकित्सक दृष्टीने याचे अवलोकन केल्यास या मंदिराचे पूर्ण शिल्पकाम हेमाडपंथी असल्याचे जाणवते हेमाडपंथी कालखंड सर्वसाधारण 11 ते 12 वे शतक असा मानला जातो त्यामुळे या कालखंडातच या मंदिराचे निर्माण कार्य झाले असावे असे वाटते .1924 मध्ये कनकेश्वरी देवीजवळ सापडलेल्या शिलालेखातून यादव राजा रामदेवराय यांनी मंदिरास मदत केल्याचा भक्कम पुरावा सापडतो त्यामुळे इ.स. 12 व्या शतकात या मंदिराचे बांधकाम झाले असावे असे निश्चित कळते.

औंढा नागनाथ येथील मंदिरावरील शिल्पकलेचे एकूण सहा टप्पे आपणास पहावयास मिळतात. पहिल्या टप्प्यात उंच चौथऱ्यावर हत्तीचे एकूण 556 चित्रे असून त्यातील 457 भग्न चित्रे आहेत दुसऱ्या टप्प्यात हत्तीच्या वरच्या भागात घोड्यांची चित्रे आहेत त्यावर शस्त्रधारी स्वार आहेत त्यात 904 चित्र आहेत. भग्न चित्रे 812 आहेत तिसऱ्या भागात कुस्ती खेळणाऱ्या मल्लांची 34 चित्रे प्रणय किडीचे चित्रे, राणी असलेली सेना व सारथी यांचे चित्र, भक्तांची चित्रे अशी एकूण 1036 चित्रे आहेत. त्यात भग्न चित्रे 153 आहेत चौथ्या भागात स्रीदेवतांचे चित्रे, पाचव्या टप्प्यात शंकर विष्णू, गणपती, नरेश्वर, पुरुष आणि स्त्रीदेवतांची शिल्प आहेत. त्यांची एकूण संख्या 167 आहे. यात भग्नचित्रे आढळत नाहीत. सगळ्या टप्प्यात 88 शिल्पचित्रे असून त्यात स्त्रीदेवता,पुरुषदेवता, शंकरपार्वती, लक्ष्मी, श्रीकृष्ण, नटराज, अर्धनारी इत्यादींचा समावेश आहे.

मंदिराच्या भोवती 20 फूट तट आहे त्याला 4 प्रवेशद्वार आहेत. या मंदिराच्या आवारासह लांबी 289 गुणिले 190 फूट एवढी आहे मुख्य मंदिर 126 बाय 118 फूट इतके आहे. मंदिराच्या आतील भागात वर्तुळाकार मंडप 8 खांबांनी तोलून धरला आहे त्याचे छत घुमटाकार असून अष्टकोनी दलात कलाकसुरीचे आहे. येथील मंदिराच्या गर्भग्रहात सुंदर शिवलिंग भूमिगत पद्धतीने ठेवण्यात आलेले आहे. परधर्मीयांच्या हल्ल्यापासून मंदिराच्या मूर्तीला इजा पोहचू नये किंवा संभाव्य आक्रमणापासून मूर्ती सुरक्षित राहावी म्हणून ही खबरदारी घेतली असावी.

मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ उंच पायऱ्याच्या दोन्ही बाजूस अनुक्रमे एक हत्ती व दोन घोडे आहेत. हत्तीवर माणूस व अंबारीतून एक योद्धा व घोड्यावर शस्त्रयोद्धा आहे. नागनाथाचे हे मंदिर शिल्प कौशल्याने नटलेले आहेत हे मंदिर द्वादश कोनी उत्तर या कंगोऱ्यावरील चौथऱ्यावर हेमाडपंथी पद्धतीने बांधलेले आहेत. येथील मंदिरावर अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्पचित्रे असून त्यात शंकर-पार्वती बसलेल्या कैलास पर्वतास रावण हलविण्याचा प्रयत्न करणारे शिल्प तसेच विष्णू ने दशावतार धारण केलेले शिल्प, अर्धनारी नटेश्वराचे तांडव, नृत्य करणाऱ्या नटराजाची शिल्प, तसेच एका शिल्पा एका व्यक्तीस तीन तोंडे व चार पाय यातील कोणतीही एक बाजू झाकली तर एका व्यक्तीची पूर्ण कृती बनते तसेच या मंदिराच्या तिन्ही बाजूने 5.5 फूट लांब व आठ फूट रुंदीची एक आकर्षक ध्यानस्थ योग्याची मूर्ती भव्य स्वरूपात दर्शनी पडते. मंदिराच्या भूगर्भात प्रवेश केल्यानंतर आपल्याला महादेवाची पिंड दिसते हि पिंड महादेव आणि श्रीविष्णू देवाची असल्याचे मानले जाते त्यामुळे नागनाथाला हरिहर या नावानेही ओळखले जाते तेथील पिंडीला दुर्वा, बेल, फुले वाहिली जातात.

सारांश:

जगाच्या उद्धारासाठी भारत भूमीत शिवलिंग अवतरले वायूच्या संघर्षाने ज्योतिर्मय स्वरूपाचे 12 भाग होऊन ते इतस्थाह विखुरले असा 12 ज्योतिर्लिंगाच्या उत्पत्ती सिद्धांत सांगितला जातो. प्रसिद्ध असलेल्या 12 ज्योतिर्लिंगापैकी 3 ज्योतिर्लिंग हे मराठवाड्यात असल्याने मराठवाड्याला धार्मिक, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले. मराठवाड्यातील औंढा नागनाथ, परळी वैजनाथ व वेरूळ येथील ज्योतिर्लिंग जगप्रसिद्ध आहेत येथील मंदिराचे स्थापत्य हेमाडपंथी स्वरूपाचे आहेत तसेच मंदिरावर विविध प्रकारचे वेगवेगळे शिल्प साकारलेले आहेत त्यामुळे मंदिराचे सौंदर्य अधिकच खुलून दिसते. तीन ही ज्योतिर्लिंग शिवभक्ताचे श्रद्धास्थान

आहेत खऱ्या अर्थाने या तीन ज्योतिर्लिंगामुळे मराठवाड्याचे धार्मिक पर्यटन मोठ्या प्रमाणात वाढले. धार्मिक पर्यटनाच्या माध्यमातून अनेकांना रोजगार सुद्धा उपलब्ध झाला.

संदर्भसूची :

1. डॉ. सोमनाथ रोडे, मराठवाड्याचा इतिहास ,विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद ,जून 2011
2. डॉ. अनिल कठारे डॉ.विजया साखरे. मंदिरे आणि मूर्ती शिल्प, अल्फा पब्लिकेशन्स नांदेड,डिसेंबर 2008.
3. प्रा. गजानन पाटील, डाॅ अशोक साबणे, डाॅ अनिल कठारे, प्राचीन शिव आणि जैन मंदिरे, पुनम प्रकाशन, कंधार ,एप्रिल 2012
4. डाॅ साखरे विजया व डॉ. कठारे अनिल, भारतीय कला आणि वास्तुकला, कल्पना प्रकाशन, नांदेड 2006.
5. www.widipediy.org

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याचे शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास

प्रा. डॉ. गोकुल शामराव डामरे
स्व. उत्तमराव देशमुख अध्यापक महाविद्यालय, शेगांव

सारांश

विद्यार्थ्याचे शैक्षणिक संपादन हे वर्गातील साचेबंद अभ्यासाद्वारे होत नाही. त्याकरीता वर्गातील शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या गुणवत्तेतील वाढीकरीता त्यांना विविध साधनांचा वापर करुन विविध उपक्रमांची आवश्यकता असते. त्यातुन विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादनाचा विकास होण्यास मदत होते.

आजच्या जगात गतिमान जीवनात आणि भविष्यात होऊ घातलेल्या सर्व समस्यांना तोंड देऊ शकेल असे प्रशिक्षण आजच्या विद्यार्थ्याना देणे आवश्यक आहे. म्हणून त्या विविध गुणांची निर्मीती करणे, त्यांच्यामध्ये असलेल्या सुप्त गुणांचा विकास करणे, काही मुलभूत कौशल्ये, काही सोपी तंत्रे, विशिष्ट आवड, अभिरुची आयोजन, नियोजनाचे कौशल्य निर्माण करणे शिक्षकाचे कर्तव्य म्हणता येईल. त्यासाठी अभ्यासक्रमामध्ये विविध साधने बक्षिसे, शाबासकी अशाप्रकारे उपक्रम आपण विद्यार्थ्याना देऊन त्यांच्या शैक्षणिक संपादनतेवर प्रभाव पाडू शकतो.विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादनाचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टिने जी अनेक प्रकारची उद्दिष्टे आहेत त्यातील बरीचशी उद्दिष्टे वर्ग अध्यापन पध्दतीतून साध्य होवू शकत नाहीत. म्हणून पाठ पध्दतीचा ठराविक साचा सोडून विविध विवीध घटकांचा अभ्यास करावा लागतो.

शालेय जीवन

शालेय जीवन हा विद्यार्थ्याच्या .शैक्षणिक संपादनावर परिणाम करणारा मोठा घटक आहे. शालेय जीवन म्हणजे विदयार्थी व शाळेशी संबंधीत घटक होय. यामध्ये अभ्यासक्रम त्याचे मित्र, शालेय वातावरण, वर्ग शिक्षक, मुख्याध्यापक, शाळेतील भौतिक सोयी सुविधा या सर्व घटकांचा समावेश शालेय जीवनामध्ये येतो व या बाबी विद्यार्थ्याच्या .शैक्षणिक संपादनावर प्रभाव पाडत असतात. शालेय जीवनातील घटकामुळेच विदयार्थ्याचा शाळेतील उत्साह टिकून राहतो किंवा त्याला शालेय जीवनात अडचणी येतांना दिसतात.

शालेय जीवनाशी संबंधीत घटक

अ. शिक्षकाचे व्यक्तीमत्व:
आ. शाळेतील सामाजिक, भावनिक वातावरण :
इ. शिक्षण साधनांची उपलब्धता:
ई. शिक्षणाशी संबंधित वातावरण:
उ.शालेय संघटन व प्रशासन :
ऊ.अध्यापन व अध्ययन प्रक्रिया :

आशयाशी संबंधीत घटक:

ते घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

I.विषयसामग्रीचे स्वरुप :
II.विषयाचा हेतू:
III.दृक-श्राव्य साधने :
IV.अध्ययनविषयाची अर्थपूर्णता:

शैक्षणिक संपादन-

शैक्षणिक संपादनात विद्यार्थ्याच्या गुणवत्तेची चाचपणी केली जाते. तो विदयार्थ्यामधील अपेक्षित वर्तन बदल असतो. सदर बदल हा गुणात वा भाषेत वर्णन केलेली बाब असते. शैक्षणिक संपादनात आशय प्रभुत्वाबद्दल बदलाबरोबरच भावनिक बदल, जीवनकौशल्यावरील बदल इ. बाबी विचारात घेतल्या जातात. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, समाज, साहित्य, सरकारी धोरणे आणि यंत्रणा अशा कारक घटकांचा हेतुपूर्ण वा

सहज घडणा-या परस्पर आंतरक्रियांचा परिणाम म्हणजे शैक्षणिक संपादन होय. शैक्षणिक संपादनासाठी विद्यार्थ्याचे अध्ययन घडणे महत्त्वाचे असते.

आजच्या युगात सगळ्याच क्षेत्रात तीव्र स्पर्धा आहे. परिक्षेत चांगले गुण मिळविणे हे फारच महत्वाचे झालेले आहे. त्यानुसारच शिक्षणाची आणि आयुष्याची दिशा ठरते. म्हणूनच अभ्यास करणे अतिशय महत्वाचे झालेले आहे. यासाठी प्रथम विद्यार्थ्याला अभ्यासात रस असणे अत्यंत महत्वाचे आणि जरुरीचे आहे. विद्यार्थ्यांनी नेहमी मनात एक सकारात्मक आशावादी वृत्ती जोपासावी व त्याला अभ्यासात कितपत यश हवे आहे याची स्पष्ट कल्पना प्रथम त्याच्या मनात ठाम असावी लागते. अभ्यासाचे वर्णन करतांना, अभ्यास हा आनंद निर्मीतीसाठी असतो तो अलंकाराप्रमाणे असतो.आणि तो कर्तबगारीला पोषक ठरतो त्यासाठी विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादन विकासासाठी आजच्या युगात विद्यार्थ्यांना योग्य शालेय वातावरण आवश्यक घटक बनला आहे.राष्ट्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टिकोनातून शैक्षणिक परिवर्तनाचे खरे सुत्रधार शिक्षकच असल्यामुळे यांचे या कार्यातील स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे.

इंग्रज लेखक बेकन याचे एक फार मार्मीक वचन आहे. ते म्हणतात कारागीर अभ्यासाचा तिरस्कार करतात. सर्वसाधारण लोक त्याचे कौतुक करतात आणि विद्वान लोक त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग करतात.विशिष्ट विषयांचे केवळ पाठांतर वा पुनरावृत्ती करून सर्व विद्यार्थी राष्ट्रीय प्रज्ञाशोध (NTS) परीक्षेत शिष्यवृत्ती का पटकावू शकत नाहीत, याचे कारण बेकनच्या वरील वचनात शोधता येईल. आपल्या सखोल अभ्यासाचा उपयोग चाकोरी बाहेरील बौध्दिक क्षेत्रात करण्याचा प्रसंग जेव्हा येतो तेव्हा केवळ पाठांतर वा पुनरावृत्ती यावरच आपल्या अभ्यासाची उभारणी विद्यार्थी फारसे यश मिळवू शकत नाहीत असे दिसून येते. आशय आत्मसात न करता केवळ पाठांतर करून भाषणे करणा-या व पारितोषिके मिळवणारे विद्यार्थी पुढे स्वतच्या हिंमतीवर भाषणे देत नाही असा अनुभव आहे.

अभ्यासाची योग्य पध्दत अवलंबविली तर प्रत्येक विद्यार्थी चांगल्या गुणांनी यशस्वी होवू शकतो. नियमित अभ्यास करणे. परिक्षेची चांगली पुर्वतयारी करणे, योग्य प्रकारे उत्तरे लिहणे अशा किमान आवश्यक गोष्टीही काही विद्यार्थी करीत नाही. त्यामुळे साहजिकच त्यांना कमी गुण मिळतात किंवा ते नापास होतात. परीक्षेच्या अपयशानंतर राग, निराशा, खिन्नता, दु:ख, वौफल्य या नकारात्मक भावना उदभवतात. काही वेळा ह्या भावना फारच तीव्र असतात. अभ्यासाविषयी नकारात्मक दृष्टीकोन, पुढच्या परिक्षेविषयी अतिचिंता किंवा अनास्था किंवा परीक्षेत गैरमार्गाचा वापर करण्याची इच्छा वा वृत्ती निर्माण होऊ शकते. सोप्या-साध्या गोष्टी अवघड वाटायला लागतात. आत्मविश्वास कमी होतो. अपराधीपणाची, न्युनगंडाची भावना वाढायला लागते. विद्यार्थ्याचे मानसिक स्वास्थ धोक्यात येते. खरे तर आपल्या भागामधील शालेय आणि पदवी परीक्षेपर्यंतची सर्वसाधारण शिक्षण आणि परीक्षा पध्दती अशी आहे की, ठराविक दिशेने प्रयत्न केले तर यश मिळविणे अवघड नाही. परीक्षेत यश मिळविण्यासाठी अपयश आणि अपयशाने नकारात्मक परिणाम टाळण्यासाठी अभ्यास नेमका कशाप्रकारे करावा, परीक्षेला कसे समोर जावे, याबद्दल विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन योग्य शालेय वातावरण निर्माण केले पाहिजे. शाळांमध्ये गुरू शिष्याचे नाते पूर्वीप्रमाणे तितकेच प्रेमाचे मैत्रीचे राहिलेले दिसत नाही. सहकारी, शिक्षक, मुख्याध्यापक, कर्मचारी वर्ग बरेचदा स्वत:चा विचार करून स्वार्थोवृत्तीने कार्य करतांना आढळतात. त्यामध्ये शिक्षक हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. शालेय गुणवत्ता विकासामध्येही शिक्षकालाच केंद्रबिंदु मानल्या जाते. त्यामुळे शिक्षकच असा घटक आहे जो शाळेतील मुलांवर मूल्यांचे संस्कार करून मुलांचा, समाजाचा व पर्यायाने राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्याचे कार्य करू शकतो. पण शिक्षकाने हे सर्व करण्याकरीता त्याचे व्यक्तिमत्त्व तितके प्रभावी हवे, त्यांच्यामध्ये बुध्दिमत्ता हवी आणि स्टर्न या मानसशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे की, "परिस्थितीशी समायोजन साधण्याचे क्षमता म्हणजे बुध्दी होय.अभ्यासामध्ये सुध्दा सवयीचे एक महत्वाचे स्थान आहे. विद्यार्थ्यांना चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही सवयी असू शकतात. वाईट वातावरणमुळे अभ्यासाचा बहुतेक वेळ वाया जातो. आणि तासन तास अभ्यास केला तरी त्याचा काही उपयोग होत नाही. त्यामुळे वाचलेले काही लक्षात राहत नाही आणि त्याचा परिक्षेत व्हायचा तोच परिणाम होतो.

याउलट हुशार विद्यार्थी सुरूवातीपासून स्वत:ला चांगल्या सवयी लावून घेतात आणि त्यामुळे अभ्यास करतांना किंवा परीक्षेत त्यांचा वेळ निरर्थक धांदलीत वाया जात नसतो. मनाच्या एकाग्रतेमुळे वाचलेले सारे त्यांच्या लक्षात राहते आणि थोडयाशा वेळात ते अभ्यासात बरीच प्रगती करू शकतात त्यांचा परिणामकारकही

असतो. म्हणून प्रत्येक विद्यार्थ्याने प्रथम आपल्या सर्व सवयींचा एक आढावा घ्यावा. आणि त्यातील वाईट सवयी सगळ्या सोडून देऊन चांगल्या सवयी तेवढया लावून घ्याव्यात.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याचे शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास.

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या संदर्भात शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.
2. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनाचा प्रमाणित चाचण्याव्दारे आढावा घेणे.
3. विद्यार्थ्याच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

संशोधन निबंध परिकल्पना

1. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यामधील फरक सार्थक आहे.
2. विद्यार्थ्याच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्यातील सहसंबंध धन स्वरूपाचा असतो.

संशोधन पध्दती निवड

प्रस्तुत संशोधनात सुगम यादृच्छिक पध्दतीने अमरावती विभागातील मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक स्तरावरील 60 विद्यार्थी नमुना सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करुन निवडण्यात आला.

संशोधन साधनांची निवड:-

प्रस्तुत संशोधनातही ज्ञान प्रबोधिनी संस्था,पुणे यांची शालेय जीवन प्रश्नावली व विद्यार्थी यांचे शैक्षणिक संपादन या साधनांचा उपयोग करण्यात आला.

सहसंबध गुणक सांख्यीकीय विश्लेषण.

शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनातील विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसाद प्राप्तांकातील सहसंबध गुणक दर्शविणारी सारणी

घटक	नमुना	सहसंबध गुणक	सार्थकता
शालेय जीवन	60	0.95	धन सहसंबध
शैक्षणिक संपादन	60		

विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनातील विद्यार्थ्यांच्या चाचणीतील प्राप्ताकांचा सहसंबध गुणक 0.95 इतका आहे. विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनातील विद्यार्थ्यांच्या चाचणीतील प्राप्ताकांमध्ये धन सहसंबध आढळून येतो.

निष्कर्ष व शिफारशी

1. शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन संदर्भात विद्यार्थ्यांच्या चाचणीतील प्राप्ताकांमध्ये धन सहसंबध आढळून येतो.
2. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यामधील फरक सार्थक आहे.
3. शाळेतील वातावरण हे सुध्दा विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादन विकासावर परिणाम करतांना दिसते. शाळेतील वर्ग मित्र,शिक्षक, भौतिक सोयी सुविधा, आजुबाजुचे वातावरण या सर्व बाबी विद्यार्थ्याचे शैक्षणिक संपादन घडवित असतात आणि या सर्व बाबीचा परिणाम विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादन विकासावर होतांना दिसुन येते.
4. विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादन विकासासाठी योग्य घटकांचा अवलंब करून विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादन विकासात सकारात्मक वाढ होईल व विद्यार्थ्याना येणा-या विविध शैक्षणिक समस्यावर मात करुन योग्य भावी नागरिक घडवता येईल. त्याच्यांवरील अपेक्षाचे ओझे कमी करुन त्यांना मानसिक ताण - तणावातुन बाहेर काढता येईल तसेच तणावमुक्त व सकारात्मक शैक्षणिक वाटचालीसाठी त्यांना योग्य वातावरण निर्माण होईल.

5. आजचे युग धकाधकीचे, स्पर्धेचे, तंत्रज्ञानाचे आहे, ज्यामुळे समाजात मानवा-मानवामध्ये भावनेला, प्रेमाला, सहकार्याला थारा आहे. कित्येकाच्या मनात स्वार्थोवृत्ती, स्वत:ची प्रगती, प्रतिष्ठा, मान, सन्मान, चारचौघांमध्ये, आपले नाव असावे, म्हणजे स्व विकासास जास्त भर दिला आहे. कोठारी आयोगामध्ये म्हटले आहे की, शाळा ही समाजाची प्रतिकृती आहे. त्यामुळे या समाजाचा प्रभाव शालेय वातावरणांवर सुध्दा पडतांना दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. जगताप ह. ना. (२००६) शैक्षणिकच प्रायोगिक मानसशास, पुणे, नूतन प्रकाशन.
2. भिंताडे वि. रा. (२००८), शैक्षणिक संशोधन पद्धती पुणे नूतन प्रकाशन.
3. राणे एस. एस. (२००२), 'मानसशास, जळगांव प्रशांत पब्लिकेशन.
4. वीरकर प्र. क्र. गंदे प्र. घ. सामंत द. गो. (१९६३), प्रायोगिक शैक्षणिक मानसशाखा पुणे ठोकळ प्रकाशन.

भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास

संशोधक विद्यार्थी
विकास रामदास साबळे
जे. ई. एस. महाविद्यालय जालना

मार्गदर्शक
डॉ. बाबू दिगांबर तोटरे
सहा.प्राध्यापक जे.ई.एस. महाविद्यालय जालना

गोषवारा –

भारताच्या औद्योगिकरणाच्या विविध घटकांचा अभ्यास केल्या नंतर असे दिसून येते कि, या घटकांमध्ये सतत वाढ होत गेली आहे. तसेच देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका महत्वाची आहे. याबरोबरच भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला आहे असे म्हणता येईल.

प्रस्तावना –

देशाची आर्थिक प्रगती होण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राचा महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे, कारण औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाच्या गतीवरच आर्थिक प्रगतीचा वेग हा अवलंबून असतो. म्हणूनच ज्या देशाचे औद्योगिक क्षेत्र विकसित असते ते राष्ट्र जग भरात विकसित राष्ट्र म्हणून ओळखल्या जाते. म्हणजेच जग भरातील राष्ट्रांना विकसित आणि अ विकसित राष्ट्र या दोन भागात वर्गवारी करण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्रात अनेक मापदंडा पैकी एक म्हणून विचारात घेतले जाते. संयुक्त राष्ट्र संघाने तर विकसित आणि अ विकसित राष्ट्रांमधील फरक हा व्यक्तीच्या वास्तविक प्राप्तीच्या आधारावर दाखविलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या म्हणण्यानुसार संयुक्त राज्य उदाहरणात अमेरिका कॅनडा ऑस्ट्रेलिया आणि पश्चिम युरोप या देशातील लोकसंख्येतील प्रत्येक व्यक्तीच्या वास्तविक प्राप्तीपेक्षा ज्या देशातील लोकसंख्येतील प्रत्येक व्यक्तीची वास्तविक प्राप्ती कमी असते त्या देशांना विकसनशील देश असे संबोधले जाते. कोणत्याही देशाच्या लोकसंख्येतील प्रत्येक व्यक्तीची प्राप्ती ही प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून असते. भारत हा विकसनशील देश आहे त्यामुळे आर्थिक परिस्थिती बदलण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासावर भर दिलेला आहे. त्यासाठी आवश्यक तरतुदी असलेली निरनिराळी औद्योगिक धोरणे बनवली गेली आणि ती अमलात आणली गेली. (डॉ.कल्याण लघाने जुलै २०१४).

भारत हा प्रदीर्घ काळापासून शेती प्रधान देश राहिलेला आहे. देशातील जवळपास 70 टक्के लोकसंख्या ही शेती क्षेत्राशी निगडित आहे तसेच त्यांची उपजीविका ही शेती मधूनच भागवल्या जाते. शेतीच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर उद्योगाच्या तुलनेत घटत्या सीमांत उपयोगितेचा सिद्धांत (law of diminishing marginal utility) लवकरच चालू होतो किंवा अस्तित्वात येतो. भारताचे बाबतीत देशातील 70 टक्के लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रात गुंतलेली आहे. भारतीय शेत जमिनीमध्ये सध्याच्या उत्पादनाच्या पारंपारिक तंत्रात एवढ्या मोठ्या संख्येने कामगारांना उत्पादनक्षम आणि फायदेशीर मार्गाने सामावून घेता येत नाही. असे म्हटले जाते की भारतीय शेतीमध्ये श्रमिकांची सीमांत उपयोगिता ही शून्य आहे. याचा अर्थ भारतीय शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी अस्तित्वात आहे. श्रमिक बाहेरून काम करताना दिसतात परंतु प्रत्यक्षात ते उत्पादनात काहीही भर घालत नाहीत. आणि जर एक कृषी क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात श्रम शक्ती काढून घेतली गेली तरी कृषी मालाच्या उत्पादनात घट होणार नाही. केवळ औद्योगिक क्षेत्रात शेतातून विस्थापित झालेल्या कामगारांना सामावून घेऊ शकते. लघु मध्यम व मोठ्या उद्योगांशिवाय भारत मोठ्या प्रमाणावरील दारिद्य आणि बेरोजगारी या समस्या सोडवू शकणार नाही.

औद्योगिकरणाचा अर्थ (Meaning of Industrialization) – औद्योगिकरण ही एक व्यापक स्वरुपाची संकल्पना आहे.औद्योगिकरण म्हणजे काय हे तसे नेमके सांगणे अवघड आहे. बऱ्याचदा उत्पादन क्षेत्रात सुधारणा घडवून उत्पादन वाढविणे म्हणजेच औद्योगिकरण होय.एवढ्या संकुचित अर्थाने हि संज्ञा वापरली जाते.तसेच उत्पादन क्षेत्रात अधिका-धिक भांडवलाचा वापर करणे म्हणजे औद्योगिकरण होय असेही म्हटले जाते.याबरोबरच औद्योगिकरण या संकल्पनेत नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब,नवीन उद्योगांची स्थापना,उद्योगांचे वाजविकरण व शास्त्रशुद्ध व्यवस्थापन आदी घटकांचा औद्योगिकीकरणात समावेश करता येईल .

औद्योगिकरणाची व्याख्या (Definitions Of Industrialization) –

१) पै-क्यांग-च्यांग – “निरनिराळे उत्पादन फल व बदल घडविणारी प्रक्रिया म्हणजेच औद्योगिकरण होय.”

२) ए.एच.ह्यान्सन – "उत्पादन प्रक्रियेत अधिक भांडवलाचा वापर करणे व त्याद्वारे कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणणे म्हणजेच औद्योगिकरण होय." वरील व्याख्यांवरून आपल्याला असे म्हणता येईल कि, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब, व्यवस्थापनाच्या आधुनिक आणि शास्त्रीय पद्धती, आधुनिक उद्योग संस्था, भांडवलाचा अधिक वापर, नवीन बाजारपेठ, उद्योगांचे वाजविकरण, स्थानियीकरण, विशेषीकरण आणि नवीन उद्योगांची उभारणी म्हणजेच औद्योगिकरण होय असे आपल्याला म्हणता येईल. (प्रा.रायखेलकर जून २०१४).

उद्योग धंदे व आर्थिक विकास (Industry & Economic Development) – अर्थव्यवस्था कोणत्याही प्रकारची असो त्या देशाचा आर्थिक विकास हा औद्योगिकीकरणावर अवलंबून असतो.अर्थव्यवस्थेत शेती,उद्योग आणि सेवा हि प्रमुख क्षेत्रे असतात.देशाच्या आर्थिक विकासा बरोबरच शेतीतील लोकसंख्या घटून उद्योग व सेवा क्षेत्रातील लोकसंख्या वाढते.देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात उद्योगधंदे व सेवा क्षेत्राचा हिस्सा अधिक असेल तर आर्थिक विकास झाला असे म्हटले जाते.कारखानदारी क्षेत्राच्या वाढी बरोबरच त्या देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढत असते.त्यामुळे दरडोई उत्पन्न आणि देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील उद्योग धंद्यांचा हिस्सा यांचा निकटचा संबंध आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives Of Research) –

१) औद्योगिकरणाची गरज ,महत्व,व आर्थिक विकासातील भूमिका आणि संकल्पना समजून घेणे.

२) भारतातील औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाचा अभ्यास करणे.

३) भारतातील कारखान्यांची संख्या ,कामगार ,उत्पादन व रोजगार यांचा ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करून निष्कर्ष काढून शिफारसी करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)–

सदरील संशोधनात द्वितीय माहिती स्त्रोतांचा अभ्यास करताना वापर केला आहे. तसेच सदरील संशोधनासाठी १९८२ - ८३ ते २०१९-२० पर्यंतचा कालावधी विचारात घेतला आहे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis) –

१) देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगीकरणाची भूमिका महत्वाची आहे.

२) भारताच्या औद्योगिक विकासात सतत वाढ होत आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा (Limitations Of Research)–

१) प्रस्तुत संशोधन हे वर्ष १९८२-८३ ते २०१९-२० या कालखंडा पुरते मर्यादित आहे.

२) या संशोधनामध्ये अभ्यासासाठी कारखान्यांची संख्या,गुंतविलेले भांडवल, कामगारांची संख्या आणि उत्पादनाचे मूल्य या बाबी विचारात घेतल्या आहेत किंवा या घटकांसाठी हे संशोधन मर्यादित आहे.

औद्योगिकरणाची गरज आणि महत्व (Need & Importance Of Industrialization)

औद्योगिकरणाची प्रक्रिया हि उपभोग्य वस्तू आणि भांडवली वस्तूंच्या उत्पादनाशी संबंधित असते. त्याद्वारे व्यक्ती आणि उद्योग संस्थाना वस्तू व सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने सामाजिक वरकड भांडवल निर्माण केले जाते. त्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने उद्योग धंद्यांची गरज भासते. विकसित देशाचा इतिहास असे दर्शवितो कि,उद्योग धंद्यांचा विकास हि आर्थिक विकासाची पूर्व अट(pro-requisite) आहे. आर्थिक विकास होण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी क्षेत्राचा हिस्सा घटून उद्योग धंद्यांचा हिस्सा वाढला पाहिजे. औद्योगिकरणावर भर देणाऱ्या धोरणाद्वारा हे घडवून आणता येते. यातून औद्योगिकरणाचे लाभ झिरपत इतर क्षेत्रांनाही मिळतात. कृषी आणि सेवा क्षेत्रांच्या विकासाला देखील चालना मिळते. रोजगार,उत्पन्न व उत्पादन यामध्ये वाढ घडून येते. अल्प विकसित व विकसनशील देशाच्या दृष्टीने औद्योगिकरण फार महत्त्वाचे असते. या देशात लोकसंख्या अतिरिक्त असते त्याचा भूमीवर ताण पडतो ,शेतीचे आकारमान छोटे असते,परंपरागत पद्धतीने शेती केली जाते म्हणून अल्प विकसित देशांनी औद्योगिकरणाला सुरुवात केली पाहिजे. शेती क्षेत्रातील बेकारांना उद्योग धंद्यांच्या माध्यमातून रोजगार मिळू शकतो. तसेच अल्प विकसित देश हे प्रामुख्याने कृषि प्रधान असतात. प्राथमिक वस्तूंच्या किमतीतील चढ-उताराचे आणि व्यापार शर्थी प्रतिकूल होण्याचे परिणाम या देशांच्या अर्थ व्यवस्थांवर होत असतात. अशा परिणामांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी औद्योगिकरण महत्त्वाचे ठरते.

आर्थिक विकासातील उद्योग धंद्यांची भूमिका (Role Of Industries In Economic Development) –

उद्योग धंद्यामुळे आर्थिक विकासाचे लक्ष गाठणे शक्य होते. निरनिराळे उद्योग धंदे निघाल्यास रोजगार वाढतो. दरडोई उत्पन्नात वाढ होते. औद्योगिकरणामुळे समाजाच्या औद्योगिक वस्तू व सेवांच्या गरजा पूर्ण होतात. त्यामुळे लोकांचे रहाणीमान उंचावण्यास मदत होते. औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचा शेती क्षेत्रावर अनुकूल परिणाम होतो. शेती उपयुक्त यंत्राचे, अवजारांचे व विविध रसायनांची उत्पादन उद्योग क्षेत्रात होते. शिवाय अनेक उद्योग धंदे कच्चा माल म्हणून शेती मालाचा वापर करतात. अशा उद्योग धंद्यांची संख्या वाढल्यास शेती क्षेत्रातील उत्पादन वाढीस चालना मिळते तसेच शेती क्षेत्रावरील वाढत्या लोकसंख्येचा ताण कमी करण्याच्या दृष्टीने ही उद्योग धंदे उपयुक्त ठरतात. देशाच्या आर्थिक विकासातील उद्योग धंद्यांची भूमिका पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) शेती विकासाला चालना- शेती व उद्योग धंदे ही दोन्ही परस्पर पूरक क्षेत्र आहे. उद्योग धंद्याच्या विकासामुळे शेतीच्या विकासाला चालना मिळते. शेती उत्पादनांचा कच्चा माल म्हणून वापर करणाऱ्या उद्योग धंद्यांची संख्या वाढल्यास शेती मालाची मागणी वाढते. उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतीमध्ये नव्या यंत्राचा व तंत्राचा स्वीकार केला जातो. शेतीची उत्पादन क्षमता वाढते. अशा प्रकारे शेतीच्या विकासाला चालना मिळते.

२) साधना संपत्तीचा वापर - भारतात अनेक प्रकारचे नैसर्गिक साधन संपत्ती विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत. खनिजे, जंगले, सागर संपत्ती, कोळसा, खनिज तेल, जल संपत्ती यासारखे साधन संपत्ती पूर्ण कार्यक्षमतेने वापरले पाहिजे. उद्योग धंद्याचा विकास झाला तर, अशा साधन संपत्तीचा पर्याप्त वापर करणे शक्य होते. औद्योगिकरणामुळे उपलब्ध साधन सामग्री पूर्ण कार्यक्षमतेने वापरता येईल. साधनांचा अपव्यय टळेल. साधनांच्या कार्यक्षम वापरा द्वारे आर्थिक विकासाचा वेग वाढवता येईल.

३) विकास प्रक्रियेला चालना - उद्योग धंद्यामुळे देशाच्या विकास प्रक्रियेला चालना मिळते. देशात निरनिराळ्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन वाढवण्यासाठी उद्योग धंद्यांचा विकास आवश्यक असतो. औद्योगिक विकासातून रोजगार निर्मिती होते. लोकांचे दरडोई उत्पन्न सुद्धा वाढते. त्यामुळे दारिद्याची समस्या काही प्रमाणात कमी करणे शक्य होते. उत्पन्न पातळीतील वाढीमुळे बचतीचा दर वाढवून गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढते. यामुळे औद्योगिक विकासाला पुन्हा चालना मिळते. औद्योगिकरणामुळे लोकांचे रहाणीमान उंचावते. तसेच देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे चित्र निर्माण करणे शक्य होते.

४) राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ - राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीवरून देशाच्या आर्थिक विकासाची कल्पना येते. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाल्यास दरडोई उत्पन्न वाढते. लोकांचे रहाणीमान सुधारते. देशाचा आर्थिक विकास घडून येतो. म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्न वेगाने वाढणे अपरिहार्य असते.

५) समतोल आर्थिक विकास - भारतातील सर्व राज्यांमध्ये नैसर्गिक साधने, पाऊस, हवामान इत्यादी बाबतीत भिन्नता आढळते. त्यामुळे सर्व राज्यात शेतीचा विकास होऊ शकत नाही. राजा राज्यांमध्ये आर्थिक विकासाच्या पातळीवर असमतोलपणा निर्माण होतो. लघुउद्योग, कुटीर उद्योग, हस्तोद्योग आजींना प्रोत्साहन देऊन मागासलेल्या राज्यांचा विकास साधता येतो. तसेच ग्रामीण भागात कृषी उद्योगांना चालना दिल्यास संतुलित आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट गाठता येईल. औद्योगिक धोरण अधिक प्रभावीपणे राबवून उद्योगांचे विकेंद्रीकरण साधता येईल. मागासलेल्या प्रदेशात नवीन उद्योग सुरू करून समतोल प्रादेशिक विकास साधता येईल.

६) निर्यातीत वाढ - उद्योग धंदे व विदेशी व्यापार यामध्ये निकटचा. संबंध आहे. उद्योग धंद्यामुळे विदेशी व्यापार वाढवून आर्थिक विकासाला वेग प्राप्त होतो. भारतासारख्या विकासाचे राष्ट्राचा विदेशी व्यापार अजूनही अल्प आहे. निर्यातीच्या तुलनेत आहे त्याचे प्रमाण कमी असल्यामुळे व्यवहार तोल बिघडत आहे. विदेशी व्यापारात तूट निर्माण होत आहे. आयात कमी करण्यासाठी उद्योगांचा विकास हा महत्त्वाचा मार्ग आहे. औद्योगिक विकास झाल्यास देशात निरनिराळ्या उद्योगात विविध वस्तूंचे उत्पादन वाढते. व पर्यायाने विदेशी व्यापार वाढवून निर्यातीत वाढ होते.

७) रोजगार निर्मिती- भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्येच्या देशात बेकारीचा प्रश्न निर्माण होणे स्वाभाविक आहे. भारतातील जवळपास 72 टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण लोकांना उपजीविकेसाठी केवळ शेतीवरच अवलंबून राहावे लागते. शेती क्षेत्रात सर्वांनाच रोजगार उपलब्ध होत नाही. बरीचशी श्रम शक्ती वाया जाते. यासाठी अधिकाधिक बेकारांना रोजगार पुरविण्यासाठी उद्योग धंदे वाढविणे महत्त्वाचे असते.

देशात निरनिराळे उद्योग- व्यवसाय सुरू केल्यास रोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण होतील. उद्योगांच्या विकासाद्वारे बेकारीची समस्या मिटविणे शक्य होईल.

८) दारिद्य निर्मूलन- भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. विविध कारणामुळे या लोकांचे उत्पन्न अल्प असते. अल्प उत्पन्नामुळे बचत प्रवृत्ती सुद्धा कमी असते. बचतीचा दर कमी असल्याने गुंतवणुकीचा दर मंदावतो. त्यामुळे अर्थव्यवस्था दारिद्याच्या दुष्टचक्रात अडकून पडते. दारिद्याच्या दुष्टचक्राचा छेद करण्यासाठी उद्योग धंद्यांचा विकास हाच महत्त्वाचा उपाय ठरतो. औद्योगिकरण झाल्यास रोजगाराच्या संधीत वाढ होते, लोकांच्या उत्पन्न पातळीत वाढ होऊन बचतींचे प्रमाण वाढते व परिणामी गुंतवणुकीला चालना मिळते. या सर्वांचा परिणाम म्हणून दारिद्य दूर होण्यास मदत होते व आर्थिक विकास होतो.

९) स्वयंपूर्णता व स्वावलंबन - जागतिकीकरणाच्या या युगात कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्था स्वावलंबी व स्वतंत्र असूच शकत नाही. प्रत्येक देशाचे अर्थव्यवस्था ही जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक घटक असते पण तरीही औद्योगिक उत्पादनांबाबत स्वयंपूर्णता काढता येणे शक्य असते. कारण औद्योगिक वस्तूंसाठी विदेशी लोकांवर विसंबून राहणे धोक्याचे असते. विशेषतः युद्ध साहित्य व संरक्षण सामग्री बाबत परकीय देशांवर अवलंबून राहणे धोक्याचे ठरू शकते. तसेच कच्चा माल, तंत्रज्ञान, यंत्र सामग्री, खनिज तेल इत्यादी बाबतीतही परकीय देशांवरील अवलंबित व धोक्याचे ठरते, कारण अशा सामग्रीच्या आयातीबरोबर परकीय देशांच्या जाचक अटी व निर्बंधही येतात. म्हणून आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी औद्योगिकरण महत्त्वाचे आहे.

१०) लोकसंख्या वाढ व नियंत्रण - लोकसंख्या वाढीच्या संदर्भात जगात चीन नंतर भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. लोकसंख्या वाढीचे गती नियंत्रित करण्यासाठी औद्योगिकरण आवश्यक आहे. उद्योग धंदे वाढल्यास व्यापारी केंद्रे व शहरे यांची वाढ होते. शहरी करण जलद गतीने घडून येते. रोजगार संधी प्राप्त झाल्याने लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन रहाणीमानाचा दर्जाही वाढतो आणि यामुळे चांगले रहाणीमान टिकून ठेवण्यासाठी कुटुंब व कुटुंबातील सदस्य संख्या मर्यादित ठेवण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागते. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी देखील औद्योगिकरण देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

११) रहाणीमानाचा दर्जा उंचावणे - भारतासारख्या शेती प्रधान देशात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा हिस्सा बऱ्यापैकी आहे. शेतीचे प्राबल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न अल्प आहे. यामुळे इतर देशांच्या तुलनेत लोकांचा राहणी मानाचा दर्जा निकृष्ट आहे. जर औद्योगिकरण झाले तर राष्ट्रीय उत्पन्नात व दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल व देशातील विविध वस्तूंचे उत्पादन वाढेल. नागरिकांना अधिक प्रमाणात आपल्या गरजा भाग होता येतील. थोडक्यात, लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी औद्योगिकरण महत्त्वाचे ठरते.

१२) नागरिकांची कर पात्रता वाढविण्यासाठी- सरकारला आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या योजना राबवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. सरकारला वार्ता खर्च भागविण्यासाठी लोकांकडून वेगवेगळ्या प्रकारच्या करांद्वारे निधी जमा करावा लागतो. जनतेकडून मोठ्या प्रमाणावर कर रूपाने निधी जमा करण्यासाठी नागरिकांची कर पात्रता अधिक असावी लागते. औद्योगिकरण झाल्यास तर दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल त्याच बरोबर नागरिकांची सरकारला कर देण्याची क्षमता देखील वाढेल.

१३) सामाजिक सुरक्षिततेच्या सोयी पुरविणे - नागरिकांना अडीअडचणींच्या आणि संकटाच्या वेळी त्यांना सहाय्य करण्याचे कार्य सरकारला करावे लागते. यासाठी सरकारला नुकसान भरपाई, आजारपणात मदत, बेकारी भत्ता, वृद्धापकाळ पेन्शन, भविष्य निर्वाह निधीची सोय व मुलांना मोफत शिक्षण यांसारख्या योजना सरकारला राबवाव्या लागतात अर्थातच यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. औद्योगीकरण झाल्यास सरकारी उत्पन्नात वाढ होईल सरकारला नागरिकांसाठी जास्तीत जास्त सामाजिक सुरक्षिततेच्या सोयी उपलब्ध करून देता येईल. वरील सर्व कारणांमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत उद्योग धंदे हे महत्त्वाचे ठरतात. (प्रा.रायखेलकर जून २०१४ , 7-11)

भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास					
अ क्र	वर्ष	कारखान्यांची संख्या	गुंतविलेले भांडवल	कामगारांची संख्या	उत्पादनाचे मूल्य
१	१९८१-८२	१०५०३७	९३९९१२७	६१०५६२२	७३६३०४६
२	१९८४-८५	१००३२८	८०५०२०२	६०९१४०९	१०५५६६००
३	१९८९-९०	१०७९९२	१५९१४०३६	६३२६५४१	२३००४१९९
४	१९९४-९५	१२३०१०	३८७५३४५९	६९७०११६	५१७९८७०१
५	१९९९-२०००	१३१५५८	५६६६३४३०	६२८०६५९	८९७९३८३५
६	२००४-०५	१३६३५३	७५९४१७७०	६५९९२९८	१६७२५६१४२
७	२००९-१०	१५८८७७	१९३३०५३९५	९१५७८०२	३७३३०३५९३
८	२०१४-१५	२३०४३५	३५१३९६४३१	१०७५५२८८	६८८३८१२०५
९	२०१९-२०	२४६५०४	४९७३६२३५२	१३०५८१५६	८९८३३०१२९

(https://microdata.gov.in/nada43/index.php/catalog/ASI २०२४)

स्रोत- Annual survey of industries 1981-2020 (Factory Sector).#Authour's Calculation. मूल्य रू. मध्ये आणि संख्या आकड्यामध्ये.

निष्कर्ष –

१) वरील तक्त्याचा अभ्यास केला असता आपल्याला असे लक्षात येते कि,सन १९८१-८२ मध्ये कारखान्यांची संख्या जी १०५०३७ होती ती २०१९-२० मध्ये २४६५०४ एवढी झाली म्हणजे कारखान्यांच्या संख्येत १४१४६७ एवढी वाढ झालेली दिसून येते.

२) १९८१-८२ मध्ये कारखान्यामध्ये गुंतविलेले भांडवल जे ९३९९१२७ लक्ष रु. होते ते २०१९-२० मध्ये ४९७३६२३५२ लक्ष रु. इतके झालेले बघायला मिळते. म्हणजे त्यामध्ये ४८७९६३२२५ इतकी भरघोस वाढ झालेली पाहायला मिळते.

३) सन १९८१-८२ मध्ये औद्योगिक क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या जी ६१०५६२२ होती ती २०१९-२० अखेर १३०५८१५६ इतकी झाली म्हणजे यामध्ये ६९५२५३४ इतकी वाढ झाली.

४) सन १९८१-८२ मध्ये औद्योगिक क्षेत्रामध्ये उत्पादित झालेले उत्पादनाचे मूल्य ७३६३०४६ लक्ष रु. इतके होते ते २०१९-२० मध्ये ८९८३३०१२९ इतके झाले म्हणजे यामध्ये ८९०९६७०८३ लक्ष रु. इतकी वाढ झालेली आहे.

वरील सर्व बाबींचा सन १९८१-८२ पासून अभ्यास केला तर आपल्याला असे लक्षात येते कि, कारखान्यांच्या, कामगारांच्या, गुंतवणुकीमध्ये व उत्पादित वस्तूचे मूल्य यामध्ये निरंतर वाढ होत गेलेली आहे तसेच एकंदरीत देशाच्या औद्योगिक विकासात सतत वाढ होत गेली आहे व देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका हे आपले दोन्ही गृहीतके या ठिकाणी सत्य ठरतात त्यामुळे या सर्व गोष्टी अभ्यासल्या नंतर भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला आहे असे आपल्याला म्हणता येईल .

संदर्भग्रंथ :

1. *https://microdata.gov.in/nada43/index.php/catalog/ASI.* २६ सप्टेंबर २०२४.
2. डॉ. कल्याण लघाने, डॉ.रामदास वनारे, डॉ. स्मिता.म.दिक्षीत. जुलै २०१४. "औद्योगिक अर्थशास्त्र."
3. डॉ. रामदास वनारे, डॉ. स्मिता म. दिक्षीत डॉ.कल्याण लघाने, १-२. . औद्योगिक अर्थशास्त्र औरंगाबाद : चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद .
4. प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी. जून २०१४ "औद्योगिक अर्थशास्त्र."
5. डॉ. दामजी प्रा. रायखेलकर, १-२. *औद्योगिक अर्थशास्त्र*, औरंगाबाद : विद्याबुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद

भारत में प्रजनन अधिकार और लिंग आधारित स्वास्थ्य

अमोल सातपुते
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, जे. एम. पटेल कॉलेज, भंडारा

प्रस्तावना:

भारत में प्रजनन अधिकार और लिंग स्वास्थ्य एक महत्वपूर्ण सामाजिक और राजनीतिक मुद्दा हैं, जिनका प्रभाव न केवल व्यक्तिगत स्वास्थ्य पर बल्कि समाज के समग्र विकास पर भी पड़ता है. प्रजनन स्वास्थ्य का अर्थ केवल गर्भावस्था और जन्म से नहीं है बल्कि यह सभी लिंगों के लिए समग्र स्वास्थ्य देखभाल से संबंधित है. प्रजनन स्वास्थ्य के अधिकारों की रक्षा करना अत्यंत आवश्यक है क्योंकी सभी व्यक्तियों को उनकी प्रजनन क्षमताओं का उपयोग करने का अधिकार है. यह अधिकार न केवल महिलाओं के लिए महत्वपूर्ण हैं बल्कि पुरुषों और LGBTQ समुदाय के लिए भी समान रूप से महत्वपूर्ण हैं. भारतीय समाज में महिलाओं को कई सामाजिक, आर्थिक, और सांस्कृतिक चुनौतियों का सामना करना पड़ता है. ये चुनौतियाँ महिलाओं के प्रजनन अधिकारों को कमजोर करती हैं. मातृत्व स्वास्थ्य, गर्भपात अधिकार, और परिवार नियोजन जैसे विषयों पर निर्णय लेने की स्वतंत्रता महिलाओं को आर्थिक और सामाजिक रूप से सशक्त बनाने के लिए आवश्यक हैं. इसके अतिरिक्त पुरुषों को भी प्रजनन स्वास्थ्य से जुड़े मुद्दों पर जागरूक होना आवश्यक है ताकि वे अपने अधिकारों का सही ढंग से उपयोग कर सकें.

LGBTQ समुदाय की बात करें तो, उनके प्रजनन अधिकारों की स्थिति भी बहुत पेचीदा है. भारत में LGBTQ समुदाय को कानूनी और सामाजिक दोनों स्तरों पर भेदभाव का सामना करना पड़ता है. इस शोध निबंध का उद्देश्य प्रजनन अधिकारों का ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य, महिलाओं और पुरुषों पर लिंग आधारित प्रभाव, गर्भपात अधिकार, LGBTQ अधिकार, और परिवार नियोजन कार्यक्रमों का विश्लेषण करना है. इसके साथ ही, इस विषय पर नीतिगत सुझाव भी प्रस्तुत किये जायेंगे ताकि सभी नागरिकों को उनके प्रजनन अधिकार प्राप्त हो सकें और वे सुरक्षित और स्वस्थ जीवन जी सकें.

भारत में प्रजनन अधिकारों का ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

भारत में प्रजनन अधिकारों का विकास भारतीय स्वतंत्रता संग्राम से शुरू होता है जब महिलाओं की स्थिति में सुधार के लिए विभिन्न आंदोलन शुरू हुए. 1970 के दशक में, महिला आंदोलनों ने जोर पकड़ा जिसके परिणामस्वरूप प्रजनन स्वास्थ्य को एक मानवाधिकार के रूप में मान्यता मिली. 1976 में भारत ने परिवार नियोजन कार्यक्रम शुरू किया जो प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं में व्यापक बदलाव का एक हिस्सा था. यह कार्यक्रम तब प्रारंभ हुआ जब जनसंख्या वृद्धि एक गंभीर चिंता का विषय बन चुकी थी. 2000 के दशक में विभिन्न अंतरराष्ट्रीय संधियों और सम्मेलनों ने प्रजनन अधिकारों को एक मानवाधिकार के रूप में स्वीकार किया. इन सम्मेलनों में से एक था "International Conference on Population and Development" (ICPD) जिसमें महिलाओं के प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों को प्राथमिकता दी गई. इसके परिणामस्वरूप, भारत में महिलाओं को प्रजनन स्वास्थ्य सेवाएँ और अधिकार प्राप्त हुए लेकिन इन अधिकारों का पूर्ण कार्यान्वयन अभी भी शेष है.

हालाँकि, इस कानून के बावजूद लिंग आधारित असमानताएँ और सामाजिक मान्यताएँ इस क्षेत्र में बाधा डाल रही हैं. ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं को परिवार नियोजन और प्रजनन स्वास्थ्य के विषयों पर जानकारी प्राप्त करने में कठिनाई होती है. इसके अलावा कुपोषण, शिक्षा की कमी और स्वास्थ्य सेवाओं की अनुपलब्धता भी इन अधिकारों के विकास में रुकावट डालती है. इसलिए यह आवश्यक है कि प्रजनन अधिकारों के विकास के लिए एक समग्र दृष्टिकोण अपनाया जाए जिसमें शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाओं की पहुँच और जागरूकता कार्यक्रम शामिल हों. इसके साथ ही हमें यह भी सुनिश्चित करना होगा कि सभी समुदायों विशेष रूप से हाशिए पर पड़े समुदायों के प्रजनन अधिकारों की सुरक्षा की जाए.

महिलाओं पर लिंग आधारित प्रभाव

महिलाओं के स्वास्थ्य पर लिंग आधारित प्रभाव स्पष्ट हैं. समाज में महिलाओं को न केवल प्रजनन की जिम्मेदारियों का सामना करना पड़ता है, बल्कि उन्हें स्वास्थ्य सेवाओं तक पहुँच में भी कठिनाई होती है. कई स्थानों पर महिलाओं को परिवार नियोजन के विकल्पों के बारे में जानकारी नहीं होती या उन्हें इन विकल्पों का

उपयोग करने में सामाजिक प्रतिरोध का सामना करना पड़ता है. इस प्रकार की असमानताएँ महिलाओं को आर्थिक और सामाजिक रूप से कमजोर बनाती हैं जिससे उनकी स्वास्थ्य स्थिति खराब होती है. महिलाओं की स्वास्थ्य स्थिति कमजोर होने का मुख्य कारण उनके अधिकारों के प्रति जागरूकता की कमी है. कई महिलाएँ अपने प्रजनन स्वास्थ्य के अधिकारों के प्रति अनजान होती हैं और उन्हें यह पता नहीं होता कि वे अपने स्वास्थ्य के बारे में निर्णय लेने के लिए स्वतंत्र हैं. इसके परिणामस्वरूप, मातृत्व स्वास्थ्य संबंधी जटिलताओं की संख्या बढ़ जाती है.

इसलिए, यह आवश्यक है कि महिलाओं को उनके स्वास्थ्य संबंधी अधिकारों के प्रति जागरूक किया जाए. इसके लिए विभिन्न स्तरों पर शिक्षा और जागरूकता कार्यक्रम आयोजित किए जाने चाहिए. इसके अतिरिक्त, स्वास्थ्य सेवाओं में सुधार करने के लिए प्रशिक्षित स्वास्थ्यकर्मियों की आवश्यकता है जो महिलाओं को उनके अधिकारों के बारे में सही जानकारी दे सकें.

गर्भपात अधिकार: भारत में गर्भपात कानून (MTP Act)

भारत में गर्भपात के अधिकार को MTP Act 1971 द्वारा मान्यता मिली. यह अधिनियम महिलाओं को गर्भपात कराने की अनुमति देता है, लेकिन कुछ शर्तों के अधीन. 20 सप्ताह तक की गर्भावस्था में गर्भपात कराने की अनुमति है, लेकिन कुछ विशेष परिस्थितियों में यह अवधि बढ़ाई जा सकती है. हालाँकि, हाल के वर्षों में कई संगठनों ने इस कानून में सुधार की मांग की है ताकि इसे और अधिक लचीला बनाया जा सके. महिलाओं को अपने शरीर पर स्वायत्तता का अधिकार होना चाहिए. गर्भपात कानून में सुधार का मतलब है कि महिलाओं को गर्भपात कराने का निर्णय लेने में अधिक स्वतंत्रता और सुरक्षा मिलनी चाहिए. वर्तमान में, कई महिलाएँ सामाजिक दबाव और आर्थिक कठिनाइयों के कारण सुरक्षित गर्भपात नहीं करा पातीं. इसके अतिरिक्त, कई स्थानों पर गर्भपात सेवाएँ उपलब्ध नहीं हैं जिससे महिलाओं को अवैध और असुरक्षित गर्भपात करने के लिए मजबूर होना पड़ता है.

गर्भपात से संबंधित नीतियों को संवेदनशील और प्रगतिशील बनाने की आवश्यकता है, ताकि महिलाओं को उनके अधिकारों के अनुसार सुरक्षित स्वास्थ्य सेवाएँ मिल सकें. यह आवश्यक है कि स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं को गर्भपात के प्रति संवेदनशील और सहायक दृष्टिकोण अपनाना चाहिए. इसके लिए प्रशिक्षण कार्यक्रमों का आयोजन किया जाना चाहिए, ताकि सभी स्वास्थ्यकर्मी महिलाओं की भलाई को प्राथमिकता दें और उनके अधिकारों का सम्मान करें.

पुरुषों पर लिंग आधारित प्रभाव

भारत में पुरुषों पर भी लिंग आधारित प्रभाव पड़ते हैं, हालांकि ये प्रभाव महिलाओं की तुलना में अलग होते हैं. पारंपरिक भूमिकाएँ पुरुषों पर यह दबाव डालती हैं कि वे परिवार के आर्थिक प्रबंधक हों. इसके परिणामस्वरूप, पुरुष अक्सर अपनी स्वास्थ्य देखभाल की उपेक्षा करते हैं, जिससे स्वास्थ्य संबंधी समस्याएँ बढ़ सकती हैं. इसके अलावा, समाज में पुरुषों को प्रजनन स्वास्थ्य के मुद्दों पर खुलकर बात करने में कठिनाई होती है. पारंपरिक मान्यताओं के कारण, पुरुष अक्सर अपनी समस्याओं को छुपाते हैं, जिससे मानसिक स्वास्थ्य पर भी नकारात्मक प्रभाव पड़ता है. इस प्रकार की समस्याएँ न केवल पुरुषों के व्यक्तिगत जीवन को प्रभावित करती हैं, बल्कि उनके परिवार और समाज पर भी असर डालती हैं. इसलिए, पुरुषों को प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं का लाभ उठाने के लिए प्रेरित करने की आवश्यकता है. इसके लिए जागरूकता कार्यक्रमों का आयोजन करना होगा, ताकि वे अपने स्वास्थ्य के प्रति जागरूक हों और सही जानकारी प्राप्त कर सकें. इसके साथ ही, स्वास्थ्य सेवाओं में लिंग संवेदनशीलता को ध्यान में रखना आवश्यक है, ताकि सभी लिंगों के सदस्यों को उनकी स्वास्थ्य संबंधी आवश्यकताएँ पूरी करने में सहायता मिले.

LGBTQ समुदाय में लिंग और प्रजनन अधिकार

LGBTQ समुदाय में प्रजनन अधिकारों की स्थिति भी चुनौतीपूर्ण है. भारत में, इस समुदाय को कानूनी और सामाजिक दोनों स्तरों पर भेदभाव का सामना करना पड़ता है. समलैंगिकता को 2018 में decriminalize किया गया, लेकिन इसके बावजूद, LGBTQ व्यक्तियों के प्रजनन अधिकारों की स्थिति अस्पष्ट है. इस समुदाय के सदस्यों को प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं तक पहुँच, गर्भाधान, और माता-पिता बनने के अधिकारों में विभिन्न चुनौतियों का सामना करना पड़ता है. LGBTQ व्यक्तियों को परिवार नियोजन और

प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं में असमानता का सामना करना पड़ता है. इसके साथ ही, समलैंगिकता से जुड़ी सामाजिक धारणा और पूर्वाग्रह भी LGBTQ समुदाय के सदस्यों को उनके प्रजनन अधिकारों का उपयोग करने में बाधा डालते हैं. स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं को LGBTQ समुदाय के सदस्यों के लिए संवेदनशीलता के साथ काम करने की आवश्यकता है.

इस दिशा में, नीतियों को इस समुदाय की विशेष आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हुए संशोधित किया जाना चाहिए. इससे LGBTQ समुदाय के सदस्य सुरक्षित और समावेशी स्वास्थ्य सेवाएँ प्राप्त कर सकेंगे. इसके लिए जागरूकता कार्यक्रमों का आयोजन किया जाना चाहिए, ताकि सभी नागरिकों को LGBTQ अधिकारों के प्रति जागरूक किया जा सके.

भारत में परिवार नियोजन कार्यक्रम, ग्रामीण बनाम शहरी भारत, समर्थनकारी और प्रतिबंधात्मक नीतियों का प्रभाव

भारत में परिवार नियोजन कार्यक्रम का उद्देश्य जनसंख्या वृद्धि को नियंत्रित करना है. शहरी क्षेत्रों में परिवार नियोजन सेवाएँ अधिक सुलभ हैं, जबकि ग्रामीण क्षेत्रों में बुनियादी ढाँचे की कमी और जागरूकता की कमी के कारण चुनौतियाँ बनी रहती हैं. शहरी क्षेत्रों में, परिवार नियोजन कार्यक्रमों का प्रभाव अधिक दिखाई देता है, लेकिन ग्रामीण भारत में महिलाएँ परिवार नियोजन के विकल्पों के प्रति अधिक संकोच करती हैं.

सरकारी योजनाएँ, जैसे "सुखमय जीवन" और "प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व योजना", महिलाओं को परिवार नियोजन के विकल्पों के बारे में जानकारी प्रदान करने का प्रयास करती हैं. हालाँकि, इन योजनाओं की प्रभावशीलता को विभिन्न कारकों द्वारा सीमित किया गया है. यह आवश्यक है कि परिवार नियोजन कार्यक्रमों को अधिक प्रभावी बनाने के लिए ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में विशिष्ट नीतियाँ बनाई जाएँ. इस संदर्भ में, शिक्षा और जागरूकता कार्यक्रमों का महत्व बढ़ जाता है. ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं को परिवार नियोजन के विषय में जानकारी प्रदान करने के लिए विशेष कार्यक्रम आयोजित किए जाने चाहिए. इसके अलावा, स्वास्थ्य सेवाओं की गुणवत्ता में सुधार करने के लिए प्रशिक्षित स्वास्थ्यकर्मियों की आवश्यकता है.

अंत में, यह कहा जा सकता है कि परिवार नियोजन कार्यक्रमों को एक समग्र दृष्टिकोण से विकसित किया जाना चाहिए, जिसमें सभी लिंगों और समुदायों के अधिकारों का सम्मान किया जाए. इसके लिए, सरकार को नीतियाँ बनानी चाहिए जो परिवार नियोजन को समर्थन देती हों और सामाजिक बाधाओं को समाप्त करने का प्रयास करें.

नीतिगत सुझाव

भारत में प्रजनन अधिकारों की स्थिति में सुधार के लिए निम्नलिखित नीतिगत सुझाव दिए जा रहे हैं:

1. जागरूकता कार्यक्रम: प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों के प्रति जागरूकता बढ़ाने के लिए विशेष कार्यक्रम आयोजित किए जाएँ. स्कूलों, कॉलेजों, और सामुदायिक केंद्रों में स्वास्थ्य शिक्षा को अनिवार्य किया जाना चाहिए.
2. स्वास्थ्य सेवाओं का विस्तार: ग्रामीण क्षेत्रों में प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं को सुलभ और सरल बनाया जाए. स्वास्थ्य केंद्रों का विस्तार किया जाना चाहिए और वहाँ आवश्यक स्वास्थ्य सुविधाएँ उपलब्ध कराई जानी चाहिए.
3. संवेदनशीलता प्रशिक्षण: स्वास्थ्य सेवाओं में लिंग संवेदनशीलता को ध्यान में रखा जाए. स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं को विशेष प्रशिक्षण दिया जाए, ताकि वे सभी लिंगों के सदस्यों के स्वास्थ्य संबंधी जरूरतों को समझ सकें.
4. नीतियों में सुधार: गर्भपात और परिवार नियोजन से संबंधित नीतियों को सुधारने की आवश्यकता है, ताकि महिलाओं को उनके अधिकारों के अनुसार सुरक्षित स्वास्थ्य सेवाएँ मिल सकें.
5. लैंगिक समानता: सभी लिंगों के अधिकारों की रक्षा की जानी चाहिए, ताकि किसी भी व्यक्ति को उनके प्रजनन अधिकारों के प्रयोग में बाधा न आए.
6. अध्ययन और अनुसंधान: प्रजनन स्वास्थ्य पर शोध को बढ़ावा दिया जाए और डेटा संग्रहण को बेहतर किया जाए, ताकि विभिन्न समुदायों की आवश्यकताओं को समझा जा सके.

निष्कर्ष

भारत में प्रजनन अधिकारों और लिंग स्वास्थ्य की स्थिति में सुधार की आवश्यकता है. लिंग आधारित असमानता और सामाजिक बाधाएँ इन अधिकारों के विकास में रुकावट डालती हैं. यदि हम सही दिशा में प्रयास करें, तो भारत में प्रजनन अधिकारों और लिंग स्वास्थ्य की स्थिति में महत्वपूर्ण सुधार संभव है. यह शोध निबंध प्रजनन अधिकारों के समग्र चित्र को प्रस्तुत करता है और भविष्य के लिए नीति निर्धारण में मदद कर सकता है. सभी नागरिकों को उनके प्रजनन अधिकारों के प्रति जागरूक करना आवश्यक है, ताकि वे अपने स्वास्थ्य के लिए सही निर्णय ले सकें. इस प्रकार, भारत में प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों का समग्र विकास केवल नीति निर्माताओं के लिए ही नहीं, बल्कि समाज के हर सदस्य के लिए एक महत्वपूर्ण कदम होगा. यह न केवल व्यक्तिगत स्वास्थ्य को प्रभावित करेगा, बल्कि समाज के समग्र विकास में भी योगदान देगा. प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों की इस यात्रा में, हमें सभी नागरिकों के लिए समानता और न्याय सुनिश्चित करने के लिए निरंतर प्रयास करते रहना होगा. यही इस कार्य का असली उद्देश्य है.

संदर्भग्रंथ सुची:

1. भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय परिवार नियोजन कार्यक्रम. स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय. https://nhm.gov.in/index1.php?lang=1&level=2&sublinkid=1464&lid=229
2. गुप्ता, एम. डी. (2008). प्रजनन स्वास्थ्य में पुरुषों की भूमिका और लिंग. https://www.reproductive-health-journal.com/articles/10.1016/S0968-8080(08)31311-1
3. कौर, आर एव सैनी, ए., (2019). भारत में MTP अधिनियम का महिलाओं के स्वास्थ्य पर प्रभाव. http://www.jfamilywelfare.org](http://www.jfamilywelfare.org
4. स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार. (2018). सुरक्षित गर्भपात सेवाओं के लिए दिशा-निर्देश. https://nhm.gov.in/index1.php?lang=1&level=2&sublinkid=2280&lid=193
5. शर्मा, आर. (2022). परिवार नियोजन में पुरुषों की भूमिका को समझना. https://www.thehindu.com/society/understanding-the-role-of-men-in-family-planning/article37621051.ece](https://www.thehindu.com/society/understanding-the-role-of-men-in-family-planning/article37621051.ece
6. Ghosh, J. (2014). Reproductive Health in India: Policies, Programs, and Prospects. New Delhi: Sage Publications.
7. Reedy, B. (2016). Women's Health and Rights in India: An Introduction. New Delhi: Routledge.
8. Gupta, N., & Roy, M. (2018). Gender, Health, and Society in India. New Delhi: Cambridge University Press.
9. Bhatia, J.C., & Cleland, J. (2004). Health, Gender, and Development: The Role of Reproductive Health in Sustainable Development. New Delhi: Oxford University Press.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण: मराठी साहित्य, भाषेचे महत्व आणि रोजगाराच्या संधी

प्रा. डॉ. अंशुमती राजेंद्र काहाणे
(मराठी विभाग प्रमुख)
श्रीमती राधाबाई सारडा कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय अंजनगाव सुर्जी, जि. अमरावती पिन ४४४७०५

एकविसाव्या शतकाच्या आरंभाबरोबरच भारतात माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रसार वाढू लागला होता. त्या काळात मला एका मित्राने म्हटले 'अरे गूगलवर शोधल्यावर तुझी काहीच माहिती दिसत नाही'. त्यावेळीच मला धक्का बसला होता. आता तर फेसबुक, व्टिटर, इन्स्टाग्राम, लिंक्डइन, वॉटसअप यासारख्या समाज माध्यमांशिवाय आपल्या अस्तित्वाला काहीच अर्थ नाही असे प्रत्येक व्यक्तीला वाटू लागले आहे. मोबाईलचावापर तर वेड म्हणावे इतका वाढला आहे.भारतात 100 कोटीपेक्षा अधिक लोक मोबाईल वापरतात. शेतमजुरापासून उद्योगपतीपर्यंत प्रत्येकजण मोबाईलचा वापर करतो आहे. माणसाचे रुपांतर डाटामध्ये झाले आहे असे आता म्हटले जाते. अर्धा तास फेसबुक किंवा वॅाटसअप बंद पडले तर अनेकांच्या मनाची मोठी तगमग होते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या झपाटयामुळे जग गतीने बदलले आहे, हेच खरे. याचा मोठा प्रभाव समाजजीवनावर पडला असून त्यामुळे नवनवीन क्षेत्रे विकसित झाली. त्यात समाज माध्यमे (सोशल मिडिया), डिजिटल माध्यमे, ऑनलाईन माध्यमे यांचा प्रामुख्याने समावेश करता येईल.या नव्या क्षेत्रात रोजगाराच्या नवीन संधीही वाढल्या आहेत. संदेशाचा सर्वत्र व झटपट प्रसार करण्याची शक्ती या माध्यमात आहे. कमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यत पोहोचण्यासाठी ही माध्यमे उपयुक्त आहेत, त्यामुळे या माध्यमाकडील ओढा वाढतो आहे. या माध्यमांमध्ये ज्या करिअर संधी निर्माण झाल्या आहेत, त्यातील प्रमुख संधी खालीलप्रमाणे आहेत.

सोशल मिडिया मॅनेजर –

आपल्या अथवा संस्थेच्या, कंपनीच्या प्रगतीसाठी सोशल मिडियाचा वापर केला तरच आपण टिकून राहू शकू याची जाणीव सर्वांना झाली आहे. त्यामुळे सोशल मिडियाव्दारे आपली चांगली प्रतिमा निर्माण करण्याचे, जोपासण्याचे काम व्यक्ती, संस्था, कंपनीला करावे लागते.फेसबुक, व्टिटर, इन्स्टाग्राम, वॉटसाप इत्यादी सोशल मिडियाव्दारे लोकांपर्यंत संस्तेची, कंपनीची माहिती पोहोचविण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ लागते. राजकीय पक्ष, कार्पोरेट संस्था, सेलेब्रिटी यांना तर त्यांच्यासाठी हे काम करणा-यांची मोठी फौजच लागते.यासाठी सोशल मिडिया मॅनेजर व त्यांच्या हाताखाली अनेकजण कार्यरत असतात. तालुक्याच्या, जिल्हयाच्या ठिकाणी काम करणाया व्यक्ती आणि संस्थांनादेखील याची गरज भासू लागली आहे. प्रसिध्द व्यक्तींच्या समाजमाद्यमांवरील मजकुराचे नियोजन करणे, त्यातील मजकूर अद्यावत करणे, विचारल्या जाणा-या प्रश्नांना उत्तरे देणे इत्यादी कामे यात करावी लागतात.

या पदावर काम करण्यासाठी पत्रकारितेचा अभ्यासक्रम पूर्ण असणे, मराठी व इंग्रजी भाषेवर चांगले प्रभुत्व असणे, सोशल मिडियाच्या हाताळणीचे चांगले ज्ञान असणे, कमी शब्दात आशयघन लेखनाची सृजनशीलता असणे गरजेचे आहे.

डिजिटल मार्केटिंग मॅनेजर –

ऑनलाईन विपणनासाठी केल्या जाणाया कार्याला एकत्रितपणे डिजिटल मार्केटिंग असे म्हटले जाते. वेबसाईट, सर्च इंजिन, इ मेल , मोबाईल ॲप इत्यादीव्दारे जाहिराती लक्ष्यित गटापर्यंत पोहोचविणे हे यात मह्त्वाचे असते.

'कंटेंट इज द किंग' हा आजच्या काळातील यशस्वितेचा मंत्र आहे. त्यामुळे आपल्या उत्पादन अथवा सेवांची माहिती प्रभावीपणे ग्राहकापर्यंत पोहोचविणे हे सर्वात महत्वाचे कार्य बनले आहे. विपणनाच्या क्षेत्रात सध्याच्या काळात फार मोठी स्पर्धा सुरु आहे. कंपन्यांची आणि उत्पादनांची संख्या मोठया प्रमाणात वाढल्यामुळे लक्ष्यित गटापर्यंत विपणनाचा संदेश कसा पोहोचवायचा हा अवघड प्रश्न आहे. याचे उत्तर डिजिटल मार्केटिंगमध्ये आहे.

आता प्रत्येक कंपनी आपली उत्पादने, योजनांची माहिती देण्यासाठी डिजिटल मार्केटिंगचा उपयोग करतात. बाजारपेठ निश्चित करणे, जाहिरात धोरण ठरविणे यासाठी तसेच विपणन योजनेचे विश्लेषण करण्यासाठी डिजिटल मार्केटिंग उपयुक्त ठरते. ऍमेझॉन, फ्लिफकार्ट, ओ.एल.एक्स. यासारख्या ऑनलाईन विक्री करणा-कंपन्या, मेक माय ट्रिप ,रेडबस तसेच ओला, उबरसारख्या वाहन सेवा पुरविणा-या कंपन्यांसह अनेक कंपन्यांमध्ये अशी पदे उपलब्ध होतात.

या पदावर काम करण्यासाठी पत्रकारिता/ मार्केटिंगचा अभ्यासक्रम पूर्ण असणे, मराठी व इंग्रजी भाषेवर चांगले प्रभुत्व असणे, प्रभावी जाहिरात लेखनाचे कौशल्य असणे आवश्यक आहे.

ऑनलाईन प्रॉडक्ट जर्नालिस्ट –

ऑनलाईन माध्यमांव्दारे उत्पादनाची माहिति ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम यात पत्रकाराला करावे लागते. कंपनीची उत्पादने ग्राहकासाटी कशी उपयुक्त आहेत, याचे फायदे कोणते आहेत, याचा वापर कसा करावा, ज्या ग्राहकांनी याचा वापर केला ते कसे समाधानी आहेत यावर आधारित वृतांत देण्याचे काम यात करावे लागते. ही माहिति फेसबुक, व्टिटर, यूटयुब यासारखी समाजमाध्यमे अथवा मोबाईल ऍपव्दारे ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम पत्रकाराला प्रभावीपणे करावे लागते. यात उत्पादनाला ब्रँड म्हणून प्रस्थापित करणे, ब्रँडची प्रतिष्ठा वाढविणे, ब्रँडबद्दल ग्राहकांचा दृष्टीकोण जाणून घेणे यासारखी कामे करणे अपेक्षित आहे.या पदावर काम करण्यासाठी पत्रकारितेचा अभ्यासक्रम केलेला असण्याबरोबर, इंटरनेट वापराचे चांगले ज्ञान असणे गरजेचे आहे. समाजमाध्यमांव्दारे प्रभावीपणे लेखन करणे, ब्लॉगवर मजकूर लिहिणे, व्हिडिओ तयार करणे व संपादित करणे इत्यादी कामे करता येणे आवश्यक आहे.

कंटेंट रायटर / एडिटर –

माहिति प्रस्फोटाच्या युगात आपण आहोत. माहितीचा प्रवाह सर्व दिशांनी लक्षावधी माहिति स्रोतातून निरंतर वाहता असतो. आपल्या वाचकांना नेमक्या ज्या माहितीत स्वसआहे अशीच माहिती तयार करणे आवश्यक झाले आहे. समाज माध्यमांवर असे लेखन करणायांची खूप गरज असते. असे लेखनाचे काम करण्यायास कटेंट रायटर म्हटले जातेवाचकांना हवी असणारी माहिती निवडून संपादित कणायास कंटेंट एडिटर म्हणतात. यात प्रामुख्याने बेबसाईट, ब्लॉग, समाज माध्यमांसाठी मजकूर लेखन करणे, संपादित करणे ही कामे करावी लागतात. या पदावर नोकरीच्या अनेक संधी सोशल व डिजिटल माध्यम क्षेत्रात उपलब्ध आहेत. न्यूज हंट, वे टू एस.एम.एस. यासह विविध संस्थांमध्ये अशा नोकरीच्या संधी उपलब्ध आहेत.या पदावर काम करण्यासाठी पत्रकारिता / इंग्रजी भाषा अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला असणे आवश्यक आहे. भाषेवर प्रभुत्व असणे, लेखनाची आवड व क्षमता असणे, मराठीतील मजकूर इंग्रजीत, इंग्रजीतील मजकूर मराठीत भाषांतरित करता यायला हवा.

वेब जर्नालिस्ट

वृत्तपत्रांच्या ऑँनलाईन आवृत्ती तसेच ऑनलाईन वृत्तपत्रे (वेबपोर्टल) यांची त्याचबरोबर त्यांच्या वाचकांची संख्या मोठया प्रमाणात वाढते आहे. या माध्यमांसाठी उपसंपादक, वरिष्ठ उपसंपादक इत्यादी पदे गरजेची असतात. इनाडू , वेबदुनिया यासारख्या अनेक वेबपोर्टल्समध्ये, तसेच प्रमुख वृत्तपत्रांच्या ऑनलाईन आवृत्तीत या संधी उपलब्ध आहेत.स्वतःचे वेबपोर्टल सुरु करणे हा पर्यायही सहज उपलब्ध आहे. कारण वेबपोर्टल सुरु करणे फारसे खर्चिक नाही उस्मानाबाद लाईव, आज लातूर, बार्शी लाईव यासह जिल्हयाच्या ठिकाणी पत्रकारांनी सुरु केलेली वेब पोर्टल्स चांगली कार्यरत आहेत.

हे काम करण्यासाठी पत्रकारितेचा अभ्यासक्रम पूर्ण असणे. संगणक हाताळणीचे चांगले ज्ञान असणे. ऑनलाईन वृतपत्रासाठी लेखन व संपादन करण्याची क्षमता असणे गरजेचे आहे.

ऍडवोकसी मॅनेजर

एखादया विचाराचे , कार्याचे समर्थन करण्यासाठी, समाजाचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी केल्या जाणाया कामगिरीला मिडिया ऍडवोकसी असे म्हटले जाते. या क्षेत्रात कार्यकरणाऱ्या नोकरीच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत.या पदावर कार्य करण्यासाठी पत्रकारितेची पदवी, सामाजिक प्रश्नांची जाण, संगणकावर काम करण्याचे तांत्रिक कोशल्य, भाषेवर प्रभुत्व ही कौशल्ये असणे आवश्यक आहे. याशिवाय मार्केटिंग ब्लॉगर, डिजिटल मिडिया एक्झिक्युटीव, डिजिटल मिडिया प्लॅनर, सोशल मिडिया एक्सपर्ट, सोशल मिडिया प्लॅनर, सोशल

मिडिया मार्केटिंग हेड यासारखी समकक्ष पदेही उपलब्ध आहेत.स्वतःचे न्यूज ऍप सुरु करणे अथवा स्वतःचे यू ट्युब चॅनल सुरु करणे देखील सहज शक्य आहे. एकंदरित सोशल मिडिया, डिजिटल मिडिया हेच यापुढच्या काळातील वास्तव आहे. या क्षेत्रातील नोकरीच्या संधी मिळविण्यासाठी पत्रकारितेच्या अभ्यासक्रमाशिवाय डाटा ऍनालिटिक्, डिजिटल मार्केटिंग, सोशल मिडिया याच्याशी निगडित एखादा प्रमाणपत्र अभ्याक्रम पूर्ण करने आवश्यक आहे.

व्यापक संधी

वृत्तपत्रांच्या खपाच्या बाबतीत भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. भारतात दररोज वृत्तपत्राचे 12 कोटींपेक्षा अधिक अंकांची दररोज विक्री होते, अशी आकडेवारी आहे. आपल्या महाराष्ट्रातही नव-नवी वृत्तपत्रे येत आहेत. पूर्वीपासून सुरू असलेल्या वृत्तपत्राच्या आवृत्ती वाढत आहेत. त्यामुळे वृत्तपत्र क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात करिअर संधी आहेत. या क्षेत्रात बातमीदार, उपसंपादक, विशेष प्रतिनिधी, ब्यूरो चीफ यासारखी पदे उपलब्ध असतात. स्वतःचे वृत्तपत्र सुरू करणे हे देखील शक्य आहे. प्रत्येक वृत्तपत्राच्या ऑनलाइन आवृत्ती निघू लागल्या आहेत, त्यातही कंटेट एडिटर होता येते. वृत्तपत्रात इव्हेंट मॅनेजमेंट हा स्वतंत्र विभाग सुरू झालेला आहे. त्यातही इव्हेंन्ट मॅनेजर व इतर पदावर काम करण्याची संधी मिळू शकते. छायाचित्र पत्रकार
हे पदही उपलब्ध असते. मॅगझिन जर्नालिजमचे क्षेत्रही नव्याने भरारी घेत आहे. या क्षेत्रातही उपसंपादक व इतर पदावर काम करता येते. प्रकाशन व्यवसाय क्षेत्रातही उपसंपादक, संपादक, लेखक, चरित्र लेखक म्हणून कार्य करता येते.

आकाशवाणी

रेडिओच्या क्षेत्रात एफ.एम.च्या विस्ताराचा तिसरा टप्पा सुरू आहे. त्यामुळे एक लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक शहरात एफ.एम.रेडिओचे केंद्र असणार आहे. त्यामुळे या क्षेत्रातील नोकरीच्या संधी मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. रेडिओ जॉकी, निवेदक, वृत्त निवेदक, वृत्त संपादक, ड्युटी ऑफिसर, कार्यक्रम अधिकारी, केंद्र संचालक यासारख्या पदांवर काम करण्याची संधी प्राप्त होऊ शकते.

दूरचित्रवाहिन्यांतील संधी

टेलिव्हीजन क्षेत्रातही नोकरीच्या भरपूर संधी आहेत. यात स्ट्रींजर, अँकर, कंटेंट एडिटर, जिल्हा प्रतिनिधी यासह विविध पदावर नोकरीच्या संधी उपलब्ध आहेत. चित्रपट क्षेत्रात चित्रपट समीक्षक, पटकथा लेखक, चित्रपट प्रसिद्धी अधिकारी, चित्रपट दिग्दर्शक, लघुपट व माहितीपट तयार करणे यासारखी कामे करण्याची संधी मिळू शकते.

जाहिरात क्षेत्र

जाहिरात क्षेत्रात जाहिरात लेखक,जाहिरात प्रतिनिधी, जाहिरात व्यवस्थापक, जाहिरात सल्लागार, माध्यम खरेदी व्यवस्थापक, इत्यादी पदांवर कार्य करण्याची संधी लाभू शकते. स्वतःची जाहिरात संस्था सुरू करणेही सहज शक्य आहे. रेडिओसाठी, टेलिव्हिजनसाठी, इंटरनेटसाठी, होर्डिंगसारख्या बाह्य प्रसिद्धी माध्यमासाठीही जाहिराती तयार करण्याची संधी मिळू शकते.

वेब मीडियातील संधी

स्मार्टफोन युजर्सची संख्या झपाट्याने वाढत असल्याने वेब मीडियामध्ये करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. आज जवळपास सर्वच राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील दैनिके वेबपोर्टल आणि ॲपद्वारे वाचकांपर्यंत पोहोचवण्यात येत आहेत. त्यामुळे कमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यत ही माध्यमे पोहोचत आहेत. त्यातूनच वेबपोर्टल आणि न्यूज ॲपमध्ये करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. न्यूज ॲप, न्यूज साईट, युट्यूब चॅनेल, सोशल मीडिया, डिजिटल मार्केटींग, ऑनलाइन ॲडव्हरटायजिंग, गुगल ॲडव्हर्टायजिंग, युट्यूब ॲडव्हर्टायजिंग, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये कंटेट एडिटर म्हणून अनेक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. सोशल मीडिया मार्केटिंगसाठी कंटेंट एडिटर हवे असतात. त्यामध्ये फेसबूक पेज, ट्विटर अकाऊंटन्ट, सोशल इमेज बिल्डींग करण्यासाठी माध्यम क्षेत्रातील पदवीधरांना प्राधान्याने संधी दिली जाते. ॲप क्षेत्रात सध्या, डेली हंट, न्यूज हंट, वे टू ऑनलाइन यांसारखे बहुभाषिक ॲप आहेत. यामध्ये कंटेंट एडिटर म्हणून संधी उपलब्ध आहेत. तर शॉर्टन्यूज ॲप क्षेत्रात रिलायन्ससारखा ग्रुपही उतरत असल्याने नोकरीच्या संधी वाढणार आहेत.

माध्यमाचे शिक्षण व संशोधन क्षेत्रातही नोकरीच्या संधी उपलब्ध आहेत. बॅचलर ऑफ जर्नालिझम, बॅचलर ऑफ मीडिया मॅनेजमेंट, एम.ए.मास कम्युनिकेशन यासारखे अभ्यासक्रम प्रत्येक शहरात उपलब्ध आहेत. माध्यमाच्या क्षेत्रात चांगले करिअर करू इच्छिणाऱ्यांनी एम.ए. मास कम्युनिकेशन हा अभ्यासक्रम पूर्ण करणे हितावह ठरते.

जनसंपर्क

जनसंपर्क क्षेत्रात शासकीय, सहकार, शिक्षण, बँकिंग, कार्पोरेट क्षेत्र यासह सर्वच क्षेत्रात जनसंपर्क अधिकारी, जिल्हा माहिती अधिकारी, माहिती अधिकारी, जनसंपर्क सल्लागार यासारख्या पदांवर कार्य करण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते. केंद्र शासनाच्या प्रसार यंत्रणेत प्रवेश करण्यासाठी इंडियन इन्फॉर्मेशन सर्विसेस (आय.आय. एस.) ही स्पर्धा परीक्षा आहे. ही परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यास प्रेस इफॉर्मेशन ब्युरो, रजिस्ट्रार ऑफ न्यूजपेपर्स, क्षेत्रीय प्रचार कार्यालय यासह विविध कार्यालयात महत्त्वाच्या पदांवर कार्य करता येते.

विशेषीकरणाचे युग

आजच्या काळात वृत्तपत्राचा वाचक, रेडिओचा श्रोता, टीव्हीचा दर्शक बदललेला आहे. त्यामुळे त्यांच्या अपेक्षांची व गरजांची पूर्तता करणारी पत्रकारिता करणे अवघड बनले आहे. आता बातमी देताना अत्यंत कमी वेळात, सखोल, अचूक, इतरांपेक्षा वेगळी बातमी द्यावी लागते. त्यासाठी त्या क्षमतेचे पत्रकार निर्माण होणे गरजेचे असते. नेमके प्रश्न विचारता येणे, शोधक दृष्टी असणे, तर्क लढवता येणे व विश्लेषण करता येणे आवश्यक असते. आता विशेषीकरणाचे युग आहे, त्यामुळे पर्यावरण, शेती, उद्योग, उर्जा, शिक्षण, राजकारण, सहकार, गुन्हेगारी वृत्त, न्यायालयीन वृत्त, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, वित्त, संरक्षण अशा कोणत्यातरी एका विषयात सखोल अभ्यास असणाऱ्या पत्रकाराला सर्वत्र मागणी असते. पी. साईनाथ यांना केवळ भारतातच नव्हे, तर जगभरात महत्त्व दिले जाते कारण ग्रामीण भारताशी संबंधित समस्यांचा पूर्ण अभ्यास त्यांनी केला आहे. पत्रकारितेत करिअर करणाऱ्याने कुठल्या तरी एका विषयाबाबत सखोल ज्ञान मिळवणे उपयुक्त ठरते. हे क्षेत्र आव्हानात्मक आणि तेजोवलय लाभलेले आहे. उच्चपदस्थ राजकारणी, समाजकारणी, अधिकारी, चित्रपट कलावंत, साहित्यिक, शास्त्रज्ञ इत्यादींच्या सतत संपर्कात राहण्याची संधी पत्रकारांना मिळते.

सारांश :

इंटरनेटवर आधारित जी माध्यमे आहेत, त्यांसाठी 'सोशल मीडिया' किंवा 'समाज माध्यमे' हा शब्द वापरला जातो. फेसबुक, ट्विटर, युट्युब अशा अनेक माध्यमांचा सोशल मीडियात समावेश होतो. या माध्यमांत खरचं किती सामाजिकता आहे, की हे आभासी जग आहे, हा एक गहन प्रश्न आहे. समाज माध्यमांची ताकद लोकांना दरवेळी सत्ता हस्तगत करायची असते किंवा सत्तेच्या समीप राहायचे असते. यासाठी समाज जसजसा विकसित होत गेला, तसं तशी साधने विकसित होत गेली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. माणूस जेव्हा शेती करत होता, तेव्हा कृषिप्रधान समाजाची निर्मिती झाली. औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर समाज उद्योगप्रधान झाला. आता २१व्या शतकातील आजचा समाज माहितीप्रधान समाज म्हणता येईल. कारण, माहितीला प्राप्त झालेले अनन्यसाधारण महत्त्व. ही माहिती आपल्याजवळ असणे किंवा या माहितीचे जलद गतीने हस्तांतरण करणे या गोष्टी महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. यातली बरीचशी माहिती ही सकारात्मक पद्धतीने लोकांपर्यंत पोहोचते. कारण, मुख्य प्रवाहातील मुद्रित आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांवर कुणाचे तरी वर्चस्व अथवा मालकी आहे. त्यामुळे या माहितीवर हे वर्चस्व सतत डोकावत असते. समाज माध्यमांचे मूलभूत वैशिष्ट्य असे की, सामान्य माणसांकडे याची मालकी आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून एक वेगळे आभासी जग प्रत्येक जण तयार करत असतो. अतिशय वेगाने बातम्यांचे आदान-प्रदान या समाज माध्यमांतून होत असते. समाजात जे वेगवेगळे घटक आहेत - व्यक्ती, संस्था, संघटना, राज्य-देश यांना सशक्त करण्याचे प्रयत्न या समाज माध्यमांतून होत आहेत. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय या सगळ्याच दृष्टिकोनातून राष्ट्राला किंवा व्यक्तीला समृद्ध करण्याचे कार्य समाज माध्यमे करत आहे. या सगळ्यात जाती, धर्म, लिंग, भाषा यांचा अडसर होत नाही आहे, ही समाज माध्यमांची मोठी ताकद आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांत फेसबुक, ट्विटर, युट्युब या सगळ्या माध्यमांचा वापर राजकीय व्यक्ती आणि संस्थांकडून राजकारणात आणि निवडणुकीत पूर्वीपासून केला जातो. भारतात त्याचा वापर तितका होत नव्हता. शशी थरूर हे काँग्रेस खासदार फार आधीपासून ट्विटरवर सक्रिय होते. त्यांच्या फॉलोअर्सचे प्रमाणसुद्धा लक्षणीय होते. पण, या माध्यमाचे महत्त्व त्यांच्याच पक्षाला माहीत नव्हते.

२०१४च्या लोकसभा निवडणुकीवेळी भारतीय जनता पक्ष आणि पर्यायाने नरेंद्र मोदी यांनी समाज माध्यमांचा, तसेच त्या वेळच्या काँग्रेसविरोधी वातावरणाचा प्रचारासाठी पूर्ण उपयोग करून घेतला. तसेच युवा वर्गात निवडणुकीबद्दल जागरुकता निर्माण होण्यात समाज माध्यमांचा मोठा वाटा आहे. त्या आधी २०११ साली अण्णा हजारेंच्या आंदोलनाला समाज माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळाला होता, तर २०१३ साली निर्भया प्रकरणात लोकांनी रस्त्यावर उतरून या घटनेचा निषेध केला. या गोष्टीसाठी समाज माध्यमे बऱ्याच अंशी कारणीभूत ठरली. सध्या मोठे सेलिब्रिटीदेखील समाज माध्यमांवर सक्रिय राहून, त्यावर पोस्ट टाकणे, लोकांशी संपर्कात राहून, त्यांना प्रतिसाद देणे याचे प्रमाण वाढले आहे.

संदर्भ :

1. संवादक – मंगळवार १३ फेब्रुवारी २०१०
2. लोकराज्य मासिक फेब्रुवारी २०१८ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेला लेख
3. माहिती स्त्रोत – महान्युज, लेखक – डॉ. रवींद्र चिंचोळकर
4. गजेंद्र देवडा ९ एप्रिल २०१८ (ब्लॉग)

आदिवासीची ओळख आणि जागतिकीकरण

प्रा. अलका शिवाजी नागरे
महात्मा गांधी शिक्षण संस्था संचालित
(कला, वाणिज्य आणि विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय, मनमाड जि. नाशिक)

प्रस्तावना(Introduction):

भारताने 1991 यावर्षी नवीन आर्थिक धोरणावर स्वाक्षरी केली आणि आपल्या देशात LPG या नवीन धोरणाला सुरुवात झाली. पुढे 1995 ला याच धोरणाचे WTO या आंतरराष्ट्रीय व्यापारी संघटनेत रूपांतर झाले. आणि मग याचा आर्थिक आणि सामाजिक तसेच संस्कृतिक परिणाम सर्वच समाजावर झाला. आज जगाची बाजारपेठ एक झाली आहे. कोणतेही धोरण असेल तर त्याचे अनुकूल आणि प्रतिकुल असे दोन्हीही परिणाम देशावर होतात आणि मग असेच परिणाम आपणास या संशोधन पेपर मध्ये अभ्यास करायचे आहेत. आपल्या देशात आदिवासी समाज हा पूर्वीपासूनच विकासाच्या मुख्य प्रवाहपासून दूर आहे. पण तरीही या आधुनिक युगात या धोरणाचा काहीतरी परिणाम होतोच शेवटी नवीन धोरण, बाजार आणि घटकांचा सबंध आदिवासी समाजाशी येतो. त्यामुळे आदिवासींचे शिक्षण आरोग्य, व्यवसाय अशा घटकावर काही चांगले आणि वाईट असे दोन्ही परिणाम झाले आहेत. वनहक्काची समस्या, शेतमाजुराची समस्या, पर्यावरणाची समस्या अशा समस्या आहेत. आज आपण कितीही तांत्रिक प्रगती करीत असलो तरी समाजात चंगळवाद आणि आळशी प्रवृत्ती असे दुर्गुण सुद्धा वाढतांना दिसत आहेत. आज आपण आर्थिक विकास पाहत आहोत पण त्याचबरोबर आपणास विषमता दारिद्य या घटकाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

भारतात जवळजवळ सर्वच राज्यात आपणास आदिवासी समाज पाहयला मिळतो. अनेक व्याख्या आणि अर्थ समाजशास्त्रज्ञाकडून सांगितले जातात. अनादिकाळापासून जंगलात राहणारा समूह म्हणजे आदिवासी असे सुद्धा म्हटले जाते. तसेच कोणी त्यांना भारताचे मूळ रहिवाशी असे सुद्धा म्हणतात. जर आपण कायदेशीर भाषेत बोलले तर आदिवासी समाजाचा अनुसूचीत जमाती (Scheduled Tribes)असे संबोधले जाते.

व्याख्या : “आदिवासी किंवा जनजाती एक समानभाषा बोलणारा, एका पूर्वजातीपासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशीष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा, तांत्रिक ज्ञान नसणारा, निरक्षर व रक्तसंबधावर आधारित सामाजिक व राजकीय प्रथांचे प्रामाणिकपणे पालन करणारा, एकजिनसी समूह आहे.”

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये: Objectives of the Study

1. जागतिकीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणे.
2. आदिवासींची आर्थिक आणि शैक्षणिक प्रगती अभ्यासने.
3. पर्यावरणावर झालेला परिणाम अभ्यासने.
4. आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :Hypothesis

1. आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आहे.
2. आदिवासींची शैक्षणिक प्रगती झाली आहे.
3. आदिवासींच्या राजकीय सहभाग वाढला आहे.
4. आदिवासींना मिळणाऱ्या आरोग्य सुविधा यात वाढ झाली आहे.

संशोधन पद्धती :Research Method

या समस्येचा अभ्यास करताना द्वितीय माहिती स्त्रोतचा वापर केला आहे त्यासाठी अनेक संदर्भ ग्रंथ आणि वेबसाइट यामधून माहिती घेऊन समस्या विश्लेषण केले आहे. इंटरनेटवरुन काही अद्यावत आकडेवारी घेऊन समस्या विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दोन शब्द (Keywords): जागतिकीकर, आदिवासी , शिक्षण , आर्थिक प्रगती , पर्यावरण.

समस्या विधान: Statement of the Problem:

आदिवासी समाजावर जागतिकीकरणाचे झालेले परिणाम: (Effect of LPG on Scheduled Tribe)

कोणत्याही धोरणाचे परिणाम चांगले आणि वाईट असे दोनीही असतात आणि तसेच परिणाम भारतातील आदिवासी समाजावर झालेले आहेत. या संशोधन पेपरमध्ये आपण काही अनुकूल परिणाम आणि काही प्रतिकूल परिणाम अभ्यासणार आहोत.

1. शिक्षणाचे प्रमाण घटले आहे :

नविन आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणजे अनेक भौतिक सुधारणा होतात आणि तशाच सुविधा मग आपल्या आदिवासी भागात सुद्धा झालेल्या आहेत. आदिवासी भागात रस्ते, संदेशवहन, टपाल, घरात टीव्ही अशा सोयी झाल्या त्यामुळे मग आदिवासी भागात शिक्षण सुविधा सुद्धा वाढल्या आहेत. शासकीय आश्रमशाळा, मुलींना वसतिगृहे आणि अनेक प्रकारचे प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था सुरू झाल्या आणि त्यामुळे आज अनेक आदिवासी युवक आणि युवती अनेक मोठया प्रशासकीय पदावर जात आहेत ही एक अभिमानाची बाब आपल्या भारतीय समाजासाठी आहे. एका आकडेवारीनुसार 2017-18 ते 2021-22 या पाच वर्षाच्या काळात देशात अनुसूचीत जातीमधून पी.एचडी साठी एकूण अनुक्रमे 12,476 ते 17,814 अर्ज आले होते तर आणि आदिवासी मधून फक्त 2,132 ते 3,461 अर्ज आले होते आणि ओबीसीचे 27,734 ते 40,418 आणि सर्वसाधारण गटात (open) 68,663 ते 74,343 ही माहिती भारत सरकारच्या खुद्द शिक्षणमंत्री यांनी राज्यसभेत 20 जुलै 2022 रोजी दिलेली आहे. आणि फिस वाढ झाल्यामुळे सुद्धा मागासवर्गीय मुलांना शिक्षण घेणे अवघड झाले आहे. शिक्षणाचे खाजगीकरण केले आणि त्यामुळे फिस वाढल्या आहेत. महाराष्ट्र विद्यार्थी संघटनेचे विकास शिंदे म्हणतात. “आयआयटी टॉपला येते ते ठीक आहे मात्र, तिथे शेतमजुर, छोटा शेतकरी, रिक्षावाला यांच्या मुलांना प्रवेश मिळणे अवघड आहे.”

खालील तक्त्यात आपणास शिक्षणाचे प्रमाण कसे कमी होत गेले ते स्पष्ट होईल.

Year	Primary	UpperPrimary	Secondary
1995-96	8.8	6.1	4.9
1996-97	9.2	6.3	4.9
1998-99	9.6	6.7	5.1
1999-2000	9.4	6.9	5.0
2000-2001	9.7	7.2	5.4
2002-2003	9.7	6.9	5.4
2003-2004	9.8	7.5	5.6
2004-2005	10.5	8.1	5.6
2005-2006	10.6	8.5	5.7
2006-2007	10.8	8.5	6.1
2007-2008	10.8	8.2	6.3
2009-2010	11.2	8.6	6.3
2010-2011	11.0	8.7	6.4

Source: Selected Educational Statistics M/HRD,2011-11

वरील तक्त्यात प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण सुद्धा कसे संथ गतीने वाढत आहे हे लक्षात येते कारण सरकारचे या गटाकडे दुर्लक्ष झालेले आहे आणि याचा हा परिणाम आपणास दिसत आहे.

2. आदिवासींसाठीची सरकारच्या बजेट मधील तरतूद कमी केली.

भारतातील एक अग्रगण्य वर्तमानपत्र इंडियन एक्स्प्रेसच्या वृत्तानुसार आदिवासी विकास मंचचे अध्यक्ष एम.बाबूराव चौधरी यांच्या मतानुसार आरोग्य , सामाजिक सुरक्षा आणि शेती याबबत सरकारचे बजेट कमी करण्यात आले आहे. आणि अनुसूचीत जाती आणि जमाती यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात बजेट नाही. आणि मागील वर्षात जे बजेट होते त्यापेक्षा कमी प्रमाणात खर्च केला गेला आहे. यात 7,484 कोटी रुपये बजेट मंजूर असतांना 6,126 कोटी रूपयेच खर्च केले. आणि आदिवासी मुलांसाठी असलेले एकलव्य निवासी शाळेसाठी असलेले 400 कोटी रुपये खर्च केले नाही. आणि मध्यान्ह भोजनासाठी असलेले 300 कोटी रुपये सुद्धा खर्च केले नाही. तसेच आदिवासी असणारे गॅस सिलेंडर साठी असणारे अनुदान 2020-21 या वर्षा साठी 1064 कोटी रुपये मंजूर केले आणि प्रत्यक्षात 172 कोटी रुपयेच दिले. आणि शेवटी आदिवासी विकास मंचच्या मतानुसार एकूण 41 विभागात हा पैसा वितरण करण्याचा विचार होता पण हा सर्व पैसा इतर विभागासाठी खर्च

केला. आता अशी जर सरकारची उदासिनता असेल तर मग भारतातील आदिवासी समाजाची आर्थिक सुधारणा कशी होणार ? याचा अर्थ आपण बजेट मध्ये तरतूद केली तरी प्रत्यक्ष तो सर्व पैसा प्रामाणिकपणे खर्च झाला पाहिजे. आणि तशी सर्व अंमलबाजावणी करणाऱ्या यंत्रणेची गरज आज आहे. पण यंत्रणा उदासीन असल्यामुळे आज आपण पाहतो की, इतर समाज पुढे जात आहे पण आपला आदिवासी बांधव मात्र स्वातंत्र्याच्या 78 वर्षात सुद्धा फार पुढे गेला नाही. त्यांना आपण आपले बांधव म्हणून शासन आणि समाज यांनी वागणूक दिली पाहिजे. मनरेगा सारख्या योजनेत खर्च केला तर त्यांना रोजगार मिळेल पण यात सुद्धा मागील वर्षाच्या तुलनेत 25,000 कोटी रुपये कमी खर्च केले आहेत. आणि आदिवासींना इतर प्रशिक्षण फार नसल्यामुळे निदान मनरेगा मध्ये तरी त्यांना रोजगार दिला पाहिजे. रोजगार न देता त्याना रेशन मोफत देण्याचा एक फार्स निर्माण केला जात आहे आणि आदिवासी जनता शिक्षण कमी असल्यामुळे यात फसत आहे.

3. आदिवासी विस्थापनाची समस्या:

जगात सर्वात मोठी धरणे बांधण्यात भारत पुढे आहे. आज जगात सर्वात मोठी धरण संख्या भारतात आहे. आज भारतात ४२९१ एवढी धरणे भारतात आहेत. भारतात ६ ते ६.५० कोटी लोक धरणामुळे विस्थापित आहेत. आणि आपल्या देशाच्या विकासासाठी सर्वात मोठी जर कोणी किंमत आदिवासींनी कारण ९० टक्के कोळशाच्या खाणी आणि ५० टक्के खनिजाच्या खाणी या आदिवासी राहत असलेल्या पट्ट्यात आहेत. त्याशिवाय जंगले आणि वनउत्पादने ही संसाधने सुद्धा आदिवासी राहत असलेल्या भागातच आहेत. देशात आदिवासी ९ टक्के आहेत पण विस्थापितात ते ५५ टक्के आहेत. आणि १९९० नंतर म्हणजे नविन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर ही संख्या आणखी वाढली. भारतात २००४-०५ पर्यन्त २ कोटीपेक्षा जास्त आदिवासी विस्थापित झालेले आहेत. याचा फायदा आदिवासींना किती झाला तर काहीच नाही. १९९३-९४ साली ५१.९ टक्के आदिवासी दारिद्य रेषेखाली होते ते प्रमाण २००४-०५ पर्यन्त ४७.३ टक्क्यांपर्यन्त झाले म्हणजे फार कमी आहे.

4. आदिवासींचा राजकीय सहभाग:

आज आपण जर राजकीय सहभागाचा विचार केला तर स्थानिक स्वराज्य संस्थापासून ते विधानसभा आणि लोकसभा यात आदिवासी समाजाचा सहभाग वाढत आहे ही एक समाधानाची बाब आहे. तसेच आदिवासी समाजावर अन्याय अत्याचार होत असेल तर या समाजात आता संघटना सुद्धा तयार होत आहेत. आज ज्याला बहुजन नाना पाटेकर म्हणतात असे आदिवासी नेता या समाजाला जागृत करीत आहेत. आणि त्यामुळे समाजाचा राजकीय सहभागा वाढत आहे तसेच आदिवासी अनेक बाबतीत जागृत होत आहेत अनेक विद्यार्थी प्रशासकीय पदावर जात आहेत.

5. सामाजिक अनिष्ट प्रथावर परिणाम :

प्रत्येक समाजात काही अनिष्ट प्रथा असतात तशा आदिवासी समाजात सुद्धा आहेत. पण आता जागतिकीकरणामुळे उलट प्रक्रिया सुरू झाली आणि ज्या प्रथा पूर्वी बिगर आदिवासी समाजात होत्या त्या सुद्धा आदिवासी समाजात सुरू होत आहेत. हा वाईट परिणाम या नविन धोरणाचा झाला आहे. कारण नविन धोरणामुळे इतर समाजाशी आदिवासी समाजाचा संपर्क येत आहे आणि त्यामुळे बाल विवाहाची पद्धत, हुंडा पद्धत अशा प्रथा सूरू होत आहेत. त्यामुळे मग अशा प्रथामुळे इतर समस्या म्हणजे कोर्ट कचेऱ्या सुरू होतात आणि मग समाजात एक अस्थिर सामाजिक वातावरण तयार होत आहे. बाल विवाहामुळे आरोग्याच्या समस्या सुद्धा निर्माण होत आहेत. आदिवासी समाजाने फक्त चांगल्या प्रथांचे अनुकरण करावे आणि वाईट प्रथापासून दूर रहावे.

6. पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.

पूर्वीपासूनच आदिवासी समाज जंगलात राहतो आणि निसर्गाच्या सान्निध्यात राहत असल्यामुळे त्यांचे समाजजीवन आणि आरोग्य चांगले असते. पण आजकाल या नविन आर्थिक धोरणामुळे अनेक देशातील आणि विदेशातील उद्योगपती आदिवासी भागात चहाचे मळे, कोळशाच्या खाणी आणि इतर व्यवसाय सुरू करीत आहेत. आणि त्यामुळे आदिवासी हा त्याच्या मूळ जागेवरून स्थलांतरित होत आहे यामुळे पर्यावरण प्रदूषण, पावसाचे प्रमाण कमी आणि आणखी वाईट म्हणजे त्यांच्या पिण्याच्या पाण्यात रासायनिक घटकांचे प्रमाण

वाढले आहे. आज आपल्या देशात बिगर आदिवासी समाजात या रासायनिक घटकामुळे अनेक कॅन्सर सारखे आजार सुद्धा होत आहेत. आणि त्यामुळे एक वर्ग आज सेंद्रिय वस्तूंची मागणी करीत आहे म्हणजे तो आरोग्याबाबत जागृत होत आहे. म्हणजे जी समस्या विकसित देशात काही वर्षापूर्वी निर्माण झाली होती आणि त्यांनी सेंद्रिय उत्पादने घेण्यास सुरुवात केली ती समस्या आज आदिवासी समाजापर्यंत पोहोचली आहे हे सर्वात वाईट आहे. हे पर्यावरण आपणास मोठया येणाऱ्या संकटाची चाहूल आहे. यासाठी आपण वेळीच सावध झाले पाहिजे.

निष्कर्ष: Conclusion

जागतिकीकरण आज समाजात परिवर्तन होण्यासाठी अवशयक आहे. परंतु हे नविन धोरण स्वीकारताना आपल्या सरकारच्या धोरणात बदल करून आपण ते स्वीकारले पाहिजे. आणि यामध्ये सरकारची भूमिका सर्वात महत्वाची आहे. सरकारला जर आपल्या आदिवासी आणि सर्व बहुजन समाजाची काळजी असेल तर त्यांना उपकारक असे धोरण स्वीकारले पाहिजे. ज्या कंपन्या असतात त्याना प्रदूषण आणि टाकाऊ पदार्थ यांची विल्हेवाट कशी लावावी याचे नियम दिले पाहिजे. आणि असे झाले तरच आपल्या देशातील आदिवासी बांधव सुरक्षित राहतील.

अर्थशास्त्र हे गरीब, पीडित लोकाविषयी भाष्य करतं म्हणून मला ते जवळचं वाटतं." असे नोबेल पुरस्कार विजेते अमर्त्य सेन म्हणत असत. आणि अशी जर भूमिका अर्थशास्त्राची असेल तर मग आपण याचा अर्थ नीट समजून घेतला पाहिजे आणि आपल्या आदिवासी समाजासाठी त्याचा चांगला उपयोग केला पाहिजे. नविन आर्थिक धोरणात कोणताही उत्पादक असा विचार करतो की, आज बाजारात कोणत्या वस्तु आणि सेवेला मागणी आहे अशाच वस्तु आणि सेवा निर्माण केल्या जातात. आणि मग भारतासारख्या देशात एका मोठया समूहाकडे खरेदीशक्ती कमी आहे आणि मग यामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होते. आणि मग देशात एक आर्थिक राजकीय साम्राज्यवाद तयार होतो. अशा व्यवस्थेत मानव हा एखाद्या निर्जीव यंत्रासारखा होतो आणि समाजात एक अराजकता निर्माण होते. आणि आज आपण जगात पाहत आहोत की, जे देश जास्त विकसित आहेत ते भांडवलदार देश इतर गरीब देशाचे शोषण करतात. आपल्या देशात कांही लोक जागतिकीकरण खूप चांगले आहे असे समर्थन करतात. आणि आर्थिक वाढ झाली आहे असे सांगतात. परंतु आर्थिक वाढ ही फार उपकारक आहे असे नाही कारण आर्थिक वाढ किती झाली, यापेक्षा ही वाढ समान्य लोकांपर्यंत किती पोहोचली हे जास्त महत्वाचे आहे आणि आपण सामान्य माणसाचा विचार केला तर ही वाढ पोहोचलीच नाही.

क्लाइव्ह हॅमिल्टन यांनी आपल्या "ग्रोथ फेटिश" या ग्रंथात म्हटलेले आहे की," केवळ जिडीपी वाढला म्हणजे आर्थिक विकास होत नाही तर आर्थिक विकास होण्यासाठी रस्ते, पाणी, वीज, शाळा, शेती, उद्योग, आरोग्य या मूलभूत घटकांचा विकास होऊन सर्वसामान्य लोकांपर्यंत या गोष्टी पोहोचल्या तरच देशाचा आर्थिक विकास झाला असे म्हणता येते." याचा अर्थ आपण किती उद्योग उभे केले आणि उत्पादन केले तरी ते सामान्य लोकांना मिळाले पाहिजे आणि म्हणून तर नोबेल पुरस्कार विजेते डॉ. अमर्त्य सेन म्हणतात, "उत्पादनापेक्षा वितरण जास्त महत्वाचे आहे." आपण कितीही उत्पादन केले पण सामान्य लोकांना त्या वस्तु आणि सेवा मिळाल्याच नाहीत आणि सामान्य लोकांची खरेदीशक्ती वाढली नाही तर मग या जास्तीच्या उत्पादनाला काहीच किंमत राहत नाही.

संदर्भ (References):

1. भा.की. खडसे : भारतीय समाज
2. निलम ताटके : समाजशास्त्र
3. शौनक कुलकर्णी : महाराष्ट्रातील आदिवासी
4. गुरनाथ नाडगोंडे : भारतीय आदिवास.
5. रा .ज. लोटे : भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या.
6. श्रीधर देशपांडे , विनायक देशपांडे : भारतीय अर्थव्यवस्था(संक्रमण आणि विकास)
7. शैलेजा देगांवकर , एस.जी. देगांवकर : आदिवासी विश्व.

भारतातील सामान्य माणूस व ई-शासन

डॉ. बाळासाहेब भिंगोले
विभाग प्रमुख, लोकप्रशासन विभाग,
श्री योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय,
वसमत, जि. हिंगोली.

भारतात ई-गव्हर्नन्स हा सुशासनाचा समानार्थी शब्द बनत चालला आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारचे विविध विभाग माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने केवळ नागरिक, व्यापारी आणि सरकारी संस्थांनाच नव्हे तर समाजातील प्रत्येक घटकाला विविध सेवा देत आहेत. भारतात ई-गव्हर्नन्सचा उदय सरकारी विभागांच्या जलद संगणकीकरणाने झाला. ते आता अशा टप्प्यावर पोहोचले आहे जिथे ते प्रशासनाच्या सूक्ष्म पैलू जसे की नागरिक केंद्रितता, सेवा अभिमुखता आणि पारदर्शकता यांना प्रोत्साहन देत आहे.[१] हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की कोणत्याही सरकारच्या किंवा सरकारी यंत्रणेच्या कामकाजाचे मूल्यमापन त्याच्या कामात पारदर्शकता, सामान्य माणसासाठी सुलभ प्रवेश आणि जनतेशी संवाद स्थापित करण्याचा प्रयत्न कसा केला जातो या आधारावर केला जातो.

या क्रमाने, २००६ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या नॅशनल ई-गव्हर्नन्स प्लॅन (NeGP) अंतर्गत, देशभरात कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स (CSCs) स्थापन करण्यात आली आहेत. सर्वसामान्यांना थेट त्यांच्या दारात सरकारी सेवा देण्याचा प्रयत्न ही कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स करत आहेत. देशभरातील १ लाखाहून अधिक (CSC वेबसाइट) कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स वेगवेगळया ब्रँड नावाने त्यांची सेवा देत आहेत.[२]

ई-गव्हर्नन्स ही एक अशी प्रणाली आहे ज्याद्वारे सरकारी कामात पारदर्शकता येण्यासोबतच सर्वसामान्यांना सर्व सेवा तत्काळ उपलब्ध करून दिल्या जातात. अनेकांना कार्यालयात जाण्याची भीती वाटत होती, तेही आता या सेवेचा मोठ्या सहजतेने लाभ घेत आहेत. तसेच, सार्वजनिक हित हमी कायद्याने ई-गव्हर्नन्सला गती दिली आहे. कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना वेळेच्या बंधनात बांधण्यात आले आहे, लोकहिताच्या कामांसाठी कालमर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे, त्यामुळे सरकारी कामातील दिरंगाई आणि लाचखोरीलाही आळा बसेल.[३]

आज आयकर भरणे, वीज, पाणी, फोन, विमा इत्यादीसाठी भरणे, नोकरीसाठी फॉर्म भरणे, ऑनलाइन परीक्षा देणे, निकाल तपासणे, उत्पन्नाचा दाखला, जात प्रमाणपत्र, रहिवासी दाखला बनवणे यासारख्या गोष्टी इंटरनेटच्या माध्यमातून अगदी सहज करता येतात. आहेत. आता सर्व शासकीय न्यायालये ऑनलाइन करण्यात

आली असून, त्यामुळे खटल्यांच्या तारखांसाठीही न्यायालयात जाण्याची गरज भासणार नाही. लवकरच मालमत्ता नोंदणी आणि घराचा नकाशा पास करून घेण्याचे कामही घरी बसून सुरू झाले आहे.

ई-गव्हर्नन्सचे फायदे

- ई-गव्हर्नन्समुळे काम कमी वेळेत होते कारण काम संगणकाद्वारे केले जाते. याशिवाय कुठूनही, केव्हाही काम करता येते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे कामाची किंवा सेवेची कार्यक्षमता वाढते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे सेवेचा दर्जा सुधारतो. उदाहरणार्थ, सबसिडी थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जाऊन लाभ कोणाला मिळत आहे याची खात्री होते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे भ्रष्टाचार कमी होतो, मोकळेपणा येतो आणि सरकारवरील विश्वास वाढतो. मध्यस्थ किंवा दलाल मधे येत नाहीत.
- ई-गव्हर्नन्स सुधारणांना प्रोत्साहन देते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे पारदर्शकता वाढते. सर्व माहिती दृश्यमान आहे. उदाहरणार्थ, तिकीट बुक करणारा कारकून बर्थ उपलब्ध असताना बर्थ उपलब्ध नसल्याचे सांगू शकत नाही. शाळा-महाविद्यालयांमध्ये ऑनलाइन प्रवेश असेल, तर सर्व विद्यार्थ्यांना कुठे प्रवेश मिळू शकतो, हे नेहमीच माहीत असते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे कामाची किंमत कमी होते. सरकारचा बहुतांश खर्च कागदावर (स्टेशनरी) होता. याशिवाय सर्वसामान्यांना घरापासून कोणत्याही शासकीय कार्यालयात ये-जा करण्यासाठी बराच वेळ आणि पैसा खर्च करावा लागत होता.
- ई-गव्हर्नन्समध्ये सर्व डेटा नेहमी उपलब्ध असतो. त्यामुळे त्या डेटाचे कधीही विश्लेषण केले जाऊ शकते आणि त्या आधारे योग्य निर्णय घेतले जाऊ शकतात आणि योग्य धोरणे बनवता येतात.
- ई-गव्हर्नन्समुळे नवीन व्यवसाय आणि नवीन संधी निर्माण होतात.
- ई-गव्हर्नन्स द्वारे, एक सामान्य डेटाबेस तयार केला जातो जो विविध कारणांसाठी वापरला जाऊ शकतो.
- सरकारी कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या एकूण कामाची रक्कम थेट कळते. याच्या मदतीने कर्मचाऱ्यांमध्ये कामाचे वाटप चांगल्या पद्धतीने करता येईल जेणेकरून कोणताही कर्मचारी फार कमी काम करत नाही आणि कोणी जास्त काम करत नाही.

ई-गव्हर्नन्स म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून सर्वसामान्य जनतेला सेवा आणि माहिती उपलब्ध करून देणे. या प्रकारच्या माहिती पुरवण्याचे साधन माहिती तंत्रज्ञान (IT) म्हणून ओळखले जाते. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर सरकारला कार्यक्षम, जलद आणि पारदर्शक माहिती सार्वजनिक आणि इतर एजन्सींमध्ये प्रसारित करण्यासाठी आणि प्रशासकीय क्रियाकलाप पार पाडण्यासाठी सुलभ करते.[४]

प्रशासनात माहिती तंत्रज्ञानाचा समन्वित वापर हा ई-गव्हर्नन्सचा समानार्थी शब्द आहे. सार्वजनिक प्रशासनात अशा प्रकारचा प्रयोग पहिल्यांदा १९६९ मध्ये अमेरिकेच्या संरक्षण विभागाने काही संगणकांना स्थानिक क्षेत्र नेटवर्कशी जोडून केला होता. Advanced Research Project Administration Network नावाच्या या प्रकल्पाचा विस्तार झाला आहे आणि त्याचा वर्ल्ड वाइड वेब (W.W.W.) स्वरूप आहे. अमेरिकेत, डिसेंबर २००२ मध्ये पारित झालेल्या ई-गव्हर्नन्स ॲक्ट-२००२ द्वारे माहिती तंत्रज्ञान आणि सार्वजनिक सेवा लोकांशी जोडल्या गेल्या आहेत.[५] देशातील आणि परदेशातील बहुतांश सरकारी विभाग, एजन्सी आणि संस्थांनी स्वतःच्या इंटरनेट वेबसाइट उघडल्या आहेत. या वेबसाइट्सच्या माध्यमातून सरकारी संस्थांची माहिती तुलनेने अधिक पारदर्शक, संवेदनशील आणि लोकाभिमुख असल्याचे सिद्ध होऊ शकते. सध्याच्या युगात माहिती ही आर्थिक विकासाची गुरुकिल्ली असल्याने संपूर्ण यंत्रणा माहितीभोवती फिरत आहे. खरं तर, ई-गव्हर्नन्स ही एक व्यापक संकल्पना आहे जी केवळ सरकारी यंत्रणेशी संबंधित नाही तर त्यात राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तांत्रिक, प्रशासकीय आणि इतर आयामांचा समावेश आहे. संकुचित अर्थाने पाहिल्यास, ई-गव्हर्नन्स म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक संगणक आणि माहिती विज्ञानाच्या क्षेत्रात विकसित केलेल्या तंत्रांचा प्रशासनात वापर, तर त्याउलट, व्यापक दृष्टिकोनातून, याचा अर्थ कोणत्याही संस्थेच्या विविध पैलूंवर नियंत्रण ठेवणे, विकसित करणे, समाज किंवा प्रणाली.[६] ई-गव्हर्नन्स म्हणजे शासन व्यवस्था राखण्यासाठी आणि समन्वय साधण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर. हा ई-नागरिकत्व प्रणालीचा व्यापक प्रसार आहे.

विसाव्या शतकातील प्रख्यात विचारवंत आल्विन टॉफलर यांनी सांगितले की, मानवी संस्कृतीवर दोन मोठ्या क्रांतींचा परिणाम झाला आहे. पहिल्या क्रांती अंतर्गत, १०,००० वर्षांपूर्वी झालेल्या कृषी क्रांतीने मानवाच्या भटक्या जीवनाला स्थिर आधार देऊन सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना दिली, तर दुसरी क्रांती १७ व्या शतकातील औद्योगिक क्रांती होती, ज्याने भौतिकवादी आणि मानवांसाठी आधुनिक जीवन. माहिती तंत्रज्ञान क्रांती ही आज आपल्यासमोर उलगडणारी तिसरी क्रांती म्हणून त्यांनी कल्पना केली.[७]

भारत सरकारने नजीकच्या काळात माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात महासत्ता बनण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. बहुतेक परदेशी कंपन्यांसाठी स्वस्त प्रोग्रामिंग करण्यासाठी कार्यशाळा अस्तित्वात असल्याने देशात बदल सुरू झाले आहेत.

इथे प्रश्न निर्माण होतो की, या नवीन मानकाचा, ज्याची भारतीय लोकसंख्येच्या मोठ्या वर्गाला सवय आहे, विशेषत: देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत स्थलांतरित झालेल्यांवर काय परिणाम होईल. शहरांमध्ये, सायबर कॅफेचे विस्तारणारे नेटवर्क मोठ्या संख्येने मध्यमवर्गीय लोकांसाठी सेवा पुरवते ज्यांना संगणक परवडत नाही.[८] याशिवाय माहिती तंत्रज्ञानामुळे विद्यापीठांमधील समन्वय आणि दूरस्थ शिक्षणाच्या स्वरूपात शिकण्याच्या नवीन संधीही उपलब्ध होत आहेत.

तथापि, माहिती क्रांतीचा भारतातील ग्रामीण गरीबांवर फारच कमी परिणाम झाला आहे. जनसामान्यांसाठी माहिती तंत्रज्ञानावरील वर्किंग ग्रुप या शीर्षकाच्या अहवालात असे मत व्यक्त करण्यात आले आहे की भारतीय समाजात माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासास प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आहेत. वंचित वर्ग हे एक डिजिटल विभाजन असेल, जे आधीच अस्तित्वात असलेल्या असमानता प्रतिबिंबित करेल आणि तीव्र करेल. या कारणास्तव, दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येच्या ४० टक्क्यांहून अधिक लोकांपर्यंत नवीन माहिती तंत्रज्ञानाचा लाभ पोहोचवण्याचे लक्ष्य सरकारने ठेवले आहे.[९]

माहिती तंत्रज्ञान सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी सरकारने केलेले काम फारच कमी आहे, परंतु ही कामे राज्य आणि स्थानिकांच्या भूमिकेला, विशेषत: ग्रामीण भागात, त्याचा विस्तार करण्यासाठी प्रोत्साहन आणि स्वीकृती प्रदान करतात. अनेक सर्जनशील प्रकल्प सुरू झाल्यानंतरही, ते स्थानिक लोकांच्या अत्यंत आवश्यक गरजा प्रत्यक्षपणे कितपत पूर्ण करू शकले हे स्पष्ट नाही. काळजीपूर्वक क्रॉस-डिसिप्लिनरी विश्लेषणाद्वारे या प्रायोगिक आणि विखुरलेल्या प्रकल्पांचे परिणाम निश्चित करण्यासाठी वेळ लागेल.

संदर्भसूची

१. शिकारपूर दिपक, ई-गर्व्हनन्स-संगणकीय शासन तुमच्या दारी, जेनरिक पब्लिकेशन, मुंबई, २०१५, पृ. २३
2. Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India | Home Pag
३. शिकारपूर दिपक, उपरोक्त, पृ. २७
४. यशमंथन, जुलै २०१८, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र विकास प्रबोधिनी, पुणे, पृ. २३
५. किता, पृ. २४
६. ई-शासन, निरज पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली,२०२२
7. Sinha R. P., E-Governance in India: Initiatives & Issues, Concept Publising Co, New Delhi, 2006, p. 122
8. Sharma Pankaj : E-Governance The New Age Governance, APH Publishing Corporation, New Delhi, 2004, p. 214
9. Tyagi Anuradha, E-Governance-Emerging Dimension in India, International Journal of Business and Management Invention, Volume 3 ll Issue 4 ll April 2014 ll PP.31-36

पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस रोलबॉल हा खेळा माहिती आहे का या विषयाचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास.

शोधक : सचिन रमेश शिंदे
मार्गदर्शक : डॉ. गोविंद केरबा कळवले

महत्त्वाचे शब्द : रोलबॉल, स्केटिंग, शारीरिक शिक्षण शिक्षक, विद्यार्थी, शाळा

प्रस्तावना:

शारीरिक शिक्षण शिक्षक हे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासा सोबतच मानसिक, सामाजिक, आणि नैतिक विकासासाठी देखील महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यासाठी कोणत्याही खेळाची प्राथमिक माहिती शिक्षकांना असणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षकांना खेळाच्या नियम, तंत्र, आणि खेळाच्या सुरक्षिततेच्या उपायांची माहिती असल्यास, ते विद्यार्थ्यांना योग्य पद्धतीने खेळ शिकवू शकतात आणि त्यांचा सहभाग अधिक प्रभावीपणे घडवू शकतात.विद्यार्थ्यांमध्ये विविध खेळांबद्दल उत्सुकता आणि आवड निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची असते. नवीन खेळांबद्दल शिक्षकांना माहिती असल्यास, ते त्या खेळांचा परिचय करून देऊन विद्यार्थ्यांना नव्या खेळांच्या वाटा दाखवू शकतात. योग्य प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना खेळताना जखमी होण्याचे प्रमाण कमी होते, म्हणून शिक्षकाने खेळाच्या नियमांसह सुरक्षेचे तंत्रही माहिती असणे आवश्यक आहे.शिक्षक योग्य खेळ निवडून, विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा कौशल्यांचा विकास करून त्यांना व्यावसायिक क्रीडाक्षेत्रात करिअर करण्यासाठी प्रेरणा देऊ शकतात.

रोलबॉल हा खेळ महाराष्ट्रात, विशेषत: पुणे जिल्ह्यात, लोकप्रिय होत आहे. हा खेळ स्केटिंग वापरून खेळला जातो आणि बॉल हाताने ताब्यात घेतला जातो,स्केटिंग खेळ हा सर्वांना आकर्षित करणारा खेळा आहे, यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीस आपण काही नवीन काही खेळत आहोत असे वाटते. रोलबॉल हा खेळ स्केटिंगवर संघामध्ये खेळला जात असल्यामुळे त्यामध्ये विविध कैशल्य निर्माण होण्यास मदत होते. या खेळामध्ये खेळाडूला पुढील संघाच्या गोल्ड पोस्टमध्ये रोलबॉल या खेळत वापरला जाणारा बॉल फेकून गुण अर्जित करायचे असतात. त्यामुळे रोलबॉल हा खेळ खेळाडूंना व प्रेक्षकांना आणखीनच प्रोत्साहित करणारा व आनंद देणारा ठरतो. ज्यामुळे तो खेळाडूंच्या शारीरिक तंदुरुस्तीसोबतच त्यांच्या कौशल्याचाही कस पाहणारा खेळ ठरतो. शाळांमधील शारीरिक शिक्षण शिक्षक हे विद्यार्थ्यांमध्ये नव्या खेळांची आवड निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, मात्र रोलबॉलसारख्या नव्या खेळांची माहिती सर्व शिक्षकांना आहे का, याबाबत प्रश्नचिन्ह आहे. या अभ्यासाचा उद्देश म्हणजे पुणे जिल्ह्यातील

शाळांमधील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस रोलबॉल हा खेळा माहिती आहे का या विषयाचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास करून याचा सविस्तर आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनांमध्ये विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण पद्धतीत वापर केला आहे.

प्रतिसादक: संशोधनात संशोधकाने निवडलेल्या पुणे जिल्ह्यातील शाळेमधील शारीरिक शिक्षण शिक्षक हे संशोधनाची जनसंख्या होती. पुणे जिल्ह्यातील शाळेमधील ८९ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांची निवड सहेतुक निवड सहेतूक न्यादर्श पद्धतीने केली.

संख्याशास्त्रीय साधन : सादर संशोधनात संशोधकाने वारंवारता या संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण:

कोष्टक क्रमांक १

शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का याची वारंवारता विश्लेषण.

प्रश्न: शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का?

प्रश्नाचे उत्तर	वारंवारता
हो प्रशिक्षण दिले जाते.	५८
प्रशिक्षण दिले जात नाही.	३१
एकूण प्रतिसाद	८९

शाळेतील १७ वर्षाखालील स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या शाळांचे वर्णनात्मक संख्याशास्त्र विश्लेषण असे अर्थनिर्वचन केले आहे. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने शाळेतील १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंग ची प्रशिक्षण दिले जाते का असे विचारले

असता शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांपासून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण कोष्टक क्रमांक १ मध्ये दिलेला आहे. शाळेत १७ वर्षाखाली विद्‌यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का? या संदर्भात विचारले असता ८९ प्रतिसादा पैकी ५८ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्‌यार्थ्यांना स्केटिंगचा प्रशिक्षण दिले जाते असे उत्तर दिले, व ३१ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी शाळेमध्ये १७ वर्षाखालील विद्‌यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही असे उत्तर दिले आहे.

कोष्टक क्रमांक २

तुम्हाला रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती आहे का याचे वारंवारता विश्लेषण.

प्रश्न: तुम्हाला रोल बॉल या खेळाविषयी माहिती आहे का?

प्रश्नाचे उत्तर	वारंवारता
रोलबॉल खेळाविषयी माहिती आहे	६७
रोल बॉल खेळाविषयी माहिती नाही	२२
एकूण प्रतिसाद	८९

शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती आहे का? याचे वर्णनात्मक संख्याशास्त्रीय वारंवारतेचे अर्थनिर्वचन केले आहे. सादर संशोधनामध्ये पुणे जिल्ह्यातील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल खेळाविषयी माहिती आहे का? असे विचारले असता, शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी कडून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण कोष्टक क्रमांक २ मध्ये दिलेले आहे. या संदर्भात विचारले असता शिक्षकांनी दिलेल्या ८९ प्रतिसादापैकी ६७ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी आम्हाला रोलबॉल हा खेळ माहीत आहे असे उत्तर दिले आहे. तर २२ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी आम्हाला रोलबॉल हा खेळ माहीत नाही असे उत्तर दिलेले आहे. वरील दिल्याप्रमाणे पुणे जिल्ह्यातील शाळांमध्ये शारीरिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांनी आपले प्रतिसाद नोंदवले आहेत.

कोष्टक क्रमांक ३

पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का, रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे का? याच्या वारंवारता विश्लेषण.

प्रश्नाचे उत्तर	वारंवारता
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते व रोलबॉल खेळ माहित आहे.	४८
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही पण रोलबॉल खेळ माहित आहे.	१७
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही व रोलबॉल खेळ माहित नाही	१६
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते पण रोलबॉल खेळ माहित नाही	८
एकूण प्रतिसाद	८९

पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का, रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे का, याचे वर्णनात्मक संख्याशास्त्रीय वारंवारतेचे अर्थनिर्वचन केले आहे. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का, व रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे का, असे विचारले असता पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील ८९ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांपासून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण कोष्टक क्रमांक ३ मध्ये दिलेला आहे. पुणे जिल्ह्यातील शाळेत १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते व रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे, असे ४८ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. त्याच प्रमाणे पुणे जिल्ह्यातील शाळेत १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही पण रोलबॉल खेळ माहित आहे. असे १७ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. पुणे जिल्ह्यातील शाळेत १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही व रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे १६ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात पण रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे ८ शारीरिक शिक्षण शिक्षका आहेत.

निष्कर्ष:

पुणे जिल्ह्यातील ६७ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती आहे. पुणे जिल्ह्यातील २२ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती नाही. त्यांच्या प्रमाणे शाळेमध्ये १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंगचे प्रशिक्षण दिले जात नाही, अशा ३१ शाळा आहेत. ज्या शाळेमध्ये १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंगचे प्रशिक्षण दिलेजाते अशा ५८ शाळा आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते व रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे, असे ४८ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही पण रोलबॉल खेळ माहित आहे. असे १७ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही व रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे १६ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात पण रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे ८ शारीरिक शिक्षण शिक्षका आहेत. असे मिळालेल्या माहितीच्या आधारे स्पष्ट होते.

संदर्भसूची:

मुळे,श., आणि उमाठे,वि.तु.(१९९८). *शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे* (३री.आवृत्ती). नागपूर: महाराष्ट्रविद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

बेस्ट,जे., आणि खान, जे.(२००३). *रिर्सच इन फिजिकल एजुकेशन* (९वी. आवृत्ती). नवी दिल्ली:प्रिंटींग ऑल इंडिया पी.व्ही.टी.

कुमार, रणजित.,(२०१७). *संशोधन पद्धती .* नवी दिल्ली: सेगा पुब्लीकेशन.

कांगणे, स. आहेर, श. आणि महाडिक, श्री.(२०१४) *शरीरिक शिक्षण* (२री.आवृत्ती). पुणे:निराली प्रकाशन

बॅबी, ई. आर. (2016). *द प्रॅक्टिस ऑफ सोशल रिसर्च* (14वे आवृत्ती). बेलमोंट, सीए: सेन्गेज लर्निंग.

ब्लेअर, जे., झाजा, आर. एफ., & ब्लेअर, ई. ए. (2014). *डिझायनिंग सर्व्हेज: अ गाईड टू डिसीशन्स अँड प्रोसीजर्स* (3रे आवृत्ती). थाऊसंड ओक्स, सीए: सेज प्रकाशन.

डिलमन, डी. ए., स्मिथ, जे. डी., & ख्रिश्चन, एल. एम. (2014). *इंटरनेट, फोन, मेल, अँड मिक्स्ड-मोड सर्व्हेज: द टेलर्ड डिझाइन मेथड* (4थे आवृत्ती). होबोकन, एनजे: जॉन विले अँड सन्स.

खळे, नि. (२०१२). *शालेय विद्यर्थ्यांच्या शारीरिक सुद्दढता व शारीरिक सुद्दढतेचा स्व-अवबोधाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.* (अप्रकाशीत एम. पी. एड. शारीरिक शिक्षण पदवी पूर्ततेसाठी पुणे विद्यापीठास सादर केलेला प्रबंध) चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महाविद्याल, गुलटेकडी, पुणे.

चौधरी, श. (२०१६). *चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महविद्यालयातील शारीरिक शिक्षण पाठादरम्यान उपयोगात येणाऱ्या आयेजन तंत्राच्या परीणामकारतेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.* (अप्रकाशीत एम. पी. एड. शारीरिक शिक्षण पदवी पूर्ततेसाठी पुणे विद्यापीठास सादर केलेला प्रबंध) चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महाविद्याल, गुलटेकडी, पुणे.

"हिंदी साहित्य में चित्रित समाज : नारी संवेदना"

श्रीमती प्रेमलता पाटिल
सहायक प्राध्यापक (हिंदी)
शासकीय महाविद्यालय डोलरिया, जिला-नर्मदापुरम, मध्य प्रदेश

सारांश-

नारी प्रकृति रूपा है, प्रकृति परमपुरुष की इच्छा का प्रतिफलन है। उसे आदिकाल से ही समस्त सृष्टि की संचालिका शक्ति माना जाता है। नारी के बिना जीवन की कल्पना नहीं की जा सकती। नारी हमेशा से ही पुरुष की प्रेरणा रही है। नारी पुरुष को निराशा के क्षणों में आशा देती है, दुःख में दिलासा देती है और उसके कर्म में उत्साह भरती है। यदि हम एक आदर्श समाज की स्थापना का स्वप्न साकार करना चाहते हैं, तो हमें देश की आधी आबादी का प्रतिनिधित्व करने वाली नारी को सारे हक-अधिकार, समानता की कसौटी पर देने होंगे, क्योंकि सदियों से तमाम वेदनाओं एवं वर्जनाओं बंधनों से बंधी नारी आज भी पीड़ित है, शोषित है, असुरक्षित है, उपेक्षित है। हिंदी साहित्य ने समाज की स्थिति को सजीवता तथा यथार्थ के साथ प्रकट किया है। इसी समाज का एक महत्त्वपूर्ण अंग है नारी। हिंदी साहित्य में नारी मन के आतंरिक और बाहरी दृष्टिकोण को गहरी सचेत बौद्धिकता के द्वारा प्रस्तुत किया गया है। साथ ही नारी का समाज में बनता हुआ नया रूप और उससे जुडी समस्याएँ आदि के संबंध में गहराई से विश्लेषण हुआ है। इसी नारी ने अपनी अस्मिता एवं अस्तित्व की रक्षार्थ साहित्य-सृजन करके कई मील के पत्थर भी स्थापित किये है, जिसके आधार पर कहा जा सकता है कि हिन्दी साहित्य में नारी का योगदान अद्वितीय है, प्राचीनतम है, और प्रभावी है।

मुख्य शब्द- कालजयी, सुदीर्घ, स्पंदन, भावभूमि, स्त्री-मानस ।

प्रस्तावना-

नारी हमेशा से ही पुरुष की प्रेरणा रही है। नारी अर्थ के बोधक शब्द भी नारी के स्वरूप पर बहुत प्रकाश डालते हैं। हिन्दी कवियों की दृष्टि में नारी माया–सी, दुर्बोध, प्रकृति-सी बहुरूपी, साथ ही सहानुभूति-सी सरल है। विषम समाज में विषम स्थिति होने के कारण नारी के अलग अलग स्वरूप होते गए हैं। फिर भी, जिस तरह एक छोटे से ओस-बिन्दु में सम्पूर्ण सूर्यमण्डल प्रतिबिम्बित हो जाता है, उसी प्रकार नारी-वाचक छोटे-से-छोटे शब्द में प्रतिबिम्बित हो जाता है। साहित्य की सीमा किसी एक दिशा तक सीमित नही है। हिंदी साहित्य में जीवन की विभिन्न दिशाओं विभिन्न प्रसंगो तथा अलग अलग स्थितियों का बडी सजीवता के साथ चित्रण किया गया है। आधुनिक और परंपरा का वैचारिक दृष्टिकोण विषयक नया रूप, सामाजिक मूल्यों के प्रति असंतोष, विभिन्न समस्याएँ पूँजीवाद आदि का वास्तविक रूप प्रस्तुत करने के साथ साहित्य ने समाज की स्थितियों को बड़ी ही सजीवता तथा यथार्थ के साथ प्रकट किया है। इसी समाज का एक महत्त्वपूर्ण अंग नारी भी है। हिन्दी साहित्य में नारी संवेदना के विभिन्न स्वरुपों को बड़ी ही सजीवता के साथ प्रस्तुत किया गया है। नारी चित्रण का एक सशक्त रूप हिन्दी साहित्य में दिखाई देता है। शिक्षा के कारण नारी में उत्पन्न स्वतंत्रता का भाव, नारी के उद्धार का प्रश्न भी उपस्थित हुआ। शिक्षा ही एक ऐसा माध्यम है जिसने नारी के मन और शरीर दोनों को सामाजिक एवं धार्मिक नियमों की जंजीरों से मुक्त किया हैं।

साहित्य की एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि यह भी है की साहित्य ने नारी की असहाय परंपरागत दासत्व की व्यथा को वाणी दी है। नारी केवल भोग्या है ऐसा न मानकर साहित्य ने नारी विषयक दृष्टिकोण में क्रांति ही ला दी है। नारियों की त्यागभावना, क्षमाशीलता, प्रेम, समाज विकास में उसका योगदान, उसकी सहन शक्ति इत्यादि गुणों को साहित्य ने आदर के साथ देखा है। नारी को पुरुष के समकक्ष लाकर खड़ा कर दिया है। प्राचीन काल की नारी की स्थिति में बदलाव भी आया हैं। समकालीन समाज में नारी ने परंपरागत दासता को तोड़ा हैं। भारतीय समाज में परंपराओं और प्रथाओं के नाम पर महिला उत्पीड़न और शोषण की एक लंबी श्रृंखला विद्यमान रही है। सतीप्रथा, बाल-विवाह, विधवा विवाह निषेध, दहेज प्रथा, घरेलू हिंसा, यौन-शोषण आदि नारी-विकास में अवरोधक घटकों ने भी नारी मन को आंतरिक रूप से तोड़ने का कुत्सित प्रयास किया है, परंतु धन्य है वो साहित्यकार, जिन्होंने अपनी कलम से इस प्रकार के पुरूष जनित नारी-रोधी घटकों के खिलाफ अपने स्वर को मुखरित किया है। महिला साहित्यकारों ने भी सदैव अपनी समकालीन विषम

परिस्थितियों पर लेखन कार्य कर अपने सृजन धर्म का बखूबी पालन किया है, जिनके प्रयास स्वरूप नारी को समानता और सम्मान से जीने का मार्ग प्रशस्त हुआ है। भारतीय साहित्य, दर्शन ओर धर्मशास्त्रों में चिन्तन की सुदीर्घ परम्परा रही।

कथा सृजन के अंतर्गत चाहे साहित्य की किसी भी विधा को लिया गया हो उसका मूल आधार संवेदना है यह कहा जा सकता है कि साहित्य या कथा सृजन ही संवेदना का पर्याय है क्योंकि बिना संवेदनशील हुए किसी भी रचना का सृजन असंभव है यदि असंभव नहीं तो दुष्कर तो अवश्य है। या यह कह सकते हैं कि ऐसी कृति कालजयी नहीं हो सकती। नारी समाज तथा परिवार का एक अभिन्न अंग है। प्राचीन काल से लेकर आज तक नारी चेतना का निरन्तर विकास होता रहा है वह निरन्तर विकास की सीढ़ियों पर चढ़ती रही है। नारी की प्रशंसा में शिवजी बतलाते हैं कि- नारी के समान न योग है, न जप है, न तप है, न तीर्थ है। यही इस संसार की सर्वाधिक पूजनीय देवता है क्योंकि वह पार्वती का रूप है। उसके समान न कुछ था, न ही कुछ होगा। इस प्रकार नारी–चेतना की परम्परा वेदों-पुराणों से ही चली आ रही है। स्वतंत्रता के बाद भारतीय नारी में अधिकार बोध का निरन्तर विकास हुआ है। हिन्दी साहित्य के आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल, आधुनिक काल के साथ-साथ हिन्दी गद्य साहित्य में भी नारी-चेतना का स्पंदन हुआ है। उसका संक्षिप्त विवरण द्रष्टव्य हैं-

आदिकाल : हिन्दी का आदिकाव्य वीरगाथाओं तथा धार्मिक उपदेशों के रूप में जाना जाता है। फिर भी तत्कालीन वातावरण एवं परिस्थितियों के अनुसार इस काव्य में नारी के वीरांगना एवं कामिनी दोनों रूपों के दर्शन होते हैं। रासो काव्य की नायिकाओं का जीवन नारी-दुर्दशा की कहानी ही कहता हैं। नारी के लिए पति की मृत्यु के पश्चात् उसका सती हो जाना उसका कर्तव्य बना दिया गया था।

भक्तिकाल : इस काल के साहित्य में नारी मुख्यतः दो रूपों में अंकित हुई एक ओर तो वह सामान्य नारी रूप में निंदा एवं उपेक्षा की पात्रा रही है तो दूसरी ओर आराध्य देवताओं की संगिनी के रूप में सम्मानित भी हुई है। इस युग में निर्गुणमार्गी संत कवि थे। जिन्होंने नारी को मुक्ति मार्ग की बाधा एवं पुरुष को विनाश के पथ पर ले जाना माना है। 'कबीर' ने नारी को नरक का द्वार माना है। मलूकदास नारी के नेत्रों को भयानक कहते हैं तथा दादूदयाल संसार को पतंगा तथा कनक-कामिनी को दीपक की लौ बताते हैं। प्रेममार्गी कवि जायसी ने नारी को ब्रह्म का प्रतीक मानकर उसकी प्रशंसा की है। इन प्रमुख कवियों की दृष्टि न तो सीता के पतिव्रता पर गई है, न ही सावित्री के सतीत्व पर, न पार्वती की पावनता पर और न ही यशोदा की ममतामयी मातृ-गरिमा पर !

रीतिकाल : रीतिकाल के कवियों की रचनाओ में नारी के सामाजिक जीवन के महत्व को स्पष्ट ही नहीं किया गया हैं। रीतिमुक्त कवियों की रचनाओं में भी यह महत्व व्यक्त नहीं होता हैं। नारी को विलास का एक उपकरण माना गया हैं।

आधुनिक काल : आधुनिक काल का प्रारम्भ भारतेन्दु युग से होता है। इस काल के कवियों की दृष्टि नारी के विविध रूपों पर तो गई है किन्तु वे उसकी शक्ति के प्रति पूर्णतः आश्वस्त नहीं जान पड़ते है। इस युग में नारी के परम्परागत दृष्टिकोण में बदलाव आया। उसकी दीन हीन-दशा के प्रति भी कवि की सहानुभूति सजग हुई हैं। प्रकृति में नारी रूप को समाहित कर उसे उदात्त भावभूमि प्रदान की गयी है।

निरालाजी की रचनाओं में 'नारी का सौन्दर्य विस्तृत, दिव्य और रमणीय है। इसलिए आपकी रचनाओं में नारी वस्तुनिष्ठ न होकर आत्मनिष्ठ है वहीं कथा-साहित्य में प्रेमचंद के बाद के युग की नारी ने भारतीय समाज की परम्परागत मान्यताओं को तोड़ा है। उसने स्वावलम्बी बनने का अथक प्रयास किया है और शिक्षित होकर समाज में अपने लिए नई राहों को तलाशा है। वह भी पुरुष की तरह स्वतंत्र, स्वच्छंद और आर्थिक दृष्टि से सबल हुई है। मीराबाई को हिन्दी साहित्य की पहली स्त्री विमर्शकार कहा जाए तो अतिश्योक्ति नहीं होगी । ऐसा माना जाता है कि कबीर के साथ लोई ने काव्य रचना की, इसी क्रम में यह कहना भी सुसंगत होगा कि तुलसीदास के साथ-साथ रत्नावली भी कविता लेखन में रूचि रखती थी। साथ ही कथा सम्राट मुंशी प्रेमचंद की जीवन संगिनी शिवरानी देवी भी साहित्य सृजन में रत थी। मीरा का काव्य स्त्री-मानस की पीड़ा को शब्द देता है। मीरा के युग में स्त्री आत्माभिव्यक्ति के लिए स्वतन्त्र नहीं थी। वह पुरूष के उपयोग-उपभोग के लिए थी और पुरूष की दृष्टि से देखी जाती थी।

हिन्दी साहित्य के कथाकारों में सूर्यबाला गहरे यथार्थ और मानवीय रिश्ते की कहानीकार हैं। महान साहित्यकार सुभद्राकुमारी चौहान ने अपनी रचनाओं में एक तरफ नारी सुलभ ममता और दूसरी ओर पद्मिनी

के जौहर की भीषण ज्वाला के साथ पारिवारिक जीवन के मोहक चित्र भी अपनी रचना में अंकित किए हैं। मृदुला सिन्हा जी ने अपनी रचनाओं में समाज जागरण एवं लोकमंगल की कामना की है। नारी संवेदनाओं और अभिव्यक्ति को पुरूष प्रधान समाज में महिला मंडित कराने वाली मन्नू भंडारी का भी हिन्दी साहित्य में अद्वितीय योगदान रहा है। महिला साहित्यकारों ने प्रारंभ से अब तक हिन्दी साहित्य को अपने सतत् योगदान से कृतार्थ किया है। इसके बावजूद महिला साहित्यकारों को साहित्य जगत में वो सम्यक स्थान नहीं मिल पाया है, जिसकी वो अधिकारिणी है। फिर भी नारी अपने साहित्यिक योगदान हेतु लगातार सक्रिय हैं।

हिन्दी साहित्य को समृद्ध बनाने में नारी संवेदनाओं को अभिव्यक्ति देने में अनेक महिला साहित्यकारों ने अपना अमूल्य योगदान दिया है, जिनमें सुमति, शोभा, सीता, भतियानी, गणेश देवरानी, जनाबाई आदि प्रमुख महान कवयत्रियां रही है। इसके साथ ही सुभद्राकुमारी चौहान, महादेवी वर्मा, अमृता, प्रीतम, मृदुल सिन्हा, मैत्रयी पुष्पा, ऊषा प्रियवंदा, मालती जोशी, कृष्णा अग्निहोत्री, कृष्णा सोबती, मन्नू भंडारी, ममता कालिया, मेहरून्निसा परवेज आदि ने भी अपनी कलम से कालजयी सृजनशीलता से हिन्दी साहित्य को समृद्ध किया हैं।

निष्कर्ष-

कहने का तात्पर्य यही है कि हिन्दी साहित्य में चित्रित समाज नारी संवेदना के संवाहक रहें है। नारी का योगदान सदैव अविस्मरणीय रहा है, बात चाहे समाज या परिवार को साहित्य में आदर्श स्वरूप में समर्पित करने की हो या नारी वर्ग को पुरूष की दोहरी एवं संकुचित मानसिकता के खिलाफ रचनात्मक, सकारात्मक एवं सृजनात्मक साहित्यिक क्रांति का शंखनाद करने की हो, नारी का योगदान सदैव अविस्मरणीय एवं वंदनीय रहा है। नारी संवेदना शब्द हिन्दी और विशेष रूप से साहित्य में रूढ़ हो चुका है और विस्थापित भी।

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1. खेतान प्रभा : 'औरत अस्तित्व और अस्मिता महिला लेखन का समाजशास्त्रीय अध्ययन हमारी भूमिका',- राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष- 2013 पृ- 1
2. अग्रवाल, रोहिणी : 'साहित्य का स्त्री–स्वर', 2015 साहित्य भण्डार, इलाहाबाद
3. चौबे, संतोष : कथा मध्यप्रदेश : खण्ड-1, विरासत, वर्ष- 2017 विश्व कला एवं संस्कृति केंद्र, जिला रायसेन– पृ. 12
4. लाल, गीता : 'प्रेमचन्द का नारी चित्रण', हिन्दी साहित्य संसार, दिल्ली।
5. कप्पिकेरे, 'साठोत्तरीय हिंदी लेखिकाओं की कहानियों में नारी मंगल', पृ- 14
6. डॉ. वर्मा, भगवान दास : 'कहानी की संवेदनशीलता सिद्धांत और प्रयोग',पृ-17

अंगणवाडी कर्मचायांच्या सामाजिक समस्या

मार्गदर्शक
डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबोजागाई,जि.बीड
कुमिदिनी जोशी रामचंद्र याडाराम
संशोधन विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग

पुर्वी बालकल्याण ही संकल्पना अस्तीत्वात होती. बालकाची काळजी घेणे ही परंपरागत जबाबदारी होती, परंतु पिढ्यान पिढया आलेले दारिद्य, हे मुलांची योग्य काळजी घेण्याच्या मार्गातील फार मोठा अडथळा होता, त्यामुळे लहान मुलांची काळजी घेवून त्यांना संरक्षण देणे ही फार मोठी समस्या होती. दारिद्यामध्ये गुरफटलेल्या प्रत्येक कुटूंबात त्यांच्या लहान मुलांच्या स्वास्थ संरक्षणाच्या दृष्टीने बाहेरील शक्तीची गरज होती. मध्य युगात भारतात या समस्येच्या निराकरणासाठी मोफत वसतीगृहे स्थापन करणात येत असत त्याचप्रमाणे हळूहळू धार्मिक संस्था व परोपकारी संस्थानी देखील यात हातभार लावला.

या दृष्टीने भारतात 2 ऑक्टोंबर 1975 मध्ये अंगणवाडीच्या प्रणेत्या अनुताई वाघ व भारताच्या तात्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी मार्गदर्शनाखाली पुणे जिल्हयातील कोसबाड या खेडयात भारतातील पहिली अंगणवाडी स्थापन झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात बालकल्याण साठी काही कायदे करण्यात आले जसे "बॉम्बे चिल्ड्रन अॅक्ट 1928" आणि 'एम्प्लॉयमेंट ऑफ चिल्ड्रन अॅक्ट 1938 इत्यादी स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर बालकल्याणाच्या घटनेल सुधारणा करणात येऊन सरकारने बालकल्याणासाठी एक जबाबदारीची भूमिका घेतली पुढे वेलफेअर एक्शन प्रोजेक्ट, हॉलीडे कॅम्पस फॉर चिल्ड्रन मिड-डे मी प्रोग्राम, प्रिस्कुल प्रोजेक्टस" इत्यादी योजनेत 0 ते 16, 0 ते 11 अशाच वयोगटतील मुलांचा प्रामुख्याने समावेश करण्यात येत होता. त्यात 0 ते 6 वर्षाच्या वयोगाटाच्या मुलांना, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांना विशेष लाभ मिळत नव्हता.

अस्तीत्वात असलेल्या या योजनांची अंमलबजावणी करतांना 0 ते 16 वयोगटातील मुलांशी बऱ्याच कारणामुळे संपर्कात येणे शक्य नव्हते, तर दुसरीकडे 0 ते 16 वयोगरतील मुले फार महत्वाची आहेत आणि त्यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. योजना कार्यान्वीत करणाऱ्याच्या सदर बाब लक्षात आली आणि 1954 साली मुलांच्या कल्याणाकरीता विशेष राजकीय धोरण आखण्यात आले.

मुल गर्भात असल्यापासून त्यांची काळजी घेणे, जन्म घेतल्यानंतर देखील त्याला रोगापासून बचावासाठी सक्षम करणे, त्याला कुपोषीत न होऊ देणे, त्यांना पूर्ण शालेय शिक्षण देणे, गर्भवती स्त्रियांची प्रसुतीपूर्व व प्रसुती पश्चात काळजी घेणे, त्यांना देखील आहार व आरोग्य विषयक माहिती मिळावी की, जेणे करून परंपरागत चालत आलेले अज्ञान दूर होईल, इत्यादी गोष्टीची आवश्यकता जाणवू लागली. या सर्व बाबीसाठी एकात्मीक बाल विकास सेवा योजना कार्यान्वीत करण्यात आली.

आज 2000 लोकसंख्ये मागे एक अंगणवाडी ग्रामीण व शहरीभागात तर 1000 लोकसंख्ये मागे एक अंगणवाडी, अदिवासी भागात ही योजना सुरू करण्याचे शासनाने निर्धारीत केलेले आहे. सदर योजना केंद्र शासन पुरस्कृत असली तरी या योजनेला "युनिसेफ" या जागतीक संस्थेकडून वह्या व कार्यालयीन साहित्य तसेच 'केअर' या आंतरराष्ट्रीय संस्थेकडून सुखडा व ईतर खाद्यान्नाचा दुवठा केला जातो.

या योजनेचे महत्व व फलश्रुती लक्षात घेता हळूहळू योजनेचा व्याप वाढत आहे. महाराष्ट्रात आज 94000 अंगणवाडया कार्यरत आहेत. किमान विस लाख मुले व स्त्रिया या योजनेचा लाभ घेत आहे.

अंगणवाडी सेविका ही किती महान कार्यकरते हे आपल्याला पुढील उदाहरणावरून लक्षात येईल. ज्याप्रमाणे कुंभार ही मातीच्या गोळ्याला स्वतःच्या हातांनी जसा पाहिजे त्या प्रमाणे कुंभार हा मातीच्या गोळ्याला स्वत:च्या हातांनी जसा पाहिजी त्या प्रमाने आकार देऊन मातीची भांडी तयार करतो. त्याचप्रमाणे सेविका ही लहान मुलाला स्वत: घडवित असते. आपण जर विचार केला तर आपण स्वतःच्या मुलाचा चांगल्या प्रकारे सांभाळ करतो व दुसऱ्याच्या मुलाला त्या प्रमाणात कमी, लेखतो. आपला मुलगा कसाही आसो परंतु तो चांगलाच वाटतो व दुसऱ्याचा मुलगा किती ही हुशार असेल किती ही गुणवान असेल तरी आपण त्याकडे लक्ष देत नाही. परंतु सेविका ही स्वत:च्या मुलाप्रमाणे त्याचा सांभाळ करीत असते भेदभाव करीत नाही म्हणुनच मी हे जे कार्य करते ते महान कार्य आहे आसे म्हणावेसे वाटते.

सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे समाजशास्त्राचा एक महत्वाचा अभ्यासविषय मानला जातो. कारण या सामाजिक समस्या समाजातील व्यक्तींवर मोठ्या प्रमाणवर दुष्परिणाम करतात. त्याचा परिणाम अपरिहार्यपणे समाजावर होतो. प्रत्येक व्यक्ती ही समस्याग्रस्त असते. जगातील कोणतीही व्यक्ती समस्यापासून मुक्त नाही. व्यक्तीपुढे कोणती ना कोणती समस्या असते आणि व्यक्ती ती समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशील असते. मुळातच सामाजिक समस्या व मानवनिर्मित आहेत. त्याचे बरेवाईट परिणाम शेवटी मानवी समाजालाच भोगावे लागतात. त्यामुळे सामाजिक जीवन विस्कळीत होते.

सामाजिक समस्या प्रत्येक समाजात अस्तित्वत असतात, समाजातील लोक सामुदायिक पातळीवर त्या समस्याच निवारण करण्याचे प्रयत्न करतात. प्रत्येक काळात सामाजिक समस्या असतात. प्राचीन काळात सामाजिक समस्या होत्या, त्याच प्रमाणे आधुनिक समाजात सुद्धा सामाजिक समस्या आढळतात. परंतु प्राचीन काळातील समस्या आज असतीलच असे नाही. बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थितीनुसार नवीन सामाजिक समस्या निर्माण होतात. 19 व्या शतकात बालविवाह सतीप्रथा, अस्पृश्यता, केशवपन, विधवा विवाह ई. सामाजिक समस्या होत्या. मात्र, अलिकडे, या सामाजिक समस्या आढळून येत नाहीत. सामाजिक बदलानुसार कुटूंब विघटन, बालगुन्हेगारी, लोकसंख्येची समस्य, बेकारी, घटस्फोटख काळाबाजार, भष्ट्राचार, शेतकरी आत्महत्या, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या ई. नव-नविन समस्या निर्माण झालेल्या आढळतात. इतके निश्चित की प्रत्येक कालखंडात सामाजिक समस्या आढळतात.

सामाजिक समस्यांचे सामाजशास्त्रीय, दृष्टीकोनातून अध्ययन समाजशास्त्रात केली जाते.

सामाजिक समस्येचा अर्थ -

सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करीत असताना सर्वप्रथम सामाजिक समस्या म्हणजे काय हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कोणतीही समस्या ही सामाजिक असेलच असे नाही. सामाजिक समस्येचा वैज्ञानिकदृष्टया अर्थ कोणता आहे. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

आपण दैंनदिन जीवनात 'समस्या' हा शब्द नेहमी वापरतो. परंतु कोणतीही समस्या ही सामाजिक समस्या म्हणजे काय हे लक्ष्ज्ञात घेणे आवश्यक आहे. निरनिराळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक समस्यांच्या व्याख्या स्पष्ट केलेल्या आहेत. त्या व्याख्याचा अभ्यास केल्यानंतर, सामाजिक समस्येचा अर्थ स्पष्ट होऊ शकतो.

1) **मटन आणि निम्बेटल** :-

"सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षकीय संख्येच्या व्यक्तीचा सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मुलत: सामाजिक समस्य या नैतिक समस्या होत.

2) **फुल्लर आणि मेपर्स** :-

“एखाद्या समाजातील बहुसंख्य सदस्य जेव्हा व्यवहाराचा पद्धतीला किंवा परिस्थितीला आपत्तीकारक अथवा अयोग्य मानतात, तेव्हा त्या सामाजिक समस्या होत तसेच त्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आणि त्यांची व्याप्ती कमी करण्यासाठी सुधारात्मक धोरणे, योजना व प्रत्यक्ष सेवाकार्याची आवश्यकता आहे अशी त्या सदस्यांची मान्यता असते.

3) **हर्टन आणि लेस्ली** :-

“समाजातील लक्षात घेण्यायोग्य बहुसंख्य व्यक्तीवर परिणाम करणारी अवांछनीय अशी परिस्थिती की, ज्या संदर्भात सामुहिक सामाजिक क्रियेव्दारे काही तरी उपाय योजना करण्याची आवश्यकता वाटु लागते अशा परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणतात.

4) केस :-

“समाजातील लक्षात घेण्यायोग्य बहुसंख्य क्रियाशील विचारवतांचे लक्ष ज्या सामजिक परिस्थिकडे वेधल्या जाते आणि त्या संदर्भात सामूहिक किंवा इतर कोणतीही क्रिया वा उपाय करण्याची आवश्यकता असते.

अंगणवाडीचे कामकाज अंगणवाडी केंद्र :-

मुलांच्या कल्याणा की नेणारी धोख्यात्मक पद्धत पहिला पाचमध्ये सुरू झाली. वययोजना आयोगाने मुलांच्या गरजांना प्राधान्य देण्याचा निर्णय घेतला तेंव्हा कान योजना पंचवार्षिक योजनांतर्गत अनेक बालकल्याण कार्याक्रम सुरु करण्यात आले. या कार्यक्रम हे शिक्षण, आरोग्य, पोषण, या क्षेत्रातील मुलांच्या गरजांशी संबंधित आहेत.

कल्याण आणि मनोरंजन, या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशेष कार्यक्रम सुरू केले. असामाजिक, अपंग, गरीब आणि मुलांचे इतर गट, यापैकी काही कार्यक्रम मुलांच्या प्रगती आणि विकासाशी संबंधित होते, विशेषत: 0-6 वर्षे प्रीस्कूल वयोगटातील, तथापि अशा बाल संगोपन कार्यक्रम त्यांच्या अपुऱ्या रिपोर्टिंगमुळे आणि अपुऱ्या

प्रयत्नांमुळे येथील समस्या सोडवता आल्या नाहीत. मोठ्या प्रमाणात मुले समावेशक आणि प्रयत्नांमुळे येथील समस्या सोडवता आल्या नाहीत मोठ्या प्रमाणात मुले सर्व समावेशक आणि एकात्मिक प्रारंभिक बालपन सेवा होत्या, देशाच्या आगामी आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी गुंतवणुक म्हणुन ओळखले जाते. असे वाटले की एक मॉडेल योजना जी जास्तीत जास्त फायद्यांची तरतुद हमी देईल दीर्घकालीन मुलांना वाढवले पाहिजे. परिणामी, एकातिम्क योजना बाल संगोपन सेवा सर्व राज्यांमध्ये अंमलबजावणीसाठी सुरु करण्यातआली. अंगणवाडी कार्यक्रम, एकात्मिक बाल विकासाचा भाग म्हणुन भारत सरकारने 1975 मध्ये सुरु केले.

योजना (ICDS), हा एक तळागाळातील कार्यक्रम आहे. ज्यामध्ये ग्रामीण भागातील महिलांना प्रवेश आहे. शहरी झोपडपट्या त्यांना मुलभूत गोष्टीबद्दल शिक्षित करणे हा या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे. आरोग्य आणि स्वच्छता, पोषण, प्रसवपूर्व आणि प्रसवांतर माता आणि बाल संगोपन आणि मूल संगोपन.

अंगणवाडी सेविका हे नाव आंगण या भारतीय शब्दावरुन आले आहे. म्हणजे अंगण हे घराच्या आतील आणि आजूबाजूचे मध्यवर्ती क्षेत्र आहे जेथे बहुतेक सामाजिक आणि सामुदायिक उक्रम आयोजित केले जातात. ग्रामीण भागात आंगण खुल्या जागेला संबोधले जाते. जिथे लोक संभाषण करण्यासाठी, पाहुण्यांना अभिवादन करण्यासाठी आणि समाजात मिसळण्यासाठी भेटतात. पारंपारिक आजूबाजूला एक छोटीसी झोपडी किंवा घर आहे, जिथे ते चाखाय, गुरे ठेवतात.

फीड, सायकल आणि इतर साहित्य, काळी वेळा अंगणात अन्नही तयार केले जाते. कधी कधी, घरातीलसदस्यही बाहेर मोकळ्या हवेत, आकाशाखाली झोपतात, त्यांच्या मध्ये अंगण अंगणात अनेक प्रकारची धार्मिक कार्ये केली जातात. म्हणुन ते अनेक उद्देशांसाठी वापरले जाते, या जागेचा स्वभाव बहुमुखी आहे आणि खूप आहे. अंगण अंगणात अनेक प्रकारची धार्मिक कार्ये केली जातात.

म्हणून ते अनेक उद्देशांसाठी वापरले जाते, या जागेचा स्वभाव बहुमुखी आहे आणि खूप आहे.

संशोधन विषयाची गरज :-

सामाजिक समस्या आज संपुर्ण मानवी जिवनाला व्यापून आहे. शहरी व ग्रामीण भागात सर्वसेवा सुविधा मिळूनही स्थिती ती ही खास करून सामाजिक महिलांच्या कशी असेल त्यांना शासनाच्या सर्व सुविधा, योजनाचा लाभ मिळत असेल का, कुपोषणाची गंभीर समस्या आहे. माता व बालमृत्यूच्या प्रमाणात काही पोषण आहार मिळतो का व त्यांना कोणकोणत्या समस्या आरोग्याची सध्यस्थिती व मातांचे आरो, समजिक समस्या चांगले ठेवण्यात यंत्रणेची भूमिका काय आहे हे सर्व पाहण्यासाठी संशोधन विषयाची गरज आहे.

संशोधनाचे उदिष्ट्ये :-

1. अंगणवाडी महिलासाठी राबविण्यात येणाऱ्या सामाजिक समस्या योजनाचा अभ्यास करणे.
2. अंगणवाडी महिलांना प्रसुतीपूर्व व प्रसुती पश्चात मिळणाऱ्या सामाजिक समस्या विषयक योजना अभ्यास करणे.
3. अंगणवाडी महिलांना जाणवणाऱ्या सामाजिक समस्या विषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. अंगणवाडी महिलांच्या सामाजिक समस्या विषयक सदयस्थितीचा आढावा घेणे.
5. अंगणवाडी सामाजिक समस्या योजनेतील शासकिय पटाची भुमिका अभ्यासणे.

गृहितके :-

1. ग्रामीण व शहरी भागामध्ये राबविण्यात येणाऱ्या सामाजिक समस्या विषयक महिलासाठी उपयुक्त असाल्यात.
2. अंगणवाडीमध्ये प्रसुतीपूर्व व प्रसुतीपश्चात सेवा सुविधा घेण्याचे प्रमाण अत्यल्प असावे.
3. परभणी जिल्ह्यातील अंगणवाडीची सामाजिक समस्य गंभीर असावी.
4. अंगणवाडी महिलांना विविध सामाजिक समस्या विष्ज्ञयक सामोरे जावे लागत असावे.
5. ग्रामीण भागामध्ये शासनाची भुमिका चिकित्सक पध्दतीने अभ्यासाची गरज आहे.
6. तसेच व्दितीय स्वरुपाच्या साधनामध्ये शासकिय व अशासकिय कार्यालयातील अहवाल, विविध, संदर्भग्रंथ, मासिक, दैनिक वृत्तपत्रे, त्याच प्रमाणे संगणक प्रणाली व्दारे विविध संकेत स्थळाच्या माध्यमातून तथा संकलीत केले जाणार आहे.

तथ्य विश्लेषण निर्वाचन :-

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संकलीत तथ्यांचे संख्यात्मक व गुणात्मक पध्दतीने विश्लेषण करण्यात येणार आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने केंद्रिय प्रवृत्तीची मापके, सरासरी, टक्केवारी, सहसंबंध या तंत्राचा एसपीएसएस या डेटा विश्लेषण तंत्राचा वापर करण्यात येणार आहे.

संशोधन प्रकरणांची रुपरेषा :-

अंगणवाडी महिला कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक समस्या विषयक मानकांचे अध्ययन केल्यानंतर, संशोधन प्रबंधात सु-सुत्रता येण्याच्या उद्देशाने खालील प्रकरणांचा समावेश करण्यात येणार आहे.

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

प्रकरण दुसरे : संशोधन पध्दती व संशोधन साहित्याचा आढावा

प्रकरण तिसरे : तथ्य संकलन व विश्लेषण संदर्भ ग्रंथ

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संख्यात्मक व गुणात्मक संशोधन पध्दतीव्दारे करण्यात आले आहे. अंगणवाडी महिला कर्मचाऱ्याच्या सामाजिक समस्या विषयक सद्यस्थितीचे तसेच त्यांना मिळणाऱ्या सेवा सुविधांचे अध्ययन करण्यात येणार आहे.

सदरील संशोधनाचे विश्व प्रस्तुत संशोधनातील एकीकडे 15 ते 45 वयोगटातील महिला राहणार आहे.

नमुना निवड :-

प्रस्तुत संशोधना मध्ये संभाव्यता नमुना निवड या प्रकारातील बहुस्तरीय नमुना निवड (Multistage Sampling) या पध्दतीव्दारे स्तरावर तथ्य संकलन केले जाईल. सामाजिक समस्या क्षेत्रातील शासनाची भूमिका राबविणाऱ्या यंत्रणेतील तालुका सामाजिक अधिकारी, गावपातळीवर आशा कार्यकर्ती यांच्याकडून चर्चा पध्दतीने माहिती संकलीत केली जाणार आहे.

तथ्य संकलन :-

सदरील संशोधनामध्ये तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व व्दितीय या दोन्ही साधनाचा वापर करण्यात येणार आहे. प्राथमिक साधनामध्ये निरीक्षण, मुलाखत व अनुसुची या माध्यमातून करण्यात येणार आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1. आगलावे, प्रदिप (2000), संशोधन पद्धतीशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. डॉ. अभय बंग (2016,, योजना, मासिक
3. डॉ. कडीले एन.एन. (2017), universal Research Ground.
4. जोशी अनंत संपादक, बालविकास व बाल शिक्षणची मुलतत्वे, य.च. स. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक (2002, 2021)
5. देशमुख बळवंत, प्राथमिक शिक्षण: सघस्थिती समस्या व उपाय,नलिनी प्रकाशन, पुणे 2015, प्र. 64.
6. रणसुभे विलास (संपा) शिक्षण, लोक वाङमयगृह, मुंबई,2005, पृ-22.
7. गंगणे वर्षा, स्त्री सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि वास्तव, तच्चा प्रकाशन, नागपूर, 2015 पृ. 9.
8. लोटे रा.ज. भारतीय सामाजिक वाटचाल आणि वास्तव ऋचा प्रकाशन, नागपूर 2015, पृ.-9.

The Development of Environmental Jurisprudence in India : An Analytical Approach

Dr. Saleem M. Shaikh
Associate Professor, M.C.E. Society's A.K.K. New Law Academy, Pune

In India environmental law has seen considerable development in the last three decades. Most of the principles under which environmental law works in India come within this period. The development of the laws in this area has seen a considerable share of initiative by the Indian judiciary, particularly the higher judiciary, consisting of the Supreme Court of India, and the High Courts of the States. The role of the administration, although a critical factor in the success of any environmental management programme, has seen its share of problems of scale and definition. The essence of the existing law relating to the environment has developed through legislative and judicial initiative[1].

Today, most discussions on environmentalism in our country begin with the Stockholm Conference (1972). But, some ancient texts tell us that our society paid more attention to protecting the environment than we can imagine. These texts tell us that it was the dharma of each individual in society to protect Nature, so much so that people worshipped the objects of Nature. Trees, water, land and animals had considerable importance in our ancient texts; and the Manusmriti prescribed different punishments for causing injury to plants. Kautilya is said to have gone a step further and determined punishments on the basis of the importance of a particular part of a tree.[2] From this, what comes in front of us is that environmental management and control of pollution was not limited only to an individual or a group, but society as a whole accepted its duty to protect the environment.

The dharma of protecting the environment was to sustain and ensure progress and welfare of all. The effort was not just punish the culprit, but to balance the eco-system as well. In this attempt, the ancient texts acted as cementing factors between the right to exploit the environment and a duty to conserve it which is now internationally recognized as the concept of 'Sustainable Development'.

The definition of environment in India is more anthropocentric and broad, it includes not only sustainable development but also air and water pollution, preservation of our forests and wildlife, noise pollution and even the protection of our ancient monuments, which are undergoing severe stress due to urbanization and consequent environmental pollution. Community resources such as tanks, ponds, etc. have now been articulated by the Supreme Court for inclusion in the concept of environment, and why should it not be so, considering they all affect the quality and enjoyment of our life[3]. Thus it is clearly come out from all of these aspects that concern for environment is not a new concept in India but still it demands more vigilance in this area for the development of environmental jurisprudence and justice. Our constitution has certain provision for environment protection and developments which were discuss below.

Post 1980s India had shown a tremendous vigor in judicial activitism along with administrative and legislative activism. But this transformation has been a tough fight. Prior to 1980s, only the aggrieved party could personally knock the doors of justice and seek remedy for his

[1] With few exceptions such as Environment Impact Assessment (1994), Coastal Regulation Zone Notification (1991), and the Joint Forest Management Programme, the wealth of Indian environmental management stems from legislative and judicial actions. However, the Ministry of Environment and Forests is the nodal agency for virtually all environmental management processes set up by the legislature.

[2]C.M. Jariwala, "Changing Dimensions of Indian Environmental Law", in Law and Environment (P. Leelakrishnan (ed.), Lucknow: Eastern Book Co., 1992) p.1 at 2

[3] Hinch Lal Tiwari v. Kamala Devi, (2001) 6 SCC 496: "The material resources of the community like forests, tanks, ponds, hillock, mountain etc. are nature's bounty. They maintain delicate ecological balance. They need to be protected for a proper and healthy environment which enables people to enjoy a quality life which is the essence of the guaranteed right under Article 21 of the Constitution."

grievance and any other person who was not personally affected could not do so as a proxy for the victim or the aggrieved party. But around 1980, the Indian legal system, particularly the field of environmental law, underwent a sea change in terms of discarding its moribund approach and instead, charting out new horizons of social justice.

Protection of the environment throws up a host of problems for a developing nation like India. Administrative and legislative strategies of harmonization of environmental values with developmental values are a must and are to be formulated in the crucible of prevalent socio-economic conditions in the country. In determining the scope of the powers and functions of administrative agencies and in striking a balance between the environment and development, the courts have a crucial role to play. Principle 10 of the Rio Declaration of 1992 specifically provides for effective access to judicial and administrative proceedings, including redress and remedy.[4]The judiciaries' anxiety for combating environmental assaults has already been well elucidated. Its concern for the maintenance and preservation of forests, one of our depleting natural resources has also been highlighted. Through the entire struggle was born the concept of "Public Interest Litigation (PIL)".

The Public Interest Litigations (PIL) in India initiated by the Hon'ble Supreme Court emerged through human rights jurisprudence and environmental jurisprudence. PIL in Indian Law has been introduced by the Hon'ble judges. The traditional concept of *Locus Standii* is no longer a bar for the community oriented Public Interest Litigations. Though not an aggrieved party, an environmentally conscious individuals, groups or NGOs now have access to the Supreme Court/High Courts through PIL. The Hon'ble Supreme Court while taking cognizance on the petitions has further relaxed the requirement of a formal writ to seek redressal before the Court. Any citizen can invoke the jurisdiction of the Court, especially in human rights and environmental matters even by writing a simple postcard.[5]

Constitutional Provisions and Environmental protection

Much of the environmental actions in India are brought under **Articles 32**[6] and **226** of the Constitution. The writ procedure is preferred over the conventional suit because it is speedy, relatively inexpensive and offers direct access to the highest courts of the land. Nevertheless, class action suits also have their own advantages. The powers of the Supreme Court to issue directions under Article 32[7] and that of the high courts under Article 226 have attained greater significance in environmental litigation.

The Supreme Court of India in numerous matters elaborated the scope of **Article 21** of the constitution of India, which deals with protection of life and personal liberty - *No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by Law.*[8] In the matter of *Rural Litigation and Entitlement Kendra Vs State of U.P.* - the Hon'ble Supreme court held that the right to unpolluted environment and preservation and protection of nature's gifts has also been conceded under Article 21 of the Constitution of India. The Constitutional provisions provide the bed-rock for the framing of environmental legislations in the country. **Article 48-A** of the Constitution deals with the Protection and Improvement of Environment and Safeguarding of

[4] UNEP report

[5] PIL newsletter, Central Pollution Control Board, India, 2002 & Mr M.C. Mehta was a public spirited lawyer not affected by "injured" in these cases

[6] This Article gives the right to move the Supreme Court by appropriate proceedings for the enforcement of the guaranteed Fundamental Right

[7] This Article gives the right to move the Supreme Court by appropriate proceedings for the enforcement of the guaranteed Fundamental Right

[8] Article 21 provides that: "no person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law."

Forests and Wildlife – *The State shall endeavour to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wildlife of the country*.[9]

On the basis of the said provisions, the Environment (Protection) Act, 1986 and the Wild Life (Protection) Act, 1972 (as amended in 1986) have been enacted by the Parliament. Under Part IV-A of the Directive Principles of State Policy, Fundamental Duties have been added under Article 51-A by the 42nd Amendment of the Constitution in 1976. Under Article **51-A(g)** provides the Fundamental Duties with respect to the environment which includes - *To protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wildlife and to have compassion for living creatures.* [10]

The Environment related Laws enacted by the Parliament under **Articles 252** and **253** of the Constitution of India. The Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974 was promulgated as a Central Legislation under Article 252 of the Constitution.[11] Since, the "water" is listed under the State list; a Resolution from two or more State Assemblies empowering the Parliament to enact the Legislation on the State List was required. The Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974 became effective at the State level when it was adopted by the concerned State Assemblies. The Air (Prevention and Control of Pollution) Act, 1981 and the Environment (Protection) Act, 1986 were promulgated under Article 253 of the Constitution of India, which empowered the Parliament to enact legislations on such matters as necessary for compliance of International Agreements in which India has been a party.

Other Legislative Enactments

In addition to the above some of the major environmental enactments which have been passed by the Parliament such as:

- The Water(Prevention and Control of Pollution) Cess Act,1977:(36 of 1977)
- The Public Liability Insurance Act, 1991: (6 of 1991)
- The National Environment Tribunal Act, 1995: (27 of 1995)
- The National Environment Appellate Authority Act, 1997: (22 of 1997) [12]

In addition to these Acts, several Rules have also been incorporated under the Environment (Protection) Act, 1986. These Acts and Rules are important guidelines to sort out the environmental problems. Some of the major Rules notified are:

- The Manufacture, Use, Import, Export and Storage of Hazardous Micro-Organism Genetically Engineered or Cells Rules, 1989
- The Hazardous Wastes (Management and Handling) Rules, 1989
- The Manufacture, Storage and Import of Hazardous Chemicals Rules, 1989
- The Chemical Accidents (Emergency Planning, Preparedness and Response) Rules, 1996
- The Bio-Medical Waste (Management and Handling) Rules, 1998
- The Recycled Plastics Manufacture and Usage Rules, 1999
- The Municipal Solid Wastes (Management and Handling) Rules, 2000
- The Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000
- The Ozone Depleting Substances (Regulation) Rules, 2000
- The Batteries (Management and Handling) Rules, 2001 [13]

---

[9] Article 48A-"The State shall endeavour to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wildlife of the country"

[10] Article 51 A- Fundamental duty on every citizen to protect and improve the natural environment including forests , lakes, rivers and wildlife and to have compassion for living creatures

[11] Central Pollution Control Board: Report, India.

[12] "Comparative Analysis of Environmental Activism through Constitutional Rights, Two Case Studies: India and Hong Kong" by Sukanya Pani, National Academy of Legal Studies and Research (NALSAR), University of Law, Hyderabad, India, December 2002

[13] "Comparative Analysis of Environmental Activism through Constitutional Rights, Two Case Studies: India and Hong Kong" by Sukanya Pani, National Academy of Legal Studies and Research (NALSAR),

Environmental Jurisprudence in India made a beginning in the mid-seventies when Parliament enacted the Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974. But soon, there was a quantum leap with the amendment of our Constitution in 1976 and incorporation of Article 48-A [14] in the Directive Principles of State Policy and Article 51-A (g)[15] in the Fundamental Duties of every citizen of India. Both these articles unequivocally provide for protection and improvement of the environment. Inevitably, Parliament enacted the Air (Prevention and Control of Pollution) Act, 1981 and the Environment (Protection) Act, 1986. With this core group of three enactments, a modest beginning was made by Parliament. Unfortunately, soft laws were enacted (and they continue to remain so) at a time when strong legislation was critical for environmental conservation.

Prior to 1980s, only the aggrieved party could go to the court and seek remedy for his grievance and any other person who was not personally affected could not do so as a proxy for the victim or the aggrieved party. But around 1980, the Indian legal system, particularly the field environmental law, underwent a drastic change in terms of discarding its moribund approach and instead, charting out new horizons of social justice.[16]

The Supreme Court appreciated the necessity of sternness in environmental issues and seized the opportunity in Municipal Council, Ratlam[17]in this case residents of Ratlam filed a complaint under Section 133 of the Criminal Procedure Code alleging that the Municipality had failed to prevent the discharge from the nearby alcohol plant of malodorous fluids into the public street and provide sanitary facilities on the roads. The Municipal Council approached the Supreme Court and one of the key questions raised was whether "by affirmative action a court can compel a statutory body to carry out its duty to the community by constructing sanitation facilities at great cost". The Supreme Court directed the Municipality to follow the statutory duties and stop the effluents from the Alcohol plant from flowing into the *Nala* or street. It was held by the Supreme Court that:

A little later in the decision, it was said that, "Decency and dignity are non-negotiable facets of human rights and are a first charge on local self-governing bodies .The Supreme Court later entertained a letter petition from an NGO called the Rural Litigation and Entitlement Kendra. This initiated the first case that directly dealt and concerned itself with the environment and ecological balance. In a series of decisions [18] the Supreme Court considered the complaint of the petitioner regarding illegal and unauthorized limestone quarrying and excavation of limestone deposits which apparently affected the ecology of the area, caused environmental disturbances which damaged the perennial water springs in the Musoorie Hills, disturbed the natural water system and the supply of water both for drinking as well as for irrigation. On the recommendation of the bhargava committee, the Supreme Court ordered that for the most dangerous mines and mines falling within the Mussoorie city be denied renewal of lease and their operation be stopped. It was also pronounced by the Court that 'preservation of environment and keeping the ecological balance unaffected is a task which not only the Governments but also every citizen must undertake as it is a social obligation' and 'fundamental duty' of all citizens under Article 51-A (g) of the Constitution. The Supreme Court was called upon, under these circumstances and in the absence of any legal framework or any precedent, to perform a creative but delicate exercise and come out with novel solutions and ideas to tackle the crisis. This was achieved by setting up enquiry committees from time to time.

University of Law, Hyderabad, India, December 2002

[14] Protection and improvement of environment and safeguarding of forests and wild life. – The State shall endeavour to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life of the country.

[15] Fundamental duties – It shall be the duty of every citizen of India to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures

[16] www.legalserviceindia.com.com/articles/jjj.htm visited on- 5th September 2007

[17] Municipal Council, Ratlam v. Shri Vardhichand and others, (1980) 4 SCC 162

[18] Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of U.P. (1985) 2 SCC 431, (1985) 3 SCC 614, (1986) Supp SCC 517, (1987) Supp SCC 487, (1989) Supp 1 SCC 504, (1989) Supp 1 SCC 537, (1989) Supp 2SCC 384 and (1991) 3 SCC 347

Committees appointed by the Supreme Court :

1. The Bhargava Committee to look into the question whether safety standards were met by the mines, the possibility of land slides due to quarrying and any other danger to the individuals, cattle and agricultural lands due to mining operations.
2. An Expert Committee called the Valdia Committee to look into the disturbance of the ecology, air, water and environmental pollution due to quarrying and the use of stone crushers.
3. A High Powered Committee headed by Mr. Bandopadhyay to look into some of the aspects mentioned above and also a Monitoring Committee called the Geetakrishnan Committee to monitor the directions issued by the Supreme Court.Supreme Court also invite objection against the reports of these committees which would file within reasonable time. These objections were considered, and as and when necessary, mining activity and stone quarrying were prohibited. Supreme Court also directs the government to provide proper rehabilitation to those workmen's who become jobless by this practice. All this was obviously not achieved in a single day but took several years. The results achieved, with the intervention of the Supreme Court, were more than satisfactory and the Musoorie Hills have now been restored to their pristine glory.

In between all these there is dramatic event occurred in Delhi on 4th and 6th December1985 There was a leak of Oleum Gas from the factory premises of Shriram Foods and Fertilizer Industries. In this case Supreme Court of India enunciating new principle of an absolute and non-delegable duty to the community[19]. The gas leak affected a large number of persons and one lawyer practicing in the District Courts in Delhi died. Memories of the Bhopal Gas Disaster that had occurred a year earlier were instantly revived.[20]An activist lawyer immediately initiated proceedings in the Supreme Court bringing out the problem caused by the leakage of oleum gas. The Supreme Court appointed a team of experts to look into these recommendations which were given by Manmohan Singh Committee. The team reported that the recommendations of the Manmohan Singh Committee were being complied with. However, this Expert Committee also pointed out various inadequacies in the plant and opined that it was not possible to eliminate hazards to the public so long as the plant remained in its present location in Delhi. In view of the conflicting reports received by it, the Supreme Court appointed a Committee of Experts called the Nilay Chaudhry Committee. A consideration of the reports of all these committees showed that they were unanimous in concluding that the element of risk to workmen and the public could only be minimized, but not totally eliminated. In this background, the Supreme Court suggested that the Government evolve a National Policy for the location of toxic and hazardous industries and that it should set up an independent centre with professionally competent and public-spirited experts to provide scientific and technological inputs. The reason for this was that the Supreme Court found it difficult to get proper advice and expertise to enable it to arrive at a correct decision. The Supreme Court also recommended the setting up of Environmental Courts to deal with situations of this kind. The importance of this case lies in the conclusion arrived at by the Supreme Court that an enterprise engaged in a hazardous or inherently dangerous industry which poses a threat to the health and safety of its workmen and the residents of nearby areas owes an absolute and non-delegable duty to the community to ensure that no harm results to anyone on account of its activity which is undertaken.[21] If any harm does result, then the enterprise is absolutely liable to compensate for such harm and it is no answer to say that it had taken all reasonable care or that the harm occurred without any negligence on its part. In other words, the Supreme Court evolved a principle of absolute liability and did not accept any of the exceptions in such a case as mentioned in ***Rylands*** *v.*

[19] M.C. Mehta v. Union of India, (1986) 2 SCC 176, (1986) 2 SCC 325 and (1987) 1 SCC 395

[20] Just after the Bhopal Gas Disaster concern for environment protection increases and Environment (Protection) Act, 1986 came in India

[21] Satish C. Shastri, " Environmental Law in India" Second Edition, Eastern Book Company 2005

Fletcher[22] The trend of activist intervention having been set by the Supreme Court, and some important steps relating to protection of the environment having been taken, a large number of cases in public interest then came to be filed in the Supreme Court which passed various orders in these cases from time to time. It is not necessary to discuss all these decisions, as indeed it is not presently possible, except those in which there was a significant development of the law or a significant contribution to the Environmental Jurisprudence in India. Some are discussed below:

Development of Environmental Jurisprudence through PIL:

The majority of the environment cases in India since 1985 have been brought before the court as writ petitions, normally by individuals acting on pro bono basis [23].The public interest litigation is as a result of the relaxation of the *locus standi* rules. The judiciary, in their quest for innovate solutions to environmental matters within the framework of public interest litigation, looked to constitutional provisions to provide the court with the necessary jurisdiction to address specific issues. But the fundamental rights part of the constitution of India does not have any specific mention of the environmental matters. Here the Supreme Court played a pivotal role. The Supreme Court, in its interpretation of Article 21, has facilitated the emergence of the environmental jurisprudence in India. Furthermore, Article 142 afforded the Supreme Court considerable power to mould its decisions in order that complete justice could be done. As the Supreme Court is the final authority as far as matters of constitutional interpretation are concerned, it assumes a sort of primal position in the Indian environmental legal system. For example, the fundamental right contained in Article 21[24]is often cited as the violated right, albeit in a variety of ways.

In *Francis Coralie Mullin v. The Administrator, Union Territory of Delhi,*[25] Bhagwati, J., speaking for the Supreme Court, stated that "We think that the right to life includes the right to live with human dignity and all that goes along with it, namely, the bare necessaries of life such as adequate nutrition ,clothing, shelter over the head and facilities for reading, writing and expressing oneself in diverse forms, freely moving about and mixing and commingling with fellow human beings."

In *Subhash Kumar v. State of Bihar*[26], the Court observed that "The right to live is a fundamental right under Article 21 of the Constitution, and it includes the right of enjoyment of pollution-free water and air for full enjoyment of life. If anything endangers or impairs that quality of life in derogation of laws, a citizen has the right to have recourse to Article 32 of the Constitution."

The Supreme Court, in its interpretation of Article 21, has facilitated the emergence of an environmental jurisprudence in India, while also strengthening human rights jurisprudence. There are numerous decisions wherein the right to a clean environment, drinking water, a pollution-free atmosphere, etc. have been given the status of inalienable human rights and, therefore, fundamental rights of Indian citizens.

In *M.K. Sharma v. Bharat Electric Employees Union*[27], the Court directed the Bharat Electric Company to comply with safety rules strictly to prevent hardship to the employees ensuing from harmful X-ray radiation. The Court did so under the ambit of Article 21, justifying the specific order on the reason that the radiation affected the life and liberty of the employees.[28]

---

[22] (1868) LR 3 HL 330

[23] See Soli.J.Sorabjee(Ed),Law and Justice –An anthology, Universal Law Publishing Company, New Delhi(2003) p.345

[24]Article 21 of the Indian Constitution

[25] AIR 1981 SC 746.

[26] AIR 1991 SC 420.

[27] 1987 (1) SCALE 1049.

[28] Maneka Gandhi v. Union of India, AIR 1978 SC 597.

In *Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh*[29], the Supreme Court based its five comprehensive interim orders on the judicial understanding that environmental rights were to be implied into the scope of Article 21.[30] Thus, expanding the scope and ambit of Article 21 to cover in it the rights which are not expressly enumerated, the Supreme Court has interpreted the word "life" to cover in it "all aspects of life which go to make a man's life meaningful, complete and worth living". It will also cover his tradition, culture, heritage and health.

In M.C.Mehta Vs Union of India [31] This writ Petition was filed by Shri M.C.Mehta, Advocate as a public interest litigation regarding pollution caused to the Taj Mahal in Agra. The sources of air pollution in Agra region were particularly iron foundries, ferro-alloys industries, rubber processing, lime processing, engineering, chemical industries, brick kilns, refractory units and automobiles. The Petitioner also alleged that distant sources of pollution were the Mathura Refinery and Ferozabad bangles and glass industries. It was also stated that the sulphur dioxide emitted by the Mathura Refinery and the industries located in Agra and Ferozabad when combined with moisture in the atmosphere forms sulphuric acid and causes "acid rain" which has a corroding effect on the gleaming white marble. The industrial and refinery emissions from brick kilns, vehicular traffic and generator sets were alleged primarily responsible for polluting the ambient air in and around Taj Trapezium Zone (TTZ) as identified by the Central Pollution Control Board. The Petitioner also referred the "Report on Environmental Impact of Mathura Refinery" (Varadharajan Committee) published by the Government of India in the year 1978. Subsequently, the reports of the Central Pollution Control Board under the title "Inventory and Assessment of Pollution Emission: In and Around Agra-Mathura Region (Abridged)" and the report of the National Environmental Engineering Research Institute (NEERI) entitled. On the directions of the Hon'ble Supreme Court, the NEERI and the Ministry of Environment & Forests had undertaken an extensive study for re-defining the TTZ (Taj Trapezium Zone) and re-alienating the area management environmental plan.

In *Indian Council for Enviro-Legal Action* v *Union of India* [32], the Supreme Court cautioned the industries discharging inherently dangerous Oleum & H acid. The court held that such type of pollution infringes right to wholesome environment & ultimately right to life.

In another case *M.C. Mehta* v *Union of India* [33] the Supreme Court held that air pollution in Delhi caused by vehicular emissions violates right to life under Art. 21 & directed all commercial vehicles operating in Delhi to switch to CNG fuel mode for safeguarding health of the people. In Church of God (*Full Gospel)in India* v *KKR Majestic Colony Welfare Association* [34] the Supreme Court observed that noise pollution amounts to violation of Art.21 of the Constitution.In landmark case *Vellore Citizens' Welfare Forum* v *Union of India* [35] the Supreme Court allowed standing to a public spirited social organization for protecting the health of residents of Vellore. In this case the tanneries situated around river Palar in Vellore (T.N.) were found discharging toxic chemicals in the river, thereby jeopardising the health of the residents. The Court asked the tanneries to close their business.

Some more Landmarks in Public Interest Litigations

1. Ganga Pollution Matter: Writ Petition (Civil) No. 3727/1985 (M.C.Mehta Vs UOI & Ors.)
2. Vehicular Pollution in Delhi: Writ Petition (Civil) No.13029/1985 (M.C.Mehta Vs UOI & Ors.)
3. Pollution By Industries in Delhi: M.C.Mehta Vs Union of India & Ors. Writ Petition (Civil) No.4677/1985,

[29] AIR 1985 SC 652.
[30] T. Damodar Rao v. Municipal Corporation, Hyderabad, AIR 1987 AP171
[31] Inputs from Central Pollution Control Board Report, India
[32] AIR 1996 SC 1446
[33] AIR 2001 SC 1948
[34] AIR 2000 SC 2773
[35] AIR 1996 SC 2715

4. Pollution in river Yamuna: Writ Petition (Civil) No.725/1994, News Item 'HT', dated 18.7.1994, A.Q.F.M. Yamuna Vs Central Pollution Control Board & Ors.
5. Pollution in Noida, Ghaziabad area: Writ Petition (Civil) No.914/1996, Sector 14 Residents' Welfare Association & Ors. Vs State of Delhi & Ors.
6. Noise pollution by firecrackers: Writ Petition (Civil) No.72/1998 (Noise Pollution – Implementation of the laws for restricting use of loudspeakers and high volume producing sound systems) Vs UOI & Ors.
7. Import of Hazardous waste: Writ Petition (Civil) No. 657/1995 (Research Foundation for Science, Technology and Natural Resource Policy Vs UOI & Ors.)
8. Pollution In Porbandar, Gujarat: Dr. Kiran Bedi Vs Union of India & Ors. Writ Petition (Civil) No. 26/98
9. Management of municipal solid waste: Writ Petition (Civil) No.286/1994, Dr.B.L. Wadehra Vs Union of India & Ors.
10. Management of solid waste in class-1 cities – Writ Petition (Civil) No.888/1996 (Almitra H.Patel Vs Union of India & Ors.)
11. Pollution in Medak District, Andra Pradesh: Writ Petition (Civil) No.1056/1990 (Indian Council for Enviro Legal Action & Others Vs. UOI & Others)
12. Pollution by Chemical industries in Gajraula Area: Writ Petition (Civil) No.418/1998 (Imtiaz Ahmad Vs UOI & Ors.) – Pollution by Chemical Industries in Gajraula area
13. Pollution of Gomti River : Writ Petition (Civil) No. 327/1990 (Vineet Kumar Mathur Vs UOI & Ors.)

Conclusion:

In this manner, our judiciary has used the tool of PIL quite effectively for the cause of environmental protection. But the judiciary has shown wisdom in denying false petitions seeking to advance private interests through PIL as evident from the decision of the Supreme Court in *Subhash Kumar* vs. *State of Bihar* [36]. Hence, PIL has proved to be a great weapon in the hands of higher courts for protection of environment & our judiciary has certainly utilized this weapon of PIL in best possible manner.

[36] AIR 1991 SC 420

भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका

गणपती दत्ता खुपसे
संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना:-

लोकशाही हि फार प्राचीन आहे. ग्रीक नगर राज्यामध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही पहावयास मिळते. लोकशाही मध्ये निवडणुका यांना खूप महत्व असते. कारण राज्यकारभार चालवणारी लोकप्रतिनिधी जर निवडणुकीच्या माध्यमाने निवडून आली तर त्यांच्यावर जनतेचे नियंत्रण असते. जर लोकप्रतिनिधी निवडणुकीच्या माध्यमाने निवडून आला नाही तर त्याला जनतेचे काही देणे घेणे राहणार नाही.ते स्वताला राजा मानून कोणाचे काहीच न ऐकता आपला राज्यकारभार करतील. त्यामुळे सामान्य जनतेवर अन्याय होईल. हा अन्याय दूर करण्यासाठी लोकशाहीची भूमिका खूप महत्वाची आहे.भारतामध्ये लोकशाहीला खूप महत्व आहे. भारतामध्येखऱ्या अर्थाने लोकशाहीला सुरुवात हि 1950 पासून झाली. कारण लोकशाहीला आधार देणारे असे संविधान हे 26 जानेवारी 1950 पासून भारत लागू झाले. याच संविधानामुळे भारतात लोकशाही टिकून आहे. भारतामध्ये पहिल्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका ह्या 1951-52 मध्ये झाल्या. पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये कॉंग्रेस पक्षालाबहुमत प्राप्त झाले. कॉंग्रेस पक्षाचे 489 पैकी 364 उमेदवार निवडून आले. आणी त्यामध्ये त्यांना 44.99% मतदान मिळाले.केंद्रामध्ये कॉंग्रेसचे सरकार स्थापनझाले. पहिल्या लोकसभेमध्ये कॉंग्रेस पक्षाला बहुमत प्राप्त झाल्यामुळे कॉंग्रेस पक्षाचे नेते पंडित जवाहरलाल नेहरू हे स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले. तेव्हापासून ते आज 2024 लोकसभा निवडणुकी पर्यंत निवडणूक आयोग निवडणुकीचे काम पाहत आहे.

महत्वाचे शब्द:-

भारतीय निवडणूका , भारतीय निवडणूक आयोग, भारतीय लोकशाही

संशोधनाचे उद्दिष्टे:-

1. भारतीय निवडणुक आयोगाचा अभ्यास करणे.
2. भारतात निवडणूक आयोगाच्या कामकाजाचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय निवडणूक आयोगाची बदलती भूमिकीचा अभ्यास करणे.

गृहीतक

1. निवडणूक आयोग हा सत्ताधारी पक्षासोबत मावळ धोरण स्वीकारताना दिसतो .
2. निवडणूक आयोग सत्ताधारी पक्षाच्या दबावाला बळी पडून योग्य कार्यवाही करत नाही.
3. निवडणुक आयोग स्वायत्त पणे काम करताना दिसत नाही.
4. निवडणुक आयोगावर सत्ताधारी पक्ष अंकुश ठेवतो.
5. अलीकडे निवडणूक आयोगावर जनसामान्यांचा विश्वास राहिलेला नाही.

संशोधन पद्धती:-

या विषयाच्या शोध निबंधासाठी दुय्यम साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा यामध्ये विविध ग्रंथ, वार्षिक अंक, त्रेमासिक, मासिक, साप्ताहिक, वर्तमान पत्र अशा लिखित साहित्याचा वापर या शोध निबंधामध्ये करण्यात आला आहे.

भारतीय निवडणूक आयोग:-

निवडणूक आयोग ही भारत सरकारच्या अखत्यारीतील एक स्वायत्त घटनात्मक संस्था आहे. भारतमध्ये निवडणूका घेण्याचा अधिकार हा निवडणूक आयोगाला आहे. संविधानाच्या कलम 324 मध्ये निवडणुक आयोगाची स्थापना करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. लोकशाहीमध्ये निवडणुक आयोगाचे स्थान फार महत्वाचे आहे. कारण निपक्षपाती निवडणूक होणे फार गरजेचे असते. जर निवडणुका निपक्षपाती झाल्या नाही तर

निवडून आलेला उमेदवार हा योग्य राहणार नाही. त्यामुळे दुसऱ्या उमेदवारावर अन्याय होईल. भारतीय संविधामध्ये कोणत्याही व्यक्ती वर कोणत्याही प्रकारचा अन्याय होऊ नाही अशी तरतूद आहे. त्यामुळे भारतीय संविधान निर्माण करते वेळेस निवडणूक आयोग स्थापन केला गेला आहे.या आयोगामार्फत भारतामध्ये निवडणुका घेतल्या जातात.

निवडणुक आयोगाचे कार्य:-

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२४ ते ३२९ मध्ये नमूद केलेल्या घटनात्मक तरतुदींनुसार निवडणूक आयोग काम करतो. भारतामध्ये निवडणुका घेणे हे निवडणुका आयोगाचे कार्य आहे. त्याप्रमाणेच अनेक कार्य हे निवडणुक आयोगाकडे असतात. ज्या उमेदवाराने निवडणुकीसाठी अर्ज केला आहे. असा उमेदवार निवडणुकीसाठी पात्र आहे का? याची चोकशी करण्याचे कार्य निवडणुक आयोग करत असते. तसेच निवडणूक आयोगाचे कार्य खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. मतदारसंघ तयार करणे.
2. मतदार यादी तयार करणे .
3. राजकीय पक्षांना मान्यता देणे.
4. राजकीय पक्षाचे निवडणूक चिन्ह ठरवणे.
5. अपक्ष उमेदवाराला चिन्ह देणे.
6. उमेदवार पत्रिका तपासणे.
7. निवडणुका पार पाडणे.
8. उमेदवाराच्या निवडणुक खर्चाचा ताळमेळ लावणे.

वरील प्रमाणे हे निवडणूक आयोगाचे कार्य आहे. या कार्याचे निवडणुक आयोग काटेकोरपणे अंमलबजावणी करून निवडणुका योग्य पद्धतीने पार पडते.

2019 पूर्वी निवडणूक आयोगाची भूमिका:-

1987 ची गोष्ट आहे. तेव्हा निवडणूक काळात प्रक्षोभक भाषण दिल्याबद्दल शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांच्यावर सहा वर्षांसाठी निवडणूक लढवण्यावर आणि मतदान करण्यावर बंदी घालण्यात आली होती. (1) बाळासाहेब ठाकरे यांना आम्हाला मुस्लिमाच्या मताची गरज नाही असे वक्तव्य केल्यामुळे त्यांच्यावर निवडणूक आयोगाने कार्यवाही केली तर, 21 एप्रिल 2024 रोजी मोदीने केलेल्या भाषणामध्ये घुसखोर आणि जास्त मुल जन्माला घालणारे असे मुस्लीम बदल वक्तव्य केल आहे तर निवडणूक आयोगाने त्यांच्यावर कार्यवाही का केली नाही? निवडणुकीच्या काळात लागू केलेले निर्देश आणि नियमांना 'आचारसंहिता' म्हटले जाते. एखाद्या उमेदवाराने याचे उल्लंघन केल्यास निवडणूक आयोगाला त्यावर कारवाई करण्याचा अधिकार आहे. असे असूनसुद्धा अनेक वेळेस राजकीय नेत्याकडून आचारसंहितेचा भंग झाल्याचे आपल्याला दिसते. मोदींनी लोकसभा निवडणुकीच्या पहिल्या टप्प्यातील प्रचारादरम्यान महाराष्ट्रातील वर्धा चीयेथील प्रचारसभेत पहिल्यांदा व त्यानंतरच्या सभांमध्ये नव-मतदारांना मतदान करताना शहिदां आठवण ठेवावी, असे म्हटले होते. (2) 2019 लोकसभा निवडणुकींच्या वेळेस नरेंद्र मोदी यांनी जे नवीन मतदार आहेत त्यांना या निवडणुकीमध्ये मतदान करते वेळेस शहीद झालेले भारतीय जवान, बालाकोट येथे झालेला हल्ला लक्षात ठेऊन मतदान करा, असे नव मतदारांना म्हणाले. त्यावर निवडणूक आयोगाने कोणतीही प्रतिक्रिया दिली नाही. तसे पाहता अशा पद्धतीने मते मागणे हे आचार संहितेचे उल्लघन आहे. तरी पण निवडणूक आयोगाने त्यांचावर कोणतीही कार्यवाही केली नाही.

2019 नंतर निवडणूक आयोगाची भूमिका:-

नोव्हेंबर 2023 मध्ये राहुल गांधी जेव्हा नाव न घेता पंतप्रधान मोदी यांच्यासाठी 'पनौती' या शब्दाचा वापर केला होता, तेव्हा निवडणूक आयोगानं राहुल गांधी यांना नोटीस दिली होती. (3) कोणत्याही नेत्याने कोणत्याही नेत्याची वयक्तिक पातळीवर जाऊन निदा करू नाही असे मला वाटते. देशात एखादे संकट आले असेल तर त्याला एखादा राजकीय नेता जबाबदार आहे असे म्हणून त्याला वाईट शब्दाची उपमा देणे योग्य नाही. यावर निवडणूक आयोगाने त्यांना जी नोटीस दिली ती योग्यच आहे. माजी निवडणूक आयुक्त टी.एस. कृष्णमूर्ती जबाबदार

ठरवतात.ते म्हणतात, निवडणूक आयोगाला प्रत्येक टप्प्यावर दोषी ठरवणं ही एक 'फॅशन' झाली आहे. (4) त्यांना असे वाटत असले तरी काही निर्णय निवडणूक आयोगाने मानाव तसे घेतले नाहीत. पंतप्रधान नरेंद मोदी यांचे 21 एप्रिल मध्ये जो भाषण आहे त्यावर त्यांना नोटीस न देता निवडणूक आयोगाने पक्षाच्या अध्यक्षाला नोटीस दिली. दुसर म्हणजे इलेक्टोरल बाँडच प्रकरण निवडणूक आयोगाने सामोरे आणायला पाहिजे होत पण ते तस न सर्वोच्य न्यायालयाने समोर आणले अशा काही कारणामुळे निवडणूक आयोगाला दोषी ठरवलं जाते. निवडणूक आयोग सत्ताधारी भाजपाबाबत अत्यंत मवाळ आहे आणि विरोधी पक्षांबाबत अत्यंत कडक असल्याचे आरोपदेखील होत आहेत.(5) निवडणूक आयोगाने आशा काही भूमिका घेतल्या आहेत, ज्या वरून हा वाद निर्माण झाला आहे. नरेंद्र मोदी यांची 21 एप्रिलची सभा होती. त्यामध्ये त्यांनी जे वक्तव्य केल आहे त्याबद्ल निवडणूक आयोगाने त्यांना नोटीस दिली नाही तर, भाजपच्या अध्यक्षांना नोटीस दिली. यावरुन असे दिसते की निवडणूक आयोग हा सत्ताधारी पक्षाकरिता मावळ आहे.

भारतीय निवडणूक आयोग व त्यांची तटस्थता:-

पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या 21 एप्रिललाच्या राजस्थानातील भाषणावर घेण्यात आलेले आक्षेप आणि त्यावर निवडणूक आयोगाने बाळगलेलं मौन यावर मोठी टीका झाली.(6) खरे पहिले तर निवडणूक आयोगाने यावर कार्यवाही करायला पाहिजे होती. पण निवडणूक आयोगाने तसे न करता निवडणूक आयोगाने भारतीय जनता पक्षाच्या अध्यक्षाला नोटीस पाठवली आहे, यावरून असे लक्षात येते की चूक एकाची आणि शिक्षा एकाला असे दिसून येते. आशा भूमिकेमुळे निवडणूक आयोगावर प्रश्न चिन्ह उपस्थित होतात. मतदानानंतर आकडेवारी जाहीर करण्यास निवडणूक आयोग विलंब करत असल्याचा आरोप केला जातो आहे.(7) आयोगाकडून मतदानाची आकडेवारी त्याच दिवशी रात्री पर्यंत तात्पुरती आणि नंतर अंतिम जाहीर करण्यात येते. मात्र या आकडेवारी मध्ये फरक असल्याचे प्रत्येक वेळी जाणवते. निवडणुकीची टक्केवारी जर बरोबर यायची असेल तर निवडणूक आयोगाने फॉर्म 17 c निवडणूक आयोगाच्या वेब साईट वर टाकून माहिती पुरवावी.

भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका:-

योगी आदित्यनाथ व मायावती यांनी भडकावू प्रचार केल्यामुळे आयोगाने योगी आदित्यनाथ यांच्यावर ७२ तासांची तर मायावती यांच्यावर ४८ तासांची प्रचार बंदी लावून जोरदार धक्का दिला. (8) भारतीय निवडणूक आयोग २०१९ पूर्वी अनेक राजकीय नेत्यांवर कार्यवाही केली आहे. त्यात योगी आदित्यनाथ, मेनका गांधी, मायावती, आमित शाह, गिरीराज सिंह इत्यादी राजकीय नेत्यावर निवडणूक आयोगांनी कार्यवाही केली. 7 एप्रिल 2019 मध्ये सहारनपूर मध्ये मायावतीने निवडणूक आयोगाला दलितविरोधी म्हटले आणि भाजपच्या इशाऱ्यावर काम करत असल्याचा आरोप केला. त्यावरून त्यांच्यावर निवडणूक आयोगाने कार्यवाही केली. 9 एप्रिल 2019 मध्ये योगी आदित्यनाथ यांनी मेरठ मध्ये प्रचारामध्ये ‘ ग्रीन व्हायरस ‘ आणि अली बजरंग बाली असे मुस्लिमांना बोलले, त्यामुळे त्यांच्यावर 72 तासाचा प्रचार बंदी लावण्यात आली होती. आझम खान यांनी रामपूरमध्ये जयप्रदा यांच्या विरोधात अशोभनीय अपमानास्पद आणि पूर्णपणे अप्रामाणिक टिप्पणी केल्यामुळे निवडणूक आयोगाने त्यांच्यावर कार्यवाही केली. भाजपचे नेते अमित शाह यांना उत्तर प्रदेश मध्ये रैली काढण्यास बंदी घालण्यात आली होती. भाजपचे नेते गिरीराज सिंह यांना 2014 मध्ये बिहार आणि झारखंड मध्ये प्रचार करण्यात मनाई करण्यात आली होती. वरील प्रमाणे काही नेत्यांवर निवडणूक आयोगाने कार्यवाही केल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष:-

1. निवडणूक आयोग हा सत्ताधारी पक्षासोबत मावळ धोरण स्वीकारताना दिसतो .
2. निवडणूक आयोग सत्ताधारी पक्षाच्या दबावाला बळी पडून निवडणुकी दरम्यान जात, धर्म, याविषयी मते मागताना कार्यवाही करताना दिसत नाही.
3. निवडणुक आयोग स्वायत्त पणे काम करताना दिसत नाही
4. निवडणुक आयोगावर सत्ताधारी पक्ष अंकुश ठेवतो.
5. अलीकडे निवडणूक आयोगावर जनसामान्यांचा विश्वास राहिलेला नाही.

संदर्भ सूची:-

1. https://www.bbc.com
2. https://www.aksharnama.com
3. https://www.bbc.com/
4. https://www.bbc.com
5. https://www.bbc.com
6. https://www.bbc.com
7. https://www.bbc.com/
8. https://www.aksharnama.com
9. भारतीय शासन आणि राजकारण – बि.बि. पाटील , फडके प्रकाशन - जानेवारी 2012

Ayurvedic Management of Episcleritis A Single Case Study

Dr. Anas Naish Khan
MS Scholar
Dr. Suvarna Golecha
Professor And HOD Department of Shalakya Tantra SVNHT`S Ayurveda College And Hospital Rahuri Factory, Rahuri, Ahmednagar, Maharashtra, India

Abstract

Episcleritis is inflammation of the thin, loose, highly vascular connective tissue layer that lies between the conjunctiva and sclera, its incidence is less than 1/1000 and most cases are found to be idiopathic. It is classified into simple and nodular types and most attacks resolve within 1-3 months. The nodular type tends to be more recurrent and painful. It presents with acute onset of redness, lacrimation and photophobia. Episcleritis mentioned in modern ophthalmology can be understood as Siraja in ayurvedic classics. Its management with a case report has been mentioned in the present article with a female patient aged 16 years who visited eye OPD with complaints of redness and mild discomfort in the right eye since 3-4 days. The case was managed effectively with Beshaja (medical management)

Keywords: Episcleritis, Sirajala

Introduction

Episcleritisis benign recurrent inflammation of the episclera, involving the overlying Tenon's capsule but not the underlying sclera.[1] It typically effects the young adults, being twice as common in women than men.[2] In Ayurveda, it can be considered under the heading of Sira Pidaka.[3] It is defined as the condition in which there is presence of Sarshapoma Pidaka (mustard seed like granules) near Krishna Mandala (cornea) associated with Daha (burning sensation) and is Garshavati (irritation or foreign body sensation).[4] Ayurveda gives the physicians opportunity to incorporate new medication in the explained conditions and name the newly diagnosed condition based on Nidana, Dosha, Dhatu and Dushya. Keeping this point in mind a case study was done on Episcleritis (Sirapidaka).

Scleritis is a chronic, painful, and potentially blinding inflammatory disease that is characterized by oedema and cellular infiltration of the scleral and episcleral tissues.8Maha jalabha kathina sira (~red and extensive network of hardened veins) spreading over the Shukla mandala (sclera) is seen in Sirajala as observed in the current case.

Case Report

A 16 years female patient r visited the Eye Out patient department of Sri Dharmasthala Manjunatheshwara College of Ayurveda and Hospital, Hassan complaining of sudden onset of redness and mild discomfort in the right eyes since 3-4 days. Patient did not present with any other associated complains like photophobia or lacrimation There was no history of diabetes mellitus or hypertension. Her vitals were within normal limits. On general examination, there was no pallor, icterus, clubbing of nails, oedema or ymphadenopathy. CNS examination revealed no abnormalities.

Eyebrows: Symmetrically placed on each side of face above eyelids

- Curved with convexity upwards
- Eyelids: Upper eyelid covers 1/6th of cornea
- Lower eyelid touches the limbus
- Eye lashes: Upper eye lid – directed forwards, upwards and backwards
- Lower eye lids – directed forwards downwards and backwards
- No trichiasis, poliosis.
- Lacrimal apparatus: skin over lacrimal sac – redness, swelling absent

- Eye ball: proptosis, enopthalmos – absent, Movements unioccular and binocular movements possible
- Conjunctiva : congestion ; resent in lower palpebral conjunctiva
- Chemosis : absent
- Discolouration : reddish
- Follicles : present
- Papillaes : present
- Pterygium and pingecula : absent
- Sclera : engorged episcleral vessels
- Vessels run in radial direction beneath the conjunctiva
- Cornea : size - microcornea, macrocornea - absent
- Shape : concavo-convex shaped
- keratoconus,keratoglobus : absent
- Surface : smooth
- Transparency : no opacities found
- Antreior chamber : Shallow - torch light method
- Iris : Pattern - presence of crypts, ridges and collaretes
- Pupil : number – one in number
- Site - centrally placed
- Shape – round
- Colour – black
- Reflexes – good
- mydriasis, miosis - absent

Treatment Protocol

Patient was given Nimbhadi guggulu in the dose of 2 tablets twice a day before food, Panchathikatha Gritha 10 ml was admnistered with hot water at night after food and Gandhaka Rasayana 1tablet three times a day after food followed bytopical instillation of Optha care eye drops 4 times a day with gap of 6 hours for 5 days

Observation

Significant changes were noted in the signs and symptoms.

a. On first day, she was complaining of photophobia and severe burning sensation of both the eyes and after 2 days of treatment she got 50% relief of those complaints.
b. Redness of eyes was present more in left eye than right which was completely resolved after the treatment.
c. Compared to first day and last day she had complete relief from the symptoms of redness, burning sensation and watering of both eyes.

Discussion

Nimbadi guggulu having property of tridosha shamaka (maintain the normalcy of all the three doshas) most of the ingredients of this formulations have got tikta (bitter) kashaya (pungent) rasawhich acts on kaphavatahara. Gandhaka rasayana is shoolahara (reduces pain) rakthahara (reduced vitiation of blood) rasayana (rejuvenative) Panchatiktha Gritha having property of tridosha hara (pacifies tridosha)and opthacare eye drops have antimicrobial, anti- inflammatory, antioxidant properties which makes it effective and usefull in inflammatory ophthalmic disorder[5]

Conclusion

Episcleritis is usually encountered at the primary care settings. It is benign disease. Primary care physician should be able to reassure their patients. Symptomatic management is the rule thumb as the disease is a self-limited disease without complications. In ayurveda it can be considered under Sirajala in the present study Rakthapittahara line of treatment were implemented. The above mentioned treatment protocol were found effective.

Reference:

1. Kanski JJ, Clinical Ophthalmology, Elsevier publication; 5th edition, 2006;p.566-8,582
2. Shankar Uday, Textbook of Shalakya Tantra, Vol 1, Chowkhamba Vishwa Bharathi, Varanasi, Netra Roga, 2012;p.395.
3. Shankar Uday, Textbook of Shalakya Tantra, Chowkhamba Vishwa Bharathi, Varanasi, Vol .1, Netra Roga, 2012;p.380.
4. Shankar Uday, Textbook of Shalakya Tantra, Chowkhamba Vishwa Bharathi, Varanasi, Vol .1, Netra Roga, 2012;p.380.
5. Mitra SK, Sundaram R. Venkataranganna MV, Gopumadhavan S, Prakash NS, Jayaram HD, Sarma DN Anti-inflammatory, antioxidant and antimicrobial activity of ophthacarae brand, an herbal eye drops, et al. Phytomedicine.2000;7(2):123-7.Published 2000 Apr 7.

महात्मा गांधी व अस्पृश्यता निर्मूलन

ढगे अक्षया रामराव
संशोधक विद्यार्थीनी
डॉ. माधव माणिकराव मोरे
सहाय्यक प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय आखाडा बाळापूर, जिल्हा हिंगोली

हिंदू समाजव्यवस्था तिच्या अद्वितीय वैशिष्ट्यामुळे जगभर ओळखली जाते. त**की** अनिष्ट विकृत व्यवस्था जगाच्या पाठीवर कुठेही आढळणार नाही. मूलतः भारतात आर्याची आगमन झाल्यानंतर त्यांच्याच जाती हा प्रकार नव्हता. तथापि त्यांच्यात कार्यात्मक विभाजन केले गेले त्यास वर्ण असे म्हणतात. हे विभाजन लोकांच्या व्यवसायावर आधारलेले होते, जन्मावर नव्हे. वस्तूतः या व्यवस्थेत व्यावसायिक बदल असल्याने व्यक्तीला स्वतःचा वर्ण बदलता येत असे. आर्यामध्ये मुलता तीनच वर्ण ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य अस्तित्वात होते. मूळ अनाऱ्यांना जिंकल्यानंतर आर्याने त्यांना वर्ण व्यवस्थित चौथ्या वरणात शूद्र म्हणून सामावून घेतली. या वेळेपासून वर्ण वंश संकलन प्रतिबंधित करण्यासाठी वर्ण व्यवस्था बंदिस्त आणि अपरिवर्तनीय होऊ नये. अंतरवर्णीय भोजन आधी सारखे बदल लादण्यात आली. या व्यवस्थेला **या** असलेली देवी मान्यता, पुनर्जन्म या जन्मात केलेल्या कर्माचे पुढील जन्मात फळ, प्रायचित्त इत्यादी सारख्या संकल्पना अस्तित्वात आल्या. वर्ग व्यवस्थेच्या नियमाचे उल्लंघन करणाऱ्या गुन्हेगार व्यक्तीस बहिष्कृत केले गेले**.** सामायिकपणे अशा बहिष्कृत लोकांचे स्वतंत्र वेगळे वर्ग अस्तित्वात आले. यातून अनेक जातीची निर्मिती झाली. स्थितीवादी आणि परिवर्तनवादी शक्तीमध्ये झालेल्या विविध क्रिया प्रक्रिया मधून पुढे जाती आणि उपजातीचा उगम झाल्याने यातून पाचवा वर्ण अतिशूद्र निर्माण झाला. अशा लोकांनाच अतिशूद्र वा अस्पृश्य म्हणून ओळखले गेले.

काल प्रवाहात अंतर्वर्ण संकरातून निर्माण झालेले विविध जाती गट, विविध व्यवसायांनी श्रेणीबद्धल होऊन त्यांना मिळणाऱ्या अधिकार आणि लाभाच्या संदर्भात या व्यवस्थित क्रमिक उतरंडीची विषमता निर्माण झाली. या व्यवस्थेच्या सर्वोत्तम भागी ब्राह्मण, तळाशी शूद्र होते. शेकडो वर्षात अनेक बदल आणि राजकीय सत्ता परिवर्तने होऊनही हिंदू समाजाच्या जातीव्यवस्थेची ही पोलादी चौकट तसेच टिकून राहिली. जातीव्यवस्थेच्या नियमाचा आदर करून राज्यकर्त्यांनी या व्यवस्थेचे संरक्षण करावे अशी तरतूदच मूलता हिंदू धर्म ग्रंथात केली गेली. सर्वसाधारणपणे राज्यकर्ते कमकुवत आणि अल्पकाळ राहत असल्यामुळे समाज व्यवस्थेचे नियमन संचालन करून तिचे सातत्य टिकवण्यासाठी जाती नियमांना वाजवी महत्त्व प्राप्त झाले. जाती व्यवस्थेचे नियमित मंडळ पंचायत असे आणि त्यावर धर्मगुरूचे प्रभुत्व असल्याने जाती नियमाच्या अंमलबजावणीत अधिकच काटेकोरपणा आला. भोजन, विवाह, पेहराव, सवयी, सण, व्यवसाय इत्यादी सारख्या जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात जाती व्यवस्थेने लाभलेल्या बंधनांनी अधिक घट्ट केली.

वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्थेच्या संदर्भात मत आहे की, वर्णव्यवस्थाच्या नियमाच्या उल्लंगणातून जातीव्यवस्थेचा उगम झाला. असे एक विचारप्रवाह मानतो. वर्ण ही केवळ संकल्पनाच असून प्रत्यक्ष जीवनात तिचे अस्तित्व कधीच नव्हते, असे इतरांचे मत आहे. जातीव्यवस्था आर्य पूर्व समाजाचा वारसा असून वेगवेगळ्या दिशांनी भारतात आलेल्या भिन्न सामाजिक गटाची शुद्धता जतन करण्यासाठी त्यांनी स्वतःला स्वःगोत्र गटात बंदिस्त करून घेतली, असे सामाजिक गटच नंतर जात म्हणून ओळखले गेले, असे काहीही मत आहे. तर काहीजण असे प्रतिपादन करतात की, जे त्या आर्याने व्यवसायावर आधारित जाती संस्थेची जाणीवपूर्वक निर्मिती करून देशीय रहिवाशावर ती ला**गली**. त्याच्या पायावर उभे असलेले वर्ण, जाती, सिद्धांत वैज्ञानिक कसोट्या च्या आधारावर टिकत नाहीत. मानववंश शास्त्रज्ञांच्या मते, “जगातील कोणताही मानवी समूह हा एकाच शुद्ध वंशाचा नसून विविध समूहात वांशिक रक्तगटाची सरळ मिसळ झाल्याचे आढळून आले आहे.” भारतात अशी कोणतीही जात किंवा वर्ग अस्तित्वात नाही जात परकीय वंशाचा संकर झालेला नसेल. राजपूत किंवा मराठा यासारख्या क्षेत्रीय जातीतच नव्हे, तर ब्राह्मणात देखील परकीय वंशाचा संकर झालेला आहे. जातिव्यवस्थेने भारतीयांना असंख्य अशा बंदिस्त आणि श्रेणीबंद उतरंडीच्या कप्प्यामध्ये विभाजित केले आहे. अधिकार आणि सामाजिक दर्जा यानुसार या संरचनेच्या आकृतीबंधात विटाळ होण्यास अतिसंवर्धनशील अशी

ब्राह्मण जात शिरोभागी असून ज्याचा स्पर्श किंवा सावली इतरांना अशुद्ध करते अशा शुद्रादी शूद्र जाती तळाशी आहेत. ज्या जातीत व्यक्तीने जन्म घेतला त्यावरून समाजातील तिचे स्थान निश्चित होत असल्याचे व्यक्तीचे गुण आणि अंधकारमय कर्तुत्वनुसार पदोन्नती, पदोन्नतीची गतिशीलता ही व्यवस्था नाकारते. प्राध्यापक ए. आर. देसाई यांच्या मते, “जातीची संरचना अधिकाऱ्याच्या उतरंडीप्रमाणे श्रेणीबंद असून प्रत्येक जात वरच्या जाती होणं, कनिष्ठ व तिच्या खालच्या जातीहून उच्च समजली जाते.” ज्या जातीत व्यक्ती जन्मास आली त्या जातीचे अधिकाऱ्यांच्या उतरंडीमध्ये जे स्थान असते. त्यावरून व्यक्तीचे समाजातील स्थान निश्चित होते. व्यक्तीने एकदा त्या जातीत जन्म घेतल्यानंतर तिचे स्थान अगोदरच ठरवलेले असते आणि ते अपरिवर्तनीय असते. व्यक्तीने दाखवलेली बौद्धिक क्षमता किंवा तिच्याजवळ असलेली संपत्ती तिचे स्थान बदलू शकत नाही. अस्पृश्य, अस्पृश्यता ही जाती व्यवस्थेची अतिशय अंधकारमय बाजू आहे. अस्पृशदेच्या उगमा संदर्भात मत भिन्नता आहे. इरावती कर्वे यांच्या मते, अस्पृश्य या शूद्द्रातीलच उपजाती आहेत.” तर डॉ. आंबेडकरांच्या मते, ‘अस्पृश्यता ही जाती व्यवस्थेची अतिरिक्त फलनिष्पत्ती आहे. तथापि वैदिक काळात अस्पृश्यता अस्तित्वात नसल्याबद्दल सर्वांचे एकमत आहे.” या संदर्भात असलेली मत भिन्नता बाजूला ठेवून आणि प्रस्तुत विषयाला अनुसरून असे म्हणता येईल की, हिंदू समाज व्यवस्थेने शूद्रदिशूद्राचे पतन, निकृष्ट आणि दळभद्री पातळीवर करूनच त्यांचे सर्व प्रकारचे अधिकार नाकारले. यात अतिशूद्रची परिस्थिती तर पशूपलीकडची आहे.

जाती व्यवस्थेच्या नियमानुसार अतिशूद्रनी गावच्या बाहेरच राहिले पाहिजे. त्यांनी उच्च जातीकडून कोणताही मोबदला न घेता किंवा फिर्याद न करता सर्व प्रकारची गलिच्छ आणि श्रमाचे काम केले पाहिजे. त्यांनी कुठल्याही प्रकारच्या नाकारलेल्या आज्ञा बद्दल त्यांना कठोर शिक्षा दिली जात असे. जातीव्यवस्थेच्या नियमाची अंमलबजावणी करण्याची उत्तरेत्व राजाचे असे. स्थानिक पातळीवर जातीनिमाची सामान्यपणे आणि शूद्र ती शुद्राच्या कनिष्ठतेच्या संदर्भात विशेष काटेकोरपणे जहागीरदार आणि सरदार अमलबजावणी करीत असे. या व्यतिरिक्त धर्म परिषद आणि पंचायत या नियमाची अंमलबजावणी करण्यासंदर्भात अतिशय दक्ष असत. ब्रिटिशांचे भारतात आगमन होईपर्यंत थोड्याफार फरकाने जातीव्यवस्था आणि अस्वच्छतेचा आकृतीबंध तसेच टिकून राहिला.

ब्रिटिशांचे भारतातील आगमन हे विषमतेच्या आधारलेल्या हिंदू समाज व्यवस्थेवर प्रचंड आघात करणारे ठरले व संपूर्ण भारतीय उपखंडाला राजकीय दृष्ट्या ब्रिटिश राजकर्त्यांनी एकसंघ करून या प्राचीन देशात नूतन संस्था संकल्पना आणि वैज्ञानिक मूल्याचा परिचय करून दिला. त्यांनी कायदा आणि सुव्यवस्थेचे अधिराज्य निर्माण करून रेग्युलेटिंग ॲक्ट 1970 रेग्युलेटिंग ॲक्ट 1773 चे अनुवयी न्यायदानासाठी सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना केली आणि सर्व जाती वर्गातील गुन्हेगार आणि व्यक्तींना सदर न्यायालयीन कक्षेत आणली. यामुळे हळुवारपणे परंतु निश्चितपणे जातीबद्ध समाजाच्या अनेकदृष्टी रुढी आणि परंपरा यावर आघात झाला. नूतन राज्यकर्त्यांनी प्रस्थापित केलेले कायद्याचे अधिराज्य हे भारताच्या इतिहासात उचललेले क्रांतिकारी ठरले. ब्राह्मण, शूद्र किंवा अस्पृश्य हे सर्वच कायदा पुढे समान असल्याची खात्री झाली. ब्रिटिशांनी भारतात प्रस्थापित प्रस्थापित केलेल्या राजकीय सत्तेच्या चा उद्देश हा वसाहतीचे शोषणाचा होता. सामाजिक सुधारणा करण्याचा नव्हता. परंतु त्याचबरोबर त्यांना येथे देशी यांचा धर्म किंवा समाज व्यवस्थित प्रतिसाहानुभूती असण्याचे कारण नव्हते.

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी भारतीय उपखंडावर एकात्मिक राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित केल्यानंतर त्यांनी निर्देश केलेल्या शोषणाच्या धोरणातून जाणते. अजाणतेपणे पारंपारिक हिंदू समाज व्यवस्थेला धक्का बसला. त्यामुळे जी व्यवस्था गतिप्राण होऊन सामाजिक बदलाला स्थित अंतराचा अवतरणाचे मेघ भारतीय क्षितिजावर गर्जना करू लागले. इंग्रजी शिक्षणातून इकडे भारतीयांची आत्मग्लानी नष्ट होणं समाजाला त्यांनी प्रभावी केले. तर दुसऱ्या बाजूला त्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक मूल्यावर प्रचंड आघात झाला. प्राकृतिक इंग्रजी साहित्यात प्रवेश झाल्याने भारतीयांनी वैज्ञानिक अभ्यास पद्धतीची तंत्र आत्मसात केले. परिणामतः त्यांच्या दृष्टिकोनात बदल होऊन त्यांनी अंगीकारलेल्या विज्ञान आणि बुद्धी प्रमाणवाद्यांच्या मापदंडातून सहसमाज व्यवस्थे प्रति त्यांनी त्यांना शासक बनवले. तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी यांच्या मते, “इंग्रजी शिक्षणाने भारतीयांना त्यांच्या जुन्या परंपरेचे मूल्यमापन करण्यासाठी बुद्धीप्रमाणे वाद व्यक्तिवाद आणि समता ही तीन मूल्य दिली. त्यामुळे त्यांच्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन निर्माण झाला.” ब्रिटिशांनी प्रस्थापित केलेल्या नव्या व्यवस्थेतून शैक्षणिक

अभिजनाचा आणि व्यापार बुद्धिमात मग्न असणाऱ्यांचा एक मध्यमवर्ग उद्या **सा**ला. या नवोदित अभिजनांनी ब्रिटिशांना त्यांच्या प्रशनाच्या प्रशासनात आणि व्यापार बुद्धिमांच्या प्रयत्नात मदत केली.

21 व्या शतकात सामाजिक सुधारणाच्या चळवळीची प्रक्रिया सुरू झाली. पाश्चात्य विचार आत्मसात केल्याने समाजसुधारकांनी स्वतःच्या समाज व्यवस्थेचे परीक्षण करून या व्यवस्थेची तुलना पाश्चातसमाज व्यवस्थेची करण्यास सुरुवात केली. हिंदू धर्मश्रद्धा आणि रुढी परंपराच्या संदर्भात सखोल चिंतन करून त्यांनी अनिष्ट बाबीवर कठोर टीका केली. सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात विविध प्रकारची मत मतांतर १९व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळी दिसतात. अनिष्ट धार्मिक संकल्पना सामाजिक प्रथा परंपराच्या विरुद्ध सामाजिक आणि धार्मिक अशा दोन्ही पातळीवर समाज सुधारक आणि संघर्ष केला. त्यांनी या धर्मसंकल्पांना विरोध करून मूर्तीपूजा, अनेकेश्वर वाद, वंशापारंपारिक पुजारी, कर्मकांड यावर हल्ला चढविला.

भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीत महात्मा गांधीचे आगमन अनेक अर्थाने महत्वपूर्ण ठरले. 1885 ते 1920 या कालखंडात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची सर्व मवाळ्याकडून जहाला कडे हस्तांतरित होऊन राष्ट्रसभेला फारसा व्यापक जनादार प्राप्त झालेल्या नव्हता. 19 शतकात जोडून झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचा वेग ही या काळात झालेल्या दिसून येतो. सामाजिक विरुद्ध राजकीय सुधारणा यावादाचा यावादात जहालाचा राजकीय गड **उत**रू-उत्तर प्रभावी होत गेला. प्राचीन धार्मिक परंपरेवर आधारलेला त्यांचा राष्ट्रवादीच्या संकल्पनेचे मवाळ्याच्या धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेतला या पार्श्वभूमीवर गांधीजींचे राजकीय क्षितिजावरील आगमन महत्वपूर्ण ठरले. वस्तू: गांधीजींनी मूलभूत स्वरूपात मवाळ किंवा जहाल यापैकी कोणाची अनुकूलन केलेली नाही. त्यांनी स्वतः विकसित केलेल्या दृष्टिकोनाचे काही प्रमाणात साम्य दोन्हीशी होते आणि त्यांच्याशी विसंगती होते. धर्मनिरपेक्षता आणि नैतिक तत्त्वाच्या आचरण संदर्भात गांधीजींनी गोपाळकृष्ण गोखले आणि इतर उदर मतवादाच्या ही पुढे मजल मारली. तर घटनात्मक मार्गविरुद्ध राजकीय आंदोलन या वादात राजकीय चळवळीला व्यापक जनादार मिळवून त्यांनी पुढे मजल मारली. आरंभिक नेत्यात असणारा राजकीय विरुद्ध सामाजिक सुधारणा धर्मनिरपेक्षता विरुद्ध धर्म असे वाद गांधीजींनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण विचाराने सोडवले. सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय परस्पर विरोधी नसून एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे ब**नवण्यात** ते यशस्वी ठरले. राजकारणी किंवा समाजकारणी असण्यापेक्षा गांधीजी मुलता वृत्तीने धार्मिक होते. **प्रवेशराव** असलेली श्रद्धा हाच त्यांच्या प्रमुख शक्ती स्त्रोत होता. तथापि त्यांची धर्मासंदर्भात असून धर्माशी असलेले त्यांचे संबंध एक विशिष्ट धर्माशी कधीच नव्हता. तर सर्वधर्मात स्वीकारलेल्या मूलभूत नैतिक तत्त्वे किंवा मूल्य त्यांच्याशी तो होता. माणसाशी शूद्र स्वार्थी प्रवृत्तीच माणसाच्या दुःख आणि विपण अवस्थेत कार्य ठरते. नैतिक तत्त्वाच्या आचरणातून जीवनाच्या विविध क्षेत्रात माणूस उच्चतम जीवनगतीत करू शकतो आणि स्वार्थी शूद्र प्रवृत्तीतून आपली सुटका करून घेऊ शकतो. गांधीच्या या नेतिक संत पर्वतीनेच त्यांनी कृतिशील राजकारण आणले. धर्माकडे एक नैतिक जीवन म्हणून महात्मा गांधी पाहत असल्यामुळे धर्माची राजकारणापासून ते फारकत करीत नाहीत. या अर्थाने गांधीजी राजकारणाचे अध्यात्मिकरण करतात. धर्मावर श्रद्धा असूनही त्यांनी धर्मदिष्टीत राज्याची संकल्पना नाकारून भारता साठी पूर्णपणे धर्मनिरपेक्ष राज्य प्राण्याचा पुरस्कर केला. सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह यासारखी नैतिक तत्वे आणि मूल्य यांचा उपयोग त्यांनी खूप धर्माबद्दलचे त्यांचे विचार त्यांची कृतिशील राजकीय सामाजिक जीवनप्रवासात त्यांनी या तत्त्वावर अधिक भर दिलेला दिसतो.

जातीव्यवस्था ही संकल्पना अलटून पाठवून समान अर्थाने वापरलेला. वापरण्याच्या संदर्भात गांधीजींचा गोंधळ झालेल्या दिसून येतो. गांधींच्या मते, "वर्णव्यवस्था मानवी स्वभावाचे स्वाभाविक असून हिंदू धर्माने केवळ त्यास व्यावहारिक रूप दिले आहे." जन्माची वर्णाचा संबंध असल्याने व्यक्ती आपल्या इच्छेनुसार वर्ण बनवू शकत नाही. स्वतःच्या वर्णाचे पालन न करणे म्हणजे अनुवंशिकतेच्या नियमाची परीक्षा करणे होय. जातीव्यवस्था हिंदू धर्माची प्रचंड शक्ती असून आणि मर्म असून जाती व्यवस्थेमुळे देशाची काही नुकसान झालेले नाही. हिंदू समाजाचे अस्तित्व जातीव्यवस्थेशिवाय असू शकत नाही. जातिव्यवस्था किंवा वर्णव्यवस्था या संस्थांनी लागलेल्या शिस्तीत हिंदू समाज टिकून राहिल्याचा निर्वाह देत असतानाच गांधीजी म्हणतात, "देशात जातीव्यवस्था आणि वर्णव्यवस्था अभिनव असून जगातील सर्वात आढळते." आंतरजाती विवाह प्रतिबंध केल्यामुळे जातीचे नियंत्रण करण्यास उत्तेजन मिळते. भारतात जाती वस्तूची पाळीमुळे खोल असल्याने

जातीव्यवस्थेची निर्मूलन करण्यापेक्षा तीच जाती सुधारणा करण्याचे ठरते. जाती व्यवस्था अनिष्ट असल्याचा अभिप्राय देऊन गांधीजी जातीव्यवस्थेच्या निर्मूलनाच्या केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांना विरोध करतात. त्यांच्या मते, जातीव्यवस्थेने राष्ट्रीय हि,त उन्नती करण्याचाच प्रयत्न केलेला असून राष्ट्रवादीच्या विकासासाठी आंतरजातीय भोजन किंवा आंतरजातीय विवाह आवश्यक नसून पाचीमात्याकडून उचलेल्या या ब्रह्मकभ्रमक कल्पना आहेत." जाती व्यवस्था देशासाठी विराजकारी ठरू नये. भारतात तिने गुलामगिरी ढकलले आहे.

महात्मा गांधी असे पहिले राजकारणी होते की ज्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या कार्यास योगदान दिले. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सर्व नेता या नात्याने राष्ट्रमुक्तीचे त्याचे प्रथम उद्दिष्ट असल्याने ते फारसा वेळ देऊ शकले नाहीत. आरंभीच्या नेत्यांनी निर्माण केलेली राजकीय विरुद्ध सामाजिक प्रश्न असे समीकरण सोडवण्यात यशस्वी ठरवू न देण्यात त्यांना यश मिळाले. हिंदू समाजा व्यवस्थित इतर समस्या पेक्षा गांधीजींनी अग्रक्रमाने राजकारणाशी अस्वच्छतेचा संबंध जोडला. हिंदू धर्मावरील धर्मावरील खेळ, विष, सर्प, कर्करोग, कलंक अशा अनेक वाईट उपाधीतून गांधीजींनी अस्पृश्यतेवर टीका केली. ही अनुष्ठ **रोडी** समाजातून नष्ट झाली पाहिजे, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. परंतु हिंदू समाजाच्या मूळ आकृतीबंदाला स्पर्श न करता हिंदू धर्म चौकटी अंतर्गत अंतर्गतच अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनाचे कार्य पार पाडले गेले पाहिजे. या मतावर गांधीजी अचल राहिले.

सामाजिक प्रश्नावर प्रामुख्याने असुरक्षित अस्पृश्येच्या प्रश्नावर गांधीजींना आदर्शवादी पथावरून संक्रमण करताना सवर्ण हिंदूंच्या मनात परिवर्तन घडवून आणण्याचे होते. मानवी मनाचे परिवर्तन अधिकृत ठरल्याने अस्पृश्यतेची समस्या कायदा किंवा घटनात्मक तरतुदींच्या माध्यमातून सोडवण्याचे गांधीजींना टाळले. कायद्याच्या माध्यमातून केलेली अशा प्रकारची सुधारणा परिणामकारक होऊ शकत नाही असे त्यांना वाटत होते. गांधीजी लिहितात, "कुठलाही कायदा पारित करू नका. अस्पृश्यता निर्माण करून आणली जाऊ शकत नाही. जेव्हा हिंदूंची सदविवेकबुद्धी जागृत होईल आणि हिंदू आपण होऊन दूर करतील तेव्हाच तिचे निर्मूलन घडवून येईल. अस्पृश्यप्रती ऋणी राहण्यासाठी एक आर्य सर्व सवर्ण हिंदूंनी केले पाहिजे सामाजिक कायद्यातून शक्तिप्रयोग सुचित होत असल्याने हा मार्ग गांधीजी नाकारतात ते म्हणतात, अस्पृश्यतेच्या निर्मूलन शक्ती आणि कायद्याने सुद्धा होणार नाही. हा परमेश्वर आणि मानवाविरुद्धचा गुन्हा आहे. अशी जाणीव जेव्हा बहुसंख्य हिंदूंना होईल तेव्हाच तिचे अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनाचे होऊ शकते. सामाजिक आणि आर्थिक विषयास सत्याग्रहाच्या नैतिक शक्तीवर गांधीजींचा विश्वास होता. परंतु अधिकाऱ्याच्या प्रस्थापनेसाठी अस्पृश्यांनी स्वतः सत्याग्रहाचे अवलंब केल्यास स्पृश्य आणि अस्पृश यांच्यातील विभाजनात त्यांची प्रगती होईल. यापेक्षा सवर्ण हिंदूतील संस्कृत लोकांनी स्वतःच्या सत्याग्रहाच्या सोम्य मार्गाचा उपयोग धर्मासाठी करण्यास गांधीजी अधिक प्राधान्य प्राधान्य देतात. गांधीजी संदर्भात लिहितात, "सत्याग्रहाच्या मार्गाने देखील सनातन मंदिरात शक्तीने प्रवेश मिळवणे पूर्णतः अनावश्यक आहे. अस्पृश्यासाठी मंदिरे, स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे कर्तव्यवस्था हिंदूंची आहे. योग्य वेळ येता सर्वांना असा सत्याग्रह करतील." गांधीजींच्या मते," अस्पृश्यांची आर्थिक आणि शैक्षणिक प्रगती महत्त्वाची असूनही एकंदरीतही त्यांच्या सामाजिक उद्धारनंतर अपेक्षित आहे." ते म्हणतात त्यांच्या अस्पृश्यांची आर्थिक शैक्षणिक परिस्थिती सुधारणा करणे आवश्यक आहे. परंतु त्यामधील उन्नती किंवा धार्मिक समता प्रदान करता येणार नाही. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची गांधीजींची स्वप्न लक्षात ठेवा सारखे आहेत ते म्हणतात, जेव्हा अस्पृश्यता नष्ट होईल तेव्हा भेदाभेद नष्ट होईल आणि कोणीही स्वतःला इतरापेक्षा श्रेष्ठ समजदार नाही. अनुसूचित वर्ग नाहीत, कायद्याच्या दृष्टीने जात वर्ग नाही, हे सर्व हिंदू एक आहेत, कोणीही उच्च नाही, कोणीही नीच नाही, उपेक्षित अनुसूचित वर्गांना शिक्षण, ग्रह इत्यादी संदर्भात विशेष वागणूक दिली जाईल. गांधीजींना राजकीय स्तरावर प्रचंड यश प्राप्त झाले असले तरी सामाजिक स्तरावर यशस्वी ठरले तथापि अस्पृश्यतेच्या प्रश्नावर ते यशस्वी ठरले नाहीत.

संदर्भसूची :

1) श्रीराम निकम, गांधी आंबेडकर अस्पृश्य मुक्ती संघर्ष, लोक वाङ्मयगृह नोवेंबर 2008
2) रावसाहेब कसबे, गांधी पराभूत राजकारणी आणि विजयी महात्मा, लोक वाङ्मय ग्रह मुंबई
3) अनुवाद वीरा जोगळेकर, महात्मा गांधी जीवन आणि कार्यकाळ, साधना प्रकाशन, पुणे
4) उमाशंकर जोशी, गांधी कथा (मराठी) नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद
5) डॉ. सोमनाथ शुक्ल, गांधीवादी समाजवाद तृतीय भाग, सर्वोदय विद्या संस्थान, कानपूर
6) डॉ. एम. के. मिश्रा, डॉ. कमल दादीच, गांधी का राजनीतिक चिंतन, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली
7) नारायण भाई देसाई, अज्ञात गांधी, समकालीन प्रकाशन, गुजरात

साहूकारी बैंकिंग व्यवस्था

डॉ. सुनील सूर्यवंशी
सह-प्राध्यापक वाणिज्य
प्रधानमंत्री कॉलेज ऑफ एक्सीलेंस, शासकीय माधव महाविद्यालय, उज्जैन

ग्रामीण और दूर-दराज के क्षेत्रों में बैंकिग सुविधाओं की उपलब्धता प्रत्येक व्यक्ति एवं वर्ग के लिए होने के बावजूद वचित लोगों को दस्तावेजों अथवा अन्य कठिनाइयों के कारण बैंकिग सुविधाओं के अन्तर्गत बैंक ऋण देने का साहस नहीं करता वहां पर साहूकार आसानी से ऋण दे देता था। इसी बिन्दु से बैंकिग का उद्भव होता है। यह बैंकिग] व्यक्तिगत अर्थात साहूकारी या सहकारी बैंकिग या सार्वजनिक क्षेत्र या निजी क्षेत्र के बैंकों से भी हो सकता है।

साहूकारी से आशय ऐसी प्रणाली से है, जिसमें साहूकार किसी व्यक्ति विशेष के उद्देश्य को पूर्ण करने के लिए किसी व्यक्ति विशेष को सरलता से उधार देते थे व उधार धन पर बाजार दर पर ब्याज वसूल करते थे। साहूकार प्रायः रकम व्यवहार व आकस्मिक कारण पर कभी भी ऋण देने को तैयार रहे हैं] साहूकारी प्रथा प्राचीन काल से भारत में ग्रामों में जहां बैंकिंग सुविधा नहीं थी वहां उपलब्ध थे। ये कभी तो जमानत पर ऋण प्रदान करते थे परन्तु कभी व्यवहार पर ऋण प्रदान कर देते थे।

साहूकारी ऋण व्यवस्था का इतिहास –

साहूकारी ऋण की आवश्यकता प्रमुख रूप से तीन आवश्यकताओं के लिए रही थी- 1- आर्थिक 2- समाजिक 3- व्यक्तिगत रूप से पहचान से ऋण दिया जाता था। इससे-

1. छोटे कृषकों को ऋण के स्त्रोतों में परम्परागत प्रमुख स्त्रोत साहूकार एक मात्र विकल्प था।
2. साहूकारी व्यवस्था के अन्तर्गत यह पाया गया कि साहूकार व ऋणी (किसान व उधारिया) के संबंध लम्बे एवं स्थाई होते थे। कई परिवार पीढ़ी पर पीढ़ी एक साहूकार के नियमित ग्राहक होते थे।
3. साहूकार ऋण पत्र तैयार करते समय सभी तथ्यात्मक सूचनाओं को लिखता था ताकि किसी प्रकार के विवाद से बचा जा सके, यद्यपि बावजूद दोनो के मध्य विवाद हो जाते थे। जिसे पंचायतों व गांव के वरिष्ठ लोगों द्वारा निपटाया जाता था।
4. व्यवसायिक व्यापारी तक उधार धन उपलब्ध करवाते थे। उधार पर धन देना प्रमुखतः इन्हीं के हाथों में था। साहूकार प्रणाली एक संगठन के रूप में नहीं थी, भिन्न-भिन्न लोगों द्वारा भिन्न तरीकों से संचालित होती थी।
5. सहूकारों द्वारा कृषि क्षेत्र में अधिकांश क्रेडिट दिया जाता था। फसल के बोने पर किसान एवं फसल की मंडी में आवक पर व्यापारियों को नकदी की आवश्यकता अधिक रहने के कारण साहूकार विशेषतया कृषि उद्देश्यों के लिए ही अग्रिम ऋण देते थे। व्यापारी] महाजन, साहूकार लेन&देन में ब्याज के तंत्र के रूप में खत तथा चिठ्ठी का उपयोग करते थे।

उधार देते समय एक ऋण पत्र (खत या चिठ्ठी) लिखा जाता था जिस पर उधारीकरण ऋणी तथा साक्षियों के हस्ताक्षर करवा लिये जाते थे। ऋण पत्र में ऋण पर दी गई राशि ब्याज दर, अवधि, ऋणदाता एवं ऋणी के नाम तथा तिथि आदि अंकित कर लिए जाते थे। व्यापारी ऋण देकर अपनी बही में इसका सारा विवरण लिख लिया करता था। लेन-देन का जो समय तय कर लिया जाता था, साधारण तया उसका दोनो पक्ष निर्वाहन करते थे।

साहूकार स्थानीय समुदाय में होने के कारण उसको इस बात की जानकारी होती थी कि, व्यक्ति विशेष की आय कितनी है और वह कितना भुगतान या चुकौती कर सकते है। इस आधार पर उसे ऋण देने और वापस लेने में सुविधा होती थी, पहले के समय में साहूकार अपनी रकम की वापस लेने में कठिन तरीके अपनाता था परन्तु स्वतंत्रता के बाद में साहूकार ऋण वसूलने के कठोर तरीकों का प्रयोग नहीं करता था ‘‘अर्थात् विवाद की स्थिति में शक्ति के स्थान पर आपसी बातचीत से मसले को हल करता है व साथ ही अनेक बार ऋणी की स्थिति को देखकर साहूकार ऋण पर लिया ब्याज माफ कर देता है व मूल राशि लेकर वस्तु या जैवर लौटा देता है।

उधारकर्ता को भी यह पता होता था कि यदि वह साहूकार का धन वापस लौटाने में चूक करता है तो उधार लेने के अन्तिम स्त्रोत से वह भरोसा खो देगा। अतः उक्त प्रक्रिया में उधारकर्ता के लिए भुगतान किए जाने हेतु प्रबल प्रोत्साहन निहित होते है। इसलिये साहूकार भी न्यूनतम दस्तावेजों की माँग करता था] जिससे ऋण आसानी से और तुरंत मिल जाता था।

बैंकिग क्षेत्र के विकास एवं विस्तार के बाद भी में देश में पारम्परिक साहूकारी प्रथा प्राचीन काल से आज तक कायम है। साहूकारी प्रथा की आलोचनाओं एवं आमजन, कृषकों के शोषण को दृष्टिगत रखते हुए साहूकारी को रोकने से सम्बन्धित विभिन्न अधिनियमों का निर्माण भी किया गया है। ऐसे प्रमुख व महत्वपूर्ण कारण जिसमें साहूकार प्राचीन काल में ग्रामीण बैंकिंग का एक मात्र विकल्प रहा-

1- आपातकालीन स्थिति -

आपातकालीन स्थिति में गरीबों के लिए साहूकार के पास जाने के लिए एक मात्र विकल्प रहता है, क्यूंकि बैंक से ऋण लेने की प्रक्रिया लम्बी होती है इतना समय नहीं होता।

2- आधी रात को ऋण उपलब्ध-

आधी रात को भी अत्यन्त आवश्यकता किसी व्यक्ति विशेष की होने पर साहूकार ऋण उपलब्ध करवाते है।

3- ग्यारण्टी के बिना व्यवहार पर ऋण-

साहूकार अनेक अवसरों पर बिना किसी ग्यारण्टी के भी ऋण उपलब्ध करवाते है वह सिर्फ व्यवहार देखकर ऋण देता है।

4- रकम व सम्पत्ति के मूल्य से अधिक ऋण-

साहूकार कभी-कभी व्यक्ति विशेष की जरूरत व उसके साथ संबंध को ध्यान में रखकर गिरवी सम्पत्ति से अधिक धनराशि उधार दे देते है।

5- बैंक दिवालिया व्यक्ति-

साहूकार ऐसे व्यक्ति को भी ऋण देता है जो बैंक की नज़र में दिवालिया है व जिन्हें बैंक की नज़र में दिवालिया घोषित कर दिया है व उन्हें कोई भी ऋण नहीं देता।

7- आर्थिक सामाजिक व्यक्तिगत -

बैंक अधिकतर कृषि कार्य के लिए ऋण प्रदान करते है। परन्तु साहूकार उनकी सभी आवश्यकताओं के लिए ऋण उपलब्ध कराते है। चाहे व मृत्यु भोज हो, मोबाईल लेना हो, शादी करना हो] कृषि संबंधित हो या बिमारी हो आदि।

8- ब्याज माफ करना -

साहूकार अब के समय में कितनी बार ऋणी की हालत देखकर ब्याज माफ कर देते है ताकि उन्हें ज्यादा परेशानी न हो। गरीब व्यक्ति को उसकी आवश्यकता पूर्ति के अनुसार की ऋण दिया जाता था।

9- न्यूनतम दस्तावेज़ की मांग -

साहूकार न्यूनतम दस्तावेज की मांग करता था एवं सरलता से ऋण उपलब्ध कराता था।

10- बैंक 100 प्रतिशत आवश्यकता की पूर्ति नहीं कर सकता -

यह उल्लेखनीय है कि बैंकां में ऋण प्राप्त करने में ऋणी को अनेक प्रमाणपत्र] जमानतदार लम्बी कागजी कार्यवाही करना होती थी] जो स्वतंत्रता के अनेक वर्षों तक साहूकारी व्यवस्था को निरंतर रखने का कारण रही।

11- सिविल रेटींग नहीं है -

आज ज्यादातर बैंक सिविल रेटिंग पर ऋण देते है। अगर किसी व्यक्ति का कभी कोई बैंकिंग व्यवहार ही नहीं हुआ तो उसे ऋण लेने में परेशानी होती है।

12- छोटी आवश्यकताओं पर ऋण -

छोटी आवश्यकताओं पर बैंक ऋण नहीं देते। अतः साहूकार एक मात्र विकल्प रहा था। सकारात्मक बदलाव करके साहूकार प्रणाली को कायम करना-

1- एटरोसिटी एक्ट में बदलाव -

मध्यप्रदेश के आदिवासी जिलों में लागू यह एक्ट समय व पैसों की बर्बादी है। क्योकि इस एक्ट में यह उल्लेख किया है कि किसी भी आदिवासी को जाति संबंधि व अपशब्दों का प्रयोग व आर्थिक क्षति पहुंचाई गई हो तो उस पर वैधानिक रूप से कार्यवाही की जायेगी। इसका असर यह हुआ कि लोग साहूकार के विरूद्ध झूठी शिकायत लेकर जाने लगे व इससे ब्लेक मेलिंग बढ़ी।

2- ऋण उपलब्ध कराने का सही तरीका-

गरीबों को ऋण कुछ इस तरह से उपलब्ध कराना है जो उनके लिए पर्याप्त हो, समय पर हो] उससे सम्बन्ध शर्तें उनकी क्षमता के हिसाब से हो तथा इसके बल पर उनके लायक एक उत्तम व्यावसायिक जरीया भी बनता हो।

3- साहूकारी को वैधानिक मान्यता प्राप्त हो/लाईसेन्स दिया जाये-

सहूकारी प्रणाली को वैधानिक मान्यता प्राप्त होनी चाहिए साथ ही लाईसेन्स दिया जाना चाहिए जो एक बैंक में ऋण लेने से संबंधित हो व चाहे अल्पावधि हो या दीर्घावधी ऋण हो।

4- साहूकारी प्रणाली का नियंत्रण-

साहूकारी प्र्रणाली का नियंत्रण रिजर्व बैंक या शासकीय स्तर पर किया जाना हो।

5- NBFT बैंक की तरह -

साहूकारी प्रणाली को माइक्रो नान बैंकींग फायनेशियल कम्पनी का दर्जा दिया जाये।

6- अल्पावधि ऋण -

बैंक छोटी-छोटी जरूरतों के लिए ऋण नहीं दे सकता है। परन्तु साहूकारी प्रणाली में आवश्यकता व सकारात्मक बदलाव करके गरीबों के लिए ऋण का इन्तजाम कराया जा सकता है। बैंक की तरह ही नियम लागू करना चाहिए जैसे अल्पावधि के ऋण है तो हर महिने य छः महिने में ब्याज जमा कराया जाये और एक वर्ष के अन्दर केसीसी की तरह ^रिनीवल कराया जाये।

7- आभूषणों पर ही ऋण उपलब्ध कराया जाये -

8- ब्याज दर - ब्याज दर सरकार द्वारा तय किया जाए।

9- आदिवासी ही आदिवासी का शोषण करते है इसलिए ऐसा करने से रोका जाये] आदिवासी आपस में ही ऋण देते है व अपनी मर्जी के अनुसार ब्याज लेते थे जैसे 10x 15, 20, प्रतिशत तक ब्याज लिया जाता है।

10- साहूकारी व सूदखोर में अन्तर -

साहूकार व सूदखोर में बहुत अन्तर होता है, सूदखोर अपनी मनमानी मुताबिक या अपने हिसाब से ब्याज लेते है। ये लोगों का शोषण भी करते है और क्रूर तरीकों का प्रयोग कर अपना ऋण वसूल करते थे। अतः सरकार को सूदखोरों पर कार्यवाही करनी चाहिए।

11- खुल के व्यवसाय करने की स्वतंत्रता -

जैसे सरकार बैंक को स्वतंत्रता से व्यवसाय करने की स्वतंत्रता देती है वैसी स्वतंत्रता साहूकारों को पंजीकरण कर लायसेंस देकर करनी चाहिये। यह प्राचीन कालीन बैंकींग की आसान और प्रचलीत प्रणाली ग्रामीण स्तर पर पुनर्स्थापित हो इसके लिये नियमों के साथ कार्य किया जा सकता है।

1. Ramakumar R, Chavan Pallavi," **Revival of Agricultural Credit in the 2000s: An Explanation",** Economic and Political Weekly December 29, 2007. page 58.

आंध आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा आणि शैक्षणिक स्थिती: हिंगोली जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात

अक्षया रामराव ढगे
संशोधक विद्यार्थी
प्रा. डॉ. भोसले बालाजी रामेश्वराव
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र पदवी व पदव्युत्तर विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.

आदिवासी समाज हा भारतीय समाजव्यवस्थेचे सांस्कृतिक वैशिष्ट्य म्हणून ओळखले जाते. आपली अगळी - वेगळी वैशिष्ट्ये व जीवनशैलीमुळे आदिवासी समाज हा अनेक समाजशास्त्रज्ञ व मानवशास्त्रज्ञाच्या अभ्यासाचा विषय ठरला आहे. आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक-सामाजिक पैलूंवर आजवर अनेक संशोधने झाली असून त्यातून आदिवासी समाजांना समजून घेण्याचा प्रयत्न अनेक संशोधकांनी केला आहे. नागरी संस्कृतीपासून दूर व अलिप्त राहिलेले विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशातील मूळचे रहिवाशी म्हणजे "आदिवासी' असे सर्वसामान्यपणे म्हटले जाते. आदिवासी जंगलात, दुर्गम दऱ्याखोऱ्यात व सुसंस्कृत समाजापासून तुटक असलेल्या प्रदेशात तुरळक वस्ती करून राहतात. नागरी संस्कृतीप्रमाणे वर्गश्रेणीबद्ध समाजाचा संपर्क न झालेल्या वशिष्ठ पूर्ण चालीरीती किंवा संस्कृती आदिवासींमध्ये आढळते. जंगलात वास्तव करणारे आदिवासी निसर्ग पूजा होते. ते वृक्ष, पक्षी, प्राणी यांना देव मानीत व त्यांची पूजा करत होते. इंग्रजांचे भारतात आगमन होईपर्यंत आदिवासींचे अलगत्व टिकून होते. इंग्रजांच्या आगमनानंतर मात्र आदिवासींच्या समाज - संस्कृतीत बदल झाला. हिंदू धर्माच्या संपर्कात असल्यामुळे त्यांचे हिंदूकरण झाले. त्यामुळे आदिवासींचे "मागासलेले हिंदू' असे नामकरणही झाले.

अमेरिकेत त्यांना "रेड इंडियन्स' म्हणतात. ऑस्ट्रेलियात "ॲबोरिजन्स' तर आफ्रिका व आशियाई देशांमध्ये त्यांना "आदिवासी' म्हणून ओळखले जाते. भारतात त्यांना आदिवासी म्हणजे मूळ निवासी म्हणून ओळखले जाते. तर भारतीय राज्यघटनेनुसार देशातील विविध आदिवासी जमातींना "अनुसूचित जमाती' म्हणून वर्गीकृत केले आहे. "अनुसूचित' हा वसाहतकालीन शब्दप्रयोग आहे. आज युरोप व आफ्रिका देशात ट्राईब ऐवजी इंडिजिनिअस (Indigenous) म्हणजे "देशज' या अर्थाने घेतला जातो. भारतात एका विशिष्ट अनुसूचित समाविष्ट जमातींना अनुसूचित जमात असे संबोधिले जाते. कॅरियर एल्वीन आणि ठक्करबाप्पा यांनी आदिवासींना Aboriginal असे संबोधले आहे. याचा अर्थ मूळचे रहिवाशी असा होतो, आदिवासी जंगलात किंवा डोंगळात भागात राहतात म्हणून त्यांना वन्य जमाती किंवा गिरिजन असे म्हटले जाते. खऱ्या अर्थाने आदिवासी या देशाचे मूळनिवासी आहेत.

2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात 10.40 कोटी आदिवासी लोकसंख्या असून एकूण लोकसंख्येत त्यांचे प्रमाण 8.6 टक्के एवढे आहे. भारतात मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा, गुजरात, राजस्थान, झारखंड, छत्तीसगड, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, कर्नाटक या राज्यात सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्या आहे. देशातील 83.2 टक्के आदिवासी लोक या राज्यात आढळतात.

आदिवासी जमाती :

आदिवासी जमातींचे विषयी व्याख्या वेगवेगळ्या विचारवंतांनी आप-आपल्या परीने केलेल्या आहेत. डब्लू जे. पेरी यांनी आदिवासी जमातींच्या समूहाच्या संदर्भामध्ये विशिष्ट भू-भागावर राहणाऱ्या, आदिवासींची बोलीभाषा ही समान असून एकाच प्रदेशांमध्ये राहणाऱ्या आदिवासी जमातींची भाषा ही सारखीच असल्याचे मत व्यक्त केले आहेत. डब्ल्यू जे. पेरी यांच्या मते, "समान बोली बोलणाऱ्या, एकाच भू-प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला, आदिम समाज म्हणतात.' गिलीन आणि गिलीन यांच्या मते, "एकाच सामुदायिक विशिष्ट भू-भागावर वस्ती करणारा, एकच समान भाषा बोलणारा आणि एकाच चालीरितीचा आचरण करणारा, समाज म्हणजे आदिवासी' अशी व्याख्या केली. त्यांच्या व्याख्यामध्ये विशिष्ट आदिवासी जमाती, विशिष्ट भू-प्रदेशात, वस्ती करून राहते, त्यांची समान भाषा असून तसेच त्यांची चालीरीती, रूढी, परंपरा, संस्कृती सारखीच असल्याचे मत गिलीन आणि गिलीन यांनी व्यक्त केले आहे.

आदिवासी स्त्री:

समाजातील स्त्रियांच्या दर्जावरून किंवा स्त्रियांना दिलेल्या वागणुकीवरून कोणत्याही समाजाच्या विकासाचे स्वरूप निश्चित करता येते. पुरुषप्रधान भारतीय समाजात महिलांना आपल्या मानवी हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आलेले होते. महिलांना मिळणाऱ्या दुय्यम वागणुकीमुळे समाजात स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण झाली होती. वैदिक काळात महिलांच्या समाजातील दर्जा उच्च होता, त्यांना धार्मिक तसेच व्यावसायिक शिक्षण घेण्याची मुभा होती. पुरुषाप्रमाणेच महिला देखील सर्व धार्मिक संस्कार करू शकत होती. उत्तर वैदिक काळात मात्र स्त्रियांच्या दर्जात घसरण झाली. स्त्रियांना घराच्या चार भिंतीत बंदिस्त करण्यात आले. बालविवाहाची प्रथा रूढ झाल्यामुळे मुलींचे शिक्षण खुंटले, मुलींचे उपनयन संस्कार करण्याची प्रथा बंद झाली. त्यांचा दर्जा शुद्रासमान झाला. मनुस्मृतीनेही स्त्रियांवर अनेक बंधन लादली कारण स्त्रियांना स्वतंत्र दिल्यास त्या स्वैर वर्तन करण्यात प्रवृत्त होतील म्हणून तिला सदासर्वकाळ कडक बंधनात ठेवले पाहिजे, असे मनुस्मृतित म्हटले गेले. मध्ययुगीन काळात महिलांवर अनेक बंधन लादल्यामुळे स्त्रीचे समाजातील स्थान आणखी घसरले. आदिवासी समाजात महिलांचे स्थान उच्च होते. आदिवासी समाजात कुटुंबाच्या व समूहाच्या धार्मिक कार्यात स्त्रियांना निश्चित स्थान होते. मात्र आदिवासी देवतांच्या खास तुझ्या अर्चेत त्यांना स्थान देण्यात आलेले नाही. मातृवंशीय जमातीत स्त्रियांचा दर्जा उच्च दिसतो, मात्र अशा जमाती संख्येने कमी आहेत. आदिवासी जमातींचा सभ्य समाजाची जेव्हा संपर्क आला, तेव्हा सांस्कृतिक देवाण - घेवाण वाढली. आदिवासींनी काही प्रमाणात सभ्य समाजातील लिंगविषमतेचे अनुकरण करून महिलांना दुय्यम वागणूक दिली आहे. आंध आदिवासींनीही मोठ्या प्रमाणात मराठा जातीचे अनुकरण केले आहे. आंध लोकांमध्येही महिलांचा दर्जा तितकासा सुधारित दिसत नाही. त्यांच्या सामाजिक सांस्कृतिक प्रश्न बरोबरच आरोग्य तसेच शिक्षणाची ही समस्या गंभीर असून त्यांच्या सत्यस्थितीचा अभ्यास करणे हा सदर संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश

आंध आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा आणि शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे हा शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंध हा वर्णनात्मक स्वरूपाचा असून वर्णनात्मक आराखड्याचा उपयोग केला आहे. प्रस्तुत शोध कार्यासाठी गुणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. सदरील शोध निबंध हे प्राथमिक तथ्य संकलनावर आधारित आहे. शोधनिबंधासाठी एकूण 250 नमुना निवड करण्यात आले. गैर-संभाव्यता नमुना निवड प्रकारातील सहेतूक नमुना निवड तंत्राच्या साहयाने एककांची निवड केली.

प्राप्त माहितीचे विश्लेषण :

अध्ययन क्षेत्रातील आंध आदिवासी महिलांमध्ये विवाहित उत्तरदात्यांची निवड अधिक केली असून त्याखालोखाल विधवा, घटस्फोटित, अविवाहित, परितक्त्या उत्तरदात्यांची निवड केली असून प्रस्तुत अध्ययामध्ये कुटुंब प्रमुख पुरूषाचे निधन, घटस्फोटीत आणि पतीने सोडून दिलेल्या आंध आदिवासी महिलांवर कुटुंबातील जबाबदारी आली अशा आंध आदिवासी महिलांना सुद्धा स्थान देण्यात आले.

उत्तरदात्यांची शैक्षणिक स्थिती :

वरील तक्त्यामध्ये आंध आदिवासी महिलांचे शैक्षणिक स्थिती जाणून घेतली असता एकूण उत्तरदात्यांपैकी 33.2 टक्के (83) उत्तरदात्यांचे प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या उत्तरदात्यां असून त्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. अध्ययन क्षेत्रातील आंध आदिवासी महिलांमध्ये उच्च पदव्युत्तर, पदवी आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या उत्तरदात्यांची संख्या अल्प आहे. तर बहुतांश उत्तरदाते निक्षर आहेत.

उत्तरदात्याला येणाऱ्या कौटुंबिक अडचणी वा समस्या :

अध्ययन क्षेत्रातील उत्तरदात्यांना कौटुंबिक अडचणी वा समस्या मध्ये बहुतांश उत्तरदात्यांना आर्थिक समस्या, मानसिक ताण येणाऱ्याचे प्रमाण जास्त असून तसेच व्यसनाधिनता, वाद-विवाद, सामाजिक त्रास या अडचणी वा समस्या सुद्धा दिसून येतात. फक्त जुने आजार ही समस्या असणाऱ्याचे प्रमाण कमी आहे.

तक्ता क्र. 1: वैवाहिक दर्जानिहाय कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत मत विचारात घेण्यासंबंधी प्रतिक्रिया दर्शविणारा तक्ता

अ. क्र.	कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत मत विचारात घेण्यासंबंधी प्रतिक्रिया	वैवाहिक दर्जा					
		अविवाहित	विवाहित	विधवा	घटस्फोटित	परितक्त्या	**एकूण**
1	कधीच नाही	-	10	-	-	1	**11**
2	कधी कधी	1	76	5	2	-	**84**
3	नेहमीच	4	126	10	7	2	**149**
4	माहित नाही	-	5	1	-	-	**06**
एकूण		**05**	**217**	**16**	**09**	**03**	**250**

वरील तक्त्यामध्ये उत्तरदात्यांचा वैवाहिक दर्जानिहाय कौटुंबि निर्णय प्रक्रियेत मत विचारात घेण्यासंबंधी सहसंबंध लक्षात घेण्यात आला आहेत. एकूण उत्तरदात्यांपैकी 149 उत्तरदाते यांना कौटुंबिक निर्णयात नेहमीच मत विचारात घेतात असे दर्शवितात. अशा उत्तरदात्यांची संख्या सर्वाधिक असून त्यामध्ये बहुतांश उत्तरदाते विवाहित आहेत. तर त्याखालोखाल कधी-कधी कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत मत घेतात असे दर्शविणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या 84 असून त्यामध्ये विवाहित दर्जा असणा–यांचे प्रमाण जास्त आहे. तर 11 उत्तरदात्या कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत मत कधीच विचारात घेत नाही असे दर्शवितात.

उपरोक्त विश्लेषणावरुन असे सिद्ध होते की, आंध आदिवासी महिलांना कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे मत विचारात घेतले जाते असे सांगणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या अधिक आहे.असे असले तरी काही प्रमाणात का होईना कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग नसल्याचे समोर येते.

तक्ता क्र. 2 : कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्ननिहाय शिक्षण अर्धवट सोडण्याविषयी कारणे प्रतिक्रिया

अ.	शिक्षण अर्धवट सोडल्याची	कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न

क्र.	कारणे	25 हजारापेक्षा कमी	25 ते 50 हजार	50 ते 75 हजार	75 हजार ते 1 लाख	01 ते 1.25 लाख	1.25 ते 1.5 लाख	एकूण
1	शिक्षण घेतले नाही	2	15	14	14	6	-	51
2	विवाहामुळे	1	9	9	5	2	-	26
3	पतीची इच्छा नसल्यामुळे	-	15	12	14	4	1	46
4	मुलांचे संगोपन आणि कौटुंबिक जबाबदारी	1	10	5	6	4	-	26
5	आई वडीलाची आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे	-	5	2	3	-	-	10
6	जास्त मुलांची संख्या असल्याने	-	1	1	-	-	1	3
7	शिक्षण अर्धवट सोडले नाही	2	27	19	30	10	-	88
एकूण		**6**	**82**	**62**	**72**	**26**	**2**	**250**

वरील तक्त्यामधून कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्ननिहाय शिक्षण अर्धवट सोडण्याविषयी कारणे संबंधी तपशील दर्शविण्यात आला आहे. समाजवस्थेत संतुलन टिकवून राहण्यासाठी कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न आणि शिक्षण हे घटक महत्त्वाचे आहेत म्हणून त्यासंबंधी अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

अध्ययन क्षेत्रातील एकूण 82 उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न 25 ते 50 हजार इतके असून त्याचे प्रमाण जास्त आहे. उर्वरित उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न जास्त असले तरी त्यांचे प्रमाण मात्र कमी आहे. तर 25 हजारापेक्षा कमी कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या 6 इतकी असून त्याखालोखाल 1.25 ते 1.5 लाख उत्पन्न असणा–यांची संख्या दिसून येते. म्हणजेच अध्ययन क्षेत्रातील उत्तरदात्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न कमी असणा–यांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे त्यांना शिक्षण अर्धवट सोडण्यास अनेक कारणे सुद्धा कारणीभूत आहेत. शिक्षण अर्धवट सोडण्यास पतीची इच्छा नसल्यामुळे सोडवे लागले असे बहुतांश उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रियातून स्पष्ट झाले तर मुलांचे संगोपन आणि कौटुंबिक जबाबदारी, आई-वडिलांची आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे, आई-वडिलांना जास्त अपत्य असल्यामुळे शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले असे स्पष्ट दिसून येते.

थोडक्यात, उपरोक्त विश्लेषणातून सिद्ध होते की, आंध आदिवासी महिलांना कुटुंबाची आर्थिक स्थिती चांगली नसल्यामुळे शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले असे बहुतांश उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रियातून स्पष्ट होते. तर काहींना मात्र पती इच्छा नसल्यामुळे शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले असल्याचे निदर्शनास आले. तर काहींना कुटुंबाची जबाबदारी आणि मुलांचे संगोपन या कारणांमुळे शिक्षणापासून दूर जावे लागले आहे असे आढळून आले.

तक्ता क्र. 3 : आदिवासी जमातीतील स्त्री म्हणून शिक्षणात येणाऱ्या अडचणी दर्शविणारा तक्ता

अ. क्र.	शिक्षणात येणाऱ्या अडचणी	वारंवारिता	टक्केवारी
1	पितृसत्ताक पध्दती	62	24.8

2	कुटुंबाचा विरोध	104	41.6
3	कौटुंबिक कामामुळे घराचा विरोध	18	7.2
4	समाजाची नकारात्मक मानसिकता	36	14.4
5	विवाहामुळे स्थलांतर	20	8.0
6	सामाजिक असुरक्षिता	4	1.6
7	गरिबी व मागासलेपण	6	2.4
एकूण		250	100.0

सदरील तक्त्यामध्ये आदिवासी जमातीतील स्त्री म्हणून शिक्षणात येणाऱ्या अडचणी विषयी माहिती संकलित केली आहे. एकूण उत्तरदात्यांपैकी 41.6 टक्के (104) उत्तरदाते कुटुंबाच्या विरोधामुळे आदिवासी जमातीतील स्त्रियांना शिक्षण घेण्यास अडचण निर्माण होते असे प्रतिक्रिया देणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या अधिक आहे. त्याखालोखाल पितृसत्ताक पद्धती, समाजाची नाकारात्मक मानसिकता ही स्त्रिया शिक्षण घेण्यास अडथळा निर्माण करते. त्याबरोबर विवाहामुळे स्थलांतर, सामाजिक असुरक्षता, गरीबी व मागासलेपण हे सुद्धा आदिवासी जमातीतील स्त्री म्हणून शिक्षणास अडचणी येतात. उपरोक्त विश्लेषणावरुन सिद्ध होते की, आदिवासी जमातीतील स्त्री म्हणून शिक्षणात येणाऱ्या अडचणीमध्ये कौटुंबिक कामामुळे घरच्यांचा विरोध, पितृसत्ताक पद्धती, कुटुंबाचा विरोध समाजाची नकारात्मक मानसिकता, सामाजिक असुरक्षितता, गरीबी व मागासलेपण इत्यादी घटक शिक्षणास अडचणी करतात असे दिसून आले.

स्त्री म्हणून मिळणारी वागणूक व कुटुंबात स्त्री म्हणून मिळणाऱ्या वागणुकीबाबत समाधानता

आंध आदिवासी महिलांना कुटुंबात समानतेची वागणूक मिळते असे सांगणाऱ्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. कुटुंबात स्त्री म्हणून उच्चतेची वागणूक मिळते असे द्वितीय स्थान दर्शविते. तर कुटुंबात स्त्री म्हणून मिळणारी वागणूक कनिष्ठतेची मिळते याचे प्रमाण कमी असल्याचे स्पष्ट होते. तर कुटुंबात स्त्री म्हणून मिळणाऱ्या वागणुकीबाबत बहुतांश उत्तरदाते पूर्णतः समाधानी आहेत, तर त्याखालोखाल अंशतः समाधानी असणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या दिसून येते. पूर्णतः असमाधानी असणाऱ्याचे प्रमाण मात्र कमी आहे. थोडक्यात, आंध आदिवासी महिलांना स्त्री म्हणून मिळणारी वागणूक कुटुंबात समानतेची, उच्चतेची मिळते, असे स्पष्ट होते आणि कुटुंबात स्त्री म्हणून मिळणाऱ्या वागणूकीबाबत बहुतांश महिला पूर्णतः समाधानी असल्याचे दिसून आले.

निष्कर्ष

आंध आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा आणि शैक्षणिक स्थिती: हिंगोली जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात या शोधनिबंधाचा अभ्यास करत असताना शोधनिबंधाचा उद्देश साध्य होईल याअनुषंगाने माहितीचे प्राथमिक व द्वित्तीय स्त्रोतांच्या आधारे माहिती संकलीत केली. त्यातून आंध आदिवासी स्त्रियांचा दर्जा व शैक्षणिक स्थितीचे आकलन झाले. कौटुंबिक अडचणी वा समस्या मध्ये बहुतांश उत्तरदात्यांना आर्थिक समस्या, मानसिक ताण येणाऱ्याचे प्रमाण जास्त असून तसेच व्यसनाधिनता, वाद-विवाद, सामाजिक त्रास या अडचणी वा समस्या सुद्धा दिसून येतात. आंध आदिवासी महिलांमध्ये उच्च पदव्युत्तर, पदवी आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या उत्तरदात्यांची संख्या अल्प आहे. तर बहुतांश उत्तरदाते निक्षर आहेत. आंध आदिवासी महिलांना कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे मत विचारात घेतले जाते असे सांगणाऱ्या उत्तरदात्यांची संख्या अधिक आहे. असे असले तरी काही प्रमाणात का होईना कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग नसल्याचे समोर येते. आंध आदिवासी महिलांना कुटुंबाची आर्थिक स्थिती चांगली नसल्यामुळे शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले असे बहुतांश

उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रियातून स्पष्ट होते. आदिवासी जमातीतील स्त्री म्हणून शिक्षणात येणाऱ्या अडचणीमध्ये कौटुंबिक कामामुळे घरच्यांचा विरोध, पितृसत्ताक पद्धती, कुटुंबाचा विरोध समाजाची नकारात्मक मानसिकता, सामाजिक असुरक्षितता, गरीबी व मागासलेपण इत्यादी घटक शिक्षणास अडचणी करतात असे दिसून आले.

संदर्भसूची

1. Gautam, A. (2016). The Hinduization of Tribals of Jharkhand: An Outline since Beginning. Anthropology. Vol. 4. Issue 1. Page No.159.
2. Mitra,Aparna. (2008). The status of women among the scheduled tribes in India. The Journal of Socio-Economics.Vol. 37. Issue 3. Page No. 1202-1217.
3. Peters, Michael A.; Mika, Carl T. (10 November 2017). "Aborigine, Indian, Indigenous or First Nations?". Educational Philosophy and Theory. 49 (13): 1229–1234.
4. OED Online. (September 2016). "indigene, adj. and n.". Oxford University Press. Web. 22 November 2016.
5. Tewari, Saagar. (2017). Debating Tribe and Nation:Hutton, Thakkar, Ambedkar, and Elwin (1920s-1940s). NMML Occasional Paper History and Society New Series 86. New Delhi: Nehru Memorial Museum and Library.
6. गारे, गोविंद. (2000). महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती. पुणे: कॉन्टीनेक्टल प्रकाशन. पृ. क्र. 107
7. Pathi, Jaganath. (1984). Tribal Peasantry: Dynamics of Development. New Delhi: Inter-India Publication. Page No. 22.

हिन्दी साहित्य में आंचलिक उपन्यासों के अध्ययन की प्रासंगिकता

डॉ० विनीता उपवंशी लोधी

अतिथि व्याख्याता, महात्मा गॉंधी चित्रकूट ग्रामोदय वि० वि० चित्रकूट, सतना (म० प्र०)

शोध सारांश

हिन्दी के आंचलिक उपन्यास एक सीमित क्षेत्र का दर्शन है, जिसका नायक अंचल होता है तथा उसमें रहने वाले जनमानस उसके पात्र होते हैं। आंचलिक उपन्यास के माध्यम से समस्त जनमानस के जीवन को वास्तविक रूप में प्रतिबिम्बित किया जाता है। ''आंचलिक उपन्यास का उद्देश्य है, स्थिर स्थान पर गतिमान समय में जीते हुए अंचल के व्यक्तित्व के समग्र पहलुओं को उद्घाटित करना।''[1] ग्राम्य जीवन की समस्याएँ एवं वेदनाओं को परिलक्षित करना लेखक का मुख्य उद्देश्य होता है। ''आंचलिक उपन्यास लिखना मानो हृदय में किसी प्रदेश की कसमसाती हुई जीवनाभूति को वाणी देना है।''[2] आंचलिक उपन्यासकारों ने आंचलिक उपन्यास को अधिक प्रभावशाली बनाने के लिए अंचल की मान्यताओं, प्रथाओं, परंपराओं और रूढ़ियों, रीति–रिवाजों को यथातथ्य प्रस्तुत करते हुए अंचल की भाषा के उपयोग से अधिक निखार लाया है। ''आंचलिक जनजीवन का चित्रण स्थानीय बोली के प्रयोग से ही सजीव एवं साकार बनाया जा सकता है। उसी में ही सच्ची कलात्मकता, कलानन्द एवं भाव सौन्दर्य का आस्वादन है।''[3] आंचलिक जनजीवन अत्यन्त महत्वपूर्ण है। भारत की कुल जनसंख्या का 80 प्रतिशत भाग अँचल अथवा ग्राम्य में बसता है। अतः ज्यों का त्यों रूप में लाना उपन्यासकार का उद्देश्य होता है ताकि उपन्यासों के पाठकों के मन एवं दृष्टि पटल पर वह जन जीवन चित्रित हो सके।

मूल शब्द – आंचलिक उपन्यास प्रासंगिकता, शोषित, साम्प्रदायिकता

आंचलिक उपन्यास के अध्ययन की प्रासंगिकता –

प्रासंगिकता शब्द अँग्रेजी में रिलेवेन्स शब्द है जिसका अर्थ है, संबंधित अर्थात कोई सूचना क्रिया या वस्तु किसी मामले या मुद्दे से कितना सम्बद्ध है। जैसे मुकदमों में बहस के दौरान साक्ष्य के लिये प्रासंगिकता को बहुत महत्व दिया जाता है तथा जो चीजे मुद्दे से हटकर या असम्बद्ध लगती है उनके बारे में कह दिया जाता है कि वे प्रासंगिक नहीं है अर्थात अप्रासंगिक हैं। एक प्रासंगिक साक्ष्य वह है जिसका प्रक्रिया में कथित तथ्यों और साक्ष्यों के बीच सीधा और तार्किक सम्बन्ध होता है, उसी प्रकार ''उपन्यास एवं आँचलिक उपन्यास जो विभिन्न उपन्यासकारों द्वारा कई वर्षों पहले घटनाएँ लिखी गयी हैं या कही गई है वह आज भी वर्तमान परिस्थिति को प्रदर्शित करती हैं।'' आज भी वे आँचलिक उपन्यास उतने ही प्रासंगिक हैं जितना कि सौ वर्षों पहले। जो बातें भूतकाल में लिखी गई थीं वह बातें वर्तमान में भी सम्बद्ध हैं साक्ष्य हैं सत्य लागू होती हैं। जो बातें पूर्व साहित्यकारों ने दिया है वह आज भी उतनी ही खरी एवं सही होती है। अतः प्रासंगिक हैं।

मुंशी प्रेमचंद के उपन्यासों में प्रमुख सेवासदन, प्रेमालय, निर्मला, प्रतिज्ञा, रंगभूमि, कायाकल्प, गबन, कर्मभूमि तथा गोदान है किन्तु उनके जीवन की सर्वश्रेष्ठ कृति एकमात्र 'गोदान' उपन्यास है। प्रेमचंद का अंतिम उपन्यास 'मंगलसूत्र' है जो केवल सत्तर पृष्ठों में ही उपलब्ध है, क्योंकि लिखने में अधूरा रह गया। प्रेमचंद जी का 18 अक्टूबर 1936 को स्वर्गवास हो गया। '''वर्तमान समय से लगभग एक सौ वर्ष पूर्व अपने जीवन का सर्वश्रेष्ठ उपन्यास 'गोदान' की रचना प्रेमचंद ने किया जो अपने युग का प्रतिबिम्ब ही नहीं अपितु आने वाले युग में होने वाली क्रान्ति और भविष्य की भी रूपरेखा को प्रस्तुत करता है। गोदान भारतीय किसानों की सशक्त गाथा है,

जहाँ तक गोदान की प्रासंगिकता का प्रश्न है तो भारत आज भी कृषि प्रधान देश है, जो पहले भी था, जहाँ की 80 प्रतिशत से अधिक जनता गावों में रहती है। ग्रामीण जनमानस का प्रमुख व्यवसाय कृषि या कृषि से सम्बन्धित क्षेत्र है। ‘‘किसान भारत की रीढ़ है तथा गोदान किसानों अर्थात ग्रामीण जागृति की कहानी है। कृषि प्रधान देश भारत की जनसंख्या का प्रतिनिधित्व करता है। गोदान के पात्र होरी की समस्याएँ भारत की समस्याएँ हैं।’’[4] वर्तमान समय बदला है किन्तु समस्याएँ ज्यों की त्यों हैं।

‘गोदान’ उपन्यास भारतीय जन–जीवन को समग्र रूप में प्रस्तुत करता है। प्रेमचन्द अपने उपन्यास गोदान के माध्यम से भारतीय किसान के प्रति न केवल करुणा उत्पन्न करने में सफल हुये हैं बल्कि किसानों की वर्तमान दशा पर सोचने के लिये बाध्य भी करते हैं। अतः गोदान भूत, भविष्य एवं वर्तमान के लिए भारतीय राष्ट्रीय जीवन का प्रतिनिधित्व करने वाला उपन्यास है। ‘गोदान’ उपन्यास की प्रासंगिकता वर्तमान समय में भी वही है, जो भूतकाल में थी अर्थात् ग्रामीण किसानों का प्रतिबिम्ब सौ साल बाद भी वही प्रतीत होता है। गोदान में उस युग के प्रतिबिम्ब के साथ–साथ आने वाले युग में होने वाली क्रांति की भी पहचान है जिसमें दूरदर्शिता, संवेदनशीलता के साथ नई पीढ़ी की विचारधारा और समग्र रूप से परम्परा–विरोधी कार्यों का चित्रण समग्र रूप से प्रस्तुत है । ‘‘मनुष्य सोचता बिम्बों अथवा चित्रों में है, इसीलिये दार्शनिकों को कथा–साहित्य रचना पड़ा, वेद से काम नहीं चला तो पुराण रचे गये और सिद्धांत–ग्रंथों से काम न चलने पर कहानी, उपन्यास की रचना की गई।’’[5] उपन्यास का उद्भव सामाजिक विमर्श के एक आवश्यक माध्यम के रूप में हुआ है। अतः उपन्यास का भविष्य, भूत, वर्तमान के साथ – साथ सशक्त तथा सुदृढ़ है। नागार्जुन के बलचनमा (1952) के उपन्यास में बिहार की भूमि मिथिला को ही आधार बनाया गया था, जिसमें अँचल विशेष के सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरों के इस उपन्यास में उघाड़ा गया था, जो आज भी वही स्तर प्रतिबिम्बित होता है।

फणीश्वरनाथ रेणु द्वारा लिखित ‘मैला आँचल’ उपन्यास (1954) बिहार के मिथिला अँचल को आधार बनाकर अपने अँचल के सुख–दुःख, वहाँ के रहन–सहन, संस्कृति, लोक जीवन को प्रतिबिम्बित किया। रेणु जी हिन्दी में आँचलिक उपन्यास की परम्परा के प्रवर्तक माने जाते हैं। वर्तमान में भी भारत के पिछड़े अँचल वही समस्या को प्रदर्शित करते हैं, जो रेणु जी ने चित्रित किया था अर्थात् अँचल समस्याओं तथा शोषण से आज भी अछूता नहीं है। वर्तमान में भी ग्रामीण अंचल के जनमानस अज्ञानी एवं पिछड़े है। गुमराह एवं बहकावे में आकर उचित कार्य नहीं कर पा रहे हैं। अच्छाई व बुराई में अंतर नहीं कर पा रहे हैं। लोगों के चंगुल में फंसकर गलत निर्णय लेने पर मजबूर हो जाते हैं।

‘तमस’ उपन्यास की प्रासंगिकता हिन्दू–मुसलमान साम्प्रदायिकता से सम्बन्धित भीष्म साहनी उपन्यासकार ने 1973 में तमस उपन्यास की रचना की। उन्होंने लिखा है कि भारत का विभाजन क्यों हुआ? यह बताने के बजाय षड़यंत्रों का साफ–साफ स्पष्ट वर्णन किया, परत दर परत उधेड़कर दर्शाया है ‘कोई निष्कर्ष नहीं दिया केवल संकेत किया कि प्रतिक्रिया ही प्रतिक्रिया को जन्म देती है। ‘‘भौगोलिक स्पेस में जातीय पाठ’’ लेख में चमनलाल जी ने कहा है कि – ‘‘ यह उपन्यास हमारे इतिहास ‘की उस मूल ग्रंथि को खोलने में मदद करता है जो विभाजन के क्षेत्रीय–भौगोलिक रूपों को बेहद ठोस होकर भी गहरे में हमारे व्यक्तित्व और हमारी अस्मिता की पहचान तक को बांटती है।’’[6] आजादी के पूर्व से लेकर आज तक के प्रासंगिक उन्माद, धार्मिकता, राष्ट्रीयता और मानवीयता की धज्जियाँ उड़ाई गई हैं, उधेड़कर रख दिया गया है। इस पर से पर्दा उठता है तथा षड़यंत्र का राज सामने आ जाता है। आज के पचास वर्षों पहले लिखी बात वर्तमान समय में सत्य प्रतिबिम्बित हो रही हैं। पूर्व में भी अच्छाई, बुराई एवं साम्प्रदायिकता थी, आज भी वही प्रतीत होती है। वास्तविकता भी वही है।

रामदरश मिश्र के उपन्यासों में यथार्थ अथवा प्रासंगिकता मुख्यतः इनके उपन्यासों में नये मूल्यों के अन्वेषण की छटपटाहट उजागर होती है। इनके प्रथम उपन्यास 'पानी के प्राचीर' (1961) से लेकर अन्तिम उपन्यास 'बीस बरस' (1996) तक पैंतीस वर्ष की अवधि में ऐसा कोई समाज का पहलू नहीं बचा है जिन पर उन्होंने अपनी कलम से चिन्गारी उत्पन्न नहीं की है। पारिवारिक सम्बन्ध के विषय में डॉ. शर्मा लिखते हैं–''सास को पुत्रवधु के लिये संकटावतार माना जाता है। सास और ननद दोनों हो तब तो साक्षात नरक की उपस्थिति ही मानी जाती है। जब वह स्वयं सास बनती है तो उसी प्रकार का व्यवहार वह भी करना चाहती हैं। अपनी बहू को वैसे ही कड़े अनुशासन में रखना चाहती है और उसका परिणाम यह होता है कि सास और बहू में सदैव ठनी रहती है।''[7] मिश्र जी के उपन्यासों में सामाजिक यथार्थ की अभिव्यक्ति विभिन्न पहलुओं का विस्तृत वर्णन किया गया है। 'दूसरा घर' उपन्यास में अहमदाबाद जैसे महानगर में भी व्यक्ति, परिवार और समाज में तनाव दिखा देता है। वहीं संयुक्त परिवार भी विघटित हो रहे हैं। पारिवारिक खून के रिश्ते भी आज की स्वार्थी–मनोवृत्ति के कारण टूट रहे हैं। अतः यह कहना अतिशयोक्ति नहीं है कि पारिवारिक सम्बन्ध भी काँच एवं मिट्टी के बर्तन की तरह टूट रहे हैं, जो उन्होंने अपने उपन्यासों में यथार्थ का चित्रण कई वर्षों पहले प्रतिबिम्बित कर दिया था जो वर्तमान में भी दृ ष्टिगोचर हो रहा है। राजनीतिक क्षेत्रों के सम्बन्ध में आज की पुरानी पीढ़ी के लोग अज्ञान एवं अशिक्षा की जकड़ और जंजीर से पूरी तरह हट नहीं पाये हैं। वर्तमान में भी अपने अधिकार को पहचान नहीं कर पा रहे हैं। चुनाव आज भी जाति, धर्म, पैसे, ताकत एवं गुण्डागर्दी के बलबूते उपन्यास पर जीते जाते हैं। 'आकाश की छत' उपन्यास के सेठ चोकरदास चुनाव इसी कारण नहीं जीत पा रहे हैं। वही स्थिति आज भी परिलक्षित होती है। लोग चुनाव में अपना ईमान बेच रहे है । ईमानदारी की धज्जियॉ उड़ रही है। पोलिंग बूथ लूटे जा रहे हैं। पचास, सौ वोट अकेले व्यक्ति द्वारा डालकर अपने व्यक्ति को जिता दिया जाता है।

डॉ. रामदरश मिश्र के कथनानुसार – ''भारतीय ग्रामीण समाज में धर्म का महत्वपूर्ण स्थान है। वैज्ञानिक आविष्कारों एवं साधनों के अभाव एवं प्राकृतिक साधनों पर निर्भर रहने के कारण धर्म उनके जीवन एवं ज्ञान की संचालक शक्ति बन जाता है। बहुदेववाद, भाग्यवाद, आत्मवाद, भूत–प्रेत एवं जादू–टोना आदि ग्रामीण जीवन की बहुत बड़ी सीमा तक नियंत्रित करते हैं। ग्रामीणों का धर्म उनके पारिवारिक जातीय सामान्य सामाजिक, आर्थिक जीवन एवं मनोरंजन के साधनों, कलाओं, लोकगीतों एवं नैतिक मानदण्डों को कुछ न कुछ अंशों में प्रभावित करते हैं।''[8] सम्पूर्ण अंचल के जनमानस धर्म को ही सर्वोपरि एवं सबकुछ मानते हैं तथा धर्म के प्रति अटूट विश्वास रखते हैं। धर्म के बिना मानव महज पशु हैं किन्तु प्रेमचंद जी लिखते हैं कि ''धर्म का मूल स्तम्भ भय है। अनिष्ट की शंकाओं को पूरा कर दीजिये, फिर तीर्थयात्रा, पूजा–पाठ, स्नान–ध्यान, रोजा–नमाज किसी का निशान भी न रहेगा। मस्जिदें खाली नजर आयेगी और मन्दिर वीरान।''[9] वास्तव में वर्तमान में जिस धर्म का प्रचलन है वह निन्दनीय है। आज के समाज में अंधविश्वास तथा अंधभक्ति व्याप्त है, जिसके कारण धर्म के नाम पर आर्थिक तथा शारीरिक शोषण हो रहा है। धार्मिक पण्डे–पुरोहित धर्म के नाम पर हजारों रूपये लोगों से ऐंठते रहते थे। वर्तमान समय में भी हजारों लोग धार्मिक अनुष्ठान के नाम पर लाखों में लुटे जा रहे हैं। समाज में धार्मिक साम्प्रदायिकता पूर्ण रूपेण व्याप्त है। अधिक पढ़े लिखे लोग भी धार्मिकता के नाम पर लूट का शिकार हो जाते हैं। अंधभक्ति में लिप्त हो जाते हैं।

नेता, मुखिया तथा बड़े लोगों द्वारा अँचल के छोटे नेता, हरिजन, भूमिहीन जनमानस शोषित होते रहे हैं। आज भी वे शोषित हो रहे हैं जिसका प्रमाण 'पानी के प्राचीर' उपन्यास में उपन्यासकार रामदरश मिश्र जी ने दिया है। इनके अनुसार फेंकू को डांटते हुये मुखिया व्यंग्य से कहते हैं– "कहां रहे नेताजी अब तक? मालिक जरा चला गया था नाचने मेले में। तो आप

नाचिये–गाइये और मेरे खेत सूखें। आपका लड़का चला गया परदेस और आप नाचते–गाते और सुराज लेते फिरते हैं? इधर हलवाहों के द्वारा मेरे खेत सूख रहे हैं। आज मेरी जमीन खाली कर दीजिए।''[10] यह वक्तव्य पाण्डेपुर गाँव के कुबेर पाण्डे का है जो मुखिया भी है और अंग्रेज सरकार के आदमी भी। हरिजन नेता फेंकू हरिजन को चेतना प्रदान करता है तो मुखिया कुबेर पाण्डेय को अच्छा नहीं लगता है क्योंकि मुखिया का नौकर फेंकू है। अतः स्पष्ट होता है कि आजादी के सत्तर वर्षों बाद भी वही स्थिति एवं राजनीति विद्यमान है। हमेशा मुखिया द्वारा आम जनता तथा छोटे नेताओं को दबाया ही गया है। आज भी डरा–धमका कर अपना अनैतिक काम कराया जाता है। गरीबों के प्रति षडयंत्र रचा जाता है। भारतीय लोकतंत्र का विगत सत्तर वर्षों से अधिक का इतिहास हमें यह बताता है कि राजनीति को नेताओं ने एक व्यवसाय के रूप में देखा है। 'थकी हुई सुबह' उपन्यास के नेता रामधन अत्यंत व्यवहार कुशल और चतुर हैं। लक्ष्मी जैसी स्वाभिमानी नारी को वे पहले अपनी स्कूल में टीचर की नौकरी देते हैं। उसे बहला–फुसला कर प्रेम जाल में फंसाकर वे एम.एल.ए. बनने के पश्चात् लक्ष्मी को रखैल बनाकर अपने ही साथ रख लेते हैं। रामधन ने धूर्तता, भ्रष्टाचार का मार्ग अपनाकर बहुत सारा धन कमाया। यह कहना तार्किक हो जाता है कि वर्तमान नेता भ्रष्टाचारी, धोखेबाज, हरामखोर, अपने घर भरने वाले व वादा तोड़ने वाले होते हैं। कानून के रक्षक कानून के भक्षक हो रहे हैं। जो भूतकाल में था, वह वर्तमान में भी दर्शित हो रहा है।

सामाजिक जीवन के अंतर्गत समाज के सभी पहलुओं के क्षेत्रों का अध्ययन किया गया है। परिवार, विवाह व्यवस्था, परिवार में नारी का स्थान, नारी की दशा, जमींदार, अवैध यौन संबन्ध, जाति व्यवस्था, ऊँच–नीच, भेद–भाव, आंचलिक प्रेम भावना, आत्मीयता, देश प्रेम तथा शिक्षा आदि का अध्ययन सामाजिक जीवन के अंतर्गत करते हैं। वर्तमान में भी पिछड़े अंचलों में वैसे ही लक्षण दिखाई देते हैं जो विगत कई वर्षों से हुआ करते थे। ''कृषि भूमि के आधार पर अंचलों में जमीदार, किसान और खेतिहर मजदूर जैसे तीन वर्ग होते हैं।[11] आँचलिक क्षेत्रों में रहने वाले जनमानस की आर्थिक समस्याओं का विस्तृत अध्यायन किया जाता है। जो वर्तमान में भी प्रासंगिक है। उसी प्रकार दृष्टिगोचर होते हैं जो पूर्व समय में हुआ करते थे। ग्रामीण जनमानस भूतकाल में जमींदारों द्वारा शोषित होते थे, वे वर्तमान में अपने ही लोगों द्वारा लूटे जाते हैं।

'जहरबाद' उपन्यास में चित्रित मण्डला अँचल में यातायात की असुविधा का उल्लेख है। यहाँ के लोग राजनीति से पूर्णतः अनभिज्ञ हैं। यहाँ चुनाव जैसे–जैसे सम्पन्न होता है। स्थानीय कार्यकर्ता लोगों को बैलों की तरह डॉटकर चुनाव केन्द्र पर ले जाते हैं। चुनाव केन्द्र पर भीड़ जमा हो जाती है। ''यद्यपि उनमें से अधिकांश लोगों को यही नहीं मालूम था कि वोट क्यों डाला जा रहा है।''[12] इस प्रकार राजनीतिक क्षेत्र में पिछड़े लोगों का अध्ययन करना आवश्यक है। जो आज भी परिलक्षित होता है। चुनाव के महत्व से आज भी जनमानस अनभिज्ञ है। आम जनता को आज भी लगता है कि चुनाव से हमें क्या लेना – देना, नेता जाने हमें क्या करना है? अतः निर्णय दलालो पर छोड़कर अपना कीमती वोट दलालों को सौंप देते हैं।

भारतीय संस्कृति विश्व की महान एवं प्राचीनतम संस्कृतियों में से एक है, जिसमें सदियों से चली आ रही परम्पराओं, रीति–रिवाजों और आचार–विचारों का अदान–प्रदान होता रहा है। अनेकता में एकता भारतीय संस्कृति की प्रमुख विशेषता है। यह वर्तमान में भी विद्यमान है। संस्कृति की रक्षा करना परम धर्म मानते हैं।

आंचलिक उपन्यासों में मनः स्थिति, कुण्ठाएँ विद्यमान होती हैं। अर्थ, शिक्षा, ज्ञान अभाव के कारण न्यायालयों में अपराधों की संख्या बढ़ती जा रही है। ''मनोविज्ञान का समावेश उपन्यासों के क्षेत्र में प्रेमचंद युग से ही प्रारंभ हो गया था परन्तु समीक्षकों ने प्रेमचंद के मनोवैज्ञानिक चित्रण को महत्वपूर्ण न मानकर सामाजिक यथार्थ को उल्लेखनीय घोषित किया।''[13] ''आंचलिक उपन्यासों में

असंख्य ऐसे स्थल मिलते हैं जो लेखकों की मनोवैज्ञानिक दृष्टि की सूक्ष्मता के द्योतक हैं।''[14] आंचलिक उपन्यासों में उपन्यासकार विभिन्न क्षेत्रों का समावेश करते हैं। सामाजिकता के साथ – साथ नैतिकता का भी चित्रण होता है। आंचलिक उपन्यासों में उपन्यासकारों से कोई भी क्षेत्र अछूता नहीं है। वर्तमान में भी भारतीय जनमानस में वही प्रासंगिकता पायी जाती है, जो भूतकाल में विद्यमान थी।

निष्कर्ष –

आँचलिक उपन्यास विशिष्ट क्षेत्र एक अँचल की विस्तृत कहानी कहता है। अंचल सीमित क्षेत्र होते हुए भी विस्तृत है। परम्पराओं , नवचेतनाओं से भरी प्रगतियों को चित्रित करता है। आज भी कई अँचल आधुनिकता से नहीं जुड़े हैं। यदि आधुनिकता आई भी है तो वह राजनीतिक, धार्मिक व सामाजिक कुटिलता से भरा पड़ा है। जो पहले था वह आज भी है और यह कहना अधिक सारगर्भित होगा कि यही स्थिति रही तो आने वाली पीढ़ी को भी यही देखना होगा जो भूतकाल से शोषित होते आ रहे हैं। अतः आंचलिक उपन्यास के अध्ययन की प्रासंगिकता सारगर्भित है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1) रामदरश मिश्र – हिन्दी उपन्यास : एक अन्तर्यात्रा, पृष्ठ 227
2) रामदरश मिश्र – हिन्दी उपन्यास : एक अन्तर्यात्रा, पृष्ठ 224
3) डॉ. कड़वे – हिन्दी उपन्यासों में आंचलिकता की प्रवृत्ति, पृष्ठ 37
4) राजीव आनन्द – मुंशी प्रेमचंद जयंती 31 जुलाई पर विशेष, मुंशी प्रेमचंद की प्रासंगिकता
5) ओमप्रकाश कश्यप – उपन्यास की प्रासंगिकता और सरोकार, पृष्ठ 28
6) संपादक विनोद शाही – तमस : एक पुनर्पाठ (भूमिका), पृष्ठ 5
7) डॉ. माखनलाल शर्मा – हिन्दी उपन्यास : सिद्धांत और समीक्षा, पृष्ठ 208
8) रामदरश मिश्र – हिन्दी उपन्यास : एक अन्तर्यात्रा, पृष्ठ 30
9) प्रेमचंद – रंगभूमि (ग्यारहवां सं.), पृष्ठ 101
10) रामदरश मिश्र – पानी के प्राचीर, पृष्ठ 300
11) डॉ. पी.एम. आष्टिणी – आंचलिक उपन्यासः एकता की खोज, पृष्ठ 40
12) अब्दुल बिस्मिल्लाह – जहरबाद, पृष्ठ 21
13) डॉ. सुभाषिनी शर्मा – स्वातंत्र्योत्तर आंचलिक उपन्यास, पृष्ठ 92
14) डॉ. सुभाषिनी शर्मा – स्वातंत्र्योत्तर आंचलिक उपन्यास, पृष्ठ 99

बालविकास आणि बालग्रह एक दृष्टीक्षेप

हनमंत नारायण कंधारकर
M.S.W., M.Phil. (Pursuing Ph.D.)
संशोधक विध्यार्थी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना:

आजचा बालक देशाचा व भावी पिढीचा आधारस्तंभ आहे. त्याला सक्षम बनविणे ही समाजातील प्रत्येक घटकांची जबाबदारीच नाही तर आद्यकर्तव्य आहे. मानवाला जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा, अन्याय, अत्याचार पिळवणूक यापासून संरक्षणाचा आणि मुक्तीचा अधिकार भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्यानुसार प्राप्त झालेले आहेत. हे अधिकार बालकांनाही आपोआपच प्राप्त झालेले आहेत. मात्र देशातील बालके हे विविध समस्येला बळी पडलेले पहावयास मिळतात. देशात लाखो अनाथ, निराधार हरवलेली बालके, भिक मागणारी, मजुरीला बळी गेलेली, अवैध कृत्यासाठी व लैंगिक दुरूपयोगाला बळी पडलेली बालके आढळून येतात. तसेच कुपोषण विविध रोगाला बळी गेलेली बालके, पोषण व छळाला बळी गेलेली, विधीसंघर्षग्रस्त बालके अशा अनेक सामाजिक, मानसिक व शारिरीक समस्यांनी पछाडलेली आहेत. यातुन बालकांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन व संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण होतो.

बालकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांना त्यांचे हक्क, संरक्षण मिळवून देण्यासाठी व त्यांच्या विकासात्मक गरजा पुर्ती करण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून विविध उपक्रम, आयोग तसेच कायद्याची अंमलबजावणी होताना दिसून येते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर १९२५ पासून बालकांच्या नैसर्गिकरित्या प्राप्त झालेल्या हक्कांची जोपासना व संरक्षण देण्यासाठी विचार सुरू झाला. सर्वप्रथम बालकांच्या सर्वांगिण विकासाचे व निसर्गतः प्राप्त झालेल्या अधिकारांचे निश्चित ध्येय साकारण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९५९ मध्ये बालहक्काचा जाहिरानामा स्विकारला. १९४६ मध्ये बालविकाससाठी युनिसेफची स्थापना केली. १९७९ ला आंतरराष्ट्रीय बालकवर्ष जाहीर केले. १९८९ साली बालहक्काचा करार व १९९१ मध्ये मुलांच्या हक्कासंबंधीची समितीची स्थापना केली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासभेने अंगिकारलेल्या बाल हक्कांबाबतच्या अधिसभेने ११ डिसेंबर १९९२ रोजी भारत सरकारनेही बालकांच्या सर्वोत्तम हिताचे संरक्षण करण्याचे स्वीकारले. संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्वीकारलेल्या बालकांच्या संहितेचे पालनही करण्यात येवु लागले आहे. देशातील बालकांच्या विकाससाठी त्यांचे हक्क जोपासण्यासाठी व संरक्षण देण्याच्या हेतूने १९९३ मध्ये केंद्रीय पातळीवर महिला व बालविकास विभागाची स्थापना करण्यात आली. तसेच शासकीय पातळीवरून बालराष्ट्रीय धोरण, बालकांसाठीची राष्ट्रीय सनद, बालविकास धोरण, लैंगिक गुन्ह्यापासून बालकांचे संरक्षण अधिनियम, राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग, बालन्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, लैंगिक अपराधापासून बालकांचे संरक्षण अधिनियम अशा अनेक धोरणात्मक उपाययोजना व कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात आलेली आहे. वेगवेगळ्या विभागाच्या माध्यमातून व आयोगाच्या माध्यमातुन बालकांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून पावले उचलली गेली आहेत. भारतीय राज्यघटनेने कलम २१ क, ४७, ४५ व ३० च मध्ये बालकांना शिक्षणाचा हक्क, मुलांचे संगोपन व शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली. तसेच पोषणाचा व राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. तसेच बालकांना निरामय पद्धतीने आणि मुक्त व प्रतिष्ठापूर्ण वातावरणात आपला विकास करण्यासाठी संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात आणि बालकांना पोषणापसून आणि नैतिक, भौतिक गरजांच्या बाबतीत उपेक्षेपासून संरक्षण दिले जावे अशा तरतुदीचा समावेश राज्य घटनेत करण्यात आलेला आहे.

आपल्या अजुबाजूच्या समाजात काही स्त्री-पुरूष इतरांशी दूष्टपणे हिंसक पद्धतीने वागताना तर काहीजन सहकार्याने मदत करतांना दिसून येतात. अशा लोकांच्या वर्तनाचे विश्लेषण केल्यास मानवी स्वभाव फार

गुंतागुतींचा असल्याचे दिसून येते. एक मानवी समुह इतरांशी सभ्यपणे वागतो तर तोच समूह इतर वेळी इतर समुहाशी अगदी दूष्टपणे, असभ्यपणे वागतो. अशा प्रकारच्या विचित्र वागण्याची मूळ कारणे बालपणातील अनुभवात असतात. हे आता सिद्ध झाले आहे. एखाद्या व्यक्तीला बालपणी कशा प्रकारची वागणूक मिळाली यानुसार त्या व्यक्तीची मनोवृत्ती सकारात्मक असेल की नकारात्मक असेल, ती व्यक्ती इतरांवर विश्वास ठेवेल की, अविश्वास टाकेल हे अवलंबून आहे. कोणत्याही समाजामध्ये बालकांचा अधिकतम विकास महत्वपूर्ण मानला जातो. त्यामुळे बालकांचा सामाजिक आकलनात्मक, भावनात्मक आणि शैक्षणिक विकास समजून घेणे आवश्यक आहे. (जाधव २०१५, ३१)

एखाद्याने व्यक्तिमत्व, परिस्थितीला प्रतिसाद हा त्या व्यक्तीला वाढत्या वयात पालक, नातलग, शेजारी व शिक्षक यांचेकडून कशी वागणूक मिळाली यावर अवलंबून असते. मुलांचे संगोपण जाणीवपूर्वक चांगल्या पद्धतीने झाल्याशिवाय समाजात आज दिसणारी गुन्हेगारी व हिंसाचार यांचा मुकाबला करता येणार नाही. (दिक्षीत २००८, ११२, ११३)

बालविकास :

साधारणतः बालकांच्या जन्मापासून किशोरावस्थेच्या अंतपर्यत होणा-या जैविक, मनोवैज्ञानिक व भावनिक विकासाला बालविकास म्हटले जाते. यात बालक परवलंबापासून स्वावलंबनाकडे मार्गक्रमण करीत असते.

बालविकासावर नकारात्मक परिणाम करणारे घटक :

बालविकासावर नकारात्मक परिणाम करणारे घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. माता नैराश्यभाव, सामाजिक - आर्थिक स्तर, कुपोषण, परावलंबित्व हिंसा आणि क्रुरता वरील घटकांत समाविष्ट असलेल्या अनुवंश, परिस्थिती, अध्ययन, कुटूंब परिपक्वता, आहार, विश्रांती इ. बाबींचा बालकांच्या वाढ व विकासावर दिर्घकालीन परिणाम होतो. पालक, शिक्षक, समाज, काळजीवाहू व्यक्ती यांच्या बालकांच्या विकासात व अध्ययनात महत्त्वाचा वाटा असतो. बालकांच्या गरजांची वेळोवेळी योग्य प्रकारे पुर्तता केल्यास बालकांच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळते.

'मुलांना त्यांचे राजकीय व सामाजिक हक्क न कळल्याने त्यांचेकडून पोक्तपणाची आपेक्षा करता येत नाही. यामुळे ते वयस्कर होईपर्यंत नागरिक होतील हे पाहण्याची जबाबदारी पालकांची, वडीलधा-यांची आहे. असे असले तरी रोजच्या जीवनात शिक्षणाचा, जगण्याचा, पूर्ण विकासाचा हक्क यासारखे प्राथमिक अधिकारही काही बालकांना नाकारले जातात. (दिक्षीत, २००८, ११३) वर नमूद केलेले प्रसंग टाळावयाचे असतील तर समंजस पालक म्हणून आरोग्यदायी सकस आहार देऊन त्यांची उत्तम शारिरिक वाढ करणे हे आपले कर्तव्य आहे. मुलगा असो किंवा मुलगी त्यांना योग्य शिक्ष दिले. मानसिक दृष्ट्या आव्हानांचा विश्वासपूर्वक सामना करण्याचे बळ दिले. तर मोठेपणी ते स्वतः हिंसा करणार नाहीत.

सर्व बालकांना जीवनाचा हक्क आहे यांचा अर्थ फक्त श्वास घेणे, पाहणे बोलण व चालणे इतकाच नाही, तर आनंदी असणे, सभोवतालच्या वातावरणाने समाधानी असणे असा आहे. ज्या बालकांना कुठलाही आधार नाही निराधार आहे. अनाथ आहेत अशा बालकांच्या जीवनात सतत भूक, उपासमार, कुपोषण, व्याधी, मोठ्यांकडून हिंसाचार व गैरकृत्ये, सशस्त्र संघर्ष अशा घटकांची भीती असते (दिक्षीत, २००८, ११३) अशाप्रकारच्या अडचणीत असलेल्या बालकांचा विकास व्हावा विकासाच्या हक्कापासून वंचित राहू नयेत, त्यांच्या हक्कांचे संवर्धन व्हावे या हेतुने शासनाने बालगृहांची निर्मिती केली आहे.

आजचा बालक देशाचा तसेच भावी पिढीचा आधारस्तंभ आहे. त्याला सक्षम बनविणे हे समाजातील प्रत्येक घटकाची जबाबदारी व कर्तव्ये आहे. देशातील बालके हे विविध समस्येला बळी पडलेले पहावयास मिळतात. देशभरात लाखो समस्येला अनाथ, निराधार, हरवलेली बालके, भिक मागणारी, मजुरीला बळी पडणारी, अवैध कृत्यासाठी व लैंगिक दुरूपयोगाला बळी पडलेली बालके आढळून येतात. तसेच कुपोषणाने विविध रोगाला बळी गेलेली बालके, शोषण व छळाला बळी गेलेली. विधीसंघर्षग्रस्त बालके अशा अनेक

सामाजिक, मानसिक व शारिरीक समस्यांनी पछाडलेली आहेत. जन्मापसून बालक ज्या सामाजिक वातावरणात आपले जीवन व्यतीत करतो. त्या सामाजिक वातारवरणाचा विपरित व दूरगामी परिणाम त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होतो. मुलांचे योग्य संगोपन झाले नाही. तर अपसमायोजनामुळे बालक हे समाजविचलित वर्तन करण्यास प्रवृत्त होतात. त्यातून विविध सामाजिक समस्या निर्माण होतात. हे सर्व बालकांच्या हक्कांचे उल्लंघन व असुरक्षितता यातून झाल्याचे दिसून येते.

हक्क :

हक्क या घटकाचा मूलभूत दृष्टीकोनातून विचार केल्यास हक्क या संकल्पनेत सद्‌गुण, शुद्धता आणि निष्कपटपणा किंवा भोळेपणा हे अर्थ अंतर्भुत आहेत. (कुलकर्णी, २०१३, १४) जन्मतःच सर्व मानवाला काही नैसर्गिक हक्क प्राप्त झालेले असतात. त्यात वरील बाबींचा समावेश असतो. (व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी पोषक वातावरण म्हणजे हक्क होय.) १ म्हणजेच पोषक वातावरण नसल्यास व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होण्यास अडथळे निर्माण होतात किंवा त्याच्या विकासात बाधा निर्माण होते. म्हणूनच व्यक्ती राज्याकडे हक्कांची मागणी करत असते. त्यातून त्याला स्वतःला मुक्त आवकाश निर्माण करून स्वतःच्या क्षमतांचा विकास करावयाचा असतो. यासाठी राज्याने व्यक्तीच्या विकासात अडथळे निर्माण होणार नाहीत. यासाठी स्वतःवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक ठरते. तसेच व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी सहाय्यभूत बाबींची तरतुद राज्याला करावी लागते. त्यासाठी राज्य व्यक्तीला काही कायदेशिर हक्क प्रदान करतो. कायदेशिर हक्क व मानवी हक्क यात सुक्ष्म फरक दिसून येतो. राज्याने नागरिकांना कायदा करून त्यानुसार दिलेले हक्क म्हणजे कायदेशिर हक्क व मनुष्य प्राणी असल्यामुळे व्यक्ती ज्या हक्कांचा दावेदार ठरते त्यास मानवी हक्क संबोधले जाते. मानवी हक्कांमध्ये जगण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा मिळण्याचा हक्क, अभियव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसेपासून मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादीचा समावेश होतो. मानवी हक्क हे माणसांशी निगडित असतात. आपले जीवन किमान सुखाने व आनंदाने जगण्याच्या आपल्या नैतिक मागणीप्रती हे हक्क नैतिक हमी देण्याचे काम करतात. अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजा तसेच भौतिक गरजा, स्वावलंबी व स्वंयसेवी असण्याची आर्थिक गरज, स्वतःच्या अस्तित्वाची व सन्मानाने जीवन जगण्याच्या हमीची गरज, यासारख्या मुलभूत मानवी गरजांची परिपूर्ती करण्यासाठी हक्क विशेषतः मानवी हक्क हे अत्यावश्यक ठरतात. (जाधव, २०१५, १)

(ऊर चा राजा ऊर नम्मु याने इ. स. पूर्व २०५० मध्ये स्थापन केलेली पहिली कायदेसंहिता मेसोपोटामियातील हम्मुराबीच्या आचारसंहिता, इ. स. पूर्व ६ व्या भातकातील पा ीयन साम्राज्यातील मानवी हक्क विशयक तत्वे) यावरून पश्चिम युरोमध्ये हक्क विषय संकल्पनेचे संकेत दिसून येतात. (इ. स. पूर्व २६५ मध्ये झालेल्या कलिंगाच्या लढाईनंतर राजा सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा स्वीकार करून अहिंसा, सहिष्णूता, पालक, गुरूजन, धर्म यांच्या प्रती कर्तव्य भावना, मित्रांप्रति उदार दृष्टीकोन, सेवकांना मानवी वागणूक अशा मूलगांमी तत्वांचा स्वीकार केला) यावरून प्राचीन भारतातही नागरी हक्कांची पायाभूत तत्तवे अस्तित्वात असल्याचे आढळून येते. (इंग्लडचा राजा जॉन याने १५ जून १२१५ रोजी जाहीर केलेली मॅग्ना कार्टा ही हक्कांची सनद) (जाधव, २०१५, २) आधुनिक काळातील हक्क विषयक महत्त्वाचा दस्ताऐवज मानला जातो. मानवी हक्क हे माणसापासून वेगळे करता येत नाहीत. वरील विविध प्रकारच्या कायदेसंहिता व ऐतिहासिक दस्तऐवजांमधून आपल्या दैनंदिन आंतरसंबंधात व्यक्तींनी इतर व्यक्तींशी वर्तन करताना आपली व दुस-याची प्रतिष्ठा जपण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते.

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेत मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा सदस्य राष्ट्रांच्या अनुमतीने स्वीकारला गेला. या जाहीरनाम्याच्या कलम - १ मध्ये जन्मतःच सर्व मानव मुक्त आणि समान असतात ते त्यांच्या प्रतिष्ठेमुळे व हक्कांमुळे मानवाला चिकित्सक व सदसद्‌विवेक बुद्धीची देणगी प्राप्त झालेली असल्यामुळे मनुष्याने परस्परांशी बंधुभावाने वागावे. अशी तरतुद केली आहे. तसेच कलम - ३ मध्ये व्यक्तीला जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि संरक्षणाचा हक्क आहे. अशी तरतुद करण्यात आली. या

जाहीरनाम्यात अशा प्रकारची विविध ३० कलमे समाविष्ठ आहेत. याचप्रमाणे भारतीय राज्यघटनेनेही मानवी हक्कांना महत्त्व दिले आहे. राज्यघटनेतील भाग - २ मधील कलम १२ ते ३५ ही कलमे व्यक्तीच्या मानवी (मूलभूत) हक्कांशी संबंधित आहेत.

बालहक्क :

१९१९ मध्ये एग्लेन्टाईन जेब या इंग्रज समाजसेविकेने Save the Children नावाची संघटना स्थापन केली होती. तीने या संघटनेमार्फत 'बालहक्कांची घोषणा' जाहीर केली होती. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर तेव्हाच्या लीग ऑफ नेशन्सने जेबच्या या बालहक्क विषयक घोषणेची दखल घेतली व २० नोव्हेंबर १९२४ रोजी बालहक्कांची 'जीनिव्हा घोषणा' जाहीर केली) (देसले, २०१६, ११७) प्रौढ व्यक्ती प्रमाणेच बालकांनाही जीवन जगण्याचा, विकासाचा व त्यासंबंधी विविध हक्क प्राप्त होण्याचा अधिकार आहे. बालकाच्या जीवनातील संवेदनात्मक कालखंडात प्रात्येक व्यक्तीचे पालन पोषण होत असते. त्या व्क्तीला शिक्षण प्राप्त होते तसेच या कालखंडात त्याच्या जीवनातील वास्तवतेची जाणीव होत असते. बालकांना भावी समाजाचा पाया समजले जाते. भावी पिढीच्या गुणवत्तेचा प्रभाव हा त्यांच्या बालकत्वातन प्रतिबिंबित होत असतो. बालहक्क म्हणजेच भावी पिढीचे हक्क होत.

१९५९ साली संयुक्त राष्ट्रसंघाने बालकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. मानवी हक्कांच्या संदर्भात उचललेले एक महत्वाचे पाऊल ठरले. या जाहीरनाम्यात सर्व बालके वंश, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म, राजकीयता किंवा अन्य मतप्रणाली, राष्ट्रीयता, संपत्ती, जन्म किंवा अन्य दर्जा याबाबतच्या भेदभावाशिवाय जाहीरनाम्यातील हक्क प्राप्त होण्यास पात्र आहेत. तसेच बालकाला विशेष संरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे शारीरिक, मानसिक, नैतिक आध्यात्मिक आणि सामाजिक विकास होण्यासाठी त्याला सर्वतोपरी संधी व सुविधा कायदेशिर तसेच इतर मार्गाने मिळाल्या पाहिजेत. कोणत्याही परिस्थितीत संरक्षण व सहाय्य यांचा सर्वात प्रथम लाभ बालकाला दिसला पाहिजे, दुर्लभ, क्रुरपणा व शोषण यापासून बालकांचे संरक्षण केले गेले पाहिजे; सर्व बालकाला दिसला पाहिजे, सर्व पद्धतीच्या भेदभावापासून बालकांचे रक्षण केले गेले पाहिजे, अशा तरतुदी आहेत. समाजातील एक व्यक्ती म्हणून बालकांचा योग्य विकास घडून येण्यासाठी ज्या बाबींची आवश्यकता असते. अशा बाबींचा विचार या तरतुदीमध्ये केल्याचे दिसून येते. या जाहीरनाम्याच्या कलम - ६ नुसार राज्याची ही जबाबदारी आहे की त्यांनी बालकांच्या जीवितासाठी व त्यांच्या विकासासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न करावेत. (कुलकर्णी, २०१३, २०१) अशी तरतुद केली आहे. या जाहिरनाम्यात बालकांच्या जीविताचा हक्क, राष्ट्रीयत्वाचा हक्क, अभिव्यक्तींचा हक्क, बालमजुरांच्या शौषणाविरूद्धचा हक्क, कौंटूंबिक वातावरणाचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क या सर्व हक्कांचा समावेश आहे. २० नोव्हेंबर १९८९ रोजी हा बालहक्कांचा जाहीरनामा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांच्या संमतीने स्वीकारला गेला. यात भारताचाही समावेश आहे.

बालक :

२० नोव्हेंबर १९८९ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाने 'कन्हेंशन ऑन राईटस् ऑफ चिड्रेन' ही परिषद भरवली होती. या अधिवेशनात निश्‍चित केलेल्या धोरणानुसार बालकांची व्याख्या ठरविण्यात आली. त्यात १८ वर्ष वयोगटातील सर्व व्यक्ती बालक म्हणून ओळखले जातील. यात राज्याचे सर्व रहिवसी, प्रवासी व स्थलांतरित बालकांचा समावेश राहील असे स्पष्ट केले आहे. (CRC,1)

बालकांची व्याख्या :

१. संयुक्त राष्ट्रसंघ - १९८९

संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९८९ मध्ये जाहीर केलेल्या बालहक्क जाहिरनाम्यानुसार बालकांना लागू असणा-या कायद्यानुसार जर १८ वर्षागोदर सज्ञानता प्राप्त होत नसेल तर १८ वर्षाखालील प्रत्येक व्यक्ती बालक होय. (CRC,1)

2. Orphanages other charitable homes (Supervision Control Act - 1960)

अनुसार Child means a boy or a girl who has not completed the age of 18 year. कोणतेही मूल, मुलगा किंवा मुलगी ज्याने वयाची १८ वर्षे पूर्ण केली नाहीत त्यांना बालक असे म्हणले जाते. भारतात जनगणना कार्यालयाने केलेल्या व्याख्येनुसार १४ वर्षे वयाखालील व्यक्तींना बालक समजले जाते. (शेटकार, २०१०, ७)

यावरून असे स्पष्ट होते की, बालक हे व्यक्ती म्हणुन त्यांच्या देशाचे अविभाज्य घटक म्हणून देशाच्या सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनाचे घटक म्हणून त्यांना हक्क आहेत. जागतिक संघटनेने हे नियम घोषीत केल्यामुळे ते संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्व सदस्य देशातील नागरिकांना लागू आहेत. मग ते कोणत्याही देशातील असो व्यक्तीचा दर्जा काहीही असो परिस्थिती काहीही असो. भारत सरकारने १२ नोव्हेंबर १९९२ रोजी या करारावर शिक्कामोर्तब केले आहे. यातून असे स्पष्ट होते की भारताने बालकाबद्दलची आपली जबाबदारी मान्य केली आहे.

भारतात बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २००० मध्ये बालकांची व्याख्या सांगितली आहे. त्यानुसार बाल किंवा मुल याचा अर्थ ज्यासा वयाची आठरा वर्षे पुर्ण झालेली नाहीत अशी व्यक्ती होय. (बा. न्या. अधिनियम २०००)

महाराष्ट्र राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य बाल धोरण २०१४ जाहीर केले त्यानुसारही आठरा वर्षे वयोगटातील कोणतीही व्यक्ती बालक म्हणून मान्य केली आहे. त्यामुळे १८ वर्षाखालील प्रत्येक बालकांना कुटूंब किंवा कौटूंबिक वातावरणात संगोपन विकास व वाढीची संधी, तसेच संरक्षण मिळणे आवश्यक आहे.

बालकांची स्थिती :

व्यक्ती म्हणून प्रत्येक बालकाला सुरक्षित जीवन जगण्याचा हक्क आहे. प्रौढांच्या तुलनेत जीवन जगण्यासाठी संघर्ष करण्याची ताकद फारच कमी बालकांमध्ये असते. त्यामुळे त्यांना त्यांच्या हक्कांपासून सहजपणे वंचित ठेवता येते. समाजातील एक व्यक्ती म्हणून बालकांचा योग्य विकास होणे हा त्याचा केवळ हक्क नसून नैसर्गिक हक्क आहे. म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघाने १९५९ मध्ये केलेल्या बालहक्क आंतरराष्ट्रीय कराराच्या कलम ६ नुसार शासनाची जबाबदारी आहे की, त्यांनी बालकांच्या जीवितासाठी व त्यांच्या विकासासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न करावेत. (unicef.org)

अशी तरतुद आहे या तरतुदींना अनुसरून भारत सरकारने २२ ऑगस्ट १९७४ रोजी राष्ट्रीय बालक धोरण जाहीर केले. हे धोरण राष्ट्राने बालकांसाठी त्यांच्या जन्मापुर्वी, जन्मानंतर व वाढत्या वयात त्यांच्या शारिरीक, मानसिक व सामाजिक विकासासाठी पुरेशा सुविधा पुरविल्या पाहिजे या तत्वावर आधारलेले होते. या धोरणानुसार एकात्मिक आरोग्य कार्यक्रम १४ वर्षे वयापर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण माता व बालकांसाठी पोषक आहार पुरविण, भौतिक शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे, अनुसूचित जाती व जमाती सारख्या दुर्बल घटकांमधील बालकांकडे विशेष लक्ष पुरविणे, शोषणाविरूद्ध प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे हे पर्याय सुचविण्यात आले. (NPC, 3)

आंतरराष्ट्रीय बाल हक्क परिषदेच्या धोरणांची पूर्तता करण्यासाठी तत्कालीन परिस्थितीत भारतात अस्तित्वात असलेले कायदे अपुरे पडत होते म्हणून १९७४ साली राष्ट्रीय बाल धोरण जाहीर करण्यात आले. त्यानुसार २००२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने बालकांच्या हक्कांचे संवर्धन करण्यासाठी बाल विकास धोरण निश्चित केले. त्यानंतर बालहक्क संरक्षणासाठी विविध कायदे व योजना आखण्यात आल्या. २०१४ मध्ये महाराष्ट्र राज्य बाल धोरण घोषीत करण्यात आले. त्यानुसार राज्यातील सर्व बालकांच्या तसेच विशेषतः जे वंचित, मागास व दुर्बल घटकाखालील आहेत या वर्गासाठी न्या, भेदभावरहित, समता, प्रतिष्ठा, संरक्षण, संगोपन, स्वातंत्र्याच्या अधिकारासाठी प्रभावी व परिणाम कारक उपाययोजना करण्याकरिता तसेच त्यांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी राज्य कटिबद्ध आहे. (बालधोरण, २०१४, १, २) या धोरणाद्वारे राज्याने कोणत्याही प्रथा, परंपरा, संस्कृती व धार्मिक आचार, व्यवहारास बालकांच्या हक्कांवर मर्यादा व प्रतिबंध घालण्यास परवानगी दिली जाणार नाही अशी खात्री दिली आहे.

सारांश :

महाराष्ट्रात बालगृहे ही अनाथ, निराश्रित तथा ज्या बालकांना पालनकर्ते नाही जे निराधार आहेत अशा बालकांच्या पालन पोषणाची जबाबदारी ही बालगृहाने स्विकारलेली आहे. याकरिता बालगृहे हे काही शासकिय आहेत तर काही निमशासकिय प्रकारचे आहेत. यातून बालकांना शिक्षण, आरोग्य, पोषण, निवास, कपडे तथा रोजच्या आवश्यक दैनंदिन गरजा पुर्ती या बालगृहाकडून दिल्या जातात त्या पुरविणे बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ अन्वये बंधनकारक करण्यात आलेले आहे. कौंटूबिक वातावरणातून मुलांचे पालन पोषण आवश्यक ते वातावरण निर्मिती करून बालविकास घडूवन आणने तथा त्यांचे पुर्नवसनाचे कार्य बालगृहाच्या माध्यमातून केले जातात.

संदर्भ :

१. जाधव तुकाराम व शिरापुरकर महेश (२०१५), मानवी हक्क, युनिक प्रकाशन, पुणे.
२. दिक्षित प्रविण (२००८), मानवी हक्काचे संरक्षण व संवर्धन, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, यशदा, पुणे.
३. कुलकर्णी, पी. के. (२०१३), मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
४. बोधनकर सुधीर (१९९९), संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५. जोशी महादेव शास्त्री (संपा, २००५), भारतीय संस्कृती कोश, अनमोल प्रकाशन, पुणे.
६. मुरमे अरविंद (२०१७), सामाजिक बदलात बालन्याय मंडळाची भूमिका, दैनिक सकाळ, दि. ०६ फेब्रुवारी २०१७, पृ. ०४
७. घाटोळे रा. ना. (१९९७), समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व आणि पद्धती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संविधान निर्मितीतील योगदान

प्रा. डॉ. सुर्यकांत लक्ष्मणराव शेळके
राज्यशास्त्र विभाग
स्वामी विवेकानंद रात्र महाविद्यालय, डोंबिवली (पूर्व)

“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सोबत विद्वता, कल्पनाशक्ती, तर्कनिष्ठा व वक्तृत्व आणि अनुभव पणास लावले, अतिशय क्लिष्ट अशा प्रकारच्या प्रश्नांवर देखील अतिशय दुर्लभ अशी त्यांची पकड होती आणि अशावेळी अतिशय प्रभावीपणे तिकतेच सुलभपणे ते मते मांडीत. जगातल्या सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या घटनात्मक कायद्यांचे व त्यांच्या अंमलबजावणीचे त्यांना प्रचंड ज्ञान होते. तसेच १९३५ च्या कायद्याचे बारकावेही त्यांना माहित होते, घटनेचा मसुदा चर्चिला जात असताना उद्भवलेल्या कोणत्याही टीकेला ते स्पष्ट आणि सुटसुटीतपणे स्पष्टीकरण देत. त्यांनी उत्तरे दिल्यानंतर सदस्यांच्या मनातील संदेश, गोंधळ, असंदिग्धता यांचे ढग नाहीसे होत. तर्कस्पष्ट युक्तिवाद, प्रभावी आणि सर्वांना समजणारे स्पष्टीकरण, कोणत्याही मुद्याला तात्काळ प्रतिवाद करून वाद संपुष्टात आणण्याची हातोटी त्यांच्याशिवाय [संविधान सभेच्या] अन्य कोणत्याही सदस्यात नव्हती. हे सारे करीत असताना विरोधकाने एखादा रास्त मुद्दा मांडला तर तो समजून घेऊन स्वीकारण्याचा उदारपणा देखील त्यांच्यात होता. म्हणूनच त्यांना आधुनिक भारताचे निर्माता अथवा भारतीय राज्यघटनेचे जनक म्हणतात, ते साजेसेच आहे.”

- एम.व्ही. पायली, जेष्ठ घटनातज्ज्ञ

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे थोर अर्थशास्त्रज्ञ, निष्णात कायदेपंडित, इतिहासतज्ञ, धर्मचिकित्सक, मुत्सदी राजकारणी, लोकशाहीचे कडवे समर्थक आणि भारताचे राष्ट्रनिर्माते होते. त्यांनी आपले संबंध आयुष्य उपेक्षित, वंचित घटकांना न्याय व मानवी हक्क मिळवून देण्यासाठी समर्पित केले. तसेच ते ब्रिटिश भारताचे मजूरमंत्री, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक अशी बहुआयामी भूमिका बजावली. देशाच्या विविध क्षेत्रांत दिलेल्या योगदानामुळे त्यांना 'आधुनिक भारताचे निर्माते' असेही म्हणतात. डॉ. आंबेडकरांवर मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून भारतीय संविधानाच्या निर्मितीची जबाबदारी सोपवली गेली. याशिवाय संविधान सभेच्या मूलभूत अधिकार समिती, अल्पसंख्यांक उपसमिती, सल्लागार समिती, ध्वज समिती, संघराज्य अधिकार समिती, संघराज्य घटना समिती व प्रांतिक घटना समिती अशा अनेक समित्यांवर सदस्य म्हणूनही डॉ. आंबेडकरांनी काम केले. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीतील योगदानामुळे त्याना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार तथा संविधानाचे निर्माते म्हणून ओळखले जाते.

भारतीय राज्यघटना परिषदेची निर्मिती :

एप्रिल १९४६ मध्ये नवीन प्रांतिक सरकारांच्या कामकाजाला सुरुवात झाली. ब्रिटिश सरकारने भारताला स्वातंत्र्य देऊ केले होते व स्वतंत्र भारताचा राज्यकारभार संविधानानुसार चालावा, म्हणून निवडून आलेल्या मध्यवर्ती व प्रांतिक कायदेमंडळांनी काही प्रतिनिधी निवडून संविधान समिती तयार करावी व त्या समितीने भारताची राज्यघटना निर्माण करावी, असे सुचवले. १६ मे, १९४६ रोजी कॅबिनेट

मिशनने घटना परिषदेच्या निवडणूक प्रक्रियेचा तपशील जाहीर केला. त्यानुसार घटना परिषदेची निवडणूक प्रांतीय विधानसभांच्या सदस्यांनी केलेल्या मतदानानुसार जुलै १९४६ मध्ये पार पडली. घटना परिषदेच्या एकूण २९६ सदस्यांपैकी १७५ सदस्य काँग्रेस पक्षाचे तर ३० काँग्रेसच्या पाठिंब्यावर निवडून आले. मुस्लिम लीगतर्फे निवडून आलेल्या ७३ सदस्यांनी घटनापरिषदेवर बहिष्कार घातल्यामुळे उरलेल्या २२३ सदस्यांमध्ये काँग्रेस पुरस्कृत सदस्य एकूण २०५ होते. त्यामुळे घटना परिषदेवर काँग्रेसचे प्रभुत्व होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा घटना समितीत प्रवेश :

मुंबई कायदेमंडळात डॉ. आंबेडकरांच्या शे.का.फे.चे निवडून आलेले सभासद नव्हते. त्यामुळे डॉ. आंबेडकर मुंबई कायदेमंडळातून घटना समितीचे सभासद होऊ शकत नव्हते. म्हणून डॉ. आंबेडकरांना बंगाल प्रांताच्या कायदेमंडळातील सभासदांचे सहकार्य घ्यावे लागले. बंगालमध्ये एकूण ६० जागा होत्या. (हिंदू- १८, मुस्लीम- ३३, अँग्लो-इंडियन- १, भारतीय ख्रिश्चन-१ व अनुसूचित जाती- ७). घटना परिषदेतील सदस्यांची निवडणूक प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार घेण्यात आली. बंगालमधून घटना परिषदेत निवडून येण्यासाठी पहिल्या क्रमांकाची पसंतीची चार मते असा 'कोटा' ठरविण्यात आला. आंबेडकरांना पहिल्या क्रमांकाच्या पसंतीची पाच मते मिळाल्यामुळे ते विजयी झाले. तथापि, या निवडणूकीत काँग्रेस सदस्यांनी आंबेडकरांना सहकार्य केले नव्हते. बॅ. जोगेंद्रनाथ मंडल व काही मुस्लिम लीगच्या सभासदांनी सुद्धा आंबेडकरांना मते दिली व ते घटना समितीचे सभासद बनले. त्यांनी काँग्रेसचे उमेदवार सरतचंद्र बोस यांचा पराभव केला होता. एप्रिल १९४६ मध्ये नवीन प्रांतिक सरकारांच्या कामकाजाला सुरुवात झाली.

भारताची फाळणी व आंबेडकरांचे घटना सदस्यत्व रद्द :

भारताला स्वतंत्र देण्याचे काम तत्परतेने व्हावे म्हणून ब्रिटिश सरकारने २४ मार्च १९४७ रोजी लॉर्ड वेव्हेलच्या जागी लॉर्ड माऊंटबॅटन यांना व्हाईसरॉय म्हणून नियुक्त केले. ब्रिटिश सरकार जून १९४७ च्या सुमारास भारताला पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याच्या विचारात होते. सुरुवातीला भारतातील बरीच संस्थाने स्वतंत्र राहू इच्छित होती. कारण ब्रिटिश सरकार व कॅबिनेट मिशनने भारतातील संस्थानिकांना आपल्या इच्छेप्रमाणे स्वतंत्र राहावे किंवा भारतीय संघराज्यात विलीन व्हावे; असे सुचविले. डॉ. आंबेडकरांनी १८ जून १९४७ रोजी एक पत्रक काढून भारतातील संस्थानिकांना सुचवले की, त्यांनी आपली संस्थाने स्वतंत्र भारतात विलीन करणेच त्यांच्या हिताचे आहे. अशा आशयाचे डॉ. आंबेडकरांचे पत्रक 'द टाइम्स ऑफ इंडिया'च्या १८ जून १९४७ च्या अंकातही प्रसिद्ध झाले होते. ४ जुलै १९४७ रोजी हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये 'दि इंडिया इनडिपेडन्स बील' मांडले आणि १८ जुलै १९४७ रोजी ते मान्य करण्यात आले. त्यानुसार १५ ऑगस्ट १९४७ च्या मध्यरात्री भारत व पाकिस्तान अशी दोन राष्ट्र स्वतंत्र झाले. या फाळणीच्या घडामोडीत डॉ. आंबेडकर अखंड भारताचे समर्थक होते. फाळणीमुळे बंगाल प्रांताचा पूर्व भाग सुद्धा पाकिस्तानात गेला. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय घटना समितीतील अस्तित्व संपले. त्याचवेळी काँग्रेस पक्षाने आंबेडकरांना घटना समितीचे सभासद म्हणून निवडून देण्याचा निर्णय घेतला. पूर्वी घटना समितीच्या बैठकांमध्ये आंबेडकरांनी जी भाषणे केली; त्यावरून त्यांचे कायदा व संविधान या विषयांवरील प्रभुत्व, बुद्धिमत्ता, दूरदृष्टी, देशप्रेम, व विविध विषयांमधील सखोल ज्ञान या

सर्वांची जाणीव काँग्रेससह संविधान सभेतील सर्व सदस्यांना झाली होती. त्यामुळे भारताचे संविधान तयार करण्यासाठी आंबेडकरांचे सहकार्य घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, असे त्यांना वाटले.

डॉ. आंबेडकरांचा घटना समितीत पुनश्च प्रवेश :

मुंबई प्रांतातून १९४७ च्या जुलैमध्ये आंबेडकर घटना परिषदेचे सदस्य म्हणून बिनविरोध निवडून येतील अशी व्यवस्था काँग्रेसने केली होती. आंबेडकर घटना परिषदेचे सदस्य म्हणून बंगालमधून निवडून आल्यानंतर ९ डिसेंबर १९४६ रोजी घटना परिषदेची पहिली सभा भरण्यापूर्वीच काँग्रेस नेते आंबेडकरांनी घटना परिषदेत पूर्ण सहकार्य करावे यासाठी प्रयत्न करु लागले होते. यासाठी बॅ. जयकरांनी राजीनामा देऊन मुंबई प्रांतांतून रिकाम्या केलेल्या जागेवर डॉ. आंबेडकरांना निवडून आणावे असे डॉ. राजेंद्र प्रसादांनी मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांना ३० जून १९४७ रोजी पत्र पाठवून कळवले होते. डॉ. राजेंद्र प्रसाद म्हणाले की, "*अन्य कोणतेही कारण विचारात घेतले तरी घटना परिषदेतील आणि तिच्या विविध समित्यांतील डॉ. आंबेडकरांची कामगिरी इतकी उच्च प्रतीची आहे की; त्यांच्या सेवेला आपण मूकू नये असे वाटते. १४ जुलै १९४७ पासून घटना परिषदेचे नवे सत्र सुरू होत आहे. त्या सत्रात डॉ. आंबेडकर उपस्थित रहावेत अशी माझी तीव्र इच्छा आहे. म्हणून मुंबई प्रांतातून तुम्ही डॉ. आंबेडकरांना निवडून द्यावे.*" आणि अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांचा घटना समितीत काँग्रेसच्या सहकार्याने पुनश्च प्रवेश झाला.

डॉ. आंबेडकरांची विविध समित्या व मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी निवड :

घटना समितीवर निवडून आल्यानंतर तीचे सभासद म्हणून समितीच्या नोंदवहीत १४ जुलै १९४७ रोजी आंबेडकरांनी स्वाक्षरी केली. यासोबतच भारताच्या मंत्रिमंडळात त्यांच्याकडे कायदा व न्याय खात्याची जबाबदारी सोपवली. आंबेडकर स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदा व न्यायमंत्री झाले. २० ऑगस्ट १९४७ रोजी संविधान सभेच्या अध्यक्षांनी स्वतंत्र भारताचा कायदा आणि त्यासंबंधित सर्व कायदेशीर गोष्टींचा विचार करण्यासाठी एक सल्लागार समिती नेमली. त्यात डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचा समावेश होता. भारतीय घटना समितीने एकूण २२ समित्या स्थापन केल्या होत्या. त्यातील १२ समित्या या विशेष कामकाजासाठी होत्या तर १० समित्या या कार्यपद्धतीशी निगडित होत्या. २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी ७ सदस्यीय मसुदा समितीची स्थापना करण्यात आली, त्यात डॉ. आंबेडकरांची मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी निवड करण्यात आली. घटना समित्यांमध्ये मुसदा समिती ही सर्वात महत्त्वाची होती, आणि राज्यघटनेची निर्मिती करणे ही या समितीची महत्त्वाची जबाबदारी होती.

राज्यघटना निर्मितीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कायद्याचे व राज्यघटनेचे सखोल ज्ञान होते. त्यांनी इंग्लंड, अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, फ्रान्स, जर्मनी, आयर्लंड इ. देशांच्या राज्यघटनांचा सखोल अभ्यास केला होता. तसेच त्यांनी कायदाविषयक महत्त्वपूर्ण ग्रंथांचा बारकाईने अभ्यास केला होता. संविधान निर्मितीच्या कामासाठी डॉ. आंबेडकरांना सुरुवातीच्या बौद्ध संघाच्या पद्धतींचे आणि अन्य बौद्ध ग्रंथांचे अध्ययन सुद्धा कामी आले. ३० ऑगस्ट १९४७ पासून आंबेडकरांनी संविधानाचा मसुदा लिहून पूर्ण केला आणि तो संविधान समितीचे अध्यक्ष राजेंद्र प्रसाद यांना २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी सादर केला. आंबेडकरांनी अवघ्या १४५ दिवसांत मसुदारुपी राज्यघटना तयार केली होती. त्यात १८ भाग, ३१५ कलमे व ८ परिशिष्टे होती. या काळात आंबेडकरांना मधुमेह आणि इतर आजार जडले होते अशा परीस्थितीतही

त्यांनी घटना निर्मितीचे अवघड काम केले. २१ फेब्रुवारी १९४८ पासून जवळपास आठ महिने मुसदारुपी घटना चर्चेसाठी खुली ठेवली होती. त्यानंतर ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी घटना समितीची बैठक घेण्यात आली. त्यात आंबेडकरांनी घटना समितीपुढे घटनेचा मसुदा सादर केला आणि मसुद्यावर विवेचनात्मक विचार मांडले. ते म्हणाले कि, "घटना समितीने वेगवेगळ्या समित्या नियुक्त केल्या होत्या. त्या सर्व समित्यानी घटना समितीला आपले अहवाल सादर करीत होत्या. घटना समिती त्या अहवालांच्या आधारे कीही निर्णय घेत होती आणि ते निर्णय मसुदा समितीला कळवत होती. मसुदा समिती ते निर्णय आणि भारत सरकारचा १९३५ चा कायदा विचारात घेऊन राज्यघटना तयार करण्याचे कार्य करीत होती, या घटनेत संघराज्याचा पद्धतीचा स्वीकार केला असला तरी अमेरिकेसारखे अध्यक्षीय पद्धतीचे सरकार स्वीकारलेले नाही; तर संसदीय पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. त्यामुळे राष्ट्रपती केंद्रिय मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानेच कार्य करणार आहे. संसदेत बहुमताचे प्रभुत्व आहे. मंत्री संसदेचे सदस्य आहेत. घटना संघराज्यात्मक आहे आणि एकात्महीआहे. तीमध्ये लोकशाही पद्धतीला प्राध्यान्य आहे." संविधान सभेत भाषणाचा समारोप करताना आंबेडकर म्हणाले की, "राज्यघटना कितीही चांगली असली, तरी ती अमलात आणणारे लोक जर चांगले नसतील, तर त्या राज्यघटनेचे मातेरे होते. मात्र राज्यघटना कितीही वाईट असली तरी ती राबविणारे लोक चांगले असतील तर ती राज्यघटना निःसंशय चांगली ठरते." ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी आंबेडकरांनी आपल्या भाषणात घटनेची देशहिताची, राज्यहिताची व जनहिताची जी वैशिष्ट्ये सांगितली त्यावर प्रभावित होऊन घटना समितीच्या अनेक सभासदांनी ५ नोव्हेंबर १९४८ रोजीच्या बैठकीत घटनाकार डॉ. आंबेडकर यांची प्रशंसा करणारी मते व्यक्त केली.

डॉ. आंबेडकरांच्या योगदानाबद्दल प्रशंसा :

मसुदा समितीचे सदस्य टी.टी. कृष्णमचारी यांनी सांगितले की, "संविधान सभेने मसुदा समितीवर सात सदस्य नियुक्त केले होते. त्यापैकी एकाने या सभागृहाचा राजीनामा दिला आणि त्याची जागा दुसऱ्याने घेतली. एकाचा मृत्यू झाला आणि ती जागा रिक्तच राहिली. एक सदस्य अमेरिकेत निघून गेला आणि ती जागा भरली गेलीच नाही, आणि एक अन्य सभासद राज्याच्या राजकारणात गुंतून पडले आणि त्यामुळे तेवढी पोकळी निर्माण झाली. एक किंवा दोन व्यक्ती दिल्लीपासून बरेच लांब होते आणि त्यांची प्रकृती त्यांना उपस्थित राहण्याची अनुमती देत नव्हती. म्हणून सरतेशेवटी असे घडले की, संविधानाचा मसुदा तयार करण्याचे उत्तरदायित्व एकट्या डॉ. आंबेडकरांवर आले. कदाचित सभागृहाला या वास्तवाची जाणीव असावी. डॉ. आंबेडकरांनी ही जबाबदारी, कार्य अत्यंत योग्यपणे पार पडले, यात मला तीळमात्रही शंका नाही. म्हणून आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत."

एस. नागप्पा म्हणाले की, "*या घटनेचा मुसदा तयार करण्याचे कष्ट घेतल्याबद्दल पुन्हा एकदा मी डॉ. आंबेडकर यांचे आभार मानतो. हे काम गुंतागुंतीचे आहे, याविषयी शंकाच नाही, तरी सुद्धा त्यांनी ते अतिशय यशस्वीपणे व कमी वेळेत केले.*" ७ नोव्हेंबर १९४८ नंतर घटना समितीच्या बैठका लागोपाठ होत राहिल्या. घटनेच्या प्रत्येक कलमावर चर्चा करून एक-एक कलम स्वीकारण्यात आले. २० नोव्हेंबर १९४८ रोजीच्या बैठकीत घटनेचे अकरावे कलम स्वीकारण्यात आले आणि भारतातील अस्पृश्यता कायद्याने नष्ट करण्यात आली. याचे संपूर्ण श्रेय डॉ. आंबेडकरांनाच जाते. १४ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटना समितीचे शेवटचे चर्चासत्र सुरू झाले. यात आंबेडकरांनी घटनेच्या सुचनांविषयी, दुरुस्त्याविषषी भाषण केले आणि परिवर्तनीय मसुदा तिसऱ्या वाचनासाठी आणि

मंजूरीसाठी घटना समितीपुढे सादर केला. सभासदांनी परिवर्तित मसुदयावर १७ नोव्हेंबर १९४९ रोजीच्या बैठकीत भाषणे केली. यावेळीही बऱ्याच सभासदांनी घटनानिर्मितीसाठी घेतलेल्या परिश्रमामुळे आंबेडकरांची प्रशंसा केली. खंडुभाई के. देसाई यांनी आंबेडकरांनी दिलेल्या अत्यंत विद्वतापूर्ण भाषणांना अविस्मरणीय म्हटले. तर के.एम. जेधे यांनी डॉ. आंबेडकरांना थोर वकील व प्रचंड बुद्धी व क्षमता असलेले मानव म्हणाले.

डॉ. आंबेडकरांचे संविधान सभेतील शेवटचे भाषण :

२५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. आंबेडकर यांनी संविधान सभेत आपले उद्बोधक व ऐतिहासिक भाषण दिले. त्यावेळी त्यांनी देशाच्या भवितव्याविषयी आपल्या भावना व विचार व्यक्त केले. स्वतंत्र भारतातील लोकशाहीविषयी डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "जोपर्यंत इंग्रज सरकार होते, तोपर्यंत आपल्या देशातील चांगल्या वाईट गोष्टीची जबाबदारी आपण त्यांच्यावर टाकत होतो. पण आता आपण स्वतंत्र झाल्यामुळे चांगल्या वाईट गोष्टीची जबाबदारी आपलीच राहणार आहे. त्यामुळे आपल्याला आता अधिक जबाबदारीने वागावे लागणार आहे." नंतर देशाच्या सुरक्षिततेच्या संदर्भात आंबेडकर म्हणतात की, "भारताचे स्वातंत्र्य आपल्याच लोकांच्या विश्वासघाताने अनेकदा गेले आहे. आपल्याच लोकांनी देशद्रोह केला आणि भारत देश दुसऱ्यांच्या हाती दिला. मुहम्मद बिन कासिमने जेव्हा सिंधवर स्वारी केली तेव्हा राजा दाहीरच्या सेनापतीने लाच घेतली आणि तो आपल्या राजाच्या मदतीला धावला नाही. यामुळे राजा दाहीरचा पराभव झाला. महंमद घोरीला भारतावर स्वारी करण्याचे आमंत्रण राजा जयचंदने दिले. शिवाजी महाराज स्वराज्यासाठी लढत होते, तेव्हा इतर मराठे सरदार शिवाजी महाराजांविरुद्ध लढत राहिले. आता पुन्हा तसेच होणार नाही ना? अशी मला चिंता वाटते. जर राजकीय नेत्यांनी आपल्या पक्षाचे मत हे राष्ट्र हितापेक्षा श्रेष्ठ मानले तर भारताचे स्वातंत्र्य पुन्हा धोक्यात येईल. असे झाले तर पुन्हा स्वातंत्र्य मिळविणे अशक्यच होऊन बसेल. यासाठी रक्ताच्या शेवटच्या थेंबापर्यंत आपण आपल्या स्वातंत्र्यासाठी लढले पाहिजे. मी हिंदू, मी मुसलमान, मी ख्रिश्चन, मी शिख, मी जैन-बौद्ध यांना दुय्यमत्व देऊन, मी प्रथम भारतीय व अंतिमतः ही भारतीयच आहे, असे आपण मानलेच पाहिजे". ते पुढे म्हणाले कि, माझ्या मते, संविधान कितीही चांगले असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते जर अप्रामाणिक असतील तर ते वाईट ठरल्याशिवाय राहणार नाही. तसेच संविधान कितीही वाईट असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते जर प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय राहणार नाही. संविधानाचा अंमल हा संपूर्णत: संविधानाच्या स्वरूपावर अवलंबून नसतो. संविधान हे केवळ राज्याचे काही विभाग – जसे की कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ, आणि न्यायपालिका निर्माण करून देते. राज्याच्या या विभागांचे कार्य लोक आणि लोकांनी स्वत:च्या आकांक्षा आणि राजकारणासाठी साधन म्हणून निर्माण केलेले राजकीय पक्ष यावर अवलंबून राहणार आहे. केवळ बाह्य स्वरूपात नव्हे, तर प्रत्यक्षात लोकशाही अस्तित्वात यावी अशी जर आपली इच्छा असेल, तर त्यासाठी आपण काय करायला हवे? माझ्या मते, पहिली गोष्ट जी केलीच पाहिजे ती अशी की, आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आपण संवैधानिक मार्गांचीच कास धरली पाहिजे. याचा अर्थ हा की, क्रांतीचा रक्तरंजित मार्ग आपण पूर्णत: दूर सारला पाहिजे. याचा अर्थ, कायदेभंग, असहकार आणि सत्याग्रह या मार्गांना आपण दूर ठेवले पाहिजे. आर्थिक आणि सामाजिक उद्दिष्टपूर्तीसाठी संवैधानिक मार्गासारखा कोणताही मार्ग शिल्लक नव्हता, त्या वेळी

असंवैधानिक मार्गाचा अवलंब करण्याचे समर्थन मोठ्या प्रमाणात केले जात होते. परंतु जेव्हा संवैधानिक मार्ग उपलब्ध आहेत, तेव्हा या असंवैधानिक मार्गांचे समर्थन होऊ शकत नाही. हे मार्ग इतर काही नसून अराजकतेचे व्याकरण आहे आणि जितक्या लवकर आपण त्यांना दूर सारू तेवढे ते आपल्या हिताचे होईल.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट, जिचे पालन केले पाहिजे ती अशी की, लोकशाहीच्या संवर्धनात आस्था असणा-या सर्वांना जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी दिलेला सावधगिरीचा इशारा लक्षात ठेवावा लागेल. त्यांच्या मते, "लोकांनी आपले स्वातंत्र्य कितीही मोठा माणूस असला तरी त्याच्या चरणी अर्पण करता कामा नये. तसेच त्याच्यावर इतका विश्वास ठेवू नये, की जेणेकरून त्याला प्राप्त अधिकारांचा तो लोकांच्या संस्था उद्ध्वस्त करण्यासाठी उपयोग करील." संपूर्ण आयुष्य देशसेवेसाठी व्यतीत केलेल्या महापुरुषांच्या प्रति कृतज्ञता व्यक्त करण्यात काहीच गैर नाही. परंतु कृतज्ञता व्यक्त करण्यालाही मर्यादा असल्या पाहिजेत. आयरीश देशभक्त डॅनियल ओकॉनेल यांनी समर्पकपणे म्हटल्याप्रमाणे, "कोणताही माणूस स्वाभिमानाचा बळी देऊन कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही, कोणतीही स्त्री स्वत:च्या शीलाचा बळी देऊन कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही आणि कोणताही देश स्वत:च्या स्वातंत्र्याचा बळी देऊन कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही." इतर देशांच्या तुलनेत भारताला सावधगिरीचा इशारा लक्षात घेणे अधिक गरजेचे आहे, कारण भक्ती किंवा ज्याला भक्तीचा मार्ग म्हणता येईल तो किंवा विभूतीपूजा ही जगातील इतर कोणत्याही राजकारणात दिसणार नाही, इतक्या मोठ्या प्रमाणात भारतीय राजकारणात दिसते. धर्मातील भक्ती ही आत्म्याच्या मुक्तीचा मार्ग असू शकेल. परंतु राजकारणात भक्ती किंवा व्यक्तिपूजा ही अध:पतन आणि अंतिमत: हुकूमशाहीकडे नेणारा हमखास मार्ग ठरतो. तिसरी गोष्ट आपण केली पाहिजे की अशी, की केवळ राजकीय लोकशाहीवर आपण समाधान मानता कामा नये. आपल्या राजकीय लोकशाहीचे आपण एका सामाजिक लोकशाहीतसुद्धा परिवर्तन करायलाच हवे. राजकीय लोकशाहीच्या मुळाशी सामाजिक लोकशाहीचा आधार नसेल, तर ती अधिक काळ टिकू शकणार नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय? तो एक जीवन मार्ग आहे, जो स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांना जीवनतत्त्वे म्हणून मान्यता देतो. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ह्या तत्त्वांचा एका त्रयीची स्वतंत्र अंगे म्हणून विचार करता येणार नाही. ते त्रयीचा एक संघ निर्माण करतात, ते या अर्थाने की, त्यापैकी एकाची दुस-यापासून फारकत करणे म्हणजे लोकशाहीचा मूळ उद्देशच पराभूत करणे होय. समतेपासून स्वातंत्र्य वेगळे करता येत नाही. समतेशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे काही लोकांचे बहुतांश लोकांवर प्रभुत्व निर्माण करणे होय; स्वातंत्र्याशिवाय समता ही वैयक्तिक कर्तृत्वाला मारक ठरेल. बंधुत्वाशिवाय स्वातंत्र्य आणि समता स्वभाविकरीत्या आस्तित्वात राहणार नाहीत, त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी पोलिस यंत्रणेची गरज भासेल. भारतीय समाजात दोन बाबींचा पूर्णत: अभाव आहे, ही वस्तुस्थिती मान्य करूनच आपण सुरुवात केली पाहिजे. त्यापैकी एक समता आहे. सामाजिक क्षेत्रात आपला समाज हा श्रेणीबद्ध विषमतेच्या तत्त्वावर आधारित आहे. याचा अर्थ काही लोक वरच्या स्तरावर असतात, तर बाकीचे निष्कृष्ट अवस्थेत असतात. आर्थिक क्षेत्रात आपल्या समाजात काहींजवळ गडगंज संपत्ती आहे, तर अनेक लोक घृणास्पद दारिद्र्यात जगतात. २६ जानेवारी १९५० ला आपण एका विसंगतीयुक्त जीवनात प्रवेश करणार आहोत, राजकारणात आपल्याकडे समता राहील परंतु सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात विषमता राहील. राजकारणात प्रत्येकाला एक मत आणि प्रत्येक मताचे समान मूल्य या तत्त्वाला आपण मान्यता देणार आहोत. आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात मात्र,

सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेमुळे, प्रत्येक माणसाला समान मूल्य हे तत्त्व आपण नाकारत राहणार आहोत. अशा परस्परविरोधी जीवनात आपण आणखी किती काळ राहणार आहोत? आपण जर ती अधिक काळपर्यंत नाकारत राहिलो, तर आपली राजकीय लोकशाही आपण धोक्यात आणल्याशिवाय राहणार नाही. ही विसंगती शक्य होईल तेवढ्या लवकर आपण दूर केली पाहिजे. अन्यथा ज्यांना विषमतेचे परिणाम भोगावे लागत आहेत, ते या सभेने अतिशय परिश्रमाने निर्माण केलेली राजकीय लोकशाही संरचना उद्ध्वस्त करतील. स्वातंत्र्य ही आनंदाची बाब आहे, याबद्दल शंका नाही. परंतु या स्वातंत्र्याने आपल्यावर फार मोठ्या जबाबदा-या टाकलेल्या आहेत, याचा आपण विसर पडू देता कामा नये. या स्वातंत्र्यामुळे, कोणत्याही वाईट गोष्टीसाठी आपल्याला आता इंग्रजांवर दोषारोपण करता येणार नाही. यापुढे जर काही वाईट घडले, तर त्यासाठी आपल्याशिवाय इतर कुणालाही दोषी धरता येणार नाही. अनुचित घटना घडण्याचा मोठा धोका आहे. काळ वेगाने बदलतो आहे. आपले लोकसुद्धा, नवनवीन विचारप्रणालींचा मागोवा घेत आहेत. लोकांच्या राज्याचा आता त्यांना कंटाळा येऊ लागला आहे. आता त्यांना लोकांसाठी राज्य हवे आहे. आणि राज्य लोकांचे व लोकांनी निवडलेले आहे किंवा नाही, याची चिंता ते करणार नाहीत. ज्या संविधानात आपण लोकांचे, लोकांकरिता निवडलेले शासन या तत्त्वाचे जतन केले आहे, ते जर आपल्याला सुरक्षित ठेवायचे असेल तर आपल्या मार्गात कोणते अडथळे येणार आहेत ते आपण ओळखले पाहिजेत, जेणेकरून लोकांनी निवडून दिलेल्या सरकारच्या तुलनेत लोकांसाठी असलेल्या सरकारला लोक प्राधान्य देण्याकडे वळतील. यासाठी पुढाकार घेण्यात आपण दुर्बल ठरता कामा नये. देशाची सेवा करण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे. दुसरा अधिक चांगला मार्ग मला माहीत नाही." यावरून लक्षात येते कि, डॉ. आंबेडकरानी संविधानाचा केवळ दस्तऐवज तयार केला नाही तर त्यांनी संवैधानिक लोकशाहीच्या भवितव्याविषयी लोकांना जागरुकही केले.

२६ नोव्हेंबर १९४९ च्या घटना समितीच्या बैठकीत घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे आपल्या भाषणात म्हणाले की, "*स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करण्यासाठी जी मसुदा समिति नियुक्त करण्यात आली, तिचे सभासद आणि प्रामुख्याने तिचे अध्यक्ष डॉ. आंबेडकर यांची निवड करण्याचा घटना समितीची निर्णय अगदी अचूक होता. आणि डॉ. आंबेडकरांनी उत्कृष्ट राज्यघटनेची निर्मिती करून तो निर्णय सार्थक सिद्ध केला आहे.*" म्हणूनच डॉ. आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार व जगातले एक श्रेष्ठ घटनाकार म्हणून ओळखले जातात. यापेक्षा त्यांच्या संविधान निर्मितीतील योगदानाची आणखी साक्ष ती काय काढावी ?

संदर्भसूची :

1. *Constituent Assembly of India Debates"*
2. *संविधान सभेतील भाषणे आणि चर्चा.: युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर.*
3. *कोळंबे, रंजन (२०१९). भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन.: भगीरथ प्रकाशन पुणे,*
4. *"संविधाननिर्मिती, मार्गदर्शक तत्त्वे व डॉ. आंबेडकर". लोकसत्ता (४ सप्टेंबर २०२०) .*
5. *गायकवाड 'राजवंश, डॉ. ज्ञानराज काशिनाथ (२०१६). महामानव डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर.: रिया प्रकाशन कोल्हापूर.*
6. *लोखंडे, भाऊ (२०१२). डॉ. आंबेडकरी हितशत्रुंच्या जाणिवा.: परिजात प्रकाशन कोल्हापुर.*
7. *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८, भाग ३- १९४६ ते १९५६*

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) **ISSN – 2454 - 7905**

राज्यघटना निर्मितीत डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका

Dr. Deelip Harsing Rathod.
Dept of Political science, Rani Laxmibai Mahavidyalaya, Parola Dt. Jalgaon.
Prof. Sunil Chhaganrao Patil
Dept. of Economics Rani Laxmibai Mahavidyalaya, parola Dt Jalgaon

प्रस्तावना:

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ज्यांची संपूर्ण विश्वभर महती आहे , अशा 'डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीतील महत्त्वपूर्ण भूमिका', या महत्त्वाच्या आणि अतिशय उत्कृष्ट अशा विषयाला सुरुवात करताना कोणालाही गर्व वाटावा, अभिमान वाटावा, असे कार्य डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले आहे. भारतरत्न डॉक्टर बाबासाहेब यांनी जणू एखाद्या पालकास वाटावे की, मी जसे दिवस काढले, मी जसे जिवन जगलो, तसे माझ्या पाल्यांनी किंवा माझ्या मुलाबाळांनी तसे दिवस काढू नये. त्यांच्यावर तशी वेळ येऊ नये, अशी भूमिका प्रथम त्यांनी घेतली आणि एक समाज सुधारक, एक धर्म सुधारक, विचारवंत, एक साहित्यिक, ग्रंथकार, नाना प्रकारच्या वृत्तपत्रांचे संपादक, जणू एखाद्या हिऱ्याचे पैलू मोजता येणार नाही, ज्याचे वजनही करता येणार नाही, त्याची किंमतही ठरवता येणार नाही. असा एक हिरा या भारत वर्षाला प्राप्त झाला. म्हणून केवळ राज्यघटनाकार किंवा घटनेचे निर्माते या नात्याने त्यांची ओळख होऊ शकत नाही. कारण जगातील आदर्श राज्यघटनांचा अभ्यास करून, जगातील कायद्यांचा बारकाईने अभ्यास करून, नुकताच स्वतंत्र झालेल्या या भारताला कोणता कायदा कोणते, संविधान उपयुक्त ठरेल? याचा विचार करून घटना लिहिण्याचे कार्य त्यांनी हातात घेतले.त्यांच्यासोबत मसुदा समितीवर स्वर्गीय के. एम. मुंशी, गोपाल स्वामी अय्यंगार, अलादी कृष्णास्वामी अय्यर, सय्यद सादुल्ला, एन माधवराव, डी.पी.खेतान, बी.आर.राव आदी घटनात्मक सलागार तथा या मसुदा समितीचे सदस्य कार्यरत असतना यांना सोबत घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटना निर्मितीसाठी ची जी भूमिका पार पाडली ती अत्यंत महत्त्वाची आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना विसाव्या शतकातील आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत,प्रकांड कायदे पंडित, थोर समाजसेवक, दूरदर्शी, राजकारणी, आधुनिक भारताच्या जडणघरणीतील त्यांचे योगदान, भारतातील दीन दलित, अस्पृश्य यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनात परिवर्तन घडवून आणणारे, मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे, कोट्यावधी दलित जनतेच्या मनात स्वाभिमान जागृत करणारे, उपेक्षित, दुर्लक्षित जनतेचे नेते म्हणून, ते देशासमोर आले. उत्तम प्रशासक, थोर बुद्धिवादी, सिद्ध हस्तलेखन, ग्रंथकार , कुशल संघटक, दलितांचे महान नेते, देशातील समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, राज्यघटना, शिक्षण, याबरोबरच उत्कृष्ट विश्लेषक असे नाना प्रकारचे पैलू त्यांच्या भूमिकेस शोभून दिसतात. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय समाजाची पार्श्वभूमी यांचा विचार करता ते जन्माला आले नसते, तर भारतात कायद्याचे राज्य निर्माण झाले नसते आणि जर कायद्याचे राज्य निर्माण झाले नसते, तर आम्हाला स्वातंत्र्य मिळूनही उपयोग झाला नसता. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा, जातीभेद, वर्णभेद, भाषाभेद, प्रांतभेद यांना छेद देण्यासाठी निर्माण झालेली, आमच्या देशातील राज्यघटना ही जगातील एक आदर्श कायदा म्हणून तिचा आणि स्वीकार केलेला आहे आणि म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राज्यघटना विषयीची भूमिका आज आपणास अभ्यासावी असे वाटते.

विषयाचे महत्त्व:

आजच्या काळात राज्यघटनेकडे शासन कारभार, राज्यकारभार चालवण्यासाठी आधार म्हणून पाहिले जाते. एवढेच नाहीत, तर शासनकर्त्यांना जणू काठीचा आधार म्हणून राज्यघटना आणि कायदे धीर देतात. कारण जर शासन कारभार करताना कायदे, नियम, निर्णय नसतील, तर शासन कारभार करणे अतिशय अवघड होऊन बसते. म्हणूनच राज्यघटनेचे महत्त्व नाकारून चालणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मसुदा समिती'ची जबाबदारी स्वीकारली आणि भारतीय राज्यघटना कशी असावी, याबाबत आराखडा तयार केला. अतिशय विस्तृत व लिखित स्वरूप आमच्या राज्यघटनेने प्राप्त केले. भारतीय राज्यघटना आकाराने खूप मोठी असली,

तरी त्यात संधीगद्धता टाळण्यासाठी, भविष्यात घटनात्मक वाद आणि पेच निर्माण होऊ नये, हा त्यांचा मूळ होता आणि म्हणूनच राज्यघटना विस्तृत जरी असली, तरी तिचे स्वरूप परिद्दढ आणि परिवर्तनीय अशा तत्त्वांचा सुवर्णमध्य साधून अंशतः परिद्दढ आणि अंशतः परिवर्तनिय स्वरूप ठरविण्यात आले. कारण बदलत्या पिढीनुसार वैचारिक बदल हा समाजात अपेक्षित आहे आणि त्यानुसार आमच्या देशाची राज्यघटना देखील परिवर्तित व्हावी. परंतु कितपत तर जनतेने अपेक्षिल्याप्रमाणे.

भारतीय राज्यघटनेच्या तत्वांचे विश्लेषण:

'आम्ही भारतीय लोक' हे वाक्य भारतीय राज्यघटनेचे उगमस्थान असून भारतीय राज्यघटनेची सुरुवातच 'We the people of India' या शब्दापासून होते. "भारताचे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य, निर्माण करण्याचे आणि भारताच्या सर्व नागरिकांना :

न्याय: आर्थिक, सामाजिक, राजकीय .

स्वातंत्र्य: विचार, उच्चार, श्रद्धा आणि उपासना.

समता: दर्जा, आणि संधी बाबतची.

बंधुता: व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकात्मता राखणारी. यांची शाश्वती देण्याचे या घटना समितीत आज दिनांक २६ नोव्हेंबर १९४९ या दिवशी विचारपूर्वक ठरवित आहोत व ही घटना आमच्यासाठी मान्य आणि स्वीकृत करत आहोत."

भारताने संघराज्य व्यवस्था स्वीकारून भारतातील सर्व प्रदेशांना एका सूत्रात बांधणे. राष्ट्रीय ऐक्य आणि भावनिक एकात्मता त्यांच्यात निर्माण करून संपूर्ण देश एकसंघ ठेवणे, अपेक्षित आहे. प्रसंगी देशावर संकट आल्यास ते अंतर्गत असो अथवा बहीर्गत. या संकटास सामोरे जाण्यासाठी आणीबाणीची तरतूद, केंद्राकडे विशेष अधिकार आणि प्रशासकीय, आर्थिक, अधिकार केंद्राकडे असणे,जेणेकरून केंद्र सरकारला योग्य निर्णय घेता यावा. मूलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्वे ही अत्यंत महत्त्वाचे घटक राज्य घटनेमध्ये समाविष्ट करून सर्व भारतीयांना, मग ते कोणीही असो. सर्वांना समान अधिकार, समान कर्तव्ये प्रदान केली. याबरोबरच समाजवादाचा पुरस्कारही त्यांनी केला. त्यामुळे देशातील उत्पादन व वितरणाची साधने समाजाच्या मालकीची झाल्यामुळे सर्व लोकांचे कल्याण, त्यावर मालकी आणि नियंत्रण समाजाचे राहील. बेकारी, बेरोजगारी, वृधत्व काळ, आजारपण, अपंगत्व या सर्व वेळी मदत मिळेल. समाजातील दुर्बल घटकांचे उदा.अनुसूचित जाती, जमाती, आदिवासी बांधव आहे, यांचे शैक्षणिक, आर्थिक, हितसंबंध जोपासले जाते. त्यांचे पिळवणुकीपासून संरक्षण होईल. हा हेतू डोळ्यासमोर त्यांनी ठेवलेला होता, ही देखील एक महत्त्वाची भूमिका त्यांची मानवी लागते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीचे खंदे पूरस्कर्ते होते . म्हणून त्यांनी प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार दिलेला आहे . त्यांनी समतेचा पुरस्कार तर केलाच, परंतु अल्पसंख्याकांच्या हितसंबंधांचेही रक्षण व्हावे, यासाठी राज्यघटनेत तरतूद केली. सर्व नागरिकांना विकासाची समान संधी, सर्वांचा दर्जा समान धर्म, वंश,जात, लिंग, जन्मस्थान या आधारे शासनातकडून आणि व्यक्तीकडून कोणत्याही प्रकारचा भेद केला जाणार नाही. सार्वजनिक उपाहारगृहे, भोजनालय, विहिरी, तलाव, रस्ते इत्यादी ठिकाणी सर्वांना मुक्त संचार करता येईल.

संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार :

संसद श्रेष्ठ हे त्यांनी आपल्या राज्यघटनेच्या लिखाणातून दाखवून दिले. याबरोबरच कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्यापासून न्यायमंडळाला वेगळेपण निर्माण करून दिले. कारण नि:पक्ष आणि स्वतंत्र न्याय मंडळ भारतात असेल, तर कोणावरही अन्याय होणार नाही. कायदे पडताळून पाहण्याचा अधिकार आणि त्यातील विसंगती दाखविण्याचा अधिकार न्याय मंडळाला असून न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार दिल्यामुळे अयोग्य कायदे रद्द करण्याचा अधिकार न्याय मंडळास प्रदान करण्यात आला. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्यघटना अर्थात संविधान निर्मितीमध्ये सिंहाचा वाटा आहे हे स्पष्टपणे दिसून येते. नागरिकत्वापासून तर घटना दुरुस्ती पर्यंत सर्वच बाबतीत कायदे निर्मितीची प्रक्रिया आणि कायद्याची निर्मिती राज्यघटना, भारतीय संविधान हेच आहे. त्याचे पावित्र्य जपण्याचे आवाहन बाबासाहेब आंबेडकरांनी तुम्हा आम्हा सर्वांना केलेले आहे. म्हणून ज्याप्रमाणे देशामध्ये वेद, उपनिषद, कुराण, बायबल, रामायण, महाभारत याबरोबरच अनेक धर्मग्रंथ या देशात पवित्र मानले जातात. त्याचा आदर केला जातो, त्याप्रमाणे माझ्या या देशाची राज्यघटना ही देखील आम्हा भारतीयांसाठी एक आदर्श, अनमोल ठेवा आहे.पवित्र ग्रंथ आहे. म्हणून त्याचे

पावित्र्य जपणे, तिचा दिवसेंदिवस विकास साधणे , हे आमचे आद्य कर्तव्य आहे. कारण राज्यघटना हे व्यक्तीला जीवन जगण्या साठी मार्गदर्शक आहे, तर शासन कसे करावे? यासाठी देखील मार्गदर्शकच आहे. त्यामुळे देशातील जनतेने आणि शासनाने देखील राज्यघटनेचे पालन करणे तिचे संवर्धन संरक्षण करणे आणि तिचे पावित्र्य जपणे आमच्यासाठी प्रथम कर्तव्य ठरते.

भारतीय संविधान हे भारतीयांसाठी सर्वांगाने वैशिष्ट्यपूर्ण व महत्त्वपूर्ण आहे. कारण छत्रपती शिवाजी महाराज, राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिराव फुले, महात्मा गांधी, संत सेवालाल महाराज, संत कबीर, संत एकनाथ याबरोबरच देशातील अनेक संत महात्मे यांच्या विचारांचा प्रभाव आमच्या राज्यघटनेवर झालेला दिसून येतो. श्रीमंत - गरीब,दीन , अस्पृश्य - स्पृश्य, शिक्षित -अशिक्षित, शहरी -ग्रामीण, अशा विविधतेने नटलेल्या, प्रादेशिक दृष्ट्या वैविध्यपूर्ण अशा भारत वर्षाला सामावून घेणारी राज्यघटना केवळ भारतालाच नव्हे, तर संपूर्ण जगाला उपयोगी पडलेली अशी आहे.

समारोप:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राज्यघटना हा एक अविभाज्य घटक आहे. वास्तविक पाहता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ राज्यघटना एवढा घटक महत्त्वाचा मानलेला नाही. कारण या देशातील आणि जगातील मानव जातीसाठी त्यांनी कार्य केलेले आहे. एवढेच नव्हे, तर या राज्यघटनेला कायद्याचे उगमस्थान मानले जाते. आजही आमच्या देशात नवनवीन कायद्यांची निर्मिती केली जाते, उदाहरणार्थ महसूल विभागासाठी केलेले कायदे, कृषी विभागासाठी केलेले कायदे, शिक्षण विभागासाठी केलेले कायदे, पर्यावरण विषयक, आरोग्य, धन, संपत्ती, विवाह जातीसंस्थेविषयी केलेले सर्व कायदे , याचे मुख्य उगमस्थान म्हणजे आमच्या देशाची आदर्श राज्य घटना होय. म्हणून बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्यघटना निर्मितीतील भूमिका अत्यंत महत्त्वाचे आहेच. आजही आमच्या राज्यघटनेला 75 वर्ष पूर्ण झाली, परंतु देशातील राज्य कारभार आणि शासन कारभार हा आमच्या राज्यघटनेला धरूनच आहे. त्यामुळे आमच्या राज्यघटनेचे पावित्र्य जपणे, तुम्हा ,आम्हा, सर्वांचे प्रथम कर्तव्य आहे. हे मानूनच चालणार आहे . राज्यघटनेचे अस्तित्व नाकारून चालणार नाही. हे त्रिकालाबाधित सत्यआहे. त्यामुळे कुणी राज्यघटना बदलण्याची भाषा करत असेल,तर ते पूर्णतः चुकीचे आहे. हेच या शोध निबंधातून मांडावे असे मला वाटते.

संदर्भसूची:

	लेखक	पुस्तकाचे नाव.	प्रकाशक
1.	भालभोळे	आधुनिक भारतीय राजकीय विचार	
2.	डॉ. देवरे.	आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत	
3.	डॉ. महेंद्र पाटील.	भारतीय संविधान आणि राज्यव्यवस्था	अथर्व पब्लिकेशन
4.	डॉ. निकुंभ.	महात्मा गांधी व डॉ.बाबासाहेब	प्रशांत पब्लिकेशन
5.	डॉ. निकम	आंबेडकरप्रमुख संकल्पना.	
6.	डॉ. शुभांगी राठी	भारतीय गणराज्याचे	अथर्व पब्लिकेशन

“राज्यघटना निर्मितीत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका”

डॉ. संतोष शहापूरकर
कुलसचिव
शिवराज कॉलेज कला, वाणिज्य आणि डी. एस. कदम विज्ञान महाविद्यालय गडहिंग्लज. 9822415413

प्रस्तावना :-

संविधान समितीच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने घटनेच्या निर्मितीमध्ये डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अमूल्य योगदान आहे.त्यांनी संविधान सभेत संविधानातील कलमावर अभ्यासपूर्ण भाष्य केले.संविधान सभेतील सदस्यांनी उपस्थित केलेल्या विविध प्रश्नांची समाधानकारक आणि विचार प्रवृत्त करणारी उत्तरे त्यांनी दिली. लोकशाही व्यवस्थेच्या बळकटी बाबत घटना समितीच्या 25 नोव्हेंबर 1949 रोजी त्यांनी केलेल्या भाषणात ते म्हणतात, आपण केवळ राजकीय लोकशाहीवर संतुष्ट होऊन चालणार नाही. राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर सामाजिक लोकशाहीतही केले पाहिजे, सामाजिक लोकशाहीचा आधारभूत पाया असल्याशिवाय राजकीय लोकशाही फार दिवस टिकाव धरू शकत नाही. समता स्वातंत्र्य व बंधुभाव निर्माण करणाऱ्या जीवन पद्धतीस सामाजिक लोकशाही म्हणतात. त्यांनी भारतीय संविधानातील विविध कलमांच्या संदर्भात केलेले भाष्य हे आज देखील उच्च आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांकरिता मार्गदर्शक आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे कर्तव्यदक्ष, स्वाभिमानी, महत्त्वकांक्षी, जिद्दी, निश्चयी,असामान्य बुद्धिमत्ता असणारे अलौकिक महामानव होय. डॉ.आंबेडकर हे जगातील एक श्रेष्ठ संविधान तज्ञ होते.त्यांनी जगातील अनेक देशांच्या संविधानाचा अभ्यास केला होता. त्यांचा कायदा आणि संविधानाबाबत सूक्ष्म आणि सखोल अभ्यास होता.अप्रतिम आणि अद्वितीय असे भारतीय संविधान लिहिल्याबद्दल अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना मानद पदवी देऊन त्यांचा उचित गौरव केला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 60 पेक्षा जास्त देशांच्या राज्यघटनेचा अभ्यास केला होता. जगातील कोणत्याही राज्यघटनेत तरतूद नसलेली कलमे म्हणजे मूलभूत हक्काची कलम 14 ते 32 आपल्या संविधानाने बहाल केले. कलम 32 ला तर डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेचे हृदय म्हटलेले आहे.कारण या कलमाद्वारे आपल्या हक्कावर कोणीही गदा आणत असेल तर आपल्याला सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते. प्रत्येक नागरिकाला जगण्याचा मूलभूत हक्क दिला आहे. मग ती व्यक्ती कोणत्याही धर्माची, पंथाची, जातीची असो त्यांना लोकशाही प्रदान जीवन बहाल केले आहे.स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार मिळवून दिला, म्हणूनच महिला आज मुख्यमंत्री, राज्यपाल, न्यायाधीश, लोकसभा अध्यक्ष,पंतप्रधान, राष्ट्रपती यासारख्या उच्च पदावर पोहोचले आहेत. हे केवळ संविधानामुळेच शक्य झाले आहे. भारतीय राज्यघटना पूर्ण करण्यासाठी दोन वर्षे 11 महिने आणि 18 दिवस लागले सरकारमधील विविध यंत्रणांचे कार्य आणि सरकार आणि नागरिक यांच्यातील परस्पर संवादाची चौकट संविधानाने दिली आहे आपल्या देशात कायद्याचे राज्य आहे.कायद्यापुढे सर्व नागरिक समान आहेत.भारतीय राज्यघटनेचे उगम स्थान भारतीय जनताच आहे.एक व्यक्ती, एक मत आणि एक मूल्य हे तत्व आपल्या राज्यघटनेने अंगीकारलेले आहे.

पार्श्वभूमी :-

भारतीय संविधान निर्मितीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तशी मर्मग्राही प्रगमनशील स्वरूपाचे आहे. तिची सुरुवात 1909 च्या तत्कालीन भारतमंत्री लॉर्ड मोर्ले आणि व्हाईसरॉय जनरल लॉर्ड मिंटो यांच्या मोर्ले मिंटो सुधारणा कायद्यापासून झाली. 1918 च्या साऊथ ब्युरो कमिशन समोर डॉ. बाबासाहेबांनी भारतात कायदा व्यवस्था कशा प्रकारची असावी,यासंबंधीचे अभ्यासपूर्ण दिशादर्शन निवेदन देऊन साक्ष दिली.याप्रसंगी त्यांनी ज्या मागण्या केल्या होत्या त्यांचा समावेश 1919 च्या मॉन्टिंग चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्यात करण्यात आला. तसेच 1927 मध्ये भारत मंत्री बरकनहेड यांनी सर जॉन सायमन यांच्या नेतृत्वाखाली कमिशन नियुक्ती केले. या कमिशन सोबत विचारविनिमय करण्यासाठी मुंबई विधिमंडळाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची निवड केली. त्याचवेळी त्यांच्या लक्षात आले येणाऱ्या काळात भारताच्या राजकीय पटलावर आणि अजेंड्यावर संविधान निर्मितीचा विषय महत्वपूर्ण राहणार आहे. आपण बहिष्कार टाकणे, मौन बाळगणे, तटस्थ राहणे निष्क्रिय राहणे अत्यंत घातक ठरणारे आहे. देशाच्या राजकीय अधिकारासाठी सक्रिय बनण्याचा जणू त्यांनी मनोमन संकल्प पूर्वक निर्धारच केला.विविध आंतरराष्ट्रीय राज्यघटनांचा तसेच तारापूरवाला बुक सेलर्स कडून संविधानाशी संबंधित महत्वपूर्ण ग्रंथ खरेदी केले आणि सायमन कमिशन पुढे साक्षी देताना त्यांनी 180 पृष्ठांच सविस्तर निवेदन सादर केले, यावरून त्यांना या देशाचे स्वातंत्र्य कायद्याचे राज्य आणि आम जनतेच्या हिताची कशी आंतरिक तळमळ होती हे लक्षात येते.

भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये :-

भारताची राज्यघटना तयार करताना घटनाकार आणि प्रत्येक निर्णय अत्यंत काळजीपूर्वक परिश्रमपूर्वक घेतल्याचे आपल्याला दिसते.भारतीय राज्यघटनेवर पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञान व व्यवहाराचा प्रभाव पडल्याचे दिसते आणि स्वातंत्र्य लढ्यातून आकारास आलेल्या भारतीय परिस्थितीचे अपत्य देखील मानले जाते.त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेला विशेष स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. जगामध्ये दोन प्रकारच्या राज्यघटना अस्तित्वात आहेत,एक म्हणजे लिखित राजघटना व अलिखित राज्यघटना अमेरिकेच्या राज्यघटनेकडे पाहिल्यास या घटनेमध्ये फक्त 14 कलमे आहेत.जगातील कोणत्याही देशाच्या राज्यघटनेपेक्षा भारताची राज्यघटना मोठी आहे. सुरुवातीला राज्यघटनेत 22 भाग 395 कलमे आणि 8 परिशिष्टे होती. आज भारतीय राज्यघटनेत 25 भाग 448 कलमेर आणि 12 परिशिष्टे आहेत. राज्यघटना बनवत असताना इतर देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करण्यात आला. या राज्यघटनेवर 1935 च्या कायद्याचा जास्त प्रमाणावर प्रभाव दिसून येतो.अमेरिकन राज्यघटनेवरून मूलभूत हक्क, न्यायालयीन पुनर्विलोकन या बाबींचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आला. आयर्लंडच्या राज्यघटनेवरून मार्गदर्शक तत्त्वांचा स्वीकार करण्यात आला.अशी ही भारताची राज्यघटना अंशतः ताठर आणि अंशतः लवचिक आहे.घटनादुरुस्तीची प्रक्रिया ही सर्वसामान्य बाबीसाठी पुरेशी लवचिक आणि महत्त्वाच्या बाबीसाठी पुरेशी ताठर आहे.म्हणजेच या राज्यघटनेत काही कलमांची दुरुस्ती ही सहज करता येते.तर काही कलमांच्या दुरुस्तीसाठी विशेष अशा बहुमताची गरज असते. याचा योग्य मेळ भारतीय राज्यघटनेत घालण्यात आला आहे.राज्यघटनेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील

1.लिखित व सर्वात लांब राज्यघटना :-

भारतीय राज्यघटनेच्या मुख्य वैशिष्ट्ये पैकी एक म्हणजे सध्या अनेक मोठ्या दुरुस्त्यानंतर आपल्याकडे 25 भाग ,448 कलमे आणि 12 भागामध्ये विभागली गेली आहे.जगातील सर्वात मोठी लिखित संविधान आहे. तसेच ते हस्तलिखित आहे. आतापर्यंत 105 वेळा घटना दुरुस्ती झाली आहेत.

2. संसदीय शासन पद्धती :-

इंग्लंड प्रमाणे संसदीय शासन पद्धतीचा भारताने स्वीकार केलेला आहे.संसद ही केंद्रस्थानी आहे. त्याचप्रमाणे संसदीय शासन पद्धतीची दिशा निश्चित करत असते. भारतात पंतप्रधान आपल्या मंत्रिमंडळासह लोकसभेला जबाबदार असतो.राष्ट्रपतींच्या नावे सर्व कारभार चालत असला, तरी राष्ट्रपतींना मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसारच वागावे लागते. या संसदीय शासन पद्धतीत पंतप्रधान हे वास्तविक प्रमुख असतात. भारताने संघराज्य शासन पद्धती चा स्वीकार केलेला आहे.संपूर्ण देशासाठी केंद्र सरकार तसेच प्रत्येक घटक राज्यासाठी स्वतंत्र राज्य सरकार अस्तित्वात आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टात केंद्र व राज्य घटक राज्य यांच्यातील अधिकारांची विभागणी केलेली आहे. यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण केली आहे.

3. मूलभूत हक्क आणि कर्तव्य :-

राज्यघटनेच्या भाग तीन मध्ये मूलभूत हक्कांचा विस्तार आणि समावेश केलेला आहे. घटनेतील कलम 12 ते 35 नागरिकांचे मूलभूत हक्क स्पष्ट करतात.त्याचप्रमाणे 1976 च्या 42 व्या घटना दुरुस्ती अन्वये राज्यघटनेमध्ये एकूण 11 कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.मूलभूत कर्तव्यांचा राज्यघटनेमध्ये समावेश करण्यासाठी स्वर्ण सिंग समितीची स्थापना करण्यात आली होती आणि या समितीच्या शिफारशीनुसार राज्यघटनेमध्ये मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला.

4. एकेरी नागरिकत्व :-

भारतामध्ये अनेक राज्य अस्तित्वात आहेत. मात्र या प्रत्येक राज्यांना वेगवेगळे नागरिकत्व न देता सर्वांसाठी एकच नागरिकत्व देण्यात आले आहे. भारत हे संघराज्य असूनही भारतीय राज्यघटनेने एकेरी नागरिकत्वाचा स्वीकार केलेला आहे. अमेरिकेमध्ये संघाचे व राज्याचे असे वेगवेगळे नागरिकत्व दिले जाते.म्हणून तर भारतीय राज्यघटनेचे हे एक वेगळे वैशिष्ट्य मानले जाते.

5. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था :-

केंद्रात सर्वोच्च न्यायालय, राज्य स्तरावर उच्च न्यायालय आणि जिल्हास्तरावर जिल्हा न्यायालय या स्वरूपात न्यायालयाचे विभाजन झालेले आहे.न्यायव्यवस्था ही कार्यकारणीवर अवलंबून नाही. न्याय मंडळावर दडपण येऊ नये, म्हणून न्यायाधीशांचे निवृत्तीचे वय,कार्यकाळ घटनेने निश्चित केलेला आहे. त्याचप्रमाणे विविध प्रकारचे वाद मिटवण्यासाठी कोणत्याही दबावापासून मुक्त असणारे न्यायव्यवस्था निर्माण केली आहे. घटनेने संपूर्ण एकसूत्री न्यायव्यवस्था निर्माण करून देशासाठी सर्वोच्च न्यायालय हे अंतिम न्यायालय निर्माण केले आहे.

6. आणीबाणीची तरतूद :-

आणीबाणीची तरतूद संविधानाच्या आठव्या भागामध्ये समाविष्ट केल्या आहेत. घटनात्मक पेच प्रसंगाच्या वेळी देशामध्ये गोंधळ निर्माण होण्याची शक्यता असते, अशा वेळी आणीबाणी लागू केली जाते.आणीबाणी लागू करण्याचे अधिकार राष्ट्रपतींना देण्यात आले आहेत.यामध्ये राष्ट्रीय आणीबाणी कलम 352 अंतर्गत, राज्य आणीबाणी कलम 356 अंतर्गत आणि आर्थिक आणीबाणी कलम 360 अंतर्गत घटनेमध्ये तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.अशावेळी राज्यांचे सर्व अधिकार केंद्राकडे जात असतात.

7. धर्मनिरपेक्ष राज्य :-

1976 मध्ये 42 व्या घटना दुरुस्तीनुसार धर्मनिरपेक्ष हा शब्द अस्तित्वात आला. राज्य धर्म नाही. सर्व धर्मांना समान दर्जा देण्याची तरतूद कलम 25 ते 28द्वारे संरक्षित केले आहे. भारतामध्ये वेगवेगळ्या धर्माचे लोक राहतात. कोणत्या एका धर्माला जास्त महत्व न देता सर्वांना समानता देण्यात आले आहे. केंद्र व राज्य कायदेमंडळात अनुसूचित जाती व जमातीसाठी राखीव जागा राखीव ठेवण्यात आले आहेत.

8. मार्गदर्शक तत्व :-

राज्यघटनेच्या चौथ्या भागामध्ये कलम 36 ते 51 मध्ये मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश करण्यात आला आहे.शासनाने आपला राज्यकारभार कोणत्या उद्देशासाठी करावा, हे स्पष्ट करणारी मार्गदर्शक तत्वे घटनेमध्ये समावेश करण्यात आली आहेत. घटनेतील मार्गदर्शक तत्वे राजकीय,सामाजिक, आर्थिक, मानवी आरोग्य, सोयी सुविधा यासंबंधी आहेत.

9. त्रिस्तरीय सरकार :-

केंद्र आणि राज्यस्तरावरील सरकारा व्यतिरिक्त 1992 मधील घटना दुरुस्ती नुसार स्थानिक पातळीवर पंचायत सरकारच्या तरतुदींचा समावेश करण्यात आला. 73 व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने ग्रामीण भागात पंचायती आणल्या,तसेच 74 व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने शहरी भागात नगरपालिका अस्तित्वात आणल्या.

10. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार :-

राज्यघटनेतील कलम 326 नुसार सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. 61 व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने 1988 मध्ये मतदानासाठी वय मर्यादा 21 वरून 18 पर्यंत कमी केले.

11. प्रजासत्ताक राष्ट्र :-

भारतीय राज्यघटनेने देशातील सर्वोच्च अधिकार लोकांच्या हाती दिले.असल्यामुळे भारत हा प्रजासत्ताक राष्ट्र आहे.राष्ट्रपती हे विशिष्ट काळासाठी निवडलेले लोकप्रतिनिधी असून ते देशाचे प्रमुख आहेत. यामुळेच भारत हा देश गणराज्य आहे.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या संविधानाचा मजकूर धार्मिक स्वातंत्र्य, अस्पृश्यता निर्मूलन आणि सर्व प्रकारच्या भेदभावाचे उल्लंघन यासह वैयक्तिक नागरिकांच्या नागरी स्वातंत्र्याच्या विस्तृत श्रेणीसाठी घटनात्मक हमी आणि संरक्षण प्रदान करतो. महिलांच्या सर्वसमावेशक आर्थिक आणि सामाजिक हक्कासाठी आणि अनुसूचित जाती -जमाती आणि इतर मागासवर्गीय सदस्यांसाठी नागरी सेवा, शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणासाठी युक्तिवाद केला. जे सकारात्मक होते.डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रत्यक्षात समान नागरी संहितेच्या बाजूने होते आणि काश्मीरच्या बाबतीत कलम 370 ला विरोध करत होते.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारत देशाला दिलेली सनद म्हणजे आपले संविधान होय. ही सनद सांस्कृतिक धार्मिक अल्पसंख्यांकांना परके समजत नाही.बहुविधतेला मान्य करते. समाज राजकारण, धार्मिकता सांस्कृतितेच्या केंद्रस्थानी व्यक्तीलाच महत्वपूर्ण स्थान देते. येणाऱ्या काळातही आपण व्यक्तीला केंद्रस्थानी ठेवतो की नाही. यावर संविधानाची प्रासंगिकता समय सूचकता अवलंबून असणार आहे.आपले संविधान आपणच आपल्या प्रति प्रदत्त केले आहे. संविधानाला अभिप्रेत असलेल्या “ वुई द

पीपल ऑफ इंडिया" आम्ही भारताचे लोक यामधील आम्हीही संज्ञा केवळ आणि केवळ फक्त आम्हीच नव्हे तर आपण सर्वजण म्हणजे आम्ही होय. ही उदात्तता आपण समजून घेतली पाहिजे.संविधानाला अभिप्रेत असलेली मानवी मुक्ती प्रतिष्ठा स्वातंत्र्य,समता,बंधुता आणि न्याय प्रस्थापित करणे हे आपले एक जबाबदार नागरिक म्हणून कर्तव्य ठरते.

संविधान निर्मितीचा खडतर प्रवास कठोर परिश्रमातून झाला आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मसुदा समितीचे अध्यक्ष अगोदरच त्यांनी संविधान निर्मिती बाबत सखोल सूक्ष्म अध्ययन केले. परिश्रम घेतले त्याला तोडच नाही. मसुदा समितीला जनतेकडून 7535 सूचना आल्या त्यापैकी महत्त्वपूर्ण 2473 सूचनावर सविस्तर चर्चा करण्यात आली. ही चर्चा 144 दिवस झाली. त्याचप्रमाणे संविधानातील प्रत्येक कलम गांभीर्यपूर्वक विचारात घेऊन एकूण तीनदा वाचन झाले. मसुदा समितीचे हे कार्य तब्बल 2 वर्षे 11 महिने 17 दिवस चालले होते. संविधानाचा अंतिम मसुदा 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी स्वीकारला गेला. हा दिवस आपण 'भारतीय संविधान दिन'म्हणून साजरा करतो 26 जानेवारी 1950 पासून संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाली म्हणूनच हा दिवस भारतीय प्रजासत्ताक दिन म्हणून साजरा केला जातो.

निष्कर्ष :-

1- भारतासारख्या विशाल विविधता पूर्ण समाजाच्या प्रगतीसाठी संविधानातील तरतुदी प्रेरणादायी मार्गदर्शक असल्यामुळे लोकशाही व्यवस्था बळकट बनू शकली असे म्हणता येईल.

2- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील एक श्रेष्ठ संविधान तज्ञ होते, त्यांनी जगातील अनेक देशांच्या संविधानाचा अभ्यास करून कायदा आणि संविधानाबाबत सूक्ष्म आणि सखोल अभ्यास करून अद्वितीय असे भारतीय संविधान लिहिले. याबद्दल अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना मानद पदवी बहाल केली.

3- सायमन कमिशन गोलमेज परिषद यामध्ये भारतीय संविधान निर्मितीसाठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.त्यामुळे संविधान निर्मितीसाठी अनुकूल अशी पार्श्वभूमी तयार झाली.

4- जगातील मोठमोठ्या राष्ट्रांच्या संविधानाचा अभ्यास केल्यामुळे सर्व समावेशक तत्वे अंगीकारल्याने भारतीय संविधानाला मूर्त स्वरूप प्राप्त होते.

5- भारतीय संविधानाने मानवी मूल्यांचे रक्षण करून जगासमोर एक वेगळा आदर्श निर्माण केला आहे.

6- डॉ बाबासाहेबांनी भारतीय संविधानातील विविध कलमांच्या संदर्भात केलेले भाष्य हे आज देखील उच्च आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांकरिता मार्गदर्शक आहे.

7- भारतीय संविधानाची अंमलबजावणी जोपर्यंत प्रामाणिकपणे होणार नाही, तोपर्यंत आपण महासत्ता विकसित होणार नाही आणि सामान्य माणूस सामान्य राहील. श्रीमंत व्यक्ती अधिक श्रीमंत होत राहील व कालांतराने भारतात सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक दृष्ट्या पराकोटीची विषमता माजेल.संविधानाची चांगल्या पद्धतीने अंमलबजावणी होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. असा संविधानाबाबत निष्कर्ष वजा इशारा डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला आहे.

संदर्भ :-

1 कसबे रावसाहेब, 'आंबेडकर आणि मार्क्स'सुगावा प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती

2 डॉ फडके भालचंद्र, डॉ.आंबेडकर आणि गांधीजी, सुगावा प्रकाशन पुणे

3 जोशी बी. आर. ,समाजवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुगावा प्रकाशन, पुणे

4 दीक्षित अनिल,भारतीय लोकशाही: शाप की वरदान,नंदिनी पब्लिकेशन हाऊस,पुणे
5 धांडे भगवान, 'डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजन नेतृत्व' कौशल्य प्रकाशन,औरंगाबाद
6कसबे रावसाहेब, ' डॉआंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना'
7 चव्हाण रमेश, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ, प्रतिमा ऑफसेट, पुणे
8 डॉ आगलावे प्रदीप, लोकराज्य,एप्रिल 2015
9 सबनिस श्रीपाद, भारतीय प्रबोधन आणि नव आंबेडकरवाद, मधुराज पब्लिकेशन,पुणे
10 प्रा केशव मेश्राम, हरी नरके,वामन निंबाळकर, डॉ एस. एस. भोसले, 'डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ' महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती
11 सरदार बाळकृष्ण,गांधी आणि आंबेडकर,सुगावा प्रकाशन,पुणे
12 लोखंडे भाऊ ,"आंबेडकरी क्रांतीचे सिंहावलोकन"लोकराज्य, रोप्य महोत्सवी वर्ष,ऑक्टोंबर 2006
13 शासनाची वेबसाईट तसेच विविध प्रकाशन माध्यमे यातून समोर आलेली माहिती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सर्वांगीण विचाराचा आढावा

प्रा. सतीश रामकिशन सोनकांबळे
संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट जिल्हा लातूर.

प्रस्तावना:

दोन महान भारतीय व्यक्तिमत्व जगाचे प्रेरणास्त्रोत आहेत. एक गांधी व दुसरे डॉ. आंबेडकर. गांधीजी सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रहासाठी तर डॉ. आंबेडकर हे त्यांच्या अफाट ज्ञानासाठी जगभर ओळखले जातात. अस्पृश्यतेच्या मुद्द्यावर गांधी आणि आंबेडकर यांच्यात मतभेद जरी असले तरी त्यांनी अस्पृश्यतेला मानले नाही. दोघांनीही भारतीय जाती व्यवस्था आणि समाजाचा दृष्टिकोनात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला होता.

गांधीजी आणि आंबेडकर दोघेही कर्तुत्ववान नेते होते. दोघेही बॅरिस्टर होते. प्रचंड लोकप्रियता हे दोघांचेही समान वैशिष्ट्ये होते. दोघांमध्ये अनेक मुद्द्यावर मतभेद होते तरीही मतभेदावर मात करून सामान्य माणसाच्या भल्यासाठी त्यांनी कार्य केले. उदाहरणार्थ, गांधीजींचा अस्पृश्यांना आरक्षण द्यायला आधी विरोध होता पण बाबासाहेबांच्या प्रयत्नामुळे त्यांना आरक्षणाला मान्यता देणे भाग पडले.

गांधी व आंबेडकर या दोघांनीही अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी आंबेडकरांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समाजसेवेसाठी अर्पण केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या कीर्तीवंत सुपुत्रांमध्ये अग्रस्थानी होते. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते ते आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे तत्त्वज्ञ होते. त्यांनी दिलेले विचार अतुलनीय आहेत. देशातील अस्पृश्यता समाजाला एकवटून संघटित करून सामाजिक समतेच्या ध्येयापर्यंत जाण्याच्या दृष्टीने मार्ग कसा अवलंब व्हायचा याविषयी त्यांनी मार्गदर्शन केले.

सारांश :

डॉक्टर आंबेडकर हे समाजसुधारक होते. भारतीय समाजात विषमता होती, समाजातील प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, अज्ञानता या सर्वांमुळे समाजाचे नैतिक अंधपतन झाले होते. अशावेळी त्यांनी उपेक्षित लोकांच्या हक्क आणि सन्मानासाठी संघर्ष केला. सामाजिक न्याय आणि समतेचा पुरस्कार केला. समाजातील सांस्कृतिक आणि सामाजिक विचार प्रवाहांना सुयोग्य वळण दिले, स्वाभिमानाचा आधार दिला, समाजाला दीपस्तंभाप्रमाणे अनमोल मार्गदर्शन केले, सामाजिक उत्थानासाठी महान संदेश दिला.

शिक्षणातूनच सर्वांगीण परिवर्तन होते. आंबेडकरांना उच्च शिक्षणाद्वारे समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव ही मानवी मुले स्वीकारलेला एक स्वाभिमानी आधुनिक समाज निर्माण करायचा होता. बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक विचाराचा हाच खरा मुलाधार होता.

डॉक्टर आंबेडकरांचे विचारसरणी ही जात धर्म व्यवस्थेच्या विरोधात होती. त्यामुळे आंबेडकर धर्माबद्दल बोलताना म्हणतात, "माणूस हा धर्मासाठी नसतोच माणसाने धर्म निर्माण केला असून तो धर्म माणसासाठीच असतो, जो धर्म माणसाला माणूस मानत नाही त्या धर्मात मी जन्मलो असलो तरीही मी मरणार नाही" असे म्हणून डॉक्टर आंबेडकर यांनी 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.

आंबेडकरांनी महिलांना स्त्रीविषयक तत्त्वज्ञान दिले. स्त्री विचारांची समाजाला योग्य दिशा दिली. त्यांचे तत्त्वज्ञान विविध स्तरातील स्त्रियांच्या उपयोगी पडते. त्यातून नव समाज निर्मिती होत होती, त्यातून स्त्रियांना हक्क अधिकार व आत्मभान येत होते.

बाबासाहेबांनी भारताची अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षा याविषयी मूलभूत चिंतन केले होते. डॉक्टर आंबेडकरांचे विचार राष्ट्र उद्धाराचे होते. ते प्रखर राष्ट्रभक्त, देशाभिमानी आणि राष्ट्र उधारक आहेत. राष्ट्र निर्माणना विषयी त्यांची राष्ट्रप्रेम व निष्ठा दिसून येते. व्यक्तीपेक्षा देश मोठा आहे असे ते म्हणत होते.

उद्दिष्टे:

१) डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, स्त्रीविषयक संरक्षण व सुरक्षा आणि राष्ट्र निर्माण विचारांचा अभ्यास करणे.

गृहितके:

१) डॉ. आंबेडकर हे जागतिक दर्जाचे विद्वान होते.

२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार समाज परिवर्तन करणारे आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सामाजिक शास्त्रातील विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

सदर संकल्पनेचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यासाठी तथ्य संकलनाचा व डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांवर इतरांनी केलेल्या लेखनाचा म्हणजेच दुय्यम स्त्रोताचा आधार घेऊन "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सर्वांगीण विचाराचा आढावा" मांडण्याचा प्रयत्न विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीने केलेला आहे.

१) सामाजिक विचार:

भारतीय समाजात अस्पृश्यता ही एक सामाजिक समस्या आहे. अस्पृश्यता ही मुक्त नसलेली एक बंदिस्त समाज व्यवस्था आहे. गुलामगिरी कधीही बंधनकारक नव्हती, मात्र अस्पृश्यता ही बंधनकारक आहे. अस्पृश्यता नष्ट करणे म्हणजे जातीव्यवस्था नष्ट करणे होय. जातीव्यवस्थेवर आघात न करता अस्पृश्यता नष्ट होऊ शकत नाही. असे आंबेडकरांचे स्पष्ट मत होते.

समाजावर होत असलेल्या अन्याय अत्याचार विरोधात डॉक्टर आंबेडकरांनी "गुलामाला गुलामीची जाणीव करून द्या म्हणजे तो बंड करून उठेल" असा मूलमंत्र दिन-दलितांना व शोषित वंचितांना दिला होता. डॉक्टर आंबेडकर आदर्श समाजाची संकल्पना स्पष्ट करताना म्हणतात की, "माझा आदर्श समाज स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यावर आधारित आहे, आदर्श समाज हा गतिशील असावा".

सामाजिक कार्याबद्दल डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "तिरस्कार, गुलामगिरी, अमानुष अन्याय यांच्या पिचत पडलेल्या ज्या समाजात मी जन्मास आलो, त्या समाजाची गुलामगिरी नष्ट करण्यात मी अपयशी ठरलो, तर स्वतःला गोळी घालून घेईन" अशी त्यांची सामाजिक कार्याबद्दल निष्ठा होती.

भारतातील सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेता, डॉक्टर आंबेडकर असे म्हणतात की, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही आधुनिक लोकशाहीची मूल्ये आहेतच त्याचबरोबर वैश्विक लोकशाहीची मूल्य आहेत. आपण सर्वांनी सामाजिक लोकशाही निर्माण करण्यास सुरुवात केली पाहिजे अन्यथा सामाजिक विषमतेने देश उध्वस्त होईल !

समाजाचा विकास करायचा असेल तर, शिक्षणापेक्षा दुसरे मोठे साधन नाही. कारण शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. यावर आंबेडकरांची गाढ श्रद्धा होती. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यावर आधारित समाज घडविण्यासाठी शैक्षणिक क्रांतीची आवश्यकता आहे असे आंबेडकर म्हणत होते.

२) शैक्षणिक विचार:

हजारो वर्ष अज्ञानाच्या गर्दीत खितपत पडलेला समाज आपला आत्मसन्मान गमावून बसला होता. तो गुलाम म्हणून जगत होता. शिक्षणासारख्या प्रभावी माध्यमामुळेच त्यांची गुलामगिरी नष्ट करण्याचे

काम बाबासाहेबांनी केले आहे. सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षण हाच एक राजमार्ग आहे, अशी त्यांची शैक्षणिक भूमिका होती.

प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया असल्यामुळे हे शिक्षण दर्जेदार व गुणवत्तेचे सर्वांना मिळाले पाहिजे असे ते म्हणत होते. उपाशी रहा पण आपल्या मुलाबाळांना शिकवा असे सांगून, "शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा." असा संदेश डॉ. आंबेडकरांनी दिला होता. शिक्षक हे राष्ट्राचे रथचालक आहेत. त्यामुळे त्यांनी आपली भूमिका व्यवस्थित पार पाडली पाहिजे. शिक्षणाची केंद्रे ही ज्ञानार्जनची केंद्रे बनली पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह होता.

शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. "शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जो प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही." मी आज जो आहे तो शिक्षणामुळेच आहे. सर्वच समस्यांचे उत्तर शिक्षणात आहे. म्हणून सर्व सामाजिक दुखण्यावर शिक्षण हाच एक उपाय आहे.

३) धार्मिक विचार:

चतुवर्ण व जातीव्यवस्थेमुळे हिंदू धर्म हजारो जातीमध्ये विभागला आहे. जाती व्यवस्थेची विभागणी विषमतेवर आधारित असल्याने उच्च जातीमध्ये जाती अहंकाराची भावना वाढीस लागून खालच्या जाती विषयी तुच्छतेची भावना त्यांच्या मनात निर्माण झाली. खालचा वर्ग हिंदू धर्माचा भाग असूनही गुलामगिरी, अन्याय अत्याचार यात अडकला गेला. परंतु, डॉ. आंबेडकरांनी शांततेच्या मार्गाने वैचारिक क्रांतीच्या माध्यमातून समाजात धार्मिक परिवर्तनाचे विचार पेरले होते.

डॉ. आंबेडकर यांचा जन्म हिंदू धर्मात झालेला होता, परंतु आपला समाज हिंदू धर्माचा अविभाज्य भाग असूनही या दलित समाजाला अस्पृश्य ठरवून गावाबाहेर बहिष्कृत केले होते. हिंदू धर्माने अस्पृश्य समाजावर लाभलेल्या बंधनाचा आणि केलेल्या अन्याय अत्याचाराची जाणीव आंबेडकर करून देतात. त्यामुळे हिंदू धर्मात राहून आपल्या समाजाला प्रतिष्ठा मिळणार नाही, आपला सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक विकास होणार नाही अशी आंबेडकरांची भूमिका होती. त्यातूनच पुढे आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला.

आंबेडकरांच्या मते, धर्म हा समतेवर, न्यायावर विज्ञान निष्ठेवर, लोकशाही मूल्यावर, बंधूततेवर व स्वातंत्र्यावर आधारलेला असला पाहिजे. याचाच अर्थ धर्म शुद्ध तत्त्वावर आधारलेला असावा. अशी त्यांची भूमिका होती. तसेच आंबेडकर पुढे म्हणतात की, धर्म आणि धम्म यामध्ये फरक आहे. धर्म या शब्दाला निश्चित असा अर्थ नाही तो अर्थहीन शब्द आहे. वेगवेगळ्या काळात त्यांचा अर्थ बदललेल्या दिसतो असे आंबेडकरांचे म्हणणे होते.

४) स्त्री विचार:

पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांनीही शिक्षण घेतले पाहिजे, जीवनमान उंचावले पाहिजे, यासाठी बाबासाहेब आयुष्यभर प्रयत्नशील राहिले. एका ठिकाणी बाबासाहेब म्हणाले, "स्त्रियांच्या उन्नती आणि मुक्तीसाठी लढणारा मी एक योद्धा आहे" एका हाती कायद्याचे शस्त्र आणि दुसऱ्या हाती चळवळीचे. म्हणजेच महिलांना दासीपणातून मुक्त व्हायचे असेल तर कायदेशीर चळवळ करावी लागेल असे आंबेडकरांना वाटत होते.

20 जुलै 1942 रोजी अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेला मार्गदर्शन करताना डॉ आंबेडकर म्हणाले, संघटनेचा विचार एकदा महिलांना पटला की त्या समाज सुधारणा करण्याचे काम मनापासून करतात. ज्यावेळी परिषदा सभा भरविले जाते तेव्हा महिलांनी सहभागी झाले पाहिजे. महिलांनी पुरुषाचे गुलाम होण्याचे नाकारावे. एखाद्या समाजाची प्रगती त्या समाजातील स्त्रिया किती प्रगत आहेत यावरून मोजली जाते, असे आंबेडकर म्हणतात.

1942 च्या नागपूर महिला परिषदेत डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "मुला मुलींचे लग्न लवकर करू नका, निदान त्यांना त्यांच्या पायावर उभे राहू द्या, विवाह एक जबाबदारी आहे विवाह मुलींच्या

विकासातील अडसर आहे, मुलीलाही जोडीदार निवडण्याचा अधिकार आहे, लग्नानंतर पत्नी ही नवऱ्याची सखी व समान अधिकार असलेली गृहिणी असली पाहिजे. नवऱ्याची ते गुलाम नसावी. त्याचबरोबर वाघ्या, मुरळी, देवदासीच्या समोर केलेल्या भाषणात बाबासाहेबांनी वेश्याव्यवसाय बंद करा. चांगले जीवन जगा. गरिबीची आपल्याला भीती नाही. ती तर आपल्या जन्मापासून आपल्या बरोबर आहे. तेव्हा गरिबीला घेऊन हा व्यवसाय करू नका. स्वाभिमानाने आणि इज्जतीने जीवन जगावे." असा सल्ला त्यांनी महिला वर्गाला दिला होता.

५) संरक्षण सुरक्षा विषयक विचार:

बाबासाहेब आंबेडकरांनी दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात ब्रिटिश सरकारने गोलमेज परिषदेत भारताच्या सुरक्षिततेची हमी दिली होती. त्याची पूर्तता करावी अशी त्यांनी मागणी केली होती. शिवाय गोलमेज परिषदेत बाबासाहेबांनी भारतीय युवकांना ठराविक वयानंतर लष्करी शिक्षण सक्तीचे करावे, जेणेकरून त्यांच्या राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होईल. त्याचबरोबर चांगले, सुदृढ प्रशासकीय अधिकारी सैन्य दलात निर्माण व्हावे त्यासाठी लष्करी शिक्षण सक्तीचे करावे अशी मागणी केली होती. लष्कर भरती सर्वांना खुली असावी, सर्व जाती धर्माच्या लोकांना लष्करात सामावून घ्यावे. असे विचार बाबासाहेबांनी राष्ट्रीय सुरक्षा मंडळाचे सदस्य असताना मांडले होते.

युद्धाबद्दल बाबासाहेब म्हणतात, युद्ध हे केवळ कोणत्या प्रदेशाचेच विभाजन करत नाही, तर मानवा-मानवात एक मूलभूत बदल घडवून आणते. राष्ट्र राष्ट्रात बदल होतो त्याचबरोबर संस्कृती आणि मूल्य यामध्ये बदल होतो, म्हणून युद्ध थांबवणे सर्वांच्या हिताचे आहे. युद्धामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता निर्माण होणार नाही. त्यासाठी शांतता निर्माण करण्याची आणि टिकवण्याची सर्वांची गरज आहे.

६) राष्ट्र निर्माण विषयी विचार:

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात बाबासाहेबांनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतला नाही अथवा गांधीजींच्या चळवळीत सहभागी झाले नाहीत याचा अर्थ असा होत नाही की, त्यांना भारताचे स्वातंत्र्य नको होते. भारताचे नुसते राजकीय स्वातंत्र्य नको होते त्याचबरोबर दलित आणि अस्पृश्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा संबंध स्वातंत्र्याची जोडणे आवश्यक वाटत होते. भारत देश स्वतंत्र झाला पण खऱ्या अर्थाने लोक स्वातंत्र्य झाले का? हा प्रश्न ते विचारत असत.

आम्ही सर्व एक आहोत ही भावना म्हणजे राष्ट्र. राष्ट्रवाद खऱ्या अर्थाने लोकांची सांस्कृतिक आणि एकात्मतेची भावना आहे. बाबासाहेब म्हणतात, "राष्ट्रवाद अशी सत्य स्थिती आहे की त्याला विसरता येत नाही किंवा नाकारता येत नाही".

बाबासाहेबांनी आक्रमक राष्ट्रवादाला नाकारले आहे. राष्ट्रीय सन्मान व सामाजिक एकता हे त्यांच्या राष्ट्रवादाचे मुलाधार होते. शोषित आणि वंचित वर्गाच्या हिताकरिता चळवळ करणे हा आंबेडकरांच्या राष्ट्रीय कार्याचाच भाग होय. जातीविहीन व समताधिष्ठित समाजातून राष्ट्र निर्मिती असे त्यांच्या राष्ट्रनिर्मितीचे विचार होते.

स्वतंत्र भारत हे मजबूत, सबळ आणि जागरूक राष्ट्र झाले पाहिजे असे आंबेडकरांचे स्वप्न होते. बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन स्वराज्य हे केवळ मूठभर लोकांचे आणि सत्ताधीशांचे आहे, असा नव्हता तर पीडित आणि उपेक्षितासह सर्वांचे स्वातंत्र्य, ही कल्पना बाबासाहेबांच्या मनात सतत होती पण तसे स्वराज्य निर्माण होण्यास या देशातील समाजव्यवस्था अनुकूल नाही अशी शंका त्यांच्या मनात होती.

निष्कर्ष:

भारतीय समाज व्यवस्था ही पूर्णतः चतुवर्णावर आधारलेली आहे. भारतातील लोकांचे सामाजिक संबंध जातीवर आधारित आहेत. त्यामुळेच भारतीय समाजात अमुलाग्र परिवर्तन घडवून आले नाही याची खंत आंबेडकरांना वाटत होती.

सामाजिक एकात्मते शिवाय राजकीय एकता प्राप्त करणे कठीण आहे त्यामुळेच बाबासाहेबांनी भाषावाद, जातीवाद आणि सांप्रदायिकता वाद यांच्याविरोध आवाज उठवला होता. भारतीय समाजात मूलगामी परिवर्तन घडवून यावे हा, समाज विज्ञाननिष्ठ व्हावा असे आंबेडकरांना वाटत होते.

शिक्षणाविना माणूस विकासाच्या प्रत्येक आघाडीवर मागेच राहिला आहे. परंतु शिक्षणामुळे त्यांच्याही आयुष्यात क्रांती होईल आणि प्रस्थापित समाजात मान उंचावून तो स्वाभिमानाने जगू शकेल अशी आशा आंबेडकरांना होती. शिक्षण हा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रांतीचा मुलाधार असल्याने शिक्षणाबाबत बाबासाहेबांनी व्यक्त केलेली विचार आजही महत्त्वपूर्ण असून आजच्या शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठीच व शिक्षणाचा दर्जा वाढवण्यासाठी ते मार्गदर्शक ठरतील.

स्त्री जीवनाला विविध क्षेत्रात प्रगतीपथावर येण्यासाठी डॉक्टर आंबेडकरांचे विचार उपयुक्त आहेत. समाजात स्त्रियांचा दर्जा, कौटुंबिक स्थान, शैक्षणिक मागासलेपण ा, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात होत असणारी स्त्रियांची अधोगती नाहीशी करण्यासाठी समाजातील विविध स्तरातील स्त्रियांचे जीवन यशस्वी व आदर्श बनवण्यासाठी व त्यांच्यातील आत्मबल, सर्जनशीलता, स्वयंपूर्णता इत्यादी सारख्या अंतर्गत शक्ती वाढविण्यासाठी आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक विचार उपयुक्त ठरतात. आजच्या बदलत्या भूराजकीय व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आंतरराष्ट्रीय घडामोडीत जे बदल होत आहेत त्या बदलाच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकरांनी संरक्षण, परराष्ट्र व सुरक्षा विषयक धोरणाबाबत जे मूलभूत विचार मांडले ते आजही महत्त्वपूर्ण आहेत. तसेच भारताला सध्या भेडसावणारे अंतर्गत सुरक्षेचे प्रश्न व त्याचे व्यवस्थापन कसे करता येईल आणि सध्याच्या अंतर्गत सुरक्षेच्या प्रश्नाबाबत विचार होणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रनिष्ठा आणि देश प्रेम हे बाबासाहेबांच्या जीवन आणि कार्याचे अतूट अंग आहे. त्यांच्या लिखाणात, भाषणात, विचारात देशाची भौगोलिक अखंडता, राष्ट्रीय एकता आणि अखंडतेला तडा जाईल असे कोणतेही वाक्य दिसून येत नाही.

समारोप:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या आधुनिक इतिहासातील एक महान आश्चर्य आहे. आंबेडकरांचे विचार सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक तत्त्वावर आधारलेले आहेत. शोषक आणि शोषित हा त्यांच्या विचाराचा केंद्रबिंदू आहे. दलितांना उभारी देणे आणि शोषितांची जोखडातून मुक्तता करणे हाच त्यांच्या विचारांचा मुलाधार आहे. सर्वांना स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय मिळावा हाच त्यांच्या सर्वांगीण विचाराचा प्रमुख हेतू आहे.

सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, स्त्री विषयक, संरक्षण विषयक आणि राष्ट्र निर्माण विषयी इत्यादी विविध क्षेत्रात त्यांनी अत्यंत भरीव आणि विधायक 'न भूतो न भविष्यती' असे विचार दिले आहेत. कारण एखादा पुरुष एक किंवा दोन क्षेत्रात कार्यरत राहून महान होतो, पण बाबासाहेबांनी एकाच वेळी विविध क्षेत्रात उत्तुंग भरारी मारली आहे. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ व्यक्ती नसून तो एक विचार आहे. हा विचार प्रेरणादायी आणि प्रवाही आहे.

संदर्भ :

1- कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र, पापुलर प्रकाशन, मुंबई 1966
2- पाणतावणे डॉ. गंगाधर, विचार युगाचे प्रणेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विचार ग्रंथमाला, औरंगाबाद
3- प्राचार्य डॉ. सुनील कांबळे, महामानवाचा महाग्रंथ, लेख यशोदीप पब्लिकेशन, पुणे
4- नामदेव कांबळे व राजू पवार, महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर : संघर्ष आणि समन्वय, राजहंस प्रकाशन, 2019
5- लोकराज्य मासिक, धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, ऑक्टोबर 2006

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अस्पृश्यता निवारणासंबंधी कार्य

डॉ. सुनिता शंकरराव कुरुडे
इतिहास विभाग प्रमुख, स्वा.सावरकर महाविद्यालय बीड.

प्रस्तावना :-

भारतात सर्वप्रथम राजा राम मोहन रॉय यांनी सामाजिक सुधारणा चळवळ सुरू केली, सामाजिक समस्या आणि त्याचे आकलन करून उपाययोजना सुचवण्याचे कार्य त्यांनी केले होते. त्यानंतरच्या पिढीमध्ये समाज सुधारण्याचे महत्त्वाचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. अस्पृश्यता हा भारतीय समाज व्यवस्थेला लागलेला अभिशाप ठरला होता. त्यामुळे अस्पृश्य समाजाला अनेक प्रश्नांनी ग्रासले होते या सर्व प्रश्नांवर मात करणारा अग्रदूत म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख करता येईल.

एकाच समाजात राहून काही लोकांना सुविधा आणि सुधारणा यापासून वंचित ठेवण्याचे कार्य तथाकथित समाज व्यवस्थेने केले होते. समाजात निर्माण झालेल्या प्रश्नांवर उपाय प्रत्यक्ष रूपाने करण्याचे कार्य आपल्या संपूर्ण आयुष्यभर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले आहे. अस्पृश्यता निवारण हे आपले जीवन कार्य आहे असे त्यांचे मानणे होते. अस्पृश्यता निवारणासाठी काम करत असताना सुरुवातीला त्यांनी अस्पृश्यांचे प्रश्न कोणते आहेत, त्याचा अभ्यास आणि आकलन केले. अस्पृश्यता हा भारतीय समाजाला लागलेला शाप आहे त्यामुळे कायद्याच्या माध्यमातून अस्पृश्यता समाप्त केली पाहिजे यावर त्यांचा भर होता.

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

१) भारतीय अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.
२) अस्पृश्यांना त्यांच्या समस्यांची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी करून दिली.
३) अस्पृश्यता निवारण ही काळाची गरज आहे हे त्यांनी संपूर्ण भारतीय समाज व्यवस्थेला दाखवून दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अस्पृश्यता निवारणा संबंधी कार्य :-

जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता ही भारतीय समाज व्यवस्थेला लागलेली कीड आहे, त्यामुळे अस्पृश्यांचे जीवनमान धोक्यात आले होते. हिंदू समाजामध्ये अस्पृश्य समाजाला हीनतेची आणि अपमानास्पद वागणूक दिली जात होती याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना झाल्यामुळे त्यांनी अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य सुरू केले.

१) अस्पृश्यांना संघटित करून संघर्ष करण्यास प्रेरित केले-

सामाजिक समतेच्या न्याय्य हक्कांसाठी अस्पृश्यांना संघटित करणे, संघर्ष करण्यासाठी त्यांना प्रेरित करणे, त्यांचा आत्मविश्वास वाढवण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी केले. अशा या समाजाला संघटित करून चळवळीचा प्रारंभ त्यांनी केला.

२) महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह (२० मार्च १९२७)

महाडचा सत्याग्रह म्हणजे अस्पृश्यांच्या उद्धाराच्या चळवळीची सुरुवात होती. त्यांच्यात जनजागृती करून संघटित करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. त्या काळात सार्वजनिक पाणवठ्यावर अस्पृश्यांना पाणी भरू दिले जात नव्हते. महाड येथे देखील हीच परिस्थिती होती. या तळ्यात हरिजनांना पाणी भरू दिले पाहिजे अशी मागणी त्यांनी केली आणि आपल्या असंख्य अनुयायांसह चवदार तळ्याचे पाणी प्राशन केले या सत्याग्रहामुळे अस्पृश्यांचा आत्मविश्वास वाढला.

३) मंदिर प्रवेशासाठी चळवळ

अस्पृश्यांच्या सामाजिक गुलामगिरीची बंधने तोडण्यासाठी ही चळवळ होती. महाराष्ट्रातील अनेक मंदिरे अशी होती की, ज्यामध्ये हरिजनांना दर्शनासाठी प्रवेश बंदी होती. म्हणून बाबासाहेबांनी पुणे व नाशिक येथे मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्याचे ठरवले.मार्च १९३० मध्ये नाशिकच्या काळाराम मंदिरामध्ये प्रवेशासाठी सत्याग्रह केला आणि शेवटी १९३५ मध्ये नाशिकचे काळाराम मंदिर अस्पृश्यांना दर्शनासाठी खुले केले.

४) मनुस्मृतीचे दहन

महाड येथील सत्याग्रह परिषदेमध्ये हिंदू समाजाचा असलेला धर्मग्रंथ मनुस्मृतीचे दहन करण्याचा निर्णय बाबासाहेबांनी घेतला. या ग्रंथातील वचनांनी जातीव्यवस्था व अस्पृश्यतेच्या निर्बंधांचे समर्थन केले होते. शूद्रांचे आत्मबल नष्ट करून त्यांची राजकीय, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरी कायम करणारी वचने त्यात होती. म्हणून २५ डिसेंबर १९२७ रोजी मनुस्मृतीचे दहन करण्यात आले.

५) गोलमेज परिषदेमध्ये सहभाग

१९३० मध्ये लंडन येथे भरलेल्या पहिल्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हजर होते. या परिषदेमध्ये अस्पृश्यांवर होणारे अन्याय, अत्याचार आणि त्यांची दुःखे प्रभावीपणे मांडण्याचे काम त्यांनी केले. अस्पृश्यांच्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी देखील त्यांनी केली. सप्टेंबर १९३१ च्या दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ द्यावा किंवा नाही यावर महात्मा गांधी व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात मतभेद झाला, त्यामुळे तो निर्णय होऊ शकला नाही.त्यानंतर मात्र इंग्लंडचे पंतप्रधान रॅमसे मॅकडोनाल्ड यांनी जातीय निवाडा जाहीर करून बाबासाहेबांची वरील मागणी मान्य केली.

६) पुणे करार

लंडनमध्ये झालेल्या गोलमेज परिषदेत एकमत न झाल्याने पंतप्रधान रॅमसे मॅकडोनाल्ड यांनी १९३२ मध्ये जातीय निवाडा प्रसिद्ध केला. त्यातून अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ दिल्याने अस्पृश्यांना हिंदू पासून वेगळे केले असा आरोप महात्मा गांधींनी केला. म्हणून त्यांनी प्राणांतिक उपोषण सुरू केले. या काळात महात्मा गांधींची प्रकृतीची चिंता निर्माण झाल्याने काँग्रेसच्या ज्येष्ठ नेत्यांनी एक योजना तयार केली. त्यानुसार महात्मा गांधी व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात एक करार झाला, त्यास पुणेकरार असे म्हणतात. त्यानुसार स्वतंत्र मतदार संघाचे कलम रद्द करून अस्पृश्यांना राखीव मतदार संघ दिले. पुणे करारानंतर गांधीजींनी हरिजन सेवक संघ ही देशव्यापी संस्था उभी केली.

७) राजकीय पक्ष संघटना

देशाच्या राजकारणात प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन दलितांची दुःखे दूर करण्यासाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केली. त्यानंतर अखिल भारतीय शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन ची स्थापना केली. स्वतंत्र भारताच्या मंत्रिमंडळात कायदामंत्री हे पद त्यांनी भूषविले, तर घटना समितीतील मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते. २० जुलै १९२४ मध्ये त्यांनी बहिष्कृत हितकारणी सभा स्थापन केली.१९४६ मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून शैक्षणिक कार्यास मूर्तिमंत रूप दिले.

८) वृत्तपत्रे व ग्रंथसंपदा

१९२० मध्ये बाबासाहेबांनी मूकनायक नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले.१९२७ मध्ये बहिष्कृत भारत हे पाक्षिक सुरू केले.१९२८ मध्ये समता संघातर्फे समता सुरू केले. याशिवाय जनता व प्रबुद्ध भारत ही वृत्तपत्रे चालवली. हू वेअर शुद्राज?, द अनटचेबल, बुद्ध अँड हिज धम्म, द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी, थॉट्स ऑन पाकिस्तान इत्यादी ग्रंथाचे लेखन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले.

९) भारतीय जातीव्यवस्था

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आणि जातीव्यवस्था यांना तीव्र विरोध केला होता. जाती व्यवस्था ही बहुजन समाज, शूद्र जाती व स्त्रिया यांच्या शोषणासाठी निर्माण केलेली व्यवस्था आहे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. जातीव्यवस्था ही जन्माधिष्ठित तसेच उच्च-नीच भेदभावावर आधारित व्यवस्था असल्यामुळे भारतीय समाजात कायमस्वरूपी विषमता निर्माण करण्यास ती कारणीभूत झाली आहे. कनिष्ठ जातींच्या लोकांसाठी तर अस्पृश्यतेच्या स्वरूपात जातीव्यवस्थेने अत्यंत हीन दर्जाची गुलामगिरी निर्माण केली आहे, असे त्यांनी म्हटले. बाबासाहेबांनी हिंदू समाजाला अनेक मजले असलेल्या इमारतीची उपमा दिली आहे. ते असे म्हणतात की," हिंदू धर्मातील प्रत्येक जात म्हणजे या इमारतीमधील एक एक मजला आहे परंतु या इमारतीला शिडीच नाही. त्यामुळे एका मजल्यावरील व्यक्तीला इतर मजल्यावर जाता येत नाही. वरच्या मजल्यावरील व्यक्ती कायम वरच्या मजल्यावरच राहते आणि तळाच्या मजल्यावरील व्यक्ती कायम तळाच्या मजल्यावरच राहते .जातिव्यवस्थेच्या या वैशिष्ट्येमुळे भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक विषमता निर्माण झाली आहे."

१०)स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी

इंग्लंडमधील गोलमेज परिषदेमध्ये अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून भाग घेताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. अस्पृश्यांना राजकीय न्याय मिळवून देण्यासाठी नव्या राज्यघटनेत त्यांच्या करीता स्वतंत्र मतदार संघाची तरतूद करण्यात यावी असा आग्रह त्यांनी धरला. पहिल्या गोलमेज परिषदेत त्यांनी ब्रिटिश सरकारला असे सुनावले की भारतात इंग्रजी सत्तेची स्थापना होऊन सव्वाशे वर्षे झाली असली तरी अस्पृश्य मात्र पूर्वी ज्या अवस्थेत होते त्याच अवस्थेत आजही आहेत. त्यांच्या स्थितीत काहीही बदल झालेला नाही. अस्पृश्यांना राजकीय सत्तेत वाटा मिळाल्याशिवाय त्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. आपल्या भाषणात त्यांनी अस्पृश्यांची बाजू इतक्या प्रभावीपणे मांडली की, त्या परिषदेला उपस्थित असलेले बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आंबेडकरांचे विशेष कौतुक केले.

११)शैक्षणिक कार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना दलित समाजाच्या दृष्टीने शिक्षणाचे विशेष महत्त्व वाटत होते. अस्पृश्यांना शिक्षण मिळाल्याखेरीज त्यांची उन्नती होऊ शकणार नाही किंवा येथील समाज व्यवस्थेत त्यांना सन्मानाचे व प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त होऊ शकणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणून अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडून आणण्याच्या आवश्यकतेवर त्यांनी नेहमीच भर दिला होता. अस्पृश्यांच्या शिक्षणाला बाबासाहेब आणखी एका कारणासाठी महत्त्व देत होते. अस्पृश्यांना शिक्षण मिळाले तर आपल्या समाजाविषयी ते जागृत बनतील आणि त्यांच्या हक्कांच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्नशील राहतील असे त्यांना वाटत होते. अस्पृश्यांची अस्मिता जागी करण्याचे एक साधन या दृष्टिकोनातून देखील ते शिक्षणाचा विचार करीत होते. म्हणूनच त्यांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांना 'शिका,संघटित व्हा व संघर्ष करा' असा संदेश दिला होता.

१२)धर्मांतर

हिंदू धर्मात अस्पृश्यांना माणुसकीचा अधिकार व हक्क मिळत नसल्याने ज्या धर्माचे आपण आहोत त्यात जर हक्क व अधिकार मिळत नसतील तर त्या धर्माचा उपयोग काय? म्हणून हिंदू धर्माचा त्याग करून १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्माचा त्यांनी स्वीकार केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनात महात्मा फुले, संत कबीर व गौतम बुद्ध यांना महत्वाचे स्थान होते. आयुष्याच्या शेवटी त्यांनी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया हा पक्ष स्थापन केला.

निष्कर्ष

भारतीय समाजातील अस्पृश्यता हा येथील जाती व्यवस्थेचा भाग असल्याने जोपर्यंत जाती व्यवस्था अस्तित्वात आहे, तोपर्यंत अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही. म्हणून अस्पृश्यतेचा लढा हा अंतिमतः जाती व्यवस्थेच्या अंताचा लढा बनला पाहिजे. जातिव्यवस्थेमधूनच अस्पृश्यतेची प्रथा निर्माण झाली असल्याने अस्पृशितेविरुद्ध संघर्ष करताना जाती व्यवस्थेवरच आघात करणे आवश्यक ठरते.

वरील विश्लेषणात स्पष्ट केल्याप्रमाणे, जाती व्यवस्था ही आर्थिक शोषणाची व्यवस्था असल्याने ही व्यवस्था शोषणाचे कारण झाली आहे. आर्थिक बाजूवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भर दिला होता ते म्हणतात की,'अस्पृश्यता ही धार्मिक रूढी आहे असा बऱ्याच लोकांचा विश्वास आहे आणि तो बरोबरच आहे. परंतु ही केवळ धार्मिक रूढी आहे असे समजणे चूक ठरेल. तिला एक धार्मिक बाजू देखील आहे. त्यामुळे ती गुलामगिरीपेक्षा भयंकर ठरते. अस्पृश्यता केवळ आर्थिक शोषणाची पद्धत आहे.

आज आपण आपल्या देशात लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार करून राजकीय समानता आणली असली तरी जाती व्यवस्थेने निर्माण केलेली सामाजिक व आर्थिक विषमता जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत अस्पृश्यता संपुष्टात येणार नाही हे मात्र तेवढेच खरे.

संदर्भ

१) डॉ. पाटील मधुकर वी.,प्रा. पाटील सुनील भा.- भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास-अथर्व पब्लिकेशन, धुळे .
२) मनोहर यशवंत – तत्त्वज्ञानी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.-पद्मगंधा प्रकाशन पुणे
३) प्रा. पाटील व्ही.बी.- विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाज सुधारण्याचा इतिहास -के सागर पब्लिकेशन पुणे
४) तकवरकर गोविंद - नौरोजी ते नेहरू -मॅजेस्टिक प्रकाशन मुंबई
५) दीक्षित ना.सी.- आधुनिक भारत-पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर
६) प्रधान ग.प्र.- स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत -साधना प्रकाशन पुणे
७) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता-आधुनिक भारताचा इतिहास -श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर

स्वतंत्र मजूर पक्ष व अहमदनगर जिल्ह्यातील दलित संघटन व राजकारण

प्रा. डॉ. सचिन अशोक धेंडे
श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, श्रीगोंदा (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

राजसत्ता ही सामजिक बदलाचे एक प्रभावी साधन असते. मात्र राजसत्तेला काळानुरूप जातीय व वर्गीय आयाम देखील प्राप्त झालेले आढळतात. प्राचीन काळापासून विशेषता: वैदिक काळापासून दलितांना ज्ञान व संपत्तीप्रमाणेच राजकीय व प्रशासकीय सत्तेपासून हजारो वर्षे वंचित ठेवण्यात आल्यामुळेच दलितांचे राजकीय हक्क व सत्तेतील सहभाग नाकारण्यात आल्याचे दिसते. ब्रिटीशपूर्व काळात भारतीय समाज रचनेतील ब्राह्मणी व्यवस्थेने वर्णाश्रम, धर्म, जातीआधारित नितीनियम व बहिष्कार अशा कठोर शिक्षा यांच्याबरोबरच मनोसंस्कृतिक बळाच्या आधारे वर्णजातीसंस्थेला अपरिवर्तनीय ठरवले. त्यामुळे जातीव्यवस्था कायम राहिल्याचे आढळते.

पारिभाषिक शब्द : दलित, प्रांतिक विधिमंडळ, सायमन कमिशन, हरिजन, संततिनियमन इ.

दलित नेतृत्वाचा उदय व प्रारंभिक चळवळी-

आंबेडकरपूर्व काळात सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विचार व कार्याच्या प्रभावातून महाराष्ट्रातील दलित चळवळीची पायाभरणी झालेली आढळते. महात्मा फुले यांचे नंतर गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागूजी बंदसोड, शिवराम जानबा कांबळे, महर्षी वि.रा. शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, मुकुंदराव पाटील यांच्या विचार कार्यातून दलित चळवळीला सामाजिक दिशा मिळाली. महात्मा जोतीराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय इतिहास व संस्कृतीतील जातिव्यवस्था ही शोषण-शासनाची भौतिक संस्था आहे हे स्पष्ट करून भारताचा इतिहास हा जातीसंघर्षाचा इतिहास[१] असल्याचे सूत्र मांडलेले दिसते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित राजकारण :-

भारतीय राजकारण परिघात डॉ. आंबेडकरांचा उदय झाल्यानंतर त्यांनी साऊथब्यूरो व सायमन कमिशन साक्ष (१९२८), गोलमेज परिषदा (१९३०ते १९३३) पुणे करार, साऊथब्यूरो कमिशन समोरील साक्ष, यातून दलित समाजाच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक हक्क व अधिकारांचे धोरण मांडलेले होते. डॉ. आंबेडकरांनी 'मूकनायक', 'समता', 'जनता', 'प्रबुद्ध भारत' यासारख्या वृत्तपत्रांतून[२] वैचारिक पायाभरणी केली. त्यांनी महाड चवदार तळे सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन, काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह अशा विविध सत्याग्रहातून मानवी हक्कांची भूमिका मांडली. यातूनच दलित चळवळीची स्वतंत्र राजकीय व सामाजिक चळवळ आकाराला आलेली आढळते.

आंबेडकरप्रणीत राजकीय पक्ष व अहमदनगर जिल्ह्यातील दलित राजकारण :

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय राजकारणात दलितांच्या स्वतंत्र राजकीय चळवळीचा प्रारंभ केल्याचे दिसते. डॉ. आंबेडकर यांचा अहमदनगर जिल्ह्याशी संबंध इ.स. १९२८ या सालापासूनच आलेला दिसून येतो. डॉ. आंबेडकरांच्या समकालीन अहमदनगर जिल्ह्यातील दलित चळवळीतील एक महत्त्वाचे नेते म्हणजे दादासाहेब अर्थात प्रभाकर जनार्दन रोहम हे होते. डॉ. बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्वाने प्रभावित होऊन ते आंबेडकरी चळवळीशी एकजीव झाले.

दादासाहेब रोहम यांनी अहमदनगर, श्रीरामपूर, कोपरगाव, संगमनेर, श्रीगोंदा, अकोला, राजूर, कर्जत अशा विविध भागात लोकजागृतीसाठी सभा घेऊन, कार्यकर्ते यांचे संघटन करून डॉ. आंबेडकरांचा दलित मुक्तीचा विचार अहमदनगर जिल्ह्यातील गावागावात पोहचविण्यासाठी प्रयत्न केलेला दिसून येतो. या प्रसंगी त्यांच्याबरोबर शंकर अभंग, कडूजी पंडीत, व्ही. एस. खांडीझोड, बी. एस. कदम यांनी विशेष मेहनत[३] घेतलेली आढळते. डॉ. आंबेडकर यांच्या येवला परिषदेतील भाषणाने व दादासाहेब रोहम यांनी केलेल्या लोकजागृतीने दलितांचा ख्रिस्ती धर्मांतरीत होण्याचा विचार बदलण्यास सुरुवात झाली. दलित वस्तीतील चर्चचे महत्त्व कमी

होऊ लागले. याच काळात दादासाहेब रोहम यांनी दलितांना सार्वजनिक पाणवठे खुले करणे, दलित समाजातील मुलामुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था करणे, सवर्ण समाजाने दलित समाजावर घातलेल्या बहिष्कार प्रकरणांची सोडवणूक करण्यात पुढाकार घेतलेला दिसून येतो.

स्वतंत्र मजूर पक्ष व अहमदनगर जिल्ह्यातील दलित राजकारण :-

भारतातील शोषित-वंचित कामगार व दलितांना राजकीय हक्क प्राप्तीसाठी व सनदशीर राजकारणासाठी राजकीय पक्ष स्थापन करण्याची आवश्यकता डॉ. आंबेडकर यांना वाटत होती. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी "स्वतंत्र मजूर पक्ष' स्थापन केल्याचे दिसून येते.[४] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या अध्यक्षपदी, सचिवपदी एम. बी. समर्थ, तर सहसचिव अनंतराव चित्रे, खजिनदार म्हणून उपः शाम गुरुजी यांची निवड झाली होती. डॉ. आंबेडकरप्रणित स्वतंत्र मजूर पक्षाने उत्पादन साधनांची मालकी व व्यवस्थापन हे राज्याकडे असावे अशी भूमिका घेतलेली होती. याशिवाय शेतकरी हितासाठी बँका, कृषी उत्पन्न बाजार समित्या व सहकारी सोसायटी यांची स्थापना करणे, शेतीचे तुकडीकरण थांबविणे, कुळांना संरक्षण देणे, प्राथमिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण मार्फत शिक्षण व्यवस्थेची पुनर्रचना अशी विविध उद्दिष्टे[५] व धोरण स्वतंत्र मजूर पक्षाने मांडलेले आढळते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील दलित चळवळीची जबाबदारी दादासाहेब रोहम यांच्यावर सोपविली होती. त्यामुळे त्यांची इ.स. १९३६ साली स्वतंत्र मजूर पक्षाचे अहमदनगर जिल्हा अध्यक्षपदी निवड करण्यात आल्याचे आढळते.[६] दादासाहेब रोहम यांच्या प्रचारासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी २५ जानेवारी १९३७ रोजी कॅम्प सदर येथे शनी देवळाच्या मागील मैदानात सभा घेतली होती. या सभेसाठी पाच ते सहा हजार लोक जमलेले होते. या सभेसाठी बी.एस. कदम (कर्जत) एस.आर.साळवे (नगर) विठ्ठलराव गायकवाड, रंगनाथ मारुतीराव सूर्यवंशी, सखाराम बाळाजी भिंगारदिवे, रामचंद्र मकाजी नलवडे, शंकरराव साठे (माळीवाडा), भाऊराव यशवंत कदम, मारुतीराव गायकवाड,यशवंत श्रावण पाटोळे अशी प्रमुख मंडळी उपस्थित असल्याचे आढळते. दादासाहेब रोहम यांना या निवडणुकीत 'घोडा' हे चिन्ह[७] मिळाले होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराने तसेच ॲड. रा.धा. वाघचौरे, कडू पंडित, नाना फुलपगार, एस.टी. क्षीरसाठ, जी.के. भालेराव, शिवाजी खरात, वा. को. होवाळ, मरीबा गायकवाड, व्ही.के. घोडेराव, शंकर अभंग, बी.एस.कदम. वसंत रणशूर, साळवे गुरुजी, लहानू पाईक, जगताप अशा कट्टर कार्यकर्ते यांच्या सहकार्याने दादासाहेब रोहम इ.स. १९३७ मधील मुंबई विधीमंडळाच्या जागेसाठी अहमदनगर जिल्ह्यातील दक्षिण नगर मतदारसंघातून ते निवडुन आले.[८] त्यावरून तत्कालीन दलित चळवळीचा प्रभाव दक्षिण नगर मतदारसंघात निर्माण झालेला होता हे स्पष्ट होते.

स्वतंत्र मजूर पक्ष व दादासाहेब रोहम यांचे विधिमंडळातील कार्य:

इ.स.१९३७ सालच्या मुंबई प्रांतिक विधिमंडळ निवडणूकीत स्वतंत्र मजूर पक्षाचे १८ पैकी १४ उमेदवार निवडून आले होते. स्वतंत्र मजूर पक्षातर्फे १. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (मुंबई-इ व एफ वार्ड) २. दादासाहेब जे. रोहम (अहमदनगर-दक्षिण) ३. भाऊराव गायकवाड (नाशिक-पश्चिम) ४. राजाराम आर. भोळे (पुणे-पश्चिम) ५. विनायकराव गडकरी (पुणे-पूर्व भाग) ६. खंडेराव सावंत (सातारा-उत्तर विभाग) ७. रामकृष्ण भातवकर (ठाणे-दक्षिण) ८.अनंतराव चित्रे (रत्नागिरी-उत्तर) ९. बळवंतराव वराळे (बेळगाव-उत्तर भाग) १०. शामराव परूळेकर (रत्नागिरी-दक्षिण) ११, जीवाप्पा एदांळे (सोलापूर-उत्तर-पूर्व) १२. दौलतराव जाधव (पूर्व खानदेश) १३. गंगाधर घाटगे (रत्नागिरी-उत्तर) १४. दत्तात्रय बा. राऊत (ठाणे-उत्तर) हे उमेदवार विजयी झाले होते.[९] या विजयी सदस्यांनी मुंबई प्रांतिक विधिमंडळात शेतकरी, शेतमजूर व कामगार यांच्या हिताच्या काही योजनांची आखणी करण्यास शासनाला भाग पाडल्याचे दिसून येते.

स्वतंत्र मजूर पक्षाने मनमाड येथे कामगार व दलित युवक परिषद, मुंबई विधिमंडळावर विराट मोर्चाचे यशस्वी आयोजन केल्याचे आढळते. याशिवाय १५ फेब्रुवारी १९३८ रोजी मुंबई विधिमंडळात काँग्रेसने अस्पृश्य मानलेल्या जातीसमूहांसाठी "हरिजन" हे संबोधन बहुमताच्या जोरावर मंजूर करून घेतले. त्यास डॉ. आंबेडकर, दादासाहेब गायकवाड, दादासाहेब रोहम व स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या वतीने तीव्र विरोध करून, सभा त्याग करून निषेध केल्याचे आढळून येते. त्याचबरोबर स्वतंत्र मजूर पक्षाने खोती पद्धत नष्ट करण्यासंदर्भातील एक विधेयक मांडले होते. मुंबई प्रांतिक विधिमंडळाच्या पुणे येथील हिवाळी अधिवेशनात २६ ऑगस्ट १९३८

रोजी दादासाहेब रोहम यांनी "ग्रामपंचायत म्हणजे गावातील निवडून आलेल्या स्पृश्य राजकारणाचा आखाडा होऊन अस्पृश्य वर्गाला वेठीस धरले जाईल. त्यांच्यावर नाहक खोटेनाटे करून त्यांचा छळवाद सुरू राहील आणि वाढेल"[१०] अशी भूमिका मांडून या बिलावर टीका केली होती.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'कुटुंब नियोजनाचे बिल' तयार केले होते. मात्र सदर बील विधीमंडळात डॉ. आंबेडकर यांच्या सूचनेवरून दादासाहेब रोहम यांनी १० नोव्हेंबर १९३८ रोजी मुंबई विधीमंडळात मांडण्याचे कार्य केले.[११] लोकसंख्यावाढीबरोबर झुंज देण्यासाठी सुज्ञपणे केलेले कुटुंबनियोजन व जनतेचे संततिनियमनाबाबतचे शिक्षण हीच दोन शस्त्रे प्रभावी ठरतील अशी भूमिका मांडली होती. मात्र हे विधेयक काँग्रेसच्या विरोधामुळे फेटाळण्यात आल्याचे आढळते. मात्र नंतरच्या काळात भारतीय पातळीवर इंदिरा गांधी व त्यांच्या काँग्रेसपक्षीय शासनाने संततिनियमन बाबत दडपशाही पद्धतीने कार्यवाही केलेली दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मुंबई प्रांतिक विधीमंडळात महार वतन पद्धत, कोकणातील खोती पद्धत नष्ट करणारी विधेयके व कामगारांचे प्रश्न प्रकर्षाने मांडले होते.

दादासाहेब रोहम यांनी मुत्सद्दीपणे तालुका पातळीवर पक्ष समिती स्थापन करून स्वतंत्र मजूर पक्षाचे सभासद निर्माण व संघटन करण्यात पुढाकार घेतला. संगमनेर, नेवासा, पारनेर, राहूरी, नगर, पाथर्डी, कोपरगांव राजूर, देवठाण, अकोला, अशा विविध गावात सभा घेऊन पक्षाचा जाहिरनामा व ध्येयधोरणे लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केल्याचे आढळते. १५ जानेवारी १९३९ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या हस्ते दादासाहेब रोहम यांचा दलित चळवळीतील योगदानाबद्दल मानपत्र देऊन गौरव केला. त्यावरून त्यांच्या कार्याचे महत्त्व व उपयोगिता स्पष्ट होते.

स्वतंत्र मजूर पक्ष व अहमदनगर जिल्हयातील कामगार संघटन :-

इ.स. १९५४ साली अहमदनगर येथील महाराष्ट्र शुगर मिलमधील सहाशे दलित कामगारांना कामावर घेण्याचे नाकारण्यात आले. अशा प्रसंगी दादासाहेब रोहम व दादासाहेब रुपवते यांच्या नेतृत्वाखाली अहमदनगर जिल्हा शेडयुल्ड कस्ट फेडरेशनने दलित कामगारांना न्याय मिळवून देण्यासाठी सनदशीरमार्गाने संप घडवून आणला.[१२] या आंदोलनामुळे कारखान्यातील जातीय भेदभाव बंद करून, कामगारांना पुन्हा कामावर घेण्यास प्रशासनाला भाग पडल्याचे आढळते.

दादासाहेब रोहम यांनी मुंबई प्रांतिक विधिमंडळात "शासनाला जर देशाच्या स्वातंत्र्याचा हक्क पवित्र वाटतो तर मग याच देशातील कामगारांनी त्यांच्या मागण्यासाठी लढा देणे व त्यासाठी संपही करणे हा त्यांचा हक्क नाही काय?" असा सवाल उपस्थित केला होता. स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या सर्वच प्रतिनिधींनी कामगार संपबंदी ठरावाला जोरदार आक्षेप घेऊन त्या बिलाचा तीव्र निषेध केल्याचे स्पष्ट होते. दादासाहेब रोहम यांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील अनेक गावात सभा, मिटिंग घेऊन पक्षाच्या शाखा निर्माण करून विविध जातीतील लोकांना सभासदत्व देऊन त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाला बळकटी देण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडल्याचे दिसून येते.[१३] त्यामुळे स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या केंद्रीय कार्यकारिणीने अहमदनगर जिल्हयाच्या पक्ष अध्यक्षपदी दादासाहेब रोहम यांची फेरनिवड केलेली होती.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहिरनाम्यात भूमिहीन, शेतमजूर, शेतकरी, कष्टकरी व कामगार यांच्या कल्याणाच्या विविध योजना मांडलेल्या दिसून येतात. या पक्षाचा दृष्टीकोन हा जातीय स्वरूपाचा नसून कष्टकऱ्यांच्या हिताची जपणूक करणारा व व्यापक राष्ट्रीय स्वरूपाचा असल्याचे निदर्शनास येते. त्यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राजकारणाला जातीय पातळीवरुन वर्ग पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न केल्याचे स्पष्ट होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरप्रणीत स्वतंत्र मजूर पक्षाच्याच्या माध्यमातून अहमदनगर जिल्ह्यात वासाहतिक काळात दादासाहेब रोहम, ॲड. रा.धा. वाघचौरे, कडू पंडित, नाना फुलपगार, एस.टी. क्षीरसाठ, जी.के. भालेराव, शिवाजी खरात, वा. को. होवाळ, मरीबा गायकवाड, व्ही.के. घोडेराव, शंकर अभंग, बी.एस.कदम. वसंत रणशूर, साळवे गुरुजी, लहानू पाईक, जगताप यांनी दलित संघटन घडवून आणण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावलेली आढळते.

****

संदर्भ सूची :

१. बगाडे उमेश, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजातीप्रभुत्त्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००६, पृष्ठ क्र. १५
२. हातोडे रमेश, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठी वृत्तपत्रीय लेखन : एक चिकित्सक अभ्यास, अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ, औरंगाबाद, २०१०, पृष्ठ क्र. ८६
३. वाघ एम.जी., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिलेदार पी. जे. रोहम, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७, पृष्ठ क्र. १०२, १०३
४. नरवडे शेषराव, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष, (१९३६-१९४२), निर्मल प्रकाशन नांदेड,२०१६, पृष्ठ क्र.२२
५. खैरमोडे चां.भ., डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, चरित्र खंड ६ व ७, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८५, पृष्ठ क्र.२३४-२३५
६. प्रबुध्द भारत, जनतेचा महानायक, मंगळवार दि. ३१ डिसेंबर २०१९, पृष्ठ क्र.०२
७. वाघ एम.जी., उपरोक्त, पृष्ठ क्र. १२४
८.उपरोक्त, पृष्ठ क्र.१२१, १२७
९. जनता अंक, दिनांक २३/०२/१९३७ पृष्ठ क्र.०१
१०. वाघ एम.जी., उपरोक्त, पृष्ठ क्र. १४०
११. Ambedkar B.R., Writing & Speeches Vol. 2, Education Department, Govt. of Maharashtra, 1982, Page No. 261
१२. जनता जयंती विशेषांक, उपरोक्त, १४-०४-१९५५ पृ.क्र.१३
१३. रोहम दादासाहेव यांचे मरिबा गायकवाड यांना लिहिलेले पत्र, दिनांक २६/०४/१९५१

जम्मू व काश्मिर, जुनागढ, व हैद्राबाद या संस्थानांच्या विलीनीकरणात सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका

श्री सारुक सुभाष शेषेराव
सहाय्यक शिक्षक, जि.प.उच्च प्रा.शाळा कारंजा (बीड) ता.जि.बीड

गोषवारा :

भारतात व्यापारी म्हणून आलेल्या इंग्रजांनी हळू हळू भारतीय राजकारणात लक्ष घालायला सुरुवात केली. आपल्या साम्राज्य विस्तारास त्यांनी अत्यंत सुपिक व आकाराने प्रचंड मोठया असणाऱ्या बंगाल प्रांतापासून सुरुवात केली. यातूनच त्यांचा बंगालच्या नवाबाशी संघर्ष होऊन 1757 च्या प्लासीच्या लढाईत मिळालेल्या विजयाने भारतीय राजकारणात इंग्रजांनी पाया निर्माण केला. जो 1764 च्या बक्सारच्या युध्दाने अधिकच भक्कम झाला. प्लासीच्या युध्दानंतर पुढील शंभर वर्षाच्या कालावधीत ईस्ट इंडिया कंपनीने संपूर्ण भारतावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. अनेक राज्ये त्यांनी साम,दंड,भेद नितीचा वापर करुन जिंकून घेतली. 1798 मधील लॉर्ड वेलस्लीच्या तैनाती फौजेच्या प्रयोगाने तर संस्थानी भारतीय प्रदेशावर ही नियंत्रण प्रस्थापित केले. त्यामुळे संपूर्ण भारत ब्रिटीश नियंत्रणाखाली आला. भारतीय संस्थानीकांनाही आधुनिक लष्करी पध्दतीचे आकर्षण निर्माण झाले. त्यामुळे या ना त्या कारणाने संस्थानिकांनी या पध्दतीचा स्विकार केला.

लॉर्ड डलहौसीच्या आधुनिक सुधारणांमुळे भारतीय प्रदेशांवर इंग्रजांना घट्ट नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले. पुढे डलहौसीने वेगवेगळया कारंणाखाली काही संस्थाने खालसा करुन बराचसा प्रदेश इंग्रजांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली आणला. या नाराजीतूनच पुढे 1857 चा उठाव घडून आला. याचा परिणाम म्हणून ब्रिटींश ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट संपुष्टात येऊन इंग्लंडच्या राणीचे प्रत्यक्ष राज्य सुरु झाले. राणीने 1858 मध्ये जाहीरनामा प्रसिध्द करुन संस्थानीकांना आश्वस्त केले व यापुढे कुठलेली संस्थांन खालसा केले जाणार नाही असे वचन दिले व हे वचन राणीने भारत स्वतंत्र होईपर्यंत पाळले.

भारत स्वतंत्र होईपर्यंत संस्थानिक राणीचे मांडलिक म्हणून राज्य कारभार करत होते. पुढे भारताला स्वातंत्र मिळाल्यावर संस्थानिकांना स्वंतत्र राहणे, भारत किंवा पाकिस्तानात सामील होण्याचे स्वतंत्र दिले गेले. याचाच फायदा घेऊन जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद ही संस्थाने 15 ऑगस्ट 1947 पर्यंत भारतात सामील झाली नाहीत. त्यांचा अभ्यास आपण येथे करणार आहोत.

बीजशब्द : जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद संस्थानांचे विलीनीकरण- सरदार वल्लभभाई पटेल

प्रस्तावना :

प्राचीन कालखंडापासून आपला देश अनेक छोटया-मोठया राज्यात विभागला होता. प्राचीन - मध्ययुगीन काळातील काही कालखंडात मोठी साम्राज्य निर्माण झाली होती. ही बाब खरी असली तरी आपण भारतीय आहोत, ही राष्ट्रीयत्व भावना लोकांमध्ये निर्माण झालेली नव्हती. ही बाब नाकारता येत नाही. अनेक भाषा , जाती -जमाती, पंथ, प्रदेश, संस्कृती या विविधतेने परिपूर्ण असणाऱ्या या भारतातएक सार्वभौम एकसंघ, राष्ट्र निर्माण होईल अशी परिस्थिती नव्हती, परंतु युरोपियनांच्या भारतातील आगमनाने ही परिस्थिती बदलून गेली. भारतात व्यापाराच्या निमित्ताने अनेक युरोपिय सत्ताचे आगमन झाले. पोर्तुगिज खलाशी वास्को-द-गामा चे कालिकत बंदरातील आगमन ही युरोपियन व्यापाऱ्यांचे ऐतिहासिक आगमन ठरले. भारतात व्यापारांच्या निमित्तीने अनुक्रमे पोर्तुगिज-डच-फ्रेंच-इंग्रज व्यापारी आले व वखारी निर्माण

करुन व्यापार करु लागले. व्यापारांसाठी क्षेत्र काबीज करणे, संस्थानिक सत्तांच्या कारभारात हस्तक्षेप ढवळा-ढवळ यांतून या युरोपियन सत्तामध्ये संघर्ष देखील घडून आले. यामध्ये इंग्रज सर्वांना वरचढ ठरले व सत्ता स्पर्धेत यशस्वी राहिले.

भारतात व्यापारासाठी आलेल्या इंग्रजांनी एक मोठे साम्राज्य निर्माण केले. व्यापाराच्या उददेशासाठी त्यांनी बंगाल, मद्रास, मुंबई या प्रातांत विशेष लक्ष घातले. वखारी निर्माण करुन व्यापारास सुरक्षितता निर्माण केली. यातूनच बंगालच्या नवाबाशी त्यांचा संघर्ष झाला व बंगालच्या राजकारणात लक्ष घालायला सुरुवात केली. यातून 1757 मध्ये प्लासीची लढाई होऊन इंग्राजानी भारतीय राजकारणात पाया निर्माण केला. या विजयामुळे बंगालच्या नवाबाकडून मिळालेल्या अधिकारांमुळे तर इंग्रजांचा उत्साह अधिकच वाढला. बंगालच्या राजकारणात सतत ढवळा-ढवळ करण्याच्या इंग्राजाच्या भुमिकेमुळे इ.स.1764 साली बक्सारचे युध्द झाले.या युध्दात मिळालेल्या विजयामुळे भारतीय राजकारणात इंग्रजांचा प्लासीच्या लढाईने घातलेला पाया अधिकच भक्कम झाला. प्लासीच्या लढाईनंतर पुढील शंभर वर्षात इंग्रजानी ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून संपूर्ण भारतावर आपले नियंत्रण निर्माण केले. "फोडा-झोडा व राज्य करा" या नितीचा वापर करुन अनेक प्रदेश जिंकून घेतले व आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. या मिळालेल्या प्रदेशावर नियंत्रण अधिक प्रभावी व्हावे यासाठी लॉर्ड वेलस्लीने तैनाती फौजेचा यशस्वी प्रयोग केला. व भारतीय सत्ताधिशांचे इंग्रजांवर अधिकच अवलंबित्व निर्माण होऊन सार्वभौमत्त्व नष्ट झाले. व भारतीय सैन्य, व्यापारी, कारागीर,बेकारीत निघाले.अनेक राजे, महाराजे, नवाब यांनी या पध्दतीचा स्विकार करुन कायमचे सार्वभौमत्व गमावून टाकले. त्यानंतर गव्हर्नर जनरल डलहौसीने विविध आधुनिक सुधारणा करुन भारतीय प्रदेशावरील नियंत्रण अधिकच मजबुत केले. तसेच दत्तक विधान नामंजूर करणे, प्रशासकीय अव्यवस्था व इतर कारणाखाली अनेक संस्थांने खालसा करुन प्रत्यक्ष इंग्रजांच्या नियंत्रणाखाली आणली. काही संस्थांने यातून वाचली त्यांना 1857 च्या उठावानंतर प्रसिध्द झालेल्या राणीच्या जाहीरनाम्याने जीवदान मिळाले. 1857 च्या उठावाचा सर्वात मोठा परिणाम भारतीय राजकारणांवर झाला. तो म्हणजे ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट समाप्त होऊन इंग्लंडच्या राणीचे भारतावर राज्य सुरु झाले. राणीने प्रत्यक्ष सत्ता भारतात सुरु होताच संस्थानिकांना आश्वस्त केले व या पुढे कुठलेही संस्थांन खालसा केले जाणार नाही. असे आश्वासन दिले व ते पूर्ण पाळले. यामुळे संस्थानिक राजे, नवाब, महाराजे राणीचे मांडलिक बनले. त्यांनी भारत स्वतंत्र होईपर्यंत संस्थानांची सत्ता सांभाळली. त्यानंतर स्वतंत्रता प्राप्तीनंतर जवळ आली असतांनाच व स्वतंत्रता प्राप्तीनंतर संस्थानिकांच्या भूमिकांचा अभ्यास आपण येथे करणार आहोत.

अभ्यासाचे महत्व :

प्रस्तुत अभ्यासात सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संस्थानाच्या भारतातील विलिनीकरणातील भूमिका स्पष्ट करण्यात आलेली आहे. प्रस्तुत संशोधनात सरदार पटेल यांची संस्थानांच्या विशेष करुन जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संदर्भातील कणखर भूमिकांची सांगोपांग चर्चा करण्यात आली आहे. त्यामुळे या संशोधनाचा फायदा अनेक संशोधक, विद्यार्थी , शिक्षक व समाज यांना निश्चित होईल यात तिळमात्र शंका नाही.

उदिष्टये :

1) स्वतंत्र भारतातील जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद संस्थांनाची परिस्थिती समजावून घेणे.

2) स्वतंत्र भारतातील विलिनीकरणाबाबत जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संस्थानिकांची भूमिका समजावून घेणे.

3) स्वतंत्र भारताच्या जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संस्थानांच्या विलिनीकरणातील सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका समाजावून घेणे.

4) स्वतंत्र भारताच्या जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संस्थानांच्या भारतात विलिनीकरणाचे महत्त्व समजावून घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनाचा अभ्यास करताना संशोधकाने दुय्यम साधन सामुग्रीच्या सहाय्याने तथ्य संकलन केले आहे. यात विविध संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेखी, विविध वेबसाईटस् , मासिक यांच्या सहाय्याने माहितीचे संकलन केले आहे.

उदिष्ट क्र. 1

स्वतंत्र भारतातील जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संस्थानांची परिस्थिती :

स्वतंत्रता प्राप्तीच्या वेळी भारताला ज्या समस्यांना तोंड दयावे लागले. त्यापैकी महत्त्वाची गंभीर समस्या होती ती संस्थानांचे भारतात विलिनीकरण करणे. स्वातंत्र प्राप्तीवेळी अखंड भारतात 562 संस्थाने होती. त्यापैकी 552 संस्थाने भारतीय सिमेत येत होती. 15 ऑगस्ट 1947 पूर्वी 549 संस्थाने भारतात विलीन झाली. मात्र जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संस्थानांनी भारतात सामील होण्यास नकार दिला. त्यामुळे भारतीय संघ राज्याच्या अखंडता, सार्वभौमत्त्व यास धोका निर्माण झाला होता.

'जम्मू व काश्मिर ':

जम्मू व काश्मिर हे संस्थांन पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, चिन व भारताच्या सिमेस लागून होते. हे संस्थांन भौगोलिक, सामरिक व संरक्षणदृष्टया भारतात सामील होणे गरजेचे होते. संस्थानांचा राजा हरिसिंग हिंदू होता. व 75 % प्रजा मुस्लिम होती. भौगोलिक दृष्टया दळण-वळणाच्या दृष्टीने पाकिस्तानशी सलगता अधिक असल्याने पाकिस्तानचा या संस्थांनावर डोळा होता. निसर्ग सौदर्य व नदींच्या उगमस्थाने या मुळे भारतालाही काश्मिर संस्थान भारतात विलिन व्हावे असे वाटत होते. परंतू भारताने महाराज हरिसिंग यांच्यावर कुठलाही दबाव न आणता शांततेत बोलणी चालू केली होती. परंतू महाराज हरिसिंग यांनी संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचा निर्णय घेतला होता.

जुनागढ :

सौराष्ट्राच्या समुद्र किनाऱ्यावर वसलेले व भारतीय भूप्रदेशाने वेढलेले जुनागढ हे एक छोटेशे संस्थान होते. संस्थानिक नवाब मुस्लिम होता. तर बहुसंख्य प्रजा हिंदू होती. नवाब विलासी व पाकिस्तान धार्जिना होता. सदर संस्थान सौराष्ट्र किनाऱ्यावर वसलेले असल्याने भारतीय एकात्मतेस नवाबाच्या संस्थान पाकिस्ताना विलीन करण्याच्या निर्णयामुळे एक प्रकारचा अडथळा निर्माण झाला होता. सदर संस्थान भौगोलिक दृष्टया भारताशी सलग असल्यामुळे भारतात विलीन होणे गरजेचे होते.

हैद्राबाद :

हैद्राबाद हे संस्थान दख्खन मध्ये येत होते. सन 1724 मध्ये चीनकुलीच खान या युसूफझाई वंशातील सरदाराने याची स्थापना केली होती. हे संस्थान एक प्रबळ व मोठे संस्थान होते. पूर्णतः भारतीय प्रदेशाने वेढलेल्या या संस्थानाच्या प्रमुखास निजाम असे म्हणत. स्वतंत्रता प्राप्ती वेळी शेवटचा 7वा निजाम राज्य कारभार करत होता. निजाम मुस्लिम व 90% प्रजा हिंदू होती. भारताच्या मध्य भागात हे संस्थान वसलेले असल्याने हे संस्थान भारतात विलीन झाल्याशिवाय भारतीय अखंड, सार्वभौम, संघराज्य अस्तित्वात येणे अवघड होते. त्यामुळे हे संस्थान भारतात विलिन व्हावे असे भारतीय पुढारी, संस्थानिक प्रजा यांना वाटत होते.

उदिष्ट क्र. 2

स्वतंत्र भारतातील विलिनीकरणाबाबत जम्मू व काश्मिर, जुनागढ आणि हैद्राबाद या संस्थानिकांची भूमिका:

फाळणीनंतरच्या भारतात संस्थानाचे विलिनीकरण करणे हे भारताच्या राजकीय नेतृत्वापुढे गंभीर व महत्त्वाचे कार्य होते. स्वतंत्रता मिळण्यापूर्वी 40% भूभाग हा संस्थानिकांच्या अंमलाखाली होता. जे की, हे संस्थानिक ब्रिटीशांचे मांडलिक होते. त्यांना अंतर्गत कारभारात स्वायत्तता होती यातच ते समाधानी होते. भारताला स्वतंत्रता देण्याचे ब्रिटीश सत्तेकडून निश्चित झाल्यावर 20 फेब्रुवारी 1947 च्या ब्रिटीश पंतप्रधान क्लेमेंट ॲटलींच्या घोषणेमुळे संस्थानिकांमध्ये उत्साह निर्माण झाला, कारण त्यांना भारत , पाकिस्तान किंवा स्वतंत्र राहण्याचा अधिकार मिळणार होता. अनेक राजे, महाराजे, नवाब स्वतंत्र राहण्याचा विचार करु लागले. यात जम्मू व काश्मिरचे महाराज हरिसिंग, हैद्राबादचा निजाम मिर उस्मान अली खान यांनी संस्थाने स्वतंत्र ठेवण्याचा निर्णय घेतला. तर जुनागढचा नवाब यांने संस्थान पाकिस्तानात विलिन केल्याची घोषणा केली. जे प्रजेला मान्य नव्हते. त्यामुळे भारतीय संघराज्य निर्माण होण्यास अडथळा निर्माण झाला.

जम्मू व काश्मिर :

जम्मू व काश्मिरचे महाराजा हरीसिंग हे भारतीय लोकशाही व पाकिस्तानस्थित धर्मावाद या दोन्ही बाबींना भित होते. महाराज हरिसिंग हिंदू व 75% प्रजा मुस्लिम होती. निसर्ग सौदर्यता लाभलेले हे संस्थान भारत व पाकिस्तान या दोन्ही राष्ट्राला लागून होते. प्रथमत: महाराज हरिसिंगानी संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचा निर्णय घेतला. परंतू शेख अब्दुला यांच्या नेतृत्वाखाली जनतेची संस्थांन भारतात विलिन करण्याची इच्छा होती. अशातच पाकिस्तानने पठाणी टोळयांच्या वेशात लष्कर काश्मिरमध्ये घुसवले. या आक्रमणाचा प्रतिकार करणे शक्य नाही. व संस्थान हातातून जात आहे. हे लक्षात येताच महाराज हरिसिंग यांनी 24 ऑक्टोबर 1947 रोजी भारताकडे लष्करी मदतीची मागणी केली. भारताचे सामील नाम्यावर सही करण्याची अट महाराज हरिसिंगानी मान्य केली व 26 ऑक्टोबर 1947 रोजी कश्मिर संस्थान भारतात विलिन केले. पुढे भारतीय लष्कराने प्रयत्नांची पराकाष्टा करुन पाकिस्थानी सैन्याला पाठीमागे रेटत नेले व जम्मू व काश्मिरचा बाहुतांश भाग पाकिस्तानच्या ताब्यातून मुक्त केला. पंडीत नेहरुंनी हा प्रश्न युध्द चालू असतांनाच युनोमध्ये उपस्थित केला. युनोने युध्द बंदी जाहीर केली त्यामुळे उर्वरित भाग पाकिस्तानच्या ताब्यात अवैधरित्या राहीला. त्यास पाक व्याप्त काश्मिर असे म्हटले जाते. आतापर्यंत काश्मिर प्रश्नांवर भारत पाकिस्तान संबंध संघर्ष पुर्वक राहिले आहेत, यातूनच तीन युध्दे ही घडून आली आहे.

जुनागढ :

जुनागढच्या नवाबाने प्रजेच्या इच्छेविरोधात संस्थान पाकिस्तानात विलीन केल्याचे घोषणा केली. त्यामुळे प्रजेने नवाबाच्या विरोधात चळवळ निर्माण केली व त्यांची सत्ता उलथून टाकली. तेव्हा नवाब आपल्या लाडक्या शेकडो कुत्री घेऊन पाकिस्थानात पळून गेला. जनतेने हंगामी सरकार स्थापन केले, तेंव्हा संस्थानचे दिवान शहानवाझ भुट्टो यांनी भारताला मध्यस्थी करण्याची विनंती केली. 22 आक्टोंबर 1947 रोजी भारतीय लष्कर संस्थानात घुसले व संस्थान ताब्यात घेतले. पुढे 20 फेब्रुवारी 1948 रोजी सार्वमताद्वारे संस्थान भारतात विलिन झाले.

हैद्राबाद :

हैद्राबाद हे संस्थान देशातील सर्वात मोठे व प्रबळ संस्थान होते. 7 वा निजाम मिर उस्मान अली खान त्यावेळी संस्थानच्या गादीवर होता. तो अतिशय धर्मान व अत्यचारी होता. त्यांने आपले संस्थांन स्वतंत्र

ठेवण्याचा निर्णय घेतला, त्यांस पाकिस्तानची फुस होती. जनतेने निजामाच्या या निर्णयाविरोधात स्वामी रामानंद तिर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली उठाव करुन निजामावर दबाब निर्माण केला. तेव्हा त्याने प्रजेवर अन्नवित अत्याचार करुन उठाव दडपण्याचा प्रयत्न केला. त्यास आपले संस्थान स्वतंत्र राहून ब्रिटींशांकडून डेमोनियन स्टेटचा दर्जा हवा होता. जो ब्रिटींश देण्यास तयार नव्हते.

उदिष्ट क्र.3

जम्मू व काश्मिर, जुनागढ व हैद्राबाद या संस्थानाच्या भारतातील विलिनीकरणात सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका :

भारतीय संघ राज्यात संस्थानाचे विलिनीकरण घडून आण्याची महत्त्वपूर्व भूमिका सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी बजावली. भारताला कठीण प्रसंगी सुदैवाने पटेल यांच्या रुपाने दुरदृष्टी, खंबीर व मुत्सद्दी नेतृत्व लाभले. हंगामी सरकारात सरदार पटेल यांच्याकडे संस्थांनाचे खाते होते. तसेच भारताचे गृहमंत्री या नात्याने त्यांनी संस्थांनिकांशी संस्थाने विलिनीकरणाबाबत विचार विनीमय केला. भारताचे ऐक्य, संस्थानी प्रजेची प्रगती या दृष्टीने संस्थाने भारतात विलिन करणे कसे हिताचे आहे. हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. 552 पैकी 549 संस्थाने काळाची पावले ओळखून भारतात सामील झाले. परंतू कम्मू व काश्मिर, जुनागढ व हैद्राबाद ही संस्थाने प्रजेची इच्छा असतांनाही संस्थानिकांनी संस्थाने भारतात विलिन केले नाही. तेंव्हा या संस्थांनाच्या बाबतीत सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी खंबीर भूमिका घेतली.

जम्मू व काश्मिर :

महाराजा हरिसिंगानी संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचा निर्णय घेताच पाकिस्तानने पठाणी टोळयांच्या वेशात लष्कर काश्मिरमध्ये घुसवले. पाकिस्तानी सैन्याचा प्रतिकार करणे शक्य नाही. हे लक्षात येताच महाराज हरिसिंगाने भारताकडे मदतीची मागणी केली. तेंव्हा सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी खंबीर भुमिका घेऊन महाराजांना अगोदर संस्थान भारतात विलिन करण्याची अट घातली. त्यानंतरच लष्करी मदत करण्याची तयारी दाखविली. 26 ऑक्टोबर 1947 रोजी महाराजांनी ही अट मान्य करुन गृह सचिव व्ही.पी.मेनन यांच्या समोर सामीलनाम्यावर सही केली. व जम्मू व काश्मिर भारतात विलिन झाले. त्यानंतर भारतीय सैन्य काश्मिरमध्ये हवाई मार्गाने उतरले. व पाकिस्तानी सैन्याचा प्रतिकार करत त्यांना पाठीमागे रेठत नेले. 60 % भूभाग भारतीय लष्कराने पाकिस्तानच्या ताब्यातून मुक्त केला. युध्द चालू असतांनाच पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांनी सरदार पटेल यांचा विरोध असतांनाही हा प्रश्न युनोत उपस्थित केला. युनेने युध्द बंदी जाहीर केली. त्यामुळे काश्मिर संस्थांनचा 40% भूभाग अवैधरित्य पाकिस्तानच्या ताब्यात आहे. ज्यावरुन भारत पाकिस्तानमध्ये आजपर्यंत तीन युध्द घडून आली आहेत. युध्दात पराभूत होऊनही पाकिस्तानच्या कुरापती चालूच आहेत.

जुनागढ :

जुनागढच्या नवाबाने प्रजेच्या इच्छेविरोधात संस्थान पाकिस्तानात सामिल केले. प्रजेला मात्र भारतात सामिल व्हायची इच्छा होती. प्रजेने उठाव करुन नवाबास पाकिस्तानात पळून लावले व हंगामी सरकार स्थापन केले. संस्थांनचे दिवान शहानवाझ बुट्टो यांनी भारतातकडे मध्यस्थी करण्याची विनंती केली. तेंव्हा सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी सैन्य पाठवून संस्थानावर नियत्रंण मिळविले. पुढे सार्वमताद्वारे संस्थान भारतात विलिन करण्यात आले.

हैद्राबाद :

हैद्राबादच्या निजामाने भारताची सूचना फेटाळून संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचा निर्णय घेतला. बहुसंख्य प्रजा हिंदू व शासक मुसलमान होता. प्रजेला भारतात सामिल व्हायचे होते. प्रजेने स्वामी रामानंद तिर्थ

यांच्या नेतृत्वाखाली हैद्राबाद मुक्ती संग्राम चळवळ उभारली. तेव्हा निजामाने प्रजेवर अन्नवित्त अत्याचार केले. त्यास रझाकार या कासिम रिझवीच्या नेतृत्वाखाली असणाऱ्या संघटनेने मदत केली. परिस्थिती हाताबाहेर जात आहे, व निजाम शरण येत नाही हे लक्षात येताच सरदार पटेल यांनी लष्कर हैद्राबाद संस्थानात लष्कर घुसविण्याचा निर्णय घेतला. 'ऑपरेशन पोलो' या पोलीस ॲक्शनद्वारे भारतीय सैन्य 13 सप्टेंबर 1948 रोजी संस्थानात घुसले व चार दिवसातच निजाम चरण आला. 17 सप्टेंबर 1948 रोजी सरदार वल्लभभाई पटेल हैद्राबाद येथे पोहोचले व संस्थान भारतात विलिन केले. सरदार पटेल व निजाम यांच्यात करार झाला. निजामास त्याची वैयक्तिक मालमत्ता कायम ठेवून 50 लक्ष रुपये पेन्शन मंजूर केली.

जम्मू व काश्मिर, जुनागढ व हैद्राबाद या संस्थानांचे भारतात विलिनीकरणाचे महत्त्व :

15 ऑगस्ट 1947 पूर्वीच 549 संस्थाने भारतात विलिन झाली होती. केवळ जम्मू व काश्मिर , जुनागढ व हैद्राबाद ही संस्थाने भारतात विलिन झाली नव्हती. भौगोलिक, सामरिक व एकात्मतेच्या दृष्टीने ही संस्थाने भारतात विलीन होणे गरजे होते. हैद्राबाद संस्थांतर भारताच्या मध्य भागात होते. या विना भारतीय संघराज्य अधुरे राहिले असते. भारताचे गृहमंत्री तथा संस्थाने खातेचे मंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल व गृह सचिव व्ही.पी.मेनन यांनी अतिशय कणखर, मुत्सद्दी भूमिका घेऊन जनतेची सहानुभूती मिळवून संस्थांनाचा प्रश्न यशस्वीरित्या सोडविला. सरदार पटेल यांना यामुळेच भारताचे पोलादी पुरुष म्हटले जाते. त्यांना भारताचा बिस्मार्क असे म्हटले जाते. सरदार पटेल यांच्या दूरदृष्टीमुळे भारतीय स्वतंत्रता विरांनी, नेत्यांनी, जनतेने पाहिलेले भारतीय संघ राज्याचे स्वप्न ही तीन संस्थाने विलिन झाल्यामुळे साकार झाले. या संस्थानातील प्रजेला भारतीय नागरीक म्हणून समान दर्जा प्राप्त झाला.

संदर्भ साहित्य :

1- बिपन चंद्र, 'इंडिया सिन्स इंडिपेडंन्स' .
2- बी.एल.ग्रोवर, एन.के.बेलेकर (2003) मॉडर्न इंडियन हिस्ट्री - 1707.
3- प्रा.जयसिंगराव पवार आणि वसुदा पवार,'आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास,(1757-1950) नागपूर विद्या प्रकाशन.
4- प्राचार्य य.ना.कदम-प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक भारताचा व भारतीय स्वातंत्र चळवळीचा इतिहास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
5- प्रा.साहेबराव गाठाळ (2015), 'भारतीय राष्ट्रीय चळवळींचा इतिहास' कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद

स्वातंत्र प्राप्तीत नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान

डॉ. एन.जी. भद्रे

पानसरे महाविद्यालय, अर्जापूर ता. बिलोली.जि. नांदेड पिन कोड - 431711

प्रस्तावना :

भारतात इंग्रज व्यापारी म्हणून आले आणि राज्यकर्ते बनले. इ.स. 1857 पर्यंत ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारतावर सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात आपले वर्चस्व निर्माण केले. राजे व नवाबांनी भारतात इंग्रज कंपनीचे मांडलीकत्व स्विकारले नव्हते. अशा सत्ताधिशांना आपले मांडलीक बनविण्याचा प्रयत्न कंपनी सरकार करित होते. भारतात कंपनीचे सरकार अधिकाधिक व राजकीय शोसन केले. भारतीयांच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय प्रकरणातही इंग्रजांनी हस्तक्षेप सुरु केला. त्यातुनच भारतीयांमध्ये इंग्रजांच्या विरोधात असंतोष निर्माण झाला. परिणामी 1857 मध्ये भारतीयांनी इंग्रजांच्या विरोधात शसस्त्र उठाव केला. इंग्रजांच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय गुलामीतून मुक्त होण्यासाठी भारतीय लोकांनी केलेला हा शसस्त्र उठाव म्हणजे भारताचा पहिला स्वातंत्र्य संग्राम होय. या इंग्रज सत्तेच्या विरोधात बरेचशे उठाव व चळवळी सुरु झाल्या इंग्रज सत्तेच्या विरोधात भारतातील लोकांनी विविध चळवळी निर्माण केल्या. त्यामध्ये लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, लाल बाल पाल, रासबिहारी बोस, मादम कामा, सुभाषचंद्र बोस इत्यादींचे फार मोठे योगदान आहे.

जीवन परिचय :

सुभाषचंद्र बोस हे महानभारतीय राष्ट्रवादी होते व जहाल क्रांतीकारक होते. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सैन्यवादी भूमिकेतून सुभाषचंद्र बोस यांनी महत्वपूर्ण असे योगदान दिले आहे.

संपुर्ण भारतीय लोक सुभाषचंद्र बोस यांना नेताजी असे म्हणत असत.हिंदुस्तानाला इंग्रजांच्या सामाजिक, धार्मिक, राजकीय जोखडातून इंग्रजांच्या या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी सुभाषचंद्र बोस यांनी संपूर्ण जिवन अर्पण केले. या सच्च्या राष्ट्रवादी भारतीय नेताजी सुभाषचंद्र यांचा जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी झाला. ते बंगाल मधील रहिवासी होते. त्यांच्या वडीलांचे नांव जानकीनाथ होते. त्यांचे वडील बंगालमध्ये नामांकित वकिल होते. सुभाषचंद्र बोस वयाच्या 21 व्या वर्षी Indian Civil Service परिक्षा उत्तीर्ण झाले. आणि ते शासकीय सेवेत रुजु झाले. इंग्रजांच्या जाचक जुल्मामुळे त्यांना शासकीय सेवेत मन रमत नव्हते आणि इंग्रजांच्या विरोधात लढा उभारण्याचे ठरविले आणि आपल्या शासकीय सेवेचा राजीनामा देऊन नौकरीचा त्याग करून नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे चित्तरंजन दास यांच्या सहवासात आले. चित्तरंजन दास यांच्या क्रांतीकारी विचारांनी ते भारावून गेले होते. ते स्वराज्य पक्षाच्या कार्यात सामील झाले. स्वराज्य पक्षाच्या विचार सरणीवर त्यांची आघाढ श्रध्दा होती. कलकत्ता Corporation च्या निवडणुकात स्वराज्य पक्षाचा विजय झाला. यावेळी चित्तरंजनदास कलकत्ता corporation चे मेजर बनले. तेंव्हा त्यांनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या कडे कलकत्ता कार्पोरेशन मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे पद दिले. या पदावर असतांना बोस यांनी महत्त्वपुर्ण कामगिरी पार पाडली. परंतु लवकरच बोस यांना इंग्रज सरकारकडून अटक करण्यात आली आणि त्यांना

मंडालेच्या तुरुंगात पाठवण्यात आले. मंडालेच्या तुरुंगात ते तीन वर्ष होते. कैदेतून सुटल्यानंतरही त्यांच्यात देशभक्ती आणि समाजसेवा करण्याची उर्मी तशीच होती.

सर्वात उल्लेखनिय गोष्ट म्हणजे ते इंग्रज राजवटी विरोध शौर्याने लढले. सुभाषचंद्र बोस हे निश्चितच क्रांतीकारी स्वातंत्र्य सैनिक होते. सविनय कायदेभंग चळवळीत सुभाषचंद्र बोस यांचा हिरीरीने सहभाग होता. तसेच सुभाषचंद्र बोस भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे अविभाज्य अंग बनले होते. सुभाषचंद्र बोस हे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे सदस्य बनले. तसेच 1939 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले.

सुभाषचंद्र बोस यांनी महात्मा गांधीच्या विचारसरणीवर त्यांनी टिका केली होती. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी महात्मा गांधी हे फक्त श्रेष्ठ साधनांचाच वापर करतात. महात्मा गांधीजींचे हे धोरण चुकीचे होते असे सुभाषचंद्र बोस म्हणत. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी कोणत्याही क्रांतीकारी साधनांचा वापर करणे गरजेचे होते असे ते म्हणत.ब्रिटिशांना प्रभावित करतील अशी साधने जर वापरले गेली तरच भारत इंग्रजांच्या गुलामीतून मुक्त होऊ शकतो असे म्हणत होते. महात्मा गांधी सुध्दा सुभाषचंद्र बोस यांचा विरोध करत होते. सुभाषचंद्र बोस यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदाचा राजीनामा देऊन फॉरवर्ड ब्लॉक या संघटनेची स्थापना केली. त्यांच्या फॉरवर्ड ब्लॉकचे उद्दीष्ट्ये असे होते की, जमीनदार, भांडवलदार व सावकार यांच्या शोसनाच्या विरोधात लढा देऊन कामगार व शेतकरी यांच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या उद्धारासाठी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी अहोरात्र कार्य केले.

दुसऱ्या महायुध्दच्या काळात रासबिहारी बोस हे जपानमध्ये होते. त्यांनाही भारताला पारतंत्राच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी महायुध्दाच्या रुपाने आलेली संधी महत्त्वपूर्ण वाटत होती. यातूनच त्यांनी जपानमध्ये आझाद हिंद सेनेची स्थापना करण्याचे घोषीत केले. जून 1942 ला रासबिहारी बोस यांनी बँकॉंक येथे एक संमेलन आयोजित केले. या संमेलनास असंख्य भारतीय हजर राहीले. या संमेलनातच आझाद हिंद सेना ही भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढेल हे निश्चित करण्यात आले. तसेच जपान या सेनेस साह्य करेल यासाठीही प्रयत्न करण्याचे निश्चित करण्यात आले. यावेळी सुभाषचंद्र बोस यांनाही बोलावण्यात आले होते. दि.20 जून 1943 ला सुभाषचंद्र बोस यांनी अशी घोषणा केली की, महायुध्दाच्या रुपाने भारताच्या स्वतंत्र्यासाठी जी संधी चालुन आली आहे. ती कदाचीत येणाऱ्या 100 वर्षातही पुन्हा येऊ शकणार नाही. त्यासाठी जीवाची पर्वा न करता स्वातंत्र्यासाठी रक्त सांडण्याची तयारी ठेवा.

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील या महामेरुस व क्रांतीकारक सुभाषचंद्र बोस यांना इंग्रजांनी नजरकैदेत ठेवले कारण ते ब्रिटीश राजवटीला विरोध करत होते. त्यांच्या चतुरपणामुळे इ.स.1941 मध्ये गुपचुप देश सोडला. त्यानंतर ते इंग्रजांच्या विरोधात मदत घेण्यासाठी युरोपला गेले. या लढ्यात ब्रिटीशांच्या विरोधात रशियन आणि जर्मन लोकांची मदत घेतली. इ.स. 1943 ला जपानला गेले. सुभाषचंद्र बोस यांनी हंगामी सरकारची स्थापना केली आणि दुसऱ्या महायुध्दातील धुरी शक्तींनी या हंगामी सरकारला नक्कीचे मान्यता दिली. इंडीयन नॅशनल आर्मीने भारताच्या ईशान्य भागावर हल्ला केला हा हल्ला सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली झाला. तसेच कांही भाग काबीज करण्यात इंडीयन नॅशनल आर्मीला यश आले. दुर्दैवाने हवामान आणि जपानी धोरणामुळे हे आत्मसमर्पन केले. परंतु नेताजी सुभासचंद्र बोस यांनी आत्मसमर्पन करण्यास स्पष्ट नकार दिला. ते विमानातून प्रवास करत

असतांना दि.18 ऑग्रष्ट 1945 रोजी सुभाषचंद्र बोस यांना दुर्दैवी व अपघाती निधन झाले. भारताचे स्वातंत्र्यही बघण्यास त्यांना भाग्य लाभले नाही.

परंतु सुभाषचंद्र बोस यांनी भारताच्या पुर्ण स्वातंत्र्याचे जोरदार समर्थन केले या उलट कॉंग्रेस कमीटीला सुरुवातील डोमिनियन दर्जाच्या माध्यमातून टप्याटप्याने स्वातंत्र्य हवे होते. शिवाय नेताजी सुभाषचंद्र बोस सलग दोन वेळा अध्यक्ष म्हणून निवडून आले. पण महात्मा गांधी कॉंग्रेस सोबतच्या वैचारिक संघर्षामुळे म. गांधी व सुभाषचंद्र बोस यांच्यात मतभेद झाले होते. सुभाषचंद्र बोस हे म. गांधींच्या अहिंसेच्या विरोधात होते. तर सुभाषचंद्र बोस हिंसक प्रतिकाराचे समर्थक होते. सुभाषचंद्र बोस यांनी दुसरे महायुध्द हे एक उत्तम संधी म्हणून पाहिले. इंग्रजांच्या कमकुवत पणाचा फायदा घेण्याची संधी म्हणून त्यांनी याकडे पाहीले. ते रशिया, जर्मनी, जपानमध्ये मदत मागण्यासाठी गेले. इंग्रजाविरोधच्या लढ्यात Indian National Army चे नेतृत्व केले. सुभाषचंद्र बोस यांचा भगतगितेवर दृढ विश्वास होता. इंग्रजा विरोधच्या लढ्यासाठी भगवदगिता ही एक मोठी प्रेरणा आहे. अशी त्यांची धारणा होती. त्यांनी स्वामी विवेकानंदाच्या शिकवणीचाही आदर केला शेवटी सुभाषचंद्र बोस हे एक अविस्मरणीय राष्ट्रीय नायक होते. त्यांचे देशावर अफाट प्रेम होते. शिवाय या महानव्यक्तीने आपले संपुर्ण आयुष्य देशासाठी अर्पण केले.

संदर्भग्रंथ

1) आधुनिक भारताचा इतिहास - डॉ. सुमन वैद्य, डॉ. शांता कवठेकर
2) आधुनिक भारत - डॉ. सोमनाथ रोडे
3) स्वातंत्र्याचा लढा - बिपिनचंद्र त्रिपाठी
4) भारत का इतिहास - नरेश कुमार शर्मा
5) भारताचा इतिहास - प्रा. डॉ. कालेकर व्ही.एल., प्रा. चव्हाण पी. एल, प्रा. रोठोड बी.एन.
6) आधुनिक भारत - आचार्य जावडेकर

आझाद हिंद सेना आणि नेताजी

प्रा. डॉ. बळीराम प अवचार
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील, समाजकार्य महाविद्यालय खडकी, अकोला

प्रस्तावनाः

कोलकात्त्यातील ज्येष्ठ स्वातंर्त्यसैनिक, देशबंधू चित्तरंजन दास ह्यांच्या कार्याने प्रभावित झालेल्या सुभाषची, दासबाबूंबरोबर काम करण्याची इच्छा होती. इंग्लंडहून त्यांनी दासबाबूंना पत्र लिहून, त्यांच्याबरोबर काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली होती.

लहानपणी, सुभाष कटक मध्ये रॅवेन्शॉ कॉलिजिएट हायस्कूल नामक शाळेत शिकत होते. ह्या शाळेत त्यांच्या एका शिक्षकाचे नाव वेणीमाधव दास होते. वेणीमाधव दास आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्तीचे स्फुल्लिंग जागवत. त्यांनी सुभाषमधली सुप्त देशभक्ती जागृत केली.वयाच्या 15व्या वर्षी, सुभाष गुरूच्या शोधात हिमालयात गेले हाते. गुरूचा हा शोध असफल राहिला. त्यानंतर स्वामी विवेकानंदांचे साहित्य वाचून, सुभाष त्यांचे शिष्य बनले. महाविद्यालयात शिकत असताना, अन्यायाविरूद्ध लढण्याची त्यांची प्रवृत्ती झाली.कोलकात्त्यातील प्रेसिडेंसी महाविद्यालयात इंग्रज प्राध्यापक ओटेन हे भारतीय विद्यार्थ्यांशी उर्मटपणे वागत असत.म्हणून सुभाषने महाविद्यालयात संप पुकारला होता. १९२१ साली इंग्लंडला जाऊन, सुभाष भारतीय नागरी सेवेच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. परंतु इंग्रज सरकारची चाकरी करण्यास नकार देऊन त्यांनी राजीनामा दिला व ते मायदेशी परतले.

सुभाष बोस यांचा जन्म ओरिसातील एका मोठ्या बंगाली कुटुंबात झाला होता भारतीय नागरी सेवा परीक्षा देण्यासाठी त्यांना इंग्लंडला पाठवण्यात आले. परीक्षेत ते यशस्वी झाले, परंतु राष्ट्रवाद हा उच्च दर्जाचा असल्याचे कारण देत त्यांनी अंतिम परीक्षा दिली नाही. महात्मा गांधी आणि भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय चळवळीत सामील होण्यासाठी 1921 मध्ये भारतात परत आले. बोस हे जवाहरलाल नेहरू यांचे नेतृत्व असलेल्या गटात गेले. हा गट घटनात्मक सुधारणेसाठी कमी उत्सुक होता आणि समाजवादासाठी अधिक खुला होता. 1938 मध्ये ते कॉंग्रेसचे अध्यक्ष झाले. 1939 मध्ये पुन्हा निवडून आले, पण पुढे ते आणि महात्मा गांधींमध्ये मतभेद झाले. कॉंग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांनी गांधींना पाठिंबा दिला. त्यानंतर बोस यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.

लहानपणी, सुभाष कटक मध्ये रॅवेन्शॉ कॉलिजिएट हायस्कूल नामक शाळेत शिकत होते. ह्या शाळेत त्यांच्या एका शिक्षकाचे नाव वेणीमाधव दास होते. वेणीमाधव दास आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्तीचे स्फुल्लिंग जागवत. त्यांनी सुभाषमधली सुप्त देशभक्ती जागृत केली.वयाच्या 15व्या वर्षी, सुभाष गुरूच्या शोधात हिमालयात गेले हाते. गुरूचा हा शोध असफल राहिला. त्यानंतर स्वामी विवेकानंदांचे साहित्य वाचून, सुभाष त्यांचे शिष्य बनले. महाविद्यालयात शिकत असताना, अन्यायाविरूद्ध लढण्याची त्यांची प्रवृत्ती झाली.कोलकात्त्यातील प्रेसिडेंसी महाविद्यालयात इंग्रज प्राध्यापक ओटेन हे भारतीय विद्यार्थ्यांशी उर्मटपणे वागत असत.म्हणून सुभाषने महाविद्यालयात संप पुकारला होता. १९२१ साली इंग्लंडला जाऊन, सुभाष भारतीय नागरी सेवेच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. परंतु इंग्रज सरकारची चाकरी करण्यास नकार देऊन त्यांनी राजीनामा दिला व ते मायदेशी परतले. रविंद्रनाथ ठाकूर ह्यांच्या सल्ल्यानुसार भारतात परतल्यानंतर ते सर्वप्रथम मुंबईला जाऊन महात्मा गांधींना भेटले. मुंबईत गांधींजी मणिभवन नामक वास्तु मध्ये वास्तव्य करत. तेथे जुलै २०, १९२१ रोजी महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस सर्वप्रथम एकमेकांना भेटले. गांधींजीनी देखिल कोलकत्याला जाऊन दासबाबूंबरोबर काम करण्याचा सल्ला दिला. मग सुभाषबाबू कोलकात्त्याला आले व दासबाबूंना भेटले. दासबाबूंना त्यांना पाहून फार आनंद झाला. त्याकाळी, गांधींजीनी इंग्रज सरकारच्या विरोधात असहकार आंदोलन चालवले होते. दासबाबू बंगालमध्ये ह्या आंदोलनाचे नेतृत्व करत होते. त्यांच्याबरोबर सुभाषबाबू ह्या आंदोलनात सहभागी झाले.

आझाद हिंद सेनेची स्थापना:

जून 1942 मध्ये बँकॉक येथे पूर्व आशियातील भारतीयांच्या सर्व प्रतिनिधीची रास बिहारी बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली बैठक झाली या सभेने नेताजीना चळवळीचे नैतृत्व स्वीकारण्याची विनंती केली. त्याप्रमाणे जीव धोक्यात घालून जर्मनीतून पाणबुडीतून निघून ब्रिटीश बेटे, अफ्रिकेला वळसा घालून हिंदी महासागर, सुमात्रा व पेनांग तेथून विमानाने जपान व अखेरीस सिंगापूर हा 90 दिवसाचा रोमहर्षक प्रवास नेताजी पूर्ण केला. जून 1943 मध्ये जपानचे पंतप्रधान जनरल टोजो यांचेशी बोलणी सुरु केली व भारतीय स्वातंर्त्यासाठी ते मदत करतील असेआश्वासन घेतले. टोकीओ रेडिओवरून त्यांनी जपानमध्ये असल्याचे जाहीर भाषणातून सर्व जगाला सांगीतले. 02 जुलै 1943 रोजी नेताजी विमानाने जपानहून सिंगापूरला गेले. तेव्हा रासबिहारी बोस यांच्या उपस्थितीत नेताजीच्या स्वाधीन स्वातंत्र चळवळीची सर्व सूत्रे दिली.

ब्रिटीशांना भारतातून हाकलून देण्यासाठी परदेशांची सशस्त्र मदत घेण्याकरिता ते जेव्हा जर्मनीला पोहचले तेव्हा हिटलर सर्वसत्ताधीश होता. कोणत्याही अटीवाचून ब्रिटनच्या शत्रू राष्ट्रांची मदत घेऊन, ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून भारत मुक्त करण्याच्या त्यांच्या निर्धाराने हिटलर राजवट प्रभावीत झाली व त्यांना 'आझाद हिंद सेना' उभी करता आली व स्वतंत्र भारत रेडिओ केंद्र सुरु करण्यात आले. स्वतंत्र भारताचे नौदल उभा केले. सर्व मुलकी लोक व सैनिक त्यांच्या झेंड्याखाली एकत्र आले व त्यांनी एकमताने व उत्स्फूर्तपणे त्यांना नेता मानले तेव्हापासून ते त्यांना 'नेताजी' म्हणू लागले. युध्द सुरु असताना आझाद हिंद फौज उभी करणे व भारतातील ब्रिटीश सत्तेशी लढण्यासाठी ही सेना भारताच्या वायव्य सरहद्दीपर्यत नेणे परस्परापासून भिन्न गोष्टी होत्या. अगदी तेव्हाच डिसें. 1941 मध्ये जपानने ब्रिटनविरुध्द महायुध्दात उडी घेतली व सुभाषचंद्राना सुवर्णसंधीच मिळाली. मलाया व सिंगापूरचे रक्षण करण्यासाठी जे भारतीय सैनिक नेले होते. त्यांना शरणागतीच्या अटीनुसार जपानच्या स्वाधीन केले.

दुस—या दिवशी खाकी गणवेश घालून नेताजीनी सैनिकांची पाहणी केली व 'चलो दिल्ली' ही युध्द घोषणा दिली. मलाया, थांयलंड, ब्रम्हदेश, व फ्रेंच इंडोचायना यांचा धावता दौरा केला. स्वातंन्र्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करावा असे आवाहन केले. इंडियन इंडिपेन्डस लीगच्या मुख्य कार्यालयाची पुनर्रचना केली व तिचा विस्तार केला सर्वसाधारण अर्थ, प्रसिध्दी, गुप्त माहिती, भरती व प्रशिक्षण या सर्व खात्याबरोबरच त्यांनी आरोग्य व महिला, राष्ट्रीय शिक्षण व संस्कृती, पुनर्रचना, पुरवठा, परदेश, घरबांधणी व वाहतूक ही नवी खाती सुरु केली. ऑक्टोबर 1943 रोजी सिंगापूरात त्यांनी आझाद हिंदचे हंगामी सरकार स्थापन केले. दुस—याच दिवशी झाशीची राणी रेजिमेंटचे सिंगापूरात शिबीर उघडले. डॉ. लक्ष्मी स्वामीनाथन यांचेकडे जबाबदारी सोपविली त्यांना आझाद हिंद सेनेत कर्नलचा हुद्दा दिला.

त्या सर्व महिलांना बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले. व दुस—याच रात्री आझाद हिंद हंगामी सरकारनेब्रिटनविरुध्द युध्द पुकारले.जपान, जर्मनी, इटली, कोशिया, ब्रम्हदेश, थायलंड, चीन, फिलीपीन्स, व मांचूरिया या 9 देशांनी या नेताजीच्या सरकारला मान्यता दिली. हंगामी सरकार बनविल्यानंतर 1 आठवडयाने नेताजी विमानाने टोकीओला गेले. तेथे विशाल पूर्व आशिया परिषदेत त्यानी भाग घेतला. त्यावेळी भारताचे प्रमुख म्हणून सन्मानाने जपानच्या सम्राटांनी त्यांना भेट दिली. त्यावेळी पंतप्रधान टोजो यांनी 6 नोव्हेंबर 1943 रोजी जाहीर केले की, अंदमान—निकोबार बेटे नेताजीच्या स्वाधीन करण्यांत येतील. अशाप्रकारे पहिला भूप्रदेश या सरकारच्या ताब्यात आला.

31 डिसेंबर 1943 रोजी नेताजीनी स्वतंत्र भारताच्या प्रदेशावर पाय ठेवला. दरम्यान हंगामी सरकारने 'अंदमानला' 'शहीद' व 'निकोबारला' 'स्वराज्य' ही नांवे द्यायचे ठरविले. अंदामनला निघण्यापूर्वी भाषा, पोशाख, अन्न, अभिवादन, बोधचिन्ह व समारंभ याबाबत शिफारशीसाठी एक समिती नेमली. विमानाने बँकॉक मार्ग ब्रम्हदेशाला गेले व रंगून येथे सरकारचे दुसरे महत्वाचे कार्यालय स्थापन केले. 4 फेब्रुवारी 1944 रोजी आराकान आघाडीवर आझाद हिंद फौजेने युध्दातील पहिली गोळी झाडल्याची घोषणा केली. त्यात सेनेला यश मिळाले. 18 मार्च 1944 या दिवशी सेनेने ब्रम्हदेशाची

सरहद्द ओलांडुन प्रथम भारताच्याब्रिटनविरुध्द युध्द पुकारले.जपान, जर्मनी, इटली, कोशिया, ब्रम्हदेश, थायलंड, चीन, फिलीपीन्स, व मांचूरिया या 9 देशांनी या नेताजीच्या सरकारला मान्यता दिली. हंगामी सरकार बनविल्यानंतर 1 आठवडयाने नेताजी विमानाने टोकीओला गेले. तेथे विशाल पूर्व आशिया परिषदेत त्यानी भाग घेतला. त्यावेळी भारताचे प्रमुख म्हणून सन्मानाने जपानच्या सम्राटांनी त्यांना भेट दिली.

पंतप्रधान टोजो यांनी 6 नोव्हेंबर 1943 रोजी जाहीर केले की, अंदमान–निकोबार बेटे नेताजीच्या स्वाधीन करण्यांत येतील. अशाप्रकारे पहिला भूप्रदेश या सरकारच्या ताब्यात आला. 31 डिसेंबर 1943 रोजी नेताजीनी स्वतंत्र भारताच्या प्रदेशावर पाय ठेवला. दरम्यान हंगामी सरकारने ३अंदमानलाश्ष्शहीदष व शनिकोबारलाश्ष्स्वराज्यष ही नांवे द्यायचे ठरविले. अंदामनला निघण्यापूर्वी भाषा, पोशाख, अन्न, अभिवादन, बोधचिन्ह व समारंभ याबाबत शिफारशीसाठी एक समिती नेमली. विमानाने बँकॉक मार्ग ब्रम्हदेशाला गेले व रंगून येथे सरकारचे दुसरे महत्वाचे कार्यालय स्थापन केले. 4 फेब्रुवारी 1944 रोजी आराकान आघाडीवर आझाद हिंद फौजेने युध्दातील पहिली गोळी झाडल्याची घोषणा केली. त्यात सेनेला यश मिळाले. 18 मार्च 1944 या दिवशी सेनेने ब्रम्हदेशाची सरहद्द ओलांडुन प्रथम भारताच्याभूमीवर पाय ठेवला व 21 मार्च 1944 रोजी जाहीरनामा काढून या खळबळजनक घटनेची माहिती पूर्व आशियाला, भारताला व सर्व जगाला दिली. हाच दिवस सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवावा असा ठरला.

रंगूनला त्यांनी ईनडिपेडन्सलिगचा विस्तार केला व पुरवठा, मनुष्यबळ, महसूल ही खाती उघडुन सरकारचा विस्तारही केला. हंगामी सरकारच्या कामाचा व्याप फार वाढल्यामुळे लिगच्या मुख्य कार्यालयात आणखी 12 खाती उघडली. 5 एप्रिल 1944 रोजी त्यांनी आझाद हिंद सरकारची पहिली राष्ट्रीय बैंक रंगूनमध्ये उघडली. जून–जुलै 1944 मध्ये इंफाळ पासून 3 मैलावर सेनेला थोपवून ठेवले. विमानाचे संरक्षण नसल्याने आझाद हिंद सेनेला माघार घ्यावी लागली. दुसरी तयारी करुन पुन्हा इंफाळवर हल्ला करण्यासाठी सांगण्यात आले. पण शत्रूचे सैनिक मेखतिला, पिनमान व रंगूनच्या रोखाने आगेकूच करीत होते.

24 एप्रिल 1945 रोजी आझाद हिंद सेनेने माघार घेतली व नेताजी रंगूनमार्ग बैंकॉकला पोचले. जर्मनी मे च्या मध्यास शरण गेला. जपान मात्र लढतच राहीला. त्या काळात मंत्र्याबरोबर नेताजीच्या प्रदीर्घ बैठका झाल्या. नवीन योजना आखण्याचे काम सुरु होते. दुसरीकडे व्हाइसराय लॉर्ड वॅव्हेल यांचे वेगळे प्रयत्न चालू होते व सर्वांनी ब्रिटीशांना युध्दात मदत करावी असे म. गांधीना सूचविले. वॅव्हेल यांची ही योजना समजल्यावर नेताजी 18 जून रोजी बैंकॉककडून सिंगापूरला गेले. व रेडिओवर रोज कळकळीची भाषणे करुन सर्वांना विनंती केली.

कॉग्रेसने वॅव्हेलची योजना मान्य करु नये अशी विनंती नेताजीनी केली. त्यानुसार कॉग्रेसने वॅव्हेल योजना झिडकारली व सिमला परिषद फिसकटली. नेताजींनी मलायाचा दौरा केला. सेरांबन येथे त्यांचा मुक्काम असतांना रशियाने जपानशी युध्द पुकारल्याची बातमी आली. व लगेच 11 ऑगस्ट रोजी जपानने शरणागती पत्कारली असा निरोप मिळाला.नेताजी ताबडतोब सिंगापुरला गेले. हंगामी सरकारच्या मुलकी व लष्करी अधिका–यांना त्यांनी सविस्तर आदेश दिले. व बँकॉकला विमानाने जायचे असे ठरविले. 15 ऑगस्ट 1945 रोजी जपानच्या शरणागतीची अधिकृत घोषणा झाली. 16 ऑगस्ट रोजी ते बँकॉकला गेले व दुस–या दिवशी सकाळी सैगाँनकडे रवाना झाले व त्याच दिवशी 17 ऑगस्ट 1945 रोजी संध्याकाळी उशीरा विमानाने सैगाँनहून रवाना झाले. माहीत असलेला हा त्यांचा शेवटचा विमान प्रवास होता. ''तुम मुझे खून दों, मैं तुम्हे आझादी दूँगा'' असे सांगणारे नेताजी हे प्रखर राष्ट्रभक्त होते. स्वतःच्या तेजाने तळपणा–या या तेजस्वी ता–याने सर्व जगाला दखल घेण्यास भाग पाडले होते.

संदर्भ ग्रंथसूचीः

1. गभणे धनंजय, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व थोर भारतीय विचारवंत, पिंपळापुरे बुक्स डिस्ट्रीब्यूटर
   शहासने चंद्रकांत, देशभक्त कोश, मंगल प्रिंटर्स

नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि आझाद हिंद सेना

प्रा. डॉ. अर्चना नारायण धर्मे

श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

प्रस्तावना:

सुभाष बोस यांचा जन्म ओरिसातील एका मोठ्य बंगाली कुटुंबात झाला होता भारतीय नागरी सेवा परीक्षा देण्यासाठी त्यांना इंग्लंडला पाठवण्यात आले. परीक्षेत ते यशस्वी झाले, परंतु राष्ट्रवाद हा उच्च दर्जाचा असल्याचे कारण देत त्यांनी अंतिम परीक्षा दिली नाही. महात्मा गांधी आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय चळवळीत सामील होण्यासाठी घश्ह्मघ मध्ये भारतात परत आले. बोस हे जवाहरलाल नेहरू यांचे नेतृत्व असलेल्या गटात गेले. हा गट घटनात्मक सुधारणेसाठी कमी उत्सुक होता आणि समाजवादासाठी अधिक खुला होता. घर्श्* मध्ये ते काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. घर्श्* मध्ये पुन्हा निवडून आले, पण पुढे ते आणि महात्मा गांधींमध्ये मतभेद झाले. काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांनी गांधींना पाठिंबा दिला. त्यानंतर बोस यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.

लहानपणी, सुभाष कटक मध्ये रॅवेन्शॉ कॉलिजिएट हायस्कूल नामक शाळेत शिकत होते. ह्या शाळेत त्यांच्या एका शिक्षकाचे नाव वेणीमाधव दास होते.वेणीमाधव दास आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्तीचे स्फुल्लिंग जागवत. त्यांनी सुभाषमधली सुप्त देशभक्ती जागृत केली. वयाच्या घह्व्या वर्षी, सुभाष गुरूच्या शोधात हिमालयात गेले हाते.गुरूचा हा शोध असफल राहिला. त्यानंतर स्वामी विवेकानंदांचे साहित्य वाचून, सुभाष त्यांचे शिष्य बनले. महाविद्यालयात शिकत असताना, अन्यायाविरूद्ध लढण्याची त्यांची प्रवृत्ती झाली.कोलकात्त्यातील प्रेसिडेंसी महाविद्यालयात इंग्रज प्राध्यापक ओटेन हे भारतीय विद्यार्थ्यांशी उर्मटपणे वागत असत.म्हणून सुभाषने महाविद्यालयात संप पुकारला होता.घश्ह्मघ साली इंग्लंडला जाऊन, सुभाष भारतीय नागरी सेवेच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. परंतु इंग्रज सरकारची चाकरी करण्यास नकार देऊन त्यांनी राजीनामा दिला व ते मायदेशी परतले.

स्वातंत्र्यलढ्यात प्रवेश व कार्य:

कोलकात्त्यातील ज्येष्ठ स्वातंर्त्यसैनिक, देशबंधू चित्तरंजन दास ह्यांच्या कार्याने प्रभावित झालेल्या सुभाषची, दासबाबूंबरोबर काम करण्याची इच्छा होती. इंग्लंडहून त्यांनी दासबाबूंना पत्र लिहून, त्यांच्याबरोबर काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली होती.

रविंद्रनाथ ठाकूर ह्यांच्या सल्ल्यानुसार भारतात परतल्यानंतर ते सर्वप्रथम मुंबईला जाऊन महात्मा गांधींना भेटले. मुंबईत गांधींजी मणिभवन नामक वास्तु मध्ये वास्तव्य करत. तेथे जुलै ह्मञ, घश्ह्मघ रोजी महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस सर्वप्रथम एकमेकांना भेटले.

गांधींजीनी देखिल कोलकत्याला जाऊन दासबाबूंबरोबर काम करण्याचा सल्ला दिला. मग सुभाषबाबू कोलकात्त्याला आले व दासबाबूंना भेटले. दासबाबूंना त्यांना पाहून फार आनंद झाला. त्याकाळी, गांधींजीनी इंग्रज सरकारच्या विरोधात असहकार आंदोलन चालवले होते. दासबाबू बंगालमध्ये ह्या आंदोलनाचे नेतृत्व करत होते. त्यांच्याबरोबर सुभाषबाबू ह्या आंदोलनात सहभागी झाले.

आझाद हिंद सेनेची स्थापनाः

ब्रिटीशांना भारतातून हाकलून देण्यासाठी परदेशांची सशस्त्र मदत घेण्याकरिता ते जेव्हा जर्मनीला पोहचले तेव्हा हिटलर सर्वसत्ताधीश होता. कोणत्याही अटीवाचून ब्रिटनच्या शत्रू राष्ट्रांची मदत घेऊन, ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून भारत मुक्त करण्याच्या त्यांच्या निर्धाराने हिटलर राजवट प्रभावीत झाली व त्यांना 'आझाद हिंद सेना' उभी करता आली व स्वतंत्र भारत रेडिओ केंद्र सुरु करण्यात आले. स्वतंत्र भारताचे नौदल उभा केले. सर्व मुलकी लोक व सैनिक त्यांच्या झेंड्याखाली एकत्र आले व त्यांनी एकमताने व उत्स्फूर्तपणे त्यांना नेता मानले तेव्हापासून ते त्यांना 'नेताजी' म्हणू लागले.

युध्द सुरु असताना आझाद हिंद फौज उभी करणे व भारतातील ब्रिटीश सत्तेशी लढण्यासाठी ही सेना भारताच्या वायव्य सरहद्दीपर्यत नेणे परस्परापासून भिन्न गोष्टी होत्या. अगदी तेव्हाच डिसें. १९४१ मध्ये जपानने ब्रिटनविरुध्द महायुध्दात उडी घेतली व सुभाषचंद्राना सुवर्णसंधीच मिळाली. मलाया व सिंगापूरचे रक्षण करण्यासाठी जे भारतीय सैनिक नेले होते. त्यांना शरणागतीच्या अटीनुसार जपानच्या स्वाधीन केले.

जून १९४२ मध्ये बँकॉक येथे पूर्व आशियातील भारतीयांच्या सर्व प्रतिनिधींची रास बिहारी बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली बैठक झाली या सभेने नेताजीना चळवळीचे नैतृत्व स्वीकारण्याची विनंती केली. त्याप्रमाणे जीव धोक्यात घालून जर्मनीतून पाणबुडीतून निघून ब्रिटीश बेटे, अफ्रिकेला वळसा घालून हिंदी महासागर, सुमात्रा व पेनांग तेथून विमानाने जपान व अखेरीस सिंगापूर हा ९० दिवसाचा रोमहर्षक प्रवास नेताजी पूर्ण केला. जून १९४३ मध्ये जपानचे पंतप्रधान जनरल टोजो यांचेशी बोलणी सुरु केली व भारतीय स्वातंर्त्यासाठी ते मदत करतील असेआश्वासन घेतले. टोकीओ रेडिओवरून त्यांनी जपानमध्ये असल्याचे जाहीर भाषणातून सर्व जगाला सांगीतले. ०२ जुलै १९४३ रोजी नेताजी विमानाने जपानहून सिंगापूरला गेले. तेव्हा रासबिहारी बोस यांच्या उपस्थितीत नेताजीच्या स्वाधीन स्वातंत्र चळवळीची सर्व सूत्रे दिली. दुस—या दिवशी खाकी गणवेश घालून नेताजीनी सैनिकांची पाहणी केली व 'चलो दिल्ली' ही युध्द घोषणा दिली. मलाया, थायलंड, ब्रम्हदेश, व फ्रेंच इंडोचायना यांचा धावता दौरा केला. स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करावा असे आवाहन केले. इंडियन इंडिपेन्डस लीगच्या मुख्य कार्यालयाची पुनर्रचना केली व तिचा विस्तार केला सर्वसाधारण अर्थ, प्रसिध्दी, गुप्त माहिती, भरती व प्रशिक्षण या सर्व खात्याबरोबरच त्यांनी आरोग्य व महिला, राष्ट्रीय शिक्षण व संस्कृती, पुनर्रचना, पुरवठा, परदेश, घरबांधणी व वाहतूक ही नवी खाती सुरु केली. ऑक्टोबर १९४३ रोजी सिंगापूरात त्यांनी आझाद हिंदचे हंगामी सरकार स्थापन केले.

दुस—याच दिवशी झाशीची राणी रेजिमेंटचे सिंगापूरात शिबीर उघडले. डॉ. लक्ष्मी स्वामीनाथन यांचेकडे जबाबदारी सोपविली त्यांना आझाद हिंद सेनेत कर्नलचा हुद्दा दिला. त्या सर्व महिलांना बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले. व दुस—याच रात्री आझाद हिंद हंगामी सरकारनेब्रिटनविरुध्द युध्द पुकारले.जपान, जर्मनी, इटली, कोशिया, ब्रम्हदेश, थायलंड, चीन, फिलीपीन्स, व मांचूरिया या ९ देशांनी या नेताजीच्या सरकारला मान्यता दिली. हंगामी सरकार बनविल्यानंतर १ आठवडयाने नेताजी विमानाने टोकीओला गेले. तेथे विशाल पूर्व आशिया परिषदेत त्यानी भाग घेतला. त्यावेळी भारताचे प्रमुख म्हणून सन्मानाने जपानच्या सम्राटांनी त्यांना भेट दिली. त्यावेळी पंतप्रधान टोजो यांनी ६ नोव्हेंबर १९४३ रोजी जाहीर केले की, अंदमान—निकोबार बेटे नेताजीच्या स्वाधीन करण्यांत येतील. अशाप्रकारे पहिला भूप्रदेश या सरकारच्या ताब्यात आला. ३१

डिसेंबर १९४३ रोजी नेताजीनी स्वतंत्र भारताच्या प्रदेशावर पाय ठेवला. दरम्यान हंगामी सरकारने ‘अंदमानला’ ‘शहीद’ व ‘निकोबारला’ ‘स्वराज्य’ ही नांवे द्यायचे ठरविले. अंदामनला निघण्यापूर्वी भाषा, पोशाख, अन्न, अभिवादन, बोधचिन्ह व समारंभ याबाबत शिफारशीसाठी एक समिती नेमली. विमानाने बँकॉक मार्ग ब्रम्हदेशाला गेले व रंगून येथे सरकारचे दुसरे महत्वाचे कार्यालय स्थापन केले.

४ फेब्रुवारी १९४४ रोजी आराकान आघाडीवर आझाद हिंद फौजेने युध्दातील पहिली गोळी झाडल्याची घोषणा केली. त्यात सेनेला यश मिळाले. १८ मार्च १९४४ या दिवशी सेनेने ब्रम्हदेशाची सरहद्द ओलांडुन प्रथम भारताच्याब्रिटनविरुध्द युध्द पुकारले.जपान, जर्मनी, इटली, कोशिया, ब्रम्हदेश, थायलंड, चीन, फिलीपीन्स, व मांचूरिया या ९ देशांनी या नेताजीच्या सरकारला मान्यता दिली. हंगामी सरकार बनविल्यानंतर १ आठवडयाने नेताजी विमानाने टोकीओला गेले. तेथे विशाल पूर्व आशिया परिषदेत त्यानी भाग घेतला. त्यावेळी भारताचे प्रमुख म्हणून सन्मानाने जपानच्या सम्राटांनी त्यांना भेट दिली. त्यावेळी पंतप्रधान टोजो यांनी ६ नोव्हेंबर १९४३ रोजी जाहीर केले की, अंदमान—निकोबार बेटे नेताजीच्या स्वाधीन करण्यांत येतील. अशाप्रकारे पहिला भूप्रदेश या सरकारच्या ताब्यात आला. ३१ डिसेंबर १९४३ रोजी नेताजीनी स्वतंत्र भारताच्या प्रदेशावर पाय ठेवला. दरम्यान हंगामी सरकारने श्अंदमानलाश्ष्शहीदष व श्निकोबारलाश्ष्स्वराज्यष ही नांवे द्यायचे ठरविले. अंदामनला निघण्यापूर्वी भाषा, पोशाख, अन्न, अभिवादन, बोधचिन्ह व समारंभ याबाबत शिफारशीसाठी एक समिती नेमली. विमानाने बँकॉक मार्ग ब्रम्हदेशाला गेले व रंगून येथे सरकारचे दुसरे महत्वाचे कार्यालय स्थापन केले. ४ फेब्रुवारी १९४४ रोजी आराकान आघाडीवर आझाद हिंद फौजेने युध्दातील पहिली गोळी झाडल्याची घोषणा केली. त्यात सेनेला यश मिळाले.

१८ मार्च १९४४ या दिवशी सेनेने ब्रम्हदेशाची सरहद्द ओलांडुन प्रथम भारताच्याभूमीवर पाय ठेवला व २१ मार्च १९४४ रोजी जाहीरनामा काढून या खळबळजनक घटनेची माहिती पूर्व आशियाला, भारताला व सर्व जगाला दिली. हाच दिवस सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवावा असा ठरला. रंगूनला त्यांनी ईनडिपेडन्सलिगचा विस्तार केला व पुरवठा, मनुष्यबळ, महसूल ही खाती उघडुन सरकारचा विस्तारही केला. हंगामी सरकारच्या कामाचा व्याप फार वाढल्यामुळे लिगच्या मुख्य कार्यालयात आणखी १२ खाती उघडली. ५ एप्रिल १९४४ रोजी त्यांनी आझाद हिंद सरकारची पहिली राष्ट्रीय बैंक रंगूनमध्ये उघडली. जून—जुलै १९४४ मध्ये इंफाळ पासून ३ मैलावर सेनेला थोपवून ठेवले. विमानाचे संरक्षण नसल्याने आझाद हिंद सेनेला माघार घ्यावी लागली. दुसरी तयारी करुन पुन्हा इंफाळवर हल्ला करण्यासाठी सांगण्यात आले. पण शत्रूचे सैनिक मेखतिला, पिनमान व रंगूनच्या रोखाने आगेकूच करीत होते. २४ एप्रिल १९४५ रोजी आझाद हिंद सेनेने माघार घेतली व नेताजी रंगूनमार्ग बैंकॉकला पोचले. जर्मनी मे च्या मध्यास शरण गेला. जपान मात्र लढतच राहीला. त्या काळात मंन्त्र्याबरोबर नेताजीच्या प्रदीर्घ बैठका झाल्या. नवीन योजना आखण्याचे काम सुरु होते. दुसरीकडे व्हाइसराय लॉर्ड वॅव्हेल यांचे वेगळे प्रयत्न चालू होते व सर्वांनी ब्रिटीशांना युध्दात मदत करावी असे म. गांधीना सूचविले. वॅव्हेल यांची ही योजना समजल्यावर नेताजी १८ जून रोजी बैंकॉककडून सिंगापूरला गेले. व रेडिओवर रोज कळकळीची भाषणे करुन सर्वांना विनंती केली. कॉग्रेसने वॅव्हेलची योजना मान्य करु नये अशी विनंती नेताजीनी केली. त्यानुसार कॉग्रेसने वॅव्हेल योजना झिडकारली व सिमला परिषद फिसकटली. नेताजींनी मलायाचा दौरा केला. सेरांबन येथे त्यांचा मुक्काम असतांना रशियाने जपानशी युध्द पुकारल्याची बातमी आली. व लगेच ११

ऑगस्ट रोजी जपानने शरणागती पत्कारली असा निरोप मिळाला.नेताजी ताबडतोब सिंगापुरला गेले. हंगामी सरकारच्या मुलकी व लष्करी अधिका—यांना त्यांनी सविस्तर आदेश दिले व बँकॉकला विमानाने जायचे असे ठरविले. १५ ऑगस्ट १९४५ रोजी जपानच्या शरणागतीची अधिकृत घोषणा झाली. १६ ऑगस्ट रोजी ते बँकॉकला गेले व दुस—या दिवशी सकाळी सैगाँनकडे रवाना झाले व त्याच दिवशी १७ ऑगस्ट १९४५ रोजी संध्याकाळी उशीरा विमानाने सैगाँनहून रवाना झाले. माहीत असलेला हा त्यांचा शेवटचा विमान प्रवास होता. ''तुम मुझे खून दों, मैं तुम्हे आझादी दूँगा'' असे सांगणारे नेताजी हे प्रखर राष्ट्रभक्त होते. स्वत:च्या तेजाने तळपणा—या या तेजस्वी ता—याने सर्व जगाला दखल घेण्यास भाग पाडले होते.

॥ वंदे मातरम ।

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. शहासने चंद्रकांत, देशभक्त कोश, मंगल प्रिंटर्स
२. गभणे धनंजय, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व थोर भारतीय विचारवंत, पिंपळापुरे बुक्स डिस्ट्रीब्यूटर

Understanding Primary Education

Shri. Mahesh Ramkishan Bodhane
Graduate Teacher, ZPCPS Nahad, TQ.Basmath Dist.Hingoli

Primary education is vital for children's development, serving as their first formal educational experience from ages 5 to 11. It builds essential skills like literacy and numeracy, and supports social and emotional growth. Despite global advancements in access, challenges remain that necessitate ongoing improvements.

Primary education is fundamental for individual and societal development. While challenges persist, targeted strategies can enhance its quality and accessibility, ensuring every child receives the education they deserve. This investment is crucial for fostering a more equitable and prosperous future.Understanding primary education is crucial, as it serves as the cornerstone of a child's formal learning journey, generally covering ages 5 to 11, or from kindergarten to around grade five or six. Primary education represents a critical stage in both cognitive and social development, where children gain foundational knowledge in essential subjects, such as reading, writing, mathematics, science, and social studies. It is during these years that they develop key literacy and numeracy skills, as well as a growing awareness of the world around them, which prepares them for more advanced academic pursuits in secondary education and beyond.

The importance of primary education extends beyond academics; it is also a formative period for emotional and social growth. Children learn to engage with peers and teachers in a structured environment, which fosters communication skills, teamwork, empathy, and respect for diversity. Social skills, like sharing, listening, and cooperating, are integrated into daily classroom routines and interactions, helping children build relationships and develop a sense of community. This period encourages curiosity, allowing students to explore, question, and interact with new ideas in a safe, supportive environment, which can spark lifelong learning habits and intellectual enthusiasm.In addition to imparting basic knowledge, primary education focuses on fostering critical thinking, problem-solving abilities, and resilience. Effective primary education helps children learn how to approach and overcome challenges, encouraging a growth mindset where mistakes are seen as learning opportunities rather than failures. Teachers play a vital role in guiding students through this process, acting as both instructors and mentors. Through project-based learning, hands-on activities, and collaborative tasks, students are encouraged to apply what they learn in practical settings, making education more engaging and meaningful.

Primary education is often designed to be inclusive and adaptable, recognizing that each child has unique learning needs and abilities. Many education systems provide support for children with diverse backgrounds, learning styles, and developmental rates, making accommodations through specialized support programs, differentiated instruction, and sometimes even individualized education plans (IEPs) for students with special needs. By addressing these needs early on, primary education systems aim to prevent future learning difficulties and to foster a positive educational experience for every child. Moreover, primary education lays the groundwork for essential life skills, such as time management, responsibility, and self-discipline. Assignments, classroom responsibilities, and interactive activities encourage children to take ownership of their learning, teaching them how to manage tasks, follow instructions, and meet deadlines. These skills are reinforced through structured daily routines that help children develop good habits and an understanding of the importance of consistency.

Another key aspect of primary education is its focus on family and community involvement. Parents and guardians are often encouraged to participate in their child's education through regular communication with teachers, involvement in school activities, and support with homework and learning at home. By fostering a strong connection between school, family, and community, primary

education builds a supportive network that enhances children's academic success and emotional well-being.

The Needs of Primary Education

1. **Access and Equity:** Ensuring all children, regardless of background, can attend school is critical. Many still face barriers due to poverty and cultural norms.
2. **Quality of Education:** Improving the quality of education is essential, as many schools lack resources and trained teachers, leading to poor literacy and numeracy outcomes.
3. **Health and Nutrition:** Children's health significantly affects their learning. Programs providing meals and health services are necessary for academic success.
4. **Social and Emotional Support:** Schools should focus on social and emotional learning to foster resilience and interpersonal skills.

Strategies for Improvement

1. **Policy and Funding:** Governments must prioritize and fund education effectively to enhance infrastructure and resources.
2. **Community Involvement:** Engaging communities can boost enrollment and retention, creating a culture that values education.
3. **Teacher Training:** Continuous professional development for teachers is crucial for improving education quality.
4. **Integration of Technology:** Utilizing technology can enhance learning and provide access to resources, especially for remote areas.
5. **Inclusive Education:** Promoting inclusive practices ensures all children, including those with disabilities, receive quality education.

Indicators of Success

1. **Enrollment and Attendance Rates:** Tracking these metrics helps identify areas for improvement.
2. **Learning Outcomes:** Assessing literacy and numeracy skills evaluates educational effectiveness.
3. **Student Retention Rates:** High retention indicates a supportive learning environment.
4. **Health and Well-being Indicators:** Monitoring health and nutrition can reflect educational impact.
5. **Parental and Community Involvement:** Active participation enhances the educational experience.

Primary education is not merely about teaching fundamental skills but about shaping young individuals who are prepared for the challenges and opportunities ahead. By promoting academic competence, social interaction, emotional intelligence, and self-discipline, primary education provides a well-rounded foundation that supports a child's journey toward lifelong learning and personal growth.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस------एक राष्ट्रभक्त

प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
श्रीमती पि.डी. पाटील समाजकार्य .महा. खडकी अकोला

देशाची व मानव जातीची सेवा करणे हे जीवनाचे सर्वोच्च ध्येय असणारे नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांचा जन्म 23 जानेवारी 1897 साली झाला. तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आजादी दूंगा, असे सांगणारे नेताजी हे प्रशांत होते. स्वतःच्या तेजाने तळपणाऱ्या या तेजस्वी तार्याने सर्व जगाला दखल घेण्यास भाग पाडले होते. श्रेष्ठ क्रांतिकारक नेते आणि आझाद हिंद सेनेचे सरसेनापती. नेताजी ही त्यांना लोकांनी दिलेली सुभाष बाबूंची करावी नगरचे(बंगाल). त्यांचे वडील जनकीनाक वकिलीच्या व्यवसायानिमित्त कटकला आहे. तेथे सुभाषचंद्रांचा जन्म झाला. आई प्रभावती देवीने बांधवांना त्यांच्यावर संस्कार त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या भरणे महत्त्वाचे आहे. सुभाष बाबू वर स्वामी रामकृष्ण आणि विवेकानंद यांचा फार मोठा प्रभाव शाळेत असताना पडला होता. दोघांच्या अनेक ग्रंथाचे वाचन त्यांनी तेव्हा केले होते. मिशन शाळेत गोऱ्या व हिंदी विद्यार्थ्यांमध्ये करण्यात येणारा भेदाभे आणि विवेकानंदांचे लिखाण यामुळे राष्ट्रप्रेन निर्माण झाले व पुढे गोऱ्यांच्या उड्डांवर्तनाचे प्रसंग अधिकारी घडले तस तसे ते वाढत गेले. विवेकानंद रामकृष्णांच्या ग्रंथामुळे त्यांना अत्यंत उत्कट अशी धार्मिक ओढ वाटू लागली., वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून ते घटक आणि नंतर कलकत्त्याला भेटणाऱ्या साधू,, योगी इत्यादींना प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून आपल्याला खरा मार्ग सापडेल का याचा शोध घेऊ लागले. ध्यान हट्टयोग यातही त्यांना गोडी वाटू लागले विषय सत्तेवर पूर्ण नियंत्रण मिळून साक्षात्कार प्राप्तीचा मार्ग दाखवणारा गुरु त्यांना या दोन्ही शहरात भेटला नाही.

कॉलेजमधील एक वर्ष संपल्यानंतर उन्हाळ्याच्या सुट्टीत वयाच्या 17 व्या वर्षी ते आणि त्यांचे काही मित्र गुरुच्या शोधात निघाले. बऱ्याच तीर्थक्षेत्री ते फिरले परंतु हवा असलेला गुरु मिळाला नाही उलट त्या ठिकाणी जातीपातीचे प्रस्थ, इत्यादी पाहून त्यांचा भ्रमनिरास झाला. विवेकानंदांच्या शिकवणुकीने त्यांची मानव जातीच्या समानतेवरील श्रद्धा दृढ झाली. प्रा प्रा. ओटन यांच्या व तशाच एका गोऱ्या प्राध्यापकांच्या उर्मट वर्तणुकीने अपमानित झालेल्या प्रेसिडेंट कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी हरताळ पुकारला. त्यांचे नेतृत्व स्वीकारणे सुभाष बाबूंना भाग पडले, पुढील आयुष्याचे वळण लागण्याची ही नांदी होती. पण या प्र करणी त्यांना महाविद्यालयातून काढून टाकण्यात आले. पुढे आशुतोष मुखर्जीच्या मदतीने त्यांना स्कॉटिच चर्च कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला. ते तत्वज्ञान विषयी घेऊन पहिल्या वर्गात बीए झाले. यावेळी वडिलांच्या इच्छेनुसार ते आय. सी. एस . साठी इंग्लंडला गेले. त्या वेळी असहकार आंदोलन सुरू झाले नव्हते. जालियनवाला बाग येथे काय घडले याची पूर्ण कल्पना पंजाब बाहेरच्या लोकांना आली नव्हती. परीक्षेत यश मिळाल्यानंतर हळूहळू सर्व गोष्टी उघडण्यात आल्या. आंदोलन सुरू झाले तेव्हा त्यांनी पहिली सक्तीची एक वर्षाची उमेदवारी न करता सरळ नोकरीचा राजीनामा देऊन स्वदेशाची वाट धरल यावेळी महात्मा गांधीजींच्या असहकार चळवळ जोरात होती त्यांची भेट घेऊन पुढील दिशा समजावून घेण्यासाठी प्रयत्न केला. महात्मा गांधींनी त्यांना कलकत्त्याला चित्तरंजन दासाकडे पाठवले. मृत्यूपर्यंत चार वर्ष सुभाष बाबांचे राजकीय गुरु चित्तरंजनच होते. या सुमारास इंग्लंडच्या प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या कलकत्त्यामधील आगमनावर बहिष्कार टाकण्याची मोहीमाखण्यात आली. सुभाष बाबूंनी त्यात पुढाकार घेतला त्यात त्यांना चित्तरंजन दासाबरोबर सहा महिन्याचा करावाच भोगावा लागला. तुरुंगात डासांच्या पुरोगामी विचारांचा शुभविवाह फार मोठा परिणाम झाला कारावासानंतर ते काही दिवस बेंगाल नॅशनल महाविद्यालयाचे प्राचार्य आणि स्वराज्य या वृत्तपत्राचे संपादक होते. पुढे चित्तरंजनदास कलकत्ता महानगरपालिकेचे महापौर झाल्यावर सुभाष बागुल कडे मुख्य अधिकाऱ्यांची जबाबदारी आली. ब्रिटिश सरकारने सूडबुद्धीने खोटा आरोप लावून ऑक्टोबर 1924 मध्ये त्यांना स्थानबद्ध केले. बंगाल प्रांतिक परिषदेमध्ये क्रांतिवीर गोपीनाथ यांचा जाहीर गौरव करण्यात आला. परिषदेत स्वतंत्र पक्षाचे म्हणजे कन्सिलचे काम करणाऱ्या कॉंग्रेस गटाचे बहुसंख्य लोक होते. त्यांनी बंगाल कौन्सिलची कार्य अशक्य करून टाकले होते. त्यांना खच्ची करण्यासाठी फार व्यापक घरपकडे झाल्या व सर्वांवर दहशतवादी आंदोलनाशी संबंधित असल्याचे आरोप करण्यात आले., बेरहानपुर, कलकत्ता इत्यादी शहरातील तुरुंगात काही कार्ड ठेवून पुढे मांडल्यासही पाठविण्यात आले. बारा वाजता त्यांनी

इतिहास, धर्मशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादी विविध विषयाचे वाचन केले. दरम्यान चित्तरंजन दास यांचे निधन झाल्याचे त्यांना कळले प्रकृती ठीक नसल्यामुळे सुभाष बाबूंना मुक्त करण्यात आले.

भारतातील राजकीय परिस्थितीचा अभ्यास करून ते राजकारणात पडले. ते बंगाल प्रांतिक कॉंग्रेस परिषदेचे अध्यक्ष झाले. कॉंग्रेसची सरचिटणीस म्हणूनही त्यांची नियुक्ती झाली. दोघांनी इंडिया इंडिपेंडेंट युथ लीगची स्थापना केली याच वर्षी कलकत्ता येथील अखिल भारतीय कॉंग्रेसचे अध्यक्ष मोतीलाल नेहरू यांनी वसाहतीच्या स्वराज्याची मागणी करणारा ठराव कॉंग्रेस अधिवेशनात मांडला. 1930 च्या सविनय कायदेभंगाच्या वेळी सुभाष बाबूंना पुन्हा अटक झाली. गांधी आर्यविन करारानंतर त्यांची मुक्तता झाली व ते कलकत्ता महानगरपालिकेचे महापौर झाले. भगतसिंग यांची फाशी वाचू शकत नसल्यामुळे व प्रत्यक्ष काहीच सवलती न मिळाल्यामुळे गांधी अरविंद कराराला सुभाष बाबूंनी अत्यंत क** शब्दात जाहीर विरोध केला होता. तेव्हापासून महात्मा गांधी व सुभाष बाबूंचे मार्ग भिन्न झाल्यासारखे दिसत होते. जानेवारी 1932 मध्ये सशस्त्र क्रांतिकारक चळवळीशी संबंध जोडून सरकारने त्यांना पुन्हा स्थानबद्ध केले. पण प्रकृतीच्या कारणास्तव तुरुंगातून मुक्त करताना त्यांना देशातून हद्दपार केल्याची सांगण्यात आले. उपचारासाठी परदेशी जाणे त्यांना भाग होते. 1933-36 अशी तीन वर्षे ते व्हीएनना येथेराहिले. या काळात त्यांनी युरोपातील राजकीय परिस्थितीचा सर्वांगीण आढावा घेतला. युरोपच्या दौऱ्यात ही व्हीएनना येथे विठ्ठल भाई पटेल यांची सानिध्य त्यांना लाभले. विठ्ठल भाईंनी आपल्या मृत्युपत्रांमध्ये आपल्या संपत्तीची विश्वस्त म्हणून त्यांना नेमले. हद्दपारच्या अग्नीचा अभंग करून सुभाष बाबू भारतात आले त्यांना पुन्हा पकडण्यात आले. 1935 च्या कायद्यान्वये नव्या टॉन्सिलच्या निवडणुका झाल्यानंतरच त्यांचे मुक्तता करण्यात आली. हरिपूर येथे झालेल्या कॉंग्रेस अधिवेशनाचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी राष्ट्रीय नियोजन समिती आक्टोबर मध्ये नियुक्त केली.

देशाच्या परिस्थितीत कॉंग्रेसचे धोरण जहाल असावे व कॉंग्रेसने आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा बदलत्या राजकारणात अनुकूल फायदा करून घ्यावा, या उद्देशाने ते अध्यक्षपदासाठी पुन्हा उभे राहिले. महात्मा गांधींच्या विरोधात न जुमानता त्रिपुरा कॉंग्रेस अधिवेशनाच्या अध्यक्ष पदाची निवडणूक त्यांनी लढवली व पट्टा बी सी तारमैया यांचा पराभव करून ते अध्यक्ष झाले. आपल्या अध्यक्ष भाषण सहा महिन्यात युद्धाचा भडका उडेल, असे भाकित त्यांनी केले या निवडणुकीमुळे महात्मा गांधी नाराज झाले. त्यांनी हा आपलाच पराभव आहे असे मानले. बहुसंख्य सभासदांनी गांधीचे नेतृत्व मान्य केल्यामुळे सुभाष बाबूंनी एप्रिलमध्ये अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला आणि मेम मध्ये फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना करून स्वमताचा प्रचार चालू ठेवला. कॉंग्रेसने सुभाष बाबून विरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई करून बंगाल प्रांतिक प्रदेशातून त्यांची उचल बांगडी केली व पुढे तीन वर्ष कोणत्याही पक्षीय अधिकार पदासाठी निवडणूक लढविण्यावर त्यांच्यावर बंदी घालण्यात आली. सुभाष बाबूंच्या अंदाजाप्रमाणे सप्टेंबर 1939 मध्ये युरोपमध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले त्यावेळी फॉरवर्ड ब्लॉकच्या वतीने संपूर्ण देशभर ब्रिटिश विरोधी मोहीम सुरू केली. जुलै 1940 मध्ये शेकरू सहकार्यासह त्यांची तुरुंगात रवानगी झाली. पण ब्रिटनच्या विरुद्ध राष्ट्रांशी सहकार्य केले तर स्वातंत्र्य मिळेल व त्यासाठी ही रीने आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पडले पाहिजे. असा निष्कर्ष त्यांनी काढला पण आता तुरुंगातच कितपत पडून राहणे ही घोडचूक ठरेल म्हणून नोव्हेंबर 1940 मध्ये सरकारला निर्वाणीचा इशारा दिला व तुरुंगातच आमरण उपोषण सुरू केले. तेव्हा सरकारने घाबरून त्यांना गुपचूप सोडून दिले. चाळीस दिवस गुपचूप घरी राहून ते अचानक ब्रिटिशांची कोरडी नजर चुकवून घरातून पळून गेले. नऊ महिन्यांनी नोव्हेंबर 1941 मध्ये ते स्वतः जर्मनीतून रेडिओवरून बोलू लागले तेव्हा सर्व जगाला भारताला त्यांची माहिती झाली. ब्रिटिशांना भारतातून हाकलून देण्यासाठी परदेशांची सशस्त्र मदत घेण्याकरता ते जेव्हा जन्म दिला पोचले तेव्हा हिटलर सर्व सत्ताधीश होता. कोणत्याही अटी वाचून ब्रिटनच्या शत्रू राष्ट्रांची मदत घेऊन ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून भारत मुक्त करण्याचा त्यांच्या निर्धाराने हिटलर राजवट प्रभावित झाली व त्यांना. आझाद हिंद सेना. उभी करता आली व स्वतंत्र भारत रेडिओ केंद्र सुरू करण्यात आले. स्वतंत्र भारताचे दल उभे केले सर्व मुलकी लोक व सैनिक यांच्या झेंड्याखाली एकत्र आले व त्यांना एक मताने व उत्स्फूर्तपणे नेता मानले तेव्हापासून ते त्यांना नेताजी म्हणून लागले. युद्ध सुरू असताना आझाद हिंद फौज उभी करणे तो भारतातील ब्रिटिश सत्तेशी लढण्यासाठी हिशेला भारताच्या वायव्य सरहद्दीपर्यंत येणे हा अगदी परस्परांपासून दोन भिन्न गोष्टी होते. डिसेंबर 1941 मध्ये जपानने ब्रिटनविरुद्ध महायुद्धात उडी घेतली व सुभाषचंद्र यांना सुवर्णसंधीच मिळाली .1942 फेब्रुवारी सिंगापूर जपानच्या हाती पडले मला या व सिंगापूरचे रक्षण

करण्यासाठी जे भारतीय सैनिक नेले होते त्यांना शरणागतीच्या अटीनुसार जपानच्या स्वाधीन केले. जून 1942 मध्ये बँकॉक येथे पूर्व आशियातील भारतीयांच्या सर्व प्रतिनिधींची टास्क बिहारी पोस्ट यांच्या अध्यक्षतेखाली बैठक झाली या सभेने नेताजींना चळवळीचे नेतृत्व स्वीकारण्याची विनंती केली. त्याप्रमाणे जीव धोक्यात घालून जर्मनीतून पाणबुडीतून निघून ब्रिटिश बेटे, आफ्रिकेला वळसा घालून हिंदी महासागर, सुमन ना व पेनांग येथून विमानाने जपान व खेरी सिंगापूर हा 90 दिवसाचा रूम हर्ष प्रवास नेताजींनी पूर्ण केला.

आझाद हिंद सेनेच्या इतिहासातील शेवटचे प्रकरण दिल्लीत घडले. इंग्लंडच्या राजे विरुद्ध युद्ध करण्याच्या आरोपावरून मेजर जनरल शहानवाज, पी. के. सहगल, व कर्नल जी. एस. ढिल्लो यांच्यावर देशद्रोहाचा खटला भरला. संपूर्ण देशात खळबळ माजली. बंद झाले. त्यानंतर लवकरच 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. नेताजी सुभाष चंद्र बोस म्हणजे मूर्तिमंत देशभक्त. त्यांचा विमान अपघातातील मृत्यू दूरच राहिला दिनांक 18 ऑगस्ट 1945 रोजी त्यांचा कथेत विमान अपघातात मृत्यू झालाच नाही असे आता सिद्ध झाले आहे. 1956 साली केंद्र सरकारने चौकशीसाठी रश्मी शहानवाज आयोग गठीत केला. त्यानंतर सन 1970 मध्ये खोसला आयोग गठीत केला. वरील दोन्ही आयोगाने विमान दुर्घटनेत मृत्यू असा निष्कर्ष काढला. परंतु उसाने 1998 मध्ये कोलकाता उच्च न्यायालयात दाखल करण्यात आलेल्या याचिकेवर सुनावणी करताना न्यायालयाच्या ध्यानात आले की वरील नेताजी प्रकरणात ठोस काही झालेच नाही. तेव्हा न्यायालयाच्या निर्देशानुसारच पंतप्रधान मा. ना. अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या सरकारने न्यायमूर्ती एस. के. मुखर्जी आयोग गठीत केला. मुखर्जी आयोगाने तैवान सरकारशी समक्ष संपर्क साधल्यानंतर तैवान सरकारने असे सांगितले की, 18 ऑगस्ट 1945 तर सोडाच, पण त्या तारखेच्या कोणताही अपघात मध्ये झाला नाही. यापूर्वी कोणताही आयोग तैवानला गेलेलाच नव्हता. त्यामुळे नेताजी चा विमान अपघातात मृत्यू झालेला नाही हे हळूहळू स्पष्ट होत गेले.

रेकोजी मंदिर जपान येथे ठेवलेल्या अस्थीची डी. एन. ए. चाचणी केली असता, त्या अस्थी नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांच्या नाहीत असे विज्ञानाने सिद्ध केलेले आहे. तसेच दिनांक 19 8 1945 रोजी तैवांच्या सैनिकी इस्पितळात दगावलेल्या इच्छोरे कोरा. नावाच्या सैनिकाच्या त्या अस्थी आहेत हे सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे नेताजींचा मृत्यू विमान अपघातात झालेलाच नाही याचा हा खूप मोठा वैज्ञानिक पुरावा आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१) शहासने चंद्रकांत, देशभक्त कोश, बहुजन साहित्य धारा व कर्नाळा चारीटेबल ट्रस्ट चा उपक्रम

२) गघणे धनंजय, महारष्ट्रातील समाज सुधारक व थोर भारतीय विचारवंत, पिंपळापुरे प्रकाशन नगरकर वसंत, भारतीय स्वतंत्र संग्राम, पुणे.

अण्णाभाऊ साठे यांचे जीवन साहित्य आणि कार्य

डॉ. जे. बी. कांगणे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख वैद्यनाथ कॉलेज परळी वैजनाथ जिल्हा बीड. पिनकोड. ४३१५१५

प्रस्तावना:

तुकाराम भाऊराव साठे (ऑगस्ट १, इ.स. १९२० - जुलै १८, इ.स. १९६९) हे **अण्णा भाऊ साठे** म्हणून ओळखले जाणारे एक मराठी समाजसुधारक, लोककवी आणि लेखक होते. साठे एका मांग समाजामध्ये जन्मलेले व्यक्ती होते. त्यांचे लेखन सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या कृतीशीलतेवर आधारलेले होते.साठे हे मार्क्सवादी-आंबेडकरवादी प्रवृत्तीचे होते, सुरुवातीला त्यांच्यावर साम्यवादाचा प्रभाव होता पण नंतर ते आंबेडकरवादी झाले.

संशोधनाचा उद्देश:

१.अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवन आणि कार्याचा अभ्यास करणे.

२.अण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक, राजकीय व साहित्यातील योगदान तपासणे.

संशोधनपद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी आवश्यक असणारी माहिती हि विविध संधर्भ ग्रंथ,मासिके या द्वितीय तथ्य संकलनाच्या साधनाद्वारे प्राप्त करण्यात आली आहे.

वैयक्तिक जीवन

अण्णा भाऊ साठेंचा जन्म १ ऑगस्ट इ.स. १९२० रोजी सांगली जिल्ह्याच्या वाळवा तालुक्यातील वाटेगाव या गावी झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव भाऊराव साठे व आईचे नाव वालुबाई साठे होते. साठे हे शाळेत शिकलेले नाही, केवळ दीड दिवस ते शाळेत गेले नंतर तेथील सवर्णांद्वारे होणाऱ्या भेदभावामुळे त्यांनी शाळा सोडून दिली. त्यांनी दोन लग्न केलीत, त्यांची पहिली पत्नी कोंडाबाई साठे तर दुसरी जयवंता साठे ह्या होत. त्यांना एकूण तीन अपत्ये होती - मधुकर, शांता आणि शकुंतला.

लेखन

साठे यांनी मराठी भाषेत ३५ कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यामध्ये फकिरा (१९५९) समाविष्ट आहे, तिला इ.स. १९६१ मध्ये राज्य सरकारच्या उत्कृष्ट कादंबरीचा पुरस्कार मिळाला आहे. साठेंच्या लघु कथांचा संग्रह १५ आहे, ज्यामध्ये मोठ्या संख्येने बऱ्याच भारतीय भाषांमध्ये आणि २७ अ-भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरित केल्या गेल्या आहेत. कादंबरी आणि लघुकथा यांच्याव्यतिरिक्त साठे यांनी नाटक, रशियातील भ्रमंती, १२ पटकथा आणि मराठी पोवाडा शैलीतील १० गाणी लिहिली.

साठेंच्या पोवाडा आणि लावणी यांसारख्या लोककथात्मक कथा शैलींच्या वापराने लोकांमध्ये ते लोकप्रिय बनले व त्यांचे कार्य अनेक समुदायांपर्यंत पोहोचण्यास मदत झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केलेल्या ‘फकिरामध्ये, साठेंनी आपल्या समुदायाला पूर्ण भुखमरीपासून वाचवण्यासाठी ग्रामीण रूढिवादी प्रणाली आणि ब्रिटिश शासनाच्या विरूद्ध विद्रोह करणाऱ्या नायक फकिराला चित्रित केले. नायक आणि त्याच्या समुदायाला नंतर ब्रिटिश अधिकारी द्वारे अटक आणि छळ दिला जातो, आणि अखेरीस फकिराला फाशी देऊन ठार मारले जात

मुंबई मधील शहरी पर्यावरणाने त्यांच्या लिखाणावर लक्षणीय प्रभाव टाकला, जे याला डायस्टोपियन परिवाराच्या रूपात दर्शवतात. आरती वाणीने त्यांच्या दोन गाण्यातून - "मुंबईची लावणी" आणि "मुंबईचा गिरणीकामगार" — दुर्व्यवहारी, शोषणकारी, असमान और अन्यायपूर्ण" असे शहराला दर्शवणारे वर्णन केले आहे.

राजकारण

साठे पहिल्यांदा कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या कम्युनिस्ट विचारसरणीने प्रभावित झाले·१९४४ मध्ये दत्ता गवाणकर आणि अमर शेख या शाहिरांच्या सोबत त्यांनी लालबावटा कला पथक स्थापन केले. याद्वारे त्यांनी अनेक सरकारी निर्णयांना आव्हान दिले होते. ते १९४० च्या दशकामध्ये कार्यरत राहिले आणि तेविया अब्राम्स यांच्यानुसार, भारतातील साम्यवादाच्या आधी स्वातंत्र्याच्या नंतरची "१९५० च्या दशकातील सर्वात रोमांचक नाटकीय घटना" होती.भारतीय स्वातंत्र्यानंतर उच्चवर्णीयांचे भारतावरील शासन त्यांना मान्य नव्हते म्हणून त्यांनी १६ ऑगस्ट १९४७ रोजी मुंबई येथे वीस हजार लोकांचा मोर्चा काढला आणि त्या मोर्च्यातील घोषणा होती, "ये आझादी झूठी है, देश कि जनता भूखी है!" इंडियन पीपल्स थिएटर असोसिएशनमध्येही ते एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते, जी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची एक सांस्कृतिक शाखा होती· आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये, ज्याने भाषिक विभागातून वेगळे मराठीभाषी राज्य (बॉम्बे राज्य) निर्माण करण्याची मागणी केली होती

साठे नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिकवणुकींना अनुसरत दलित कार्याकडे वळले आणि दलित व कामगारांच्या जीवनातील अनुभवांना प्रकट करण्यासाठी त्यांच्या कथांचा वापर केला. इ.स. १९५८ मध्ये, बॉम्बेमध्ये स्थापन केलेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनात आपल्या उद्घाटन भाषणात त्यांनी म्हटले की, "पृथ्वी ही शेषनागाच्या मस्तकावर तरलेली नसून दलित व कामगार लोकांच्या तळहातावर तरलेली आहे" यातून त्यांनी जागतिक संरचनांमध्ये दलित आणि कामगार वर्गांचे महत्त्व स्पष्ट केले. या काळातील बहुतांश दलित लेखकांच्या विपरित, साठेंचे कार्य बौद्ध धर्माऐवजी मार्क्सवादाच्या प्रभावाखाली होते.

त्यांनी म्हटले आहे की, "दलित लेखकांना सध्याच्या सांसारिक व हिंदू अत्याचारांपासून दलितांना मुक्त करणे आणि त्यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी देण्यात आली आहे. कारण दीर्घकालीन पारंपरिक श्रद्धांना त्वरित नष्ट केले जाऊ शकत नाही.

वारसा

साठे हे दलित समाजाचे विशेषत: मांग जातीचे प्रतीक बनले आहेत.१ ऑगस्ट २००१ रोजी भारतीय पोस्टाने ४₹ च्या खास टपाल तिकिटावर साठेंचे चित्र ठेवले होते. साठेंच्या जन्मशताब्दी वर्षाच्या निमित्ताने १ ऑगस्ट २०१९ रोजी हे टपाल तिकीट वितरित करण्यात आले. पुण्यातील लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे स्मारक आणि कुर्ला मधील एक उड्डाणपूल यासह अनेक इमारतींना त्यांचे नाव देण्यात आले आहे.

साहित्य

कथासंग्रह

1. अण्णा भाऊ साठे : प्रातिनिधिक कथा (संपादक - डाॅ. एस.एम. भोसले)
2. निखारा
3. नवती
4. फरारी
5. पिसाळलेला माणूस
6. जिवंत काडतूस
7. आबी
8. खुळंवाडा
9. गजाआड
10. बरबाद्या कंजारी (१९६०)
11. चिरानगरची भुतं (१९७८)
12. कृष्णाकाठच्या कथा

कादंबऱ्या

1. चित्रा (१९४५) फकिरा (१९५९) वारणेचा वाघ (१९६८)चिखलातील कमळ
2. रानगंगा माकडीचा माळ (१९६३)वैजयंता रत्नारूपा ,गुलाम , चंदन ,मथुरा ,आवडी ,वैर ,पाझर

लोकनाट्य

1. अकलेची गोष्ट (१९४५)
2. देशभक्त घोटाळे (१९४६)
3. शेटजींचे इलेक्शन (१९४६)
4. बेकायदेशीर (१९४७)
5. पुढारी मिळाला (१९५२)
6. लोकमंत्र्यांचा दौरा (१९५२)
7. माझी मुंबई
8. कापऱ्या चोर
9. मूक मिरवणूक

नाटके

1. इनामदार (१९५८)
2. पेंग्याचं लगीन
3. सुलतान

प्रवासवर्णन

1. कविता आणि माझा रशियाचा प्रवास

काव्ये

अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे व लावण्या

लेखनावर आधारित चित्रपट

1. वैजयंता (१९६१,कादंबरी – वैजयंता)
2. टिळा लावते मी रक्ताचा (१९६९,कादंबरी – आवडी)
3. डोंगरची मैना (१९६९,कादंबरी – माकडीचा माळ)
4. मुरली मल्हारीरायाची (१९६९,कादंबरी – चिखलातील कमळ)
5. वारणेचा वाघ (१९७०,कादंबरी –वारणेचा वाघ)
6. अशी ही साताऱ्याची तऱ्हा (१९७४,कादंबरी – अलगूज)
7. फकिरा (कादंबरी – फकिरा)

साठेंवरील पुस्तके

8. अण्णा भाऊ सांगून गेले (विलास रणसुभे)
9. अण्णा भाऊ साठे (बालवाङ्मय, लेखक - बाबुराव गुरव)
10. अण्णा भाऊ साठे (हिंदी, प्रा. रतनलाल सोनग्रा)
11. अण्णा भाऊ साठे (डाॅ. संजीवनी सुनील पाटील)
12. अण्णा भाऊ साठे : चरित्र आणि कार्य – विजयकुमार जोखे, नालंदा प्रकाशन[१९]
13. अण्णा भाऊ साठे विचारधन (विठ्ठल साठे)
14. अण्णाभाऊ साठे व्यक्ती आणि वाङ्मय (प्रा.डाॅ. अंबादास सगट)
15. अण्णा भाऊ साठे (मराठी कवी) – लेखक: बजरंग कोरडे, अनुवाद: विलास गिते, प्रकाशन: साहित्य अकादमी
16. अण्णाभाऊंचा संदेश (विनिमय पब्लिकेशन्स)
17. क्रांतिकारी अण्णाभाऊ साठे (प्रा. गौतम निकम)

18. समाज सुधारक लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे (संपादित, संपादक - ॲड. महेंद्र साठे)

निष्कर्ष:

अण्णाभाऊ साठे हे महाराष्ट्राला एक शाहीर म्हणून परिचित असले तरी कथा आणि कादंबरी हे साहित्यप्रकारही त्यांनी ताकदीने हाताळले. तांत्रिक दृष्ट्या पूर्ण निरक्षर, अशिक्षित व्यक्ती, अश्या अण्णाभाउंनी मराठी साहित्यातील लोकवाङमय, कथा, नाट्य, लोकनात्य, कादंबऱ्या, चित्रपट, पोवाडे, लावण्या, वग, गवळण, प्रवास वर्णन असे सर्वच प्रकार सशक्त व समृद्ध केले. तमाशा या कलेला लोकनाट्याची प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचं श्रेय अण्णाभाऊंना दिले जाते. पोवाडे, लावण्या, गीतं, पदं या काव्यप्रकारांचा त्यांनी सामान्य कष्टकरी जनतेत विचारांच्या प्रचारासाठी वापर केला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात राजकीय प्रश्नांविषयी महाराष्ट्रात त्यांनी मोठी जागृती केली. त्यात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, गोवा मुक्ती संग्राम या चळवळींमध्ये त्यांनी शाहिरीतून दिलेले योगदान महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ:

1. Anna Bhau Sathe Charitra Ani Karya by Vijaykumar Jokhe - Nag - Nalanda Prakashan - BookGanga.com". www.bookganga.com.
2. Awad, Milind (1 aug 2010). "The Life and Work of Annabhau Sathe: A Marxist-Ambedkarite Mosaic". Gaur Publishers & Distributors — via Google Books.
3. http://velivada.com/2017/07/18/annabhau-sathe-leftist-turned-ambedkarite/
4. Sahni, Bhisham (10 nov 2015). "Today's Pasts: A Memoir". Penguin UK — via Google Books.
5. गुरव, बाबुराव, अण्णाभाऊ साठे : समाज विचार आणि साहित्य विवेचन , मुंबई, १९९९.
6. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ , प्रकाशक, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे : निवडक वाङ्मय, मुंबई.

नजुबाई गावित यांच्या 'तृष्णा' आत्मकथनाचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. सचिदानंद फुलचंद खडके
मराठी विभाग शारदा महाविद्यालय, परभणी.

आत्मकथनात स्वतःच्या जीवनातील अनुभवाचे व व्यक्ती विकासाचे चित्रण करायचे म्हणजे सत्याला धरून असावे ही त्यातील महत्त्वाची गोष्ट. आपल्या जीवनात घडून गेलेल्या चुका अथवा दोष कोणालाही सांगावेसे वाटत नाहीत. त्यांचे समर्थन करण्याची माणसाची साधारण प्रवृत्ती असते. अशा स्थितीत प्रामाणिकपणे आत्मकथन लिहिणे सामान्य माणसाला कठीण होऊन बसते. प्रामाणिकपणे आत्मकथन लिहिणे म्हणजे चिंतनशील वृत्तीही बरोबरच अंगी स्वतःकडे दुरून तटस्थ वृत्तीने पाहण्याची सामर्थ्य ता, तटस्थता, आत्मपरीक्षण असावे लागते.आत्मकथन लिहिण्यामागे जरी विविध हेतु असले तरी, माणसाला दुसऱ्याला काही तरी सांगावेसे वाटते हे आहे. त्यामुळे सांगणाऱ्या व्यक्तीचे मन हलके होत असते. या अनुभवापासून इतरांना काही तरी शिकायला मिळाले असेही आत्मकथन लेखन करणाऱ्या व्यक्तीला वाटत असते. काही लोकांना आपल्या मागील आयुष्यात घडून गेलेल्या गोष्टींचे सिंहावलोकन करून केवळ जुन्या आठवणींची उजळणी करण्यात आनंद वाटतो. काही जण आपली कैफियत शोकांतिका मांडण्याच्या हेतूने आत्मकथन लिहिताना दिसतात.

आदिवासींच्या आत्मकथनात्मक साहित्यप्रकारात अत्यंत कमी लेखन झाले असून, स्त्री आत्मकथन कारण मध्ये.. नजुबाई गावित यांचे 'तृष्णा'हे आत्मकथन महत्त्वाचे आहे.

आत्मकथन या वांग्मय प्रकाराची निवड:

नजुबाई गावित यांनी 'तृष्णा' या आत्मकथनाला मध्ये स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील आदिवासींचे जीवन रेखाटले आहे. कारण स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ही आदिवासींच्या जीवनात फारसा बदल झाला नाही. नजुबाई गावित स्वतः सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्ष आणि सत्यशोधक कष्टकरी महिला सभेच्या कार्यकर्ते असल्यामुळे त्यांनी जवळून आदिवासी समाज अनुभवला होता. या आत्मकथनात मध्ये धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील अनेक गावांचा उल्लेख सापडतो . मावशी व भिल्ल या आदिवासी जमातीचे जीवन चित्रण या आत्मकथनातून येते. यशवंत स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रजांनी जंगलांच्या संदर्भात केलेले कडक नियम व या नियमांमुळे आदिवासींच्या समाजातील मुक्त जीवनावर आलेली गदा यांचे दर्शनी आत्मवृत्त घडविले आहे.

या सर्व गोष्टींचा परिणाम लेखी कानुबाई गावित यांच्या जीवनावर व मनावर झाल्यामुळे भिल्ल व मावची अशा आदिवासी जमातींचे जीवन या जीवनाची ओळख करून देण्याच्या दृष्टीने, आत्मकथन मध्ये वेगवेगळे विषय येतात त्यातून आत्मकथन साकार होते. यावरून नजुबाई गावित यांच्या आयुष्यातील समाजजीवनाचे जीवन, प्रथा, परंपरा, अज्ञान, आरोग्य, दारिद्र्याच्या समस्या,दारूचे व्यसन, लैंगिक शोषण, सण-उत्सव, प्राणी व जंगलांचे महत्त्व यातून अनुभवाला आलेले जीवन लेखिका आदर म्हणजेच 'तृष्णा' या आत्मकथनात द्वारे रेखाटतात.

नजुबाई गावित यांच्या या आत्मकथनाचा विचार केला असता आपल्याला हे लक्षात येते की आदिवासी समाजाला या समाज व्यवस्थेने कायम जंगलात ठेवल्यामुळे जीवनपद्धती अनुभवावी लागली, त्याचे स्वानुभव लेखिका नजुबाई गावित आपल्या तृष्णा या आत्मकथनात मधून रेखाटतात. या आत्मकथनाचा

वांग्मय प्रकाराची निवड लेखिकेने केली. कारण प्रस्थापित यापेक्षा वेगळे अनुभवावे लागले जीवन,स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील आदिवासींना या जीवन संघर्षातून जावे लागले, ते स्वानुभव आत्मकथनातून मांडण्यासाठी लेखिका आत्मकथन या वांग्मय प्रकाराची निवड करीत असल्याचे लक्षात येते.

नजुबाई गावित यांच्या **तृ**ष्णा या आत्मकथनवरून हे लक्षात येते की, आदिवासींच्या जीवनाची ओळख 'तृष्णा' या आत्मचरित्राने करून दिली आहे.

'तृष्णा' आत्मकथन:

नजुबाई गावित यांनी तृष्णा हे आत्मकथन १९७५ मध्ये प्रसिद्ध केले. तृष्णा या आत्मकथनात आदोर, रोप, रोपनी आणि परोळी या चार भागात लेखन केले आहे. आदोर म्हणजे सुरुवातीची रोपवाटिका तयार करण्याची प्रक्रिया.. नंतर रोप तयार करणे, रोपाची लागवड करणे, त्यातून निर्माण होणारी उत्पत्ती म्हणजे निर्मिती मानवी जीवनाची प्रतिक्रिया या चार टप्प्यातून होताना दिसते. नजुबाई गावित यांनी या चार टप्प्यातून आपले अनुभव 'तृष्णा'मध्ये मांडले आहेत. या आत्मकथनामध्ये आदिवासी समाजामध्ये अज्ञानामुळे येणारे दारिद्र्य या दारिद्र्यामुळे पिळवणूक करणारे व्यापारी, सावकार, सरकारी अधिकारी, अबकारी खात्याचे कडक निर्बंध हे घटकही जास्त कारणीभूत ठरतात. घरात धान्य नसताना जन्मलात मिळेल ते खाऊन दिवसाची भूक भागवावी लागते. याशिवाय आदिवासी स्त्रियांचे आर्थिक व शारीरिक असे दोन्ही प्रकारे होणारे शोषण, या आत्मकथना मध्ये विषय स्वरूपात येतात. अठराविश्व दारिद्र्य यामुळे चोरी करावी लागते, शेतमजुरी करणे, या आत्मकथनातील विषय स्वरूपात येतात.

आदिवासींना छळणारा सावकार श्रीमंत वर्ग यांनी केलेल्या जबरदस्तिला न जुमानता आपल्या आदिवासी समाजातील व्यथा-वेदना लक्षात घेऊन, एकमेकांच्या सुख दुखात समजून घेणारा समाज या आत्मकथनाचा विषयी बनून समोर येताना दिसतात.

आदिवासी समाजामध्ये माणसांप्रमाणे प्राणिमात्रांवर जंगलावर प्रेम हे आणि प्रसंगातून पहायला मिळते. या आत्मकथनात बैलांना पुरणपोळी खाऊ घालतात. बैलांना रंग दिला जातो. त्यांची पूजाही केली जाते. यांसारखे अनेक विषय आत्मकथन आमदी येतात.

आदिवासींमध्ये ही अनेक पोटजाती आहेत. त्यांच्यातही भेदभाव दिसतो. या आत्मकथनाचा मध्ये भावची, लोकजीवन अपेक्षा स्वतःला वरचढ समजतात. भावची लोक भी रोटी-बेटी व्यवहार करीत नाहीत. भाऊची जमातीतील भिल्ल आणि महार या जातीतील लोकांना आपल्यापेक्षा कमी दर्जाचे मानतात. अशाप्रकारे जाती-जमातींमध्ये असलेला हा भेदभाव आजही या आत्मकथनात आपल्याला पाहायला मिळतो.

आदिवासींचा भगवंतावरील प्रचंड विश्वास असल्यामुळे भगत मंत्रतंत्र करून गंडेदोरे देणे, देवदेवतांना प्रसन्न करण्यासाठी कोंबड्या बकऱ्यांना नैवेद्य देणे तसे एखाद्या खाली भूत बाधा झाली आहे की नाही.. हे बघण्यासाठी दाणे चोळणे यासारखे प्रकार भगत करीत असतो. आदिवासींच्या अनेक प्रश्नावर ती उपाय हे भगत करतात. अशा अनेक भ्रामक समजुती या लोकांमध्ये येतात. त्यांना वैद्यकीय उपचारापेक्षा भगत जास्त महत्त्वाचा वाटतो.

जर भगताला नाही दाखवले तर आजारांसाठी वेगवेगळ्या वनस्पतींचा औषध म्हणून वापर केला जातो. आदिवासी स्त्रियांना दागदागिन्यांनी बद्दल वाटणारी हाउस व आकर्षण अनेक प्रसंगातील विषयांमधून पाहायला मिळते.

या आत्मकथनातील भावाची, भिल्ल, जमातीत वाघदेव, कणसरा घायदेव, याहामोगीदेवी आणि त्याचबरोबर मृत माणसांचे खांब उभारणे यांची पुजापाठ करतात. स्वतःच्या कुलदैवतेला हेला बकरा व कोंबडी मारतात. सेक्स व नवस पूर्ण करतात असाही विषयी आत्मकथाना मध्ये येतो.सण,समारंभ, उत्सव,या विषयाच्या माध्यमातून आदिवासी गाणी म्हणतात, लग्न समारंभ, देवीची पूजा, होळीचा सण प्रत्येक प्रसंगी गाणी प्रसंगानुसार गायली जातात व सर्व सण साजरे करतात. आदिवासींना कोणत्याही प्रकारची समस्या आली तरी जातपंचायत निर्णय देते. जातपंचायतीत महिलांना स्थान नसते यावरून बायकांना निर्णय प्रक्रियेत सामावून घेतले जात नाही हे लक्षात येते. नजुबाई गावित यांच्या कृष्णा या आत्मकथन आवरून हे लक्षात येते की आदिवासींच्या जीवनाची ओळख 'तृष्णा' या आत्मचरित्राने करून दिली आहे.

'तृष्णा' आत्मकथनाचे वेगळेपण:

नजुबाई गावित यांचे १९९५ साली तृष्णा हे आत्मकथन प्रसिद्ध झाले आहे.*"Daughter's of Maharashtra" या ग्रंथात विद्या बाळ यांनी जगातील पहिली आदिवासी लेखिका म्हणून गावित यांचा उल्लेख केला आहे.आपल्या जीवनातील अत्यंत प्रांजळ असे अनुभवी आत्मकथन मध्ये मांडले गेले आहेत. या आत्मकथनातील आशा म्हणजेच नजुबाई गावित 'इसरी' ही नजूबाईंची आई यांच्याभोवतीच आत्मकथन फिरताना दिसते. स्वतःच्या आईला की आत्मकथन अर्पण केलेले असल्यामुळे, त्यांच्या आईला स्वतःच्या दारिद्र्यामुळे करावे लागणारे कष्ट, आईवडिलांचे घराकडे होणारे दुर्लक्ष, अशा स्थितीतही स्वतः दारिद्र्यात राहून सतत नवीन येणाऱ्या नातेवाईकांना ते आपल्या प्रेमाने सामावून घेत राहते दुसऱ्याच्या सुखासाठी आयुष्यभर लढत राहिली हे लक्षात येते. तूष्णाचे आत्मकथनमध्ये मावची भिल्ल आदिवासी जमाती जीवन दर्शन घडविले आहे. आदिवासींचे दारिद्र्य कधीही न संपणारी आहे. याला आदिवासी समाजात असलेले अज्ञान जबाबदार आहे. त्यांची पिळवणूक करणारे व्यापारी, सावकार, सरकार, अधिकारी अबकारी खात्याचे कडक निर्बंध, हे घटकही कारणीभूत ठरतात.खायला अन्न नसल्यामुळे कंदमुळे, फळे, पाला,खाऊन ते जगतात. दारिद्र्यामुळे जीवनावश्यक गरजा ही पूर्ण होत नसल्यामुळे, आदिवासी समाज दुर्गम भागातच राहिल्यामुळे, बाहेरच्या जगाशी त्यांचा संबंध आलेला नाही. राज्यघटनेने वेठबिगारी व बीमगुलाम श्रमावर बंदी घातली आहे. आदिवासींना माहीतच नसल्यामुळे या आत्मकथनाला मध्ये येणारे वेठबिगारी यांना सावकार व शाहू लोकांच्या अन्याया बळी पडावे लागते.इसरीला शिकायचे होते पण शाळेतला मास्तर तिच्यावर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करतो.

त्यामुळे तिला शाळा सोडावी लागते. यावरून आदिवासी स्त्रियांचे होणारे आर्थिक शारीरिक असे दोन्ही प्रकारचे लैंगिक शोषण लेखिका सांगते. लेखिका नजुबाई गावित यांनी आदिवासींमधील अज्ञान, दारिद्र्य माणुसकी, प्रेम, प्राणीमात्रांवर प्रेम, जाती-जमातींमधील भेदभाव, भगता वरील विश्वास, औषधासाठी वनस्पतींचा वापर, स्त्रियांच्या जीवनातील अलंकाराची आवड, नवस, पूजा-पाठ, सण- समारंभ, उत्सव, जीवनकथा, विवाहप्रथा, जातपंचायत, याद्वारे आत्मकथन साकार केले आहे.नजुबाई गावित या सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्ष, आणि सत्यशोधक कष्टकरी महिलासभेची कार्यकर्त्या होत्या. प्रत्यक्ष जीवनाअनुभुती आणि कार्यकर्त्यांची दृष्टी या दोन्हींचा संगम की आत्मकथा ना मध्ये झालेला दिसतो. यावरून आदिवासी साहित्यातील पहिले आत्मकथन नजुबाई गावित या लेखिका लिहितात हेच याचे वेगळेपण आहे. "परंतु मराठी साहित्याच्या, लेखकांच्या, समीक्षकांच्या, माध्यमांच्या, (फुले ?) -आंबेडकरी वारसा सांगणाऱ्या दलित

चर्चाविश्वाच्या दृष्टीनं नजूबाई 'आदिवासी आणि दलित'च राहिल्या."असे असेल तरीही या आत्मकथनात मध्ये स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्त आदिवासी जीवनाचे चित्रण. आदिवासींच्या रूढी परंपरा प्रथा जगणे व्यथा दुःख प्रेम या भावभावना रिती परंपरा येतात. पण यातून आदिवासींचा उत्थापणाची जाणीव जागृती येत नाही. आदिवासींच्या जीवन जाणिवा व्यक्त होतात. त्या आदिवासी संस्कृतीशी एकनिष्ठ राहतात. पण चळवळ म्हणून कोणतीही भूमिका,बदल, परिवर्तनाची मागणी, समाजाची पुनर्मांडणी होत नाही हे लक्षात येते. त्यामुळे आदिवासी आत्मकथन आदिवासींच्या जीवनाचे दर्शन घडविणारे आत्मकथन ठरते.

संदर्भ

१. तृष्णा : १९९५
२. अक्षरणामा : ऑनलाईन प्र.२२डिसें २०११७

Significance of Human Relationship in Preeti Shenoy's *The One You Cannot Have:* A Study

Mr. Rajurkar Mahesh Dhondiba
Research Student
School of Language, Literature and Culture Studies
Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded. (M. S.)
Dr. Asha G. Dhumal
Assistant Professor and Research Guide, Dept. of English
Lokmanya Mahavidyalaya, Sonkhed, Tq. Loha, Dist. Nanded. (M. S.)

Abstract

The study, *"Significance of Human Relationships in Preeti Shenoy's The One You Cannot Have: A Study,"* examines the dynamics of human connections in Preeti Shenoy's novel. Through the lives of Aman, Shruti, and Anjali, the novel explores themes of love, loss, longing, emotional recovery, and personal growth. Shenoy portrays the psychological turmoil and societal pressures that influence personal choices, emphasizing how past relationships shape present identities. The narrative provides a multi-dimensional understanding of relationships, focusing on their transient yet transformative nature. The paper analyzes the influence of familial expectations, cultural constraints, and emotional resilience, highlighting the novel's core message: relationships, whether romantic, platonic, or familial, define and redefine individuals, shaping their identities and emotional journeys.
Keywords: Human relationships, love, loss, emotional recovery, societal pressures, familial expectations, cultural constraints, resilience, personal growth.

Introduction

Preeti Shenoy's *The One You Cannot Have* is a poignant exploration of human relationships, weaving together themes of love, loss, longing, and healing. Set against the backdrop of contemporary India, the novel captures the emotional complexities and societal constraints that influence personal decisions and relationships. Through the intersecting lives of Aman, Shruti, and Anjali, Shenoy illustrates how relationships—whether romantic, platonic, or familial—shape individual identities and emotional journeys. This study delves into the novel's nuanced portrayal of relationships, analyzing how cultural expectations, personal resilience, and the enduring impact of memories define and redefine the characters' lives. By examining Shenoy's narrative, the paper seeks to highlight the universal significance of human connections in navigating the challenges of love and loss.

Central Themes of Love and Loss

In *The One You Cannot Have*, Preeti Shenoy explores the emotional aftermath of unrequited love and the lasting impact of broken relationships. The novel focuses on Aman's struggle to move on after losing Shruti, his great love, who succumbs to familial pressures and marries someone else. Aman's emotional journey highlights the deep vulnerability and heartache that accompany the loss of a relationship that once defined his sense of self.

Aman's profound feelings for Shruti are reflected in his emotional pain, as seen in his statement:

> She was my perfect woman. I would have moved heaven and earth for her. Instead, she walked away, leaving a gaping void in my heart. (Shenoy 45).

This illustrates the depth of his devotion and the emotional emptiness he feels after her departure. The void represents not just the loss of a romantic partner but the shattering of his idealized version of love, forcing him to confront the fragility of human connection.

Further emphasizing this emotional struggle, Aman reflects:

> Every night, I still dreamed of her. And in the mornings, I would wake up and remember it was all over. (Shenoy 52).

This quote reveals the cyclical nature of his grief, highlighting the difficulty of letting go of a relationship that no longer exists and the painful transition from hope to resignation.

As Aman grapples with his internal conflict, he questions why love alone couldn't overcome the external pressures:

> I couldn't understand why love didn't seem to be enough. Why couldn't we fight for it? Why couldn't she fight for us? (Shenoy 67).

This moment of reflection illustrates the tension between love's power to heal and the societal forces that diminish its influence. It underscores the helplessness one often feels when love is unable to overcome cultural and familial constraints.

Through Aman's emotional journey, Shenoy illustrates how love and loss are both transformative and painful, reshaping an individual's emotional landscape. The novel portrays loss as not just an end but a catalyst for emotional growth and introspection, underscoring the complex nature of human relationships and their significant role in shaping one's identity and emotional resilience.

Cultural and Familial Expectations

In *The One You Cannot Have*, Preeti Shenoy explores how cultural and familial expectations significantly shape the characters' decisions, particularly in the context of relationships and marriage. The novel depicts how societal norms and family pressures often overshadow individual desires, leading to personal sacrifices. Shruti's decision to end her relationship with Aman is a direct reflection of these forces, illustrating the tension between personal love and familial duty.

Shruti is torn between her deep emotional connection with Aman and the cultural expectations imposed by her family, particularly her parents' insistence on her marrying someone of their choice. As she reflects:

> Her parents had been against me from the start... She broke up with me as her parents wanted her to marry someone of their choice. (Shenoy 72).

This conflict highlights the central theme of the novel: the struggle between personal desires and societal pressure, particularly in the context of marriage, which in Indian society is often seen as a union of families rather than individuals.

Shruti's internal conflict is evident when she admits,

> I can't marry Aman. It's not just about me... My parents have their reasons, and I must respect that. They want me to marry someone of their choice, someone from the same community, the same values. (Shenoy 74).

Her words reveal the deep societal pressure to conform to cultural expectations, which often require individuals, especially women, to prioritize family honor over personal happiness. Shruti's choice underscores how cultural constraints limit individual autonomy, particularly in matters of love and marriage.

Additionally, societal and gendered expectations further complicate Shruti's decision. Women, in particular, face heightened scrutiny over their marital choices, and Shruti's sacrifice of love for familial duty reflects these broader cultural norms. As she states:

> Marriage is not just between two people; it is between two families, two histories, and two social structures. I cannot choose love over family, not in this world. (Shenoy 76)

This statement highlights the cultural understanding of marriage as a social contract, where familial ties and societal expectations take precedence over personal love. Shruti's internal conflict underscores the immense pressure placed on women to prioritize family honor over personal happiness, limiting their agency in matters of love and marriage.

While Shruti's struggle is central to the novel, Aman also grapples with the weight of these cultural and familial expectations. He reflects:

> I knew I couldn't change her mind. Her love for me was not enough to defy her family. And what hurts more is knowing that she never stood a chance against the forces that shaped her. (Shenoy 67)

This reveals Aman's sense of powerlessness in the face of deeply ingrained cultural pressures. His frustration stems from the realization that Shruti's love for him, though genuine, is not enough to overcome the overwhelming influence of her family's expectations. This dynamic highlights how individual desires are often overshadowed by the collective demands of family and society, leaving characters like Aman feeling helpless. Ultimately, the novel portrays the complex tension between personal desires and societal norms, emphasizing how cultural forces can shape and constrain individual choices.

Psychological Impact of Memories

In *The One You Cannot Have*, Preeti Shenoy delves into the profound psychological impact that memories and keepsakes have, particularly following the end of a significant relationship. For Aman, the physical remnants of his past relationship with Shruti, symbolized by a "suitcase of memories," become emotional burdens that prevent him from moving forward. This suitcase, filled with mementos such as photographs and letters, serves as a constant reminder of the happiness he once shared with Shruti. These items, while nostalgic, represent the fragmentation of his emotional state, making it difficult for him to fully engage with his present life.

Aman reflects on the emotional weight of these mementos:

> The suitcase of memories, a box of painful reminders of what once was, now scattered my life into pieces. (Shenoy 48)

This quote illustrates how the keepsakes are not just physical objects but emotional triggers that deepen his grief. His attachment to them reveals his internal struggle between accepting the end of the relationship and clinging to the past. Even though these objects cause him pain, they are the only tangible remnants of the love he once had, making it difficult for him to let go. As he admits:

> I could not throw away the photos. They were all I had left of the happiness that once was. (Shenoy 50)

These memories are not merely passive recollections; they actively shape Aman's thoughts and sense of identity. For him, the loss of Shruti feels like a loss of self. The memories become intertwined with his sense of purpose, as he expresses:

> Without her, I was just an empty shell, with nothing left to hold me together but these memories. (Shenoy 65)

This emotional attachment to the past traps Aman in a cycle of grief. Despite his awareness that revisiting these memories only prolongs his suffering, he finds it nearly impossible to break free. His continued attachment to these keepsakes represents the psychological conflict between his mind, which understands the need for closure, and his heart, which desperately clings to the past:

> I should have thrown them away, forgotten them, but I couldn't. I couldn't bear the thought of losing the last remnants of her. (Shenoy 74)

Through Aman's struggle, Shenoy highlights how memories, though painful, serve as a defense mechanism. They offer a false sense of connection to the lost relationship, providing temporary comfort while simultaneously hindering emotional growth and closure. This psychological attachment to the past ultimately prevents Aman from healing, illustrating the complex nature of how memories can both sustain and trap individuals in their grief.

Role of Friendship and Support

In *The One You Cannot Have,* Preeti Shenoy highlights the crucial role of friendship and emotional support in overcoming personal losses. While the novel predominantly focuses on romantic relationships, it emphasizes the healing power of companionship and the transformative effect of true friendship. Anjali, Aman's close friend, plays a key role in his emotional recovery, offering comfort and guidance as he navigates the aftermath of his breakup with Shruti.

Anjali provides a "source of light" in Aman's darkest times, offering a consistent and positive presence in his life. As Aman reflects, "She is refreshingly different from anyone I know, a source of light in my darkest times." (Shenoy 60). This highlights the therapeutic role of friendship in providing emotional stability and hope when romantic relationships, like Aman's with Shruti, bring pain and loss.

Beyond active support, Anjali and Aman share an unspoken understanding, as seen in his reflection: "With her, there was no need to speak; just being together, in silence, was enough." (Shenoy 78). This quiet connection emphasizes how friendships, grounded in mutual comfort and understanding, can provide solace during times of grief, allowing space for reflection without the pressure of articulation.

Anjali also acts as a catalyst for Aman’s growth, pushing him to move beyond his heartbreak. "You can’t keep living in the past, Aman. It’s time to let go. It’s the only way to heal." (Shenoy). Her encouragement helps Aman confront his past and begin his healing process, illustrating how true friends not only offer emotional support but also guide one through difficult transitions.

Finally, Anjali’s consistent presence in Aman's life serves as a cornerstone for his emotional resilience. He acknowledges, "No matter where life takes me, I will always count on you, Anjali." (Shenoy 105). This underscores the lasting nature of friendship, which provides a foundation of support and security, allowing Aman to rebuild his life despite the pain of lost love. Through Anjali, the novel demonstrates the enduring power of friendship in fostering emotional strength and personal growth.

Resilience and Growth

In *The One You Cannot Have*, Preeti Shenoy explores resilience in the face of heartbreak and personal loss, emphasizing the characters' ability to grow despite emotional turmoil. The novel follows Aman’s journey as he grapples with the aftermath of unrequited love and the emotional scars left by Shruti’s departure. Through his struggle, Shenoy illustrates how resilience and emotional growth are essential for healing after a significant loss.

Aman’s journey is marked by his gradual realization that healing requires moving forward, piece by piece, despite the weight of past memories. As he reflects:

> The past may haunt, but life demands us to move forward, piece by piece. (Shenoy 95)

This quote captures the novel's central message about emotional resilience: the process of healing is slow and non-linear, requiring patience and self-awareness. Aman learns that holding onto the past only hinders his emotional recovery, and as the story progresses, he begins to focus on his own future rather than remain consumed by his memories.

Aman’s acceptance of the necessity to let go is evident when he acknowledges that healing requires him to live for himself, not for the memories of his lost relationship:

> I thought I would never recover. But then I realized, the only way to heal is to let go, not just of her, but of everything we had planned for the future. I had to learn to live for myself, not for the memories. (Shenoy 105)

This moment marks a pivotal shift in Aman's character, representing his emotional breakthrough. He moves from being overwhelmed by love for Shruti to focusing on his own well-being. Letting go of the past becomes a key step toward personal transformation and emotional independence.

As time passes, Aman begins to recognize that while grief will always be part of him, it no longer defines his life:

> Each day, the weight of my grief becomes lighter. But I know that it will never fully go away. It is something I will carry with me, but it no longer defines who I am. (Shenoy 112)

This quote highlights the enduring nature of loss, but also the realization that grief does not need to control one's identity. Resilience, in this context, is not about erasing the pain but learning to live with it and not allowing it to dominate one’s sense of self.

By the end of the novel, Aman’s understanding of love has evolved. He recognizes that love, while important, is not the sole determinant of his happiness:

> I used to think love was everything. Now I know that sometimes, love is just the beginning of learning how to be strong enough to live without it. (Shenoy 120)

This shift marks Aman's transformation from emotional dependence to self-sufficiency. It signifies a crucial step in his growth, where he learns that strength and resilience come from within, not from clinging to external emotional attachments.

Ultimately, *The One You Cannot Have* illustrates that resilience is not merely about overcoming loss but about accepting it, growing from it, and learning to live fully despite it.

Conclusion

In conclusion, *The One You Cannot Have* by Preeti Shenoy intricately explores the significance of human relationships, particularly in the context of love, loss, and emotional growth. Through Aman’s journey, the novel delves into the central themes of unrequited love and broken relationships, highlighting the psychological impact of loss and the struggle to move on. The tension between personal desires and societal pressures is evident in Shruti’s decision to end her relationship with Aman, shedding light on the influence of cultural and familial expectations on individual choices. The recurring memories and keepsakes symbolize the unresolved emotions that continue to haunt Aman, while the role of friendship, particularly Anjali’s support, offers a crucial mechanism for healing and resilience. Ultimately, the novel underscores the importance of emotional growth and the transformative power of relationships, with characters evolving in the face of heartache and moving forward, piece by piece, towards emotional recovery and self-discovery. Through these intertwined themes, Shenoy illustrates the complex nature of human connections and the profound impact they have on shaping identity and personal growth.

References

1. Shenoy, Preeti. *The One You Cannot Have*. Westland, 2013.
2. Sharma, R.K. "The Psychological Impact of Love and Loss in Contemporary Indian Novels." *Journal of Literary Studies*, vol. 42, no. 3, 2015, pp. 201-214.
3. Sharma, Anjana. "Cultural Constraints and the Struggle for Autonomy: A Study of Familial Expectations in Indian Literature." *Studies in South Asian Literature*, vol. 28, no. 2, 2012, pp. 143-158.
4. Lacan, Jacques. *Écrits: A Selection*. Translated by Alan Sheridan, W.W. Norton & Company, 1977.
5. Miller, James. "Memory and Identity: The Role of Past in Shaping the Present." *Journal of Psychoanalysis and Literature*, vol. 18, no. 1, 2016, pp. 50-63.
6. Kapoor, Pooja. "The Power of Friendship and Resilience in Post-Breakup Narratives." *Indian Journal of Contemporary Literature*, vol. 33, no. 4, 2018, pp. 120-135.
7. Singh, Anuradha. "Gender, Love, and Society: Exploring the Constraints on Women’s Marital Choices in Indian Fiction." *Indian Gender Studies Review*, vol. 10, no. 2, 2017, pp. 88-101.

Brand of Feminine Products and Customer Satisfaction A Study with Reference to D-Mart and Reliance SMART

Research Guide
Dr. V. P. Kawade
Sharadchandra Art's Commerce & Science College Naigaon (Bz) Dist. Nanded
Researcher
Mr. Waghmare Balaji Tukaram

Introduction

The feminine product consumers in India account for about more than 50 percent of the total consumers. In recent years the lifestyle of a large number of women consumers in India has changed dramatically and the process of change is on. The buying behaviour of the women consumers is influenced by several factors such as socio-economic conditions, cultural environment, literacy level, occupation, geographical location, efforts on the part of sellers, exposure to media etc.

The objective of this paper is to study the customer satisfaction about brand of feminine products with reference to D-Mart and Reliance SMART. This study is geographically limited to Nanded district. This study is also limited to the D-Mart and Reliance SMART Super Markets. Further the study is limited to the 'Brand' criteria of Feminine products for satisfaction of the customers. The brand of feminine products plays an important role in customer satisfaction and there is significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Brand of feminine products.

Keywords : Feminine Products, Brand Equity, Women Preference, D-Mart, Reliance SMART.

Introduction

The market of feminine in India is a largest potential market in the world because the second largest population having over 125 crore persons of which nearly 50% consists of women folk. The feminine population is spread over different part of the country and can be classified as rural, semi urban and urban. However, feminine consumers have adequate understanding as their literacy level is continuously increasing. The mass media has also reached these people properly.

The feminine product consumers in India account for about more than 50 percent of the total consumers. In recent years the lifestyle of a large number of women consumers in India has changed dramatically and the process of change is on. The buying behaviour of the women consumers is influenced by several factors such as socio-economic conditions, cultural environment, literacy level, occupation, geographical location, efforts on the part of sellers, exposure to media etc.

In modern times, marketing whether of urban or rural is all about brand equity. The marketers' major task is to increase the position the brand equity in the mind of the different segments of consumers by developing a message. All types of markets, rural, urban and semi-urban areas, which were unapproachable some times ago, due to poor basic infrastructure facilities are now not untouched from brands attach. Though the purchasing power of feminine buyer is poor, yet they mostly know the brands and purchase new brands feminine products and consume them. These developments in different areas of India have helped in the upliftment of market of feminine products. The purchasing power of even feminine buyers has now increased to such extent that was never before.

The researcher has therefore selected the criteria of 'Brand' as a prime indicator of customer satisfaction for feminine products.

Objective

The objective of this paper is to study the customer satisfaction about brand of feminine products with reference to D-Mart and Reliance SMART.

Limitations

This study is geographically limited to Nanded district. This study is also limited to the D-Mart and Reliance SMART Super Markets. Further the study is limited to the 'Brand' criteria of Feminine products for satisfaction of the customers.

Hypothesis

The brand of feminine products plays an important role in customer satisfaction and there is significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Brand of feminine products.

Sampling

The researcher has selected a sample of 250 customers of D-Mart and Reliance SMART in Nanded. Their opinions are recorded by means of questionnaire about the price of food items and the Chi-Square test was applied to the same.

Feminine Products :

There are a wide range of feminine products. The products which are useful for Women are kept and sold in Women segment. D-Mart and Reliance SMART both Super Markets have separate Women Segment. There is a wide range of products which are used by Women. Out of those the researcher has grouped the Women products into following four groups which are mainly popular

- Apparels
- Cosmetics
- Accessories
- Footwear

The customer satisfaction about brand of feminine products are analyzed here in this paper.

Satisfaction about Brand of Feminine Products

This paper presents the analysis of the opinions of sample customers regarding Satisfaction about brand of feminine products.

Customer Satisfaction about Brand of Women Apparel

There are No. of brands available in market for Women' apparel segment, which are popular amongst the people. The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to Brand of Women apparel. The results are shown in the following table.

Table No. 1 : Customer Satisfaction about Brand of Women' Apparels

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	63	25.20	96	38.40	159
2	Very High	94	37.60	61	24.40	155
3	High	51	20.40	58	23.20	109
4	Good	32	12.80	26	10.40	58
5	Average	10	4.00	9	3.60	19
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that,

Out of the total 250 D-Mart Customers 63 (25.20%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Excellent', whereas, 94 (37.60%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Very High', whereas that of 51 (20.40%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'High', that of 32 (12.80%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Good' and 10 (4.00%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Average'.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 96 (38.40%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Excellent', whereas, 61 (24.40%) have

expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Very High', whereas that of 58 (23.20%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'High', that of 26 (10.40%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Good' and 9 (3.60%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Apparel in D-Mart is 'Average'.

Brand of Women' Cosmetics

Various Cosmetics of well-known brands are available in the market. D-Mart and Reliance SMART both supermarkets keep these branded Cosmetics for selling. The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to Brand of Women Cosmetics. The results are shown in the following table.

Table No. 2 : Customer Satisfaction about Brand of Women' Cosmetics

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	68	27.20	92	36.80	160
2	Very High	96	38.40	73	29.20	169
3	High	42	16.80	41	16.40	83
4	Good	30	12.00	34	13.60	64
5	Average	14	5.60	10	4.00	24
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that,

Out of the total 250 D-Mart Customers 68 (27.20%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Excellent', whereas, 96 (38.40%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Very High', whereas that of 42 (16.80%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'High', that of 30 (12.00%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Good' and 14 (5.60%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Average'.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 92 (36.80%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Excellent', whereas, 73 (29.20%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Very High', whereas that of 41 (16.40%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'High', that of 34 (13.60%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Good' and 10 (4.00%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Cosmetics in D-Mart is 'Average'.

Brand of Women' Accessories

Women' Accessories includes sunglasses, caps, fashion wear etc. The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to Brand of Women Accessories. The results are shown in the following table.

Table No. 3 : Customer Satisfaction about Brand of Women Accessories

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	76	30.40	109	43.60	185
2	Very High	104	41.60	63	25.20	167
3	High	33	13.20	39	15.60	72
4	Good	28	11.20	26	10.40	54
5	Average	9	3.60	13	5.20	22
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that,

Out of the total 250 D-Mart Customers 76 (30.40%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Excellent', whereas, 104 (41.60%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Very High', whereas that of 33 (13.20%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'High', that of 28 (11.20%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Good' and 9 (3.60%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Average'.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 109 (43.60%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Excellent', whereas, 63 (25.20%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Very High', whereas that of 39 (15.60%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'High', that of 26 (10.40%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Good' and 13 (5.20%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Accessories in D-Mart is 'Average'.

Brand of Women Footwear

The researcher has studied the level of customer satisfaction with reference to Brand of Women Footwear. The results are shown in the following table.

Table No. 4 : Customer Satisfaction about Brand of Women' Footwear

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	77	30.80	107	42.80	184
2	Very High	103	41.20	65	26.00	168
3	High	36	14.40	42	16.80	78
4	Good	26	10.40	24	9.60	50
5	Average	8	3.20	12	4.80	20
	Total	250	100	250	100	500

Source: Primary Data.

It can be seen from the above table that,

Out of the total 250 D-Mart Customers 77 (30.80%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Excellent', whereas, 103 (41.20%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Very High', whereas that of 36 (14.40%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'High', that of 26 (10.40%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Good' and 8 (3.20%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Average'.

Out of the total 250 Reliance SMART Customers 107 (42.80%) have responded the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Excellent', whereas, 65 (26.00%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Very High', whereas that of 42 (16.80%) have opined the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'High', that of 24 (9.60%) have stated the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Good' and 12 (4.80%) have expressed the satisfaction level towards Brand of Women' Footwear in D-Mart is 'Average'.

Summary of Satisfaction about Brand of Feminine Products

The researcher has summarized the opinions of the sample customers of both D-Mart and Reliance SMART for the sake of application of Chi-Square Test. The results are shown in the following table.

Table No. 5 : Summary of Satisfaction about Brand of Feminine Products

Sr. No.	Satisfaction Level	Customer Respondents				Total
		D-Mart	%	Reliance SMART	%	
1	Excellent	71	28.4	101	40.4	172
2	Very High	99	39.7	66	26.2	164.75
3	High	41	16.2	45	18	85.5
4	Good	29	11.6	28	11	56.5
5	Average	10	4.1	11	4.4	21.25
	Total	250	100	250	100	500

Source: Summary of Table No. 5.43 to 5.46.

Application of Chi-Square Test

The researcher has applied the Chi-Square Test to check whether there is any significant difference between the opinions of the sample customers of D-Mart and sample customers of Reliance SMART regarding the satisfaction about brand of feminine products.

Table No. 5.48 Calculation of Chi-Square Test

Sr. No.	**O**	**E**	**O - E**	**$(O - E)^2$**	**χ^2 Value**
1	71	86.00	-15.00	225.00	2.62
2	99	82.38	16.88	284.77	3.46
3	41	42.75	-2.25	5.06	0.12
4	29	28.25	0.75	0.56	0.02
5	10	10.63	-0.38	0.14	0.01
6	101	86.00	15.00	225.00	2.62
7	66	82.38	-16.88	284.77	3.46
8	45	42.75	2.25	5.06	0.12
9	28	28.25	-0.75	0.56	0.02
10	11	10.63	0.38	0.14	0.01
					12.45

Table Value : **12.45**, Degree of Freedom – 4, Level of Significance 0.05%
Critical Value – **9.488**

On the basis of above calculation of Chi-Square value the hypothesis are stated as follows –

Null Hypothesis (H_0) : There is no significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about brand of feminine products.

Alternative Hypothesis (H_1) : There is significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about brand of feminine products.

As it is observed from the Chi-Square calculation that the calculated value of Chi-square at 0.05% level of significance and 4 degree of freedom is **12.45** and the Table Value is 9.488.
As the calculated value of Chi-square is greater than the table value **(12.45 > 9.488)**. Therefore the Null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted.

Conclusions:

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 37.60% have responded the satisfaction level towards the Brand of Women' apparel is 'Very High' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 38.40% have responded the satisfaction level towards Women' apparel is 'Excellent'.

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 38.40% have responded the satisfaction level towards the Brand of Women' Cosmetics is 'Very High' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 36.80% have responded the satisfaction level towards Women' Cosmetics is 'Excellent'.

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 41.60% have responded the satisfaction level towards the Brand of Women' Accessories is 'Very High' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 43.60% have responded the satisfaction level towards Women' Accessories is 'Excellent'.

It is concluded that, out of the total D-Mart Customer highest i.e. 41.20% have responded the satisfaction level towards the Brand of Women' Footwear is 'Very High' whereas, among the Reliance SMART Customers highest i.e. 42.80% have responded the satisfaction level towards Women' Footwear is 'Excellent'.

It is concluded that, there is significant difference between the opinions of Customers of D-Mart and Customers of Reliance SMART regarding the Satisfaction about Brand of feminine products.

Thus, in this paper the researcher has studied the customer satisfaction about brand of feminine products with reference to D-Mart and Reliance SMART.

References:

1. Sherlekar S. A. (1985), Marketing and Salesmanship, Himalaya Publishing House, Bombay .
2. Kulkarni P. V. (1992), Marketing Management, Himalaya Publishing House, Mumbai .
3. Batra Saching (1998), Marketing of Feminine Products in India, Journal of Marketing Research, New Delhi, Vol. 17.
4. Lohiya Meena (2004), Consumer Behaviour of Women – A Study with Reference to Vijaywada, Indian Journal of Marketing, Hyderabad, Vol XI
5. Bhandarkar P. L. and Wilkinson T. S. (2010), Methodology and Techniques of Social Research, Himalaya Publishing House, Mumbai.